

LUND UNIVERSITY

Bindestrecksvänner i den relationella ekonomin

Andersson Cederholm, Erika

Published in:

Den empiriska glädjen. En vänbok till Malin Åkerström

2023

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Andersson Cederholm, E. (2023). Bindestrecksvänner i den relationella ekonomin. I E. Andersson Cederholm, K. Jacobsson, & D. Wästerfors (Red.), *Den empiriska glädjen. En vänbok till Malin Åkerström* (s. 187-197). Lunds universitet : Sociologiska institutionen.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Den empiriska glädjen

En vänbok till Malin Åkerström

RED. ERIKA ANDERSSON CEDERHOLM, KATARINA JACOBSSON OCH DAVID WÄSTERFORS

DEN EMPIRISKA GLÄDJEN

Den empiriska glädjen

En vänbok till Malin Åkerström

Red. Erika Andersson Cederholm, Katarina Jacobsson
och David Wästerfors

LUNDS
UNIVERSITET

Copyright: Författarna

Sociologiska institutionen

Tryck: 978-91-7267-476-9

PDF: 978-91-7267-477-6

Omslag: Illustration av Axel Åkerström

Sättning: Media-Tryck

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2023

Media-Tryck är ett svanen-
märkt tryckeri. Läs mer
om vårt miljöarbete på
www.mediatryck.lu.se

MADE IN SWEDEN ■■

INNEHÅLL

INLEDNING	9
David Wästerfors, Erika Andersson Cederholm och Katarina Jacobsson	
TABULA GRATULATORIA	21
DEL 1: BROTT OCH STRAFF	23
EN OERHÖRT TRÅKIG DAG	25
Veronika Burcar Alm	
DA JEG OPPDAGET POLITIBLIKKET OG BLE EN KRITISK VENN AV POLITIET	33
Liv Finstad	
NOT MY JOB TO BE A JUDGE	44
Lisa Flower	
DE OROLIGAS RÖSTER	55
Jerzy Sarnecki	
BERTIL RENBORGS KAMP MOT KNARKET	72
Sven-Åke Lindgren	
MER KONTROLL FÖR ETT OUPPNÅELIGT MÅL	85
Henrik Tham	
UNGDOMSHEM OCH ICKE-HEM	98
Karin Aronsson	

DEL 2. KULTUR OCH KONTROLL	109
GÅ UT OCH TA EN ÖL? Erik Hannerz	111
”HUR MYCKET FÅR MAN SOM FAMILJEHEM?” Katarina Jacobsson	120
VI ÄR TRYGGAST! Hanna Sahlin Lilja	135
SANNFÄRDIGHET OCH TROVÄRDIGHET Ingrid Sahlin	148
FRÅN KRIG TILL BYRÅKRATI Goran Basic	161
VÄRLDENS ENKLASTE KULSPETSPENNA David Wästerfors	172
 DEL 3. INTERAKTIONER OCH RITUALER	 185
BINDESTRECKSVÄNNER I DEN RELATIONELLA EKONOMIN Erika Andersson Cederholm	187
UPPMÄRKSAMMA KROPPAR Stina Bergman Blix	198
RISKFYLDA ÖVERGÅNGSRITER Kristina Göransson	209
NIGHTLIFE TOURISM AND COLLECTIVE EFFERVESCENCE Sébastien Tutenges	218
VAD ORSAKAR UTTRÅKNING PÅ MÖTEN? Patrik Hall	230
ATT SLÄPPA TAGET OM JAGET Åsa Wettergren	241

DEL 4. FORSKARE OCH FÄLT	253
ÄR DET DU SOM ÄR TJUVEN? Tove Pettersson	255
SPELA SPEL OCH KÖPA MJÖLK Sara Eldén	263
TITTA, NU ANTECKNAR HAN! Joakim Thelander	277
THINK ALOUD SOM GRÄNSÖVERSKRIDANDE METOD Ann-Mari Sellerberg och Vesa Leppänen	287
ATT HANTERA DET OVÄNTADE Susanne Boethius	301
OFRIVILLIG HJÄLPARE ELLER STJÄLPARE? Anna Rypi	309
OM OUTLIERS OCH OUTSIDERS Christofer Edling	319
PLÖTSLIGT HÄNDER DET! Åsa Lundqvist	326
TO ØYEBLIKK VED DØDENS SENGEPOST Anne Ryen	337
EN BILD BERÄTTAR Christer Lindberg	349

INLEDNING

David Wästerfors, Erika Andersson Cederholm och Katarina Jacobsson

”Festligt!” ”Fullständigt bisarrt!”

Vi som har följt Malin Åkerströms arbete genom åren har förstått vikten av att lystra till sådana här utrop – och vi kan lugnt utgå från att det inte är någon häpnadsväckande sentens hos Jean Baudrillard eller Slavoj Žižek som fångat lundaprofessorns uppmärksamhet. Nej, hon vill då peka ut eller ringa in en empirisk iakttagelse. Det rör sig ofta om en händelse eller egenhet i ett stycke empiriskt material: något särskilt talande, något till synes oförklarligt eller underligt, något förvånande eller bara lågmält knepigt. Ibland rör det sig om iakttagelser i vardagslivet som kan länkas till eller förstås i ljuset av pågående forskning.

Åkerström lär oss att ta våra iakttagelser på allvar, att dröja kvar vid olika egenheter, fenomen och företeelser, olika olikheter. Istället för att svepa förbi som om vi rastlöst scrollade igenom materialet och mest ville komma till slutet bör vi stanna vid det som förefaller sticka ut, sätta utropstecken eller frågetecken i marginalen och låta det ”festliga” eller ”fullständigt bisarra” sjunka in och ta plats i vår tolkningsprocess.

En stressad eller ovarsam analytiker kan frestas att genast sammanfatta sin empiri och dra snabba slutsatser, men den stil som Åkerström använder står för något annat. Det handlar om att träna sin blick, att bli skarp och mer fokuserad, att uppfatta nyanser, stanna upp och gärna låta sig bli en aning svarslös, åtminstone för stunden. Detta ”festliga” eller ”fullständigt bisarra”, vad står det för och hur kan det bäst förklaras och förstås? Återfinns den här detaljen eller egenskapen på andra ställen? Finns det mönster som vi hittills inte lyckats upptäcka?

Den här boken är tillägnad den glädje som empiriska iakttagelser av den här typen kan generera i sociologi, kriminologi, socialt arbete, socialantropologi och besläktad

samhällsvetenskap – och med glädje menar vi då förtjusning, arbetslust och ett mått av upprymdhet. Det finns energi att hämta i empiriska iakttagelser och det kan vara en fröjd att utvinna den energin, det vill säga låta iakttagelserna ge bränsle åt ens fortsatta analytiska engagemang och uppmärksamhet. Man kan säga att den speciella interaktion som utspelar sig mellan empiri och forskare står i centrum för boken. Det rör sig om en tolkande och sociologiskt informerad aktivitet som ändå är öppen, utforskande och mottaglig för nyheter. Den känsla för materialet som blir frukten av interaktionen kan nyttjas som resurs för vidare utforskning.

Med glädje menar vi alltså inte att forskaren nödvändigtvis måste ha funnit ett roande exempel eller ett underhållande fall. Härvidlag hade vi lika gärna kunnat tala om den empiriska ilskan och vreden – ibland rent av chocken. Det som pekas ut eller ringas in kan väcka känslor av ogillande eller avståndstagande – eller förundran, förvirring, förvåning, irritation, sarkasm och så vidare. Det centrala är snarare den glädje som fynden kan skänka forskningsprojektet och dess tolkningsarbete. Ett projekt har kraft och dynamik att hämta i empiriska fynd – ett slags akademiskt *momentum* – vilket betyder att det finns stora vinster i närläsning, detaljgranskning och systematiska jämförelser.

Mot slutet av sin bok om kaffesmakande och objektivitet skriver etnometodologen Kenneth Liberman (2022, s. 439 ff.) några stycken om vetenskap. Vi bör inte, menar Liberman, ignorera insikter som härstammar från våra erfarenheter i (mer eller mindre) okontrollerade situationer. Att organisera och därmed försöka kontrollera ens tänkande är ett gott ideal för vetenskap, men allt organiserande – av vilken typ som helst – innebär strukturella krav. Så fort organiserandet av tanken träder in så följer också inneboende krav på ordning. Tänkandets interna konsistens måste upprätthållas och kommunikationen med andra forskare måste fortlöpa på förväntat sätt. Det uppstår starka förväntningar på enhetlighet och likformighet.

De strukturella krav som Liberman syftar på i sin bok hör hemma hos professionella kaffesmakare och deras olika protokoll eller system vars uppfordrande ordning gör anspråk på att organisera något så subjektivt som smaken av kaffe. Men han pekar alltså samtidigt ut en analogi till vetenskap. När kaffets smak ska anges eller – överfört på den här bokens ämne – när empiri ska läsas och tolkas ("avsmakas") finns alltid risken att ens tänkande alltför enkelt följer schematiska former. Själva språkbruket i sig nästintill påför ett schema, alltså den lokala vokabulär som proffssmakarna respektive forskarna använder sinsemellan inom en viss disciplin, skolbildning, inriktning eller kanske universitet och institution. Så länge vi oavkortat lutar oss mot etablerade logiker och

syndsätt riskerar vi att se det vi alltid har sett, höra det vi alltid har hört, uppleva det vi tidigare upplevt, benämna det vi tidigare benämnt.

Liberman hävdar med andra ord att organiserandet enbart utgör en sida av vetenskapens natur. Vi bör också bejaka motsatsen: när ordningen faller bort och vi spontant och "lössläppt" undersöker olika objekt med våra sinnen, må det vara kaffets smak, vardagens egenheter eller ett stycke empiri och dess karaktär. Liberman (2022, s. 441) talar om *textur* och varnar för att nonchalera "erfarenhetens vidare horisont":

Close oneself off from the texture, from the horizon of experience as it is actually lived, and one is likely to become imprisoned in a myopia that limits what any science will be able to accomplish.

När vi gör empiriska undersökningar vill vi inte fångas av den slutna närsynthet (*myopia*) som får oss att trilla in i schematiska tolkningar, vi vill tvärtom skaffa oss ett så fritt spelrum som möjligt. Vi vill sträva efter analytisk frihet, nya vidder – vidsynthet. Att vi har förutfattade meningar och (på varierande sätt) en teoretiskt informerad blick är ofrånkomligt, men likafullt vill vi kunna finna något nytt eller relativt annorlunda i empirins *textur*.

Därför räcker inte teoretiska modeller, påpekar Liberman (2022, s. 442). Modellernas visshet är blott förespeglad. En vetenskaplig attityd innefattar disciplinär säkerhet – forskaren är skolad, tränad, disciplinerad och prövad – men säkerheten bör besinnas av ödmjukhet i mötet med det okända. Det betyder att det inte går att organisera tänkandet alltför strikt i läsningen av empiri med mindre än att vi enbart reproducerar tidigare upptäckter. Ett relativt lössläppt och spontant betraktelsesätt – ett "intressant!", "festligt!", "fullständigt bisarrt!" eller motsvarande utrop – äger sin vetenskapliga legitimitet och nödvändighet.

I den andan har vi satt ihop den här boken. Vi vill framhäva upptäckarlust och vetgirighet såsom den emanerar ur forskares samspel med empiri, inklusive den analytiska och teoretiskt orienterade kunskap som ofta blir resultatet. Vi ser det som ett belysande sätt att fira Malin Åkerströms mångåriga och vittomfattande vetenskapliga produktion, som ger otaliga prov på att det lönar sig att lägga näsan i blöt i allt möjligt som man råkar bli nyfiken på.

Inte bara lönar sig, förresten. Det blir också förbaskat roligt. För känslan av att empiriska upptäckter ger den oväntade tanken luft under vingarna är en upplyftande känsla, oavsett empirins specifika innehåll. Den andan vill vi också förmedla med vår bok. Hur torr och opersonlig vetenskap än kan te sig för en utomstående skulle den knappast tuffa vidare mot nya mål förutan forskare som tillåter sig ha kul på jobbet.

Bokens första del, *Brott och straff*, inleds just på temat kul, fast i en för många oväntad tappning. **Veronika Burcar Alm** analyserar en intervju med en ung man som står i begrepp att lämna kriminaliteten men vars bilintresse ännu inte riktigt ryms inom lagens ramar. Han gillar fortfarande att köra stulna sportbilar i höga hastigheter. I sina tolkningar av berättelserna bygger Burcar Alm vidare på forskningen om brott som kittlande och lustfyllt, vilket inte minst Malin Åkerström belyst. Brottslighet kan inte enbart förstås som brister och problem utan innefattar också spänning, känslan av triumf och rentav självbehärskning.

I **Liv Finstads** kapitel står polisen i centrum, närmare bestämt Finstads berömda *polisblick*. I Finstads forskning står polisblicken för en avslöjande och ingripande blick på samhället och dess medborgare, men det rör sig också om en beskyddande och förespeglat hjälpsam blick. I kapitlet berättar Finstad om den nyckelhändelse som sporrade henne att mynta det här begreppet, en händelse som inträffade i hennes fältarbete när ingenting särskilt verkade hända. Poliser utan synbart ärende – poliser med “ledig tid” – blev upprinnelsen till polisblicken.

Lisa Flower berättar i sitt kapitel om hur hon fick upp ögonen för livebloggandet från svenska rättssalar. Med bakgrund i sina etnografiska studier av rättsförhandlingar upptäckte Flower att förhandlingar med bloggande journalister på plats verkligen kan öppna rättsapparatusens portar på vid gavel. Bloggandet kan innefatta presentationer av bevis, förhör med vittnen, målsäganden och försvarare – allting kan i princip skickas vidare ut i en blogg, som också kan läsas av personer som ska kallas till rätten, men ännu inte framträtt. Flowers upptäckt lade grunden till en ny forskningsinriktning som analyserar och problematiserar den här utvecklingen.

Jerzy Sarnecki utgår i sitt bidrag från den starkt politiserade debatten om brottslighetens generella utveckling i Sverige. Sverigedemokraterna har vunnit stora valframgångar under senare tid, inte minst på basis av att kriminalitet beskrivits som ett resultat av invandring. Sarnecki använder statistiska data på kommunnivå för att undersöka ett eventuellt samband mellan att å ena sidan rösta på Sverigedemokraterna, å andra sidan leva på en plats med omfattande brottslighet och invandring samt känna oro för det. Han konstaterar att ett samband mellan oro och SD-röster finns, men att andelen faktiskt utsatta för brott spelar mindre roll; istället är det andelen som upplever att de varit utsatta som är betydelsefull. Invandrare på orten visar sig inte heller vara avgörande. Andelen invandrare och ökningen av denna andel är istället, liksom benägenheten att rösta på SD, relaterad till socioekonomiska förhållanden i kommunerna. Sarneckis kapitelrubrik är talande: *De oroligas röster*.

Även **Sven-Åke Lindgren** intresserar sig för kriminalpolitik men utifrån annan sorts empiri. Redan när Lindgren skrev sin avhandling *Den hotfulla njutningen* stötte han på namnet Bertil Renborg, första gången i hans egenskap av chef för Nationernas Förbunds kontrollenhet för narkotika. Renborg skrev brev till den svenska regeringen om den höga konsumtionen av heroin i Sverige. Senare blev Renborg en flitig debattör av narkotikafrågor utifrån skiftande internationella uppdrag. Lindgren gör en biografisk skiss av Renborg och skildrar på så sätt en hittills dold länk mellan den politiska retoriken i USA respektive Sverige. Renborg, skriver Lindgren, bidrog till att narkotika konstruerades som ett socialt problem på ett idag fortfarande igenkännbart sätt, det vill säga i termer av moraliskt förfall, livslångt beroende samt "nödvändiga" kontroll- och tvångsåtgärder.

Ett likartat tema återfinns i **Henrik Thams** kapitel, där han analyserar och diskuterar kriminaliseringen av narkotikabruk i Sverige. Att eget bruk av narkotika definieras som brottsligt har kommit att bli en central del av svensk kriminalpolitik och att tillgripa kroppsvisitation för att konstatera bruk skiljer Sverige från övriga Norden och nästan alla andra europeiska länder. Frågan är hur det kommer sig att svenska politiker sällan vill diskutera avkriminalisering, när allt fler länder går i den riktningen. Thams analyserar de politiska argumenten för och emot kriminalisering i propositioner, rapporter och utredningar från 1970-talet och framåt och skildrar på så sätt en nolltoleransvision som inte längre beskrivs som framgångsrik. Idag är Sverige tvärtom utsatt för press att liberalisera politiken, inte minst eftersom den höga narkotikadödligheten har hamnat i strålkastarljuset. Thams kapitel blir både en exposé över och sammanfattning av den politik som gjort lagföring för narkotikabrott vanligare än lagföring för stöld.

Vi befinner oss fortfarande i straffets hägn när vi avslutar den här delen med **Karin Aronssons** kapitel om ungdomshem. Aronsson granskar ett antal etnografiska studier av ungdomshem med syftet att identifiera den hemlighet som institutionerna gärna försöker producera och det "icke-hem" som inte sällan blir resultatet. Blotta namnen på ungdomshemmen är löftesrika på den här punkten, påpekar Aronsson, eftersom de bildar "något av ett lantligt poem eller melodislinga: Bergsmansgården, Brättegården, Bärby, Eknäs, Fagared, Folåsa ...". Det språkliga samspelet står i centrum för kapitlet, det vill säga hur "hem" och "icke-hem" manifesteras i formella och mindre formella samtal eller vardagligt samspel, inte minst i skämtsamma varianter. Aronsson sätter fingret på en delikat balansgång för den här typen av institutioner som förväntas kombinera behandling och förvaring och därför utmanar vanliga föreställningar om hem och hemlighet.

Bokens nästa del, *Kultur och kontroll*, inleds av **Erik Hannerz** och hans iakttagelser av till synes spontant (men förberett) ”görande” av graffiti. Hannerz tar fasta på fraser som ”ska vi inte gå och ta en öl” eller ”ta en promenad”, ”gå ut och röka”, det vill säga fraser som graffitimålare visat sig använda för att initiera kollektivt förverkligande av just graffiti. Hannerz analyserar fraserna som subkulturella eufemismer som inte bara uppmanar till deltagande utan också möjliggör avböjande. Uppmaningen att gå och ta en öl är förstås långt ifrån unik för graffitins sociala värld, påpekar Hannerz, men dess betydelser och konsekvenser är partikulära. ”Så fort vi lämnar lokalen åker pennor upp, och tags dras på mindre och obetydliga ytor. Inget sägs, utan de faller direkt in i rutiner, trots att detta är en av de första gångerna denna konstellation är ute tillsammans.”

Även **Katarina Jacobsson** uppmärksammar ett subtilt fenomen, närmare bestämt frågan om pengar och familjehem. I ett pågående forskningsprojekt – som leds av Malin Åkerström – står den här känsliga och ibland tabubelagda frågan i centrum. Den kulturella föreställningen att pengar besudlar nära relationer är stark, liksom föreställningen att ekonomiska och intima sfärer bör hållas separerade. ”Betalt föräldraskap” bildar därför en moraliskt besvärande kategori. Jacobsson undersöker hur kommuner hanterar pengafrågan på sina hemsidor och finner en sparsmakad retorik som skiljer sig från hur frågan hanteras i sociala medier. Utifrån empiri från ett internetforum för familjehemsfrågor konstaterar hon att det tycks viktigt att ställa frågan om pengar ”på rätt sätt för att verkligen få svar på det man undrar”, till exempel genom att frågeställaren själv föregriper moraliska invändningar. Att nämna pengar i samband med att ta hand om ett barn väcker nämligen snabbt misstankar om ”fel” motiv för att bli familjehem.

Hanna Sahlin Lilja fortsätter på temat kontroll i sitt kapitel om svenska kommuners så kallade trygghetsarbete, närmare bestämt hur kommuner använder resultaten från trygghetsundersökningar i sin marknadsföring. Sahlin Lilja upptäckte i samband med en enkätundersökning att kommuner som inte mäter trygghet ofta ursäktade sig medan kommuner som satsade stort på trygghet var påfallande stolta. Även i de fall då statistiska undersökningar pekar i en önskad riktning ville kommunerna gärna beskriva sig som trygga. Det gäller att framstå som en attraktiv plats för framtida investeringar. ”VI ÄR DEN TRYGGASTE KOMMUNEN I STOCKHOLMS-REGIONEN!”. Trygghet definieras först och främst i termer av utomhusmiljöer, så att bekämpa eventuell otrygghet handlar om belysning, kameror och väktare. Sahlin Lilja sätter in det kommunala trygghetsarbetet i ett vidare sammanhang, med den globala spridningen av forskningen om *fear of crime* och den svenska omdefinieringen av otrygghet, från en ekonomisk betydelse till en kriminologisk.

I nästföljande kapitel benar **Ingrid Sahlin** ut några minst sagt överraskande förhållanden mellan begreppen sannfärdighet och trovärdighet. Trovärdiga sanningssägare och opålitliga bedragare är distinkta typer i vår föreställningsvärld, men vad gör vi med den som är sanningsenlig men inte anses trovärdig eller den som inte är sannfärdig men faktiskt bedöms som trovärdig? Med hjälp av en rad färgstarka berättelser och intervjuer från rättsväsende och socialtjänst analyserar Sahlin olika fall som ställer våra antaganden på ända. Hon konstaterar att en aktör faktiskt kan anses vara sannfärdig utan att vara trovärdig och att ja, det går att uppfattas som trovärdig även om andra inte blir övertygade om att det man säger är sant. Berättelsens form och karaktär verkar vara avgörande, liksom hur den används och tas emot. Möjligheten att ge en acceptabel förklaring av osanningar och förtiganden kan rädda oss undan motsägelser.

Det intresse för krig som ingår i **Goran Basics** forskning har blivit skrämmande aktuellt i och med Rysslands anfallskrig i Ukraina. I Basics kapitel belyser han erfarenheter hos ungdomar som upplevt ett krig, tagit sin tillflykt till Sverige samt omhändertagits och placerats på HVB. Kriget som skräckfilm, flykten som utpressning och mottagandet i Sverige som anonym byråkrati bildar teman i Basics analys, där ungdomarnas upplevelser tolkas mindre som ett statistiskt "bagage" och mer som ett institutionellt och materiellt situerat fenomen. Hans kapitel anknyter till forskning om så kallad *emergent resilience* och krigsdrabbades möjlighet att förbättra sina livschanser efter en period av kamper mot synnerligen negativa omständigheter. Kapitlet blir en påminnelse om att krig – även i svenskt perspektiv – inte bara finns "där borta" utan också här, i form av dessa ungdomars minnen och livssituation.

Vi avslutar den här delen av boken med **David Wästerfors** fynd i en mer än tjugo år gammal intervju med en pensionerad säljare, förut verksam i Östeuropa och Mellanöstern. Säljaren menade att mutor bör förstås som misslyckat relationsarbete och en konsekvens av distans och ogillande. Samtidigt gav han flera exempel på ageranden och gåvor som i lagens mening nog skulle ha klassificerats som just mutor men som han betraktade som förtjänstfulla och legitima. Wästerfors detaljstuderar de här affärsberättelserna och kommer fram till att den intervjuade säljaren föreslog en kontraintuitiv tolkning, där korruption anses stjälpa snarare än hjälpa affärer. Kapitlet landar i en ansats som uppmärksammar människors förhandlingar av klassifikationer istället för mätandet av eller kampen mot korruption.

Bokens tredje del, *Interaktioner och ritualer*, inleds med **Erika Andersson Cederholms** kapitel om så kallade bindestrecksvänner. Med hjälp av empiri från vitt skilda fält – hästgård, jaktverksamhet och universitetsvärlden – analyserar Andersson

Cederholm hur nära relationer och vänskap kan flätas in i ekonomiska relationer och vice versa. Det kan röra sig om avgränsad och temporär vänskap som behöver en kontext för att förstås och förklaras: jaktvännerna, hästvännerna, sommarvännerna. Utifrån Viviana Zelizers begrepp *relationellt arbete* utvecklar Andersson Cederholm en analytisk ram för att förklara de intrikata gränsdragningar och rättfärdiganden som människor använder för att upprätthålla sådana nära relationer i sina ekonomiska aktiviteter och samtidigt taktfullt undvika att det ena reduceras till det andra.

Närhet återfinns i **Stina Bergman Blix** kapitel, som utgår från ett möte med en karismatisk manlig skådespelare och dennes plötsliga rörelser under en intervju. Den manlige skådespelarens närmande (före *me too*-rörelsen) begränsade Bergman Blix handlingsutrymme och kastade om maktförhållandena i rummet. Bergman Blix använder exemplet för att analysera kroppars rörelser i olika sammanhang, inklusive rörelsernas emotionella konsekvenser (skam och genans, till exempel) och argumenterar för att forskare behöver beakta sådana rörelser i större utsträckning. Att fysiskt närma sig andra kan innebära en påtvingad ”närvaro i nuet”, vilket kan användas både för att återta status och för att förkroppsliga abstrakta påståenden, såsom i en undervisningssituation.

Ett ödesmättat prov är ämnet för nästa kapitel, författat av **Kristina Göransson**. Det handlar om *Primary School Leaving Examination* i Singapore, som utifrån både föräldrars och barns perspektiv representerar en vattendelare för framtida studier och karriärer. Göransson använder material från sitt fältarbete i Singapore för att undersöka föräldrars pedagogiska omsorgsarbete inför provet, vilket framstår som en övergångsrit och en ödesdiger situation. Föräldrarnas omsorg visar sig inte enbart vara instrumentell och kalkylerande utan rymmer också ett brett spektrum av vändor, inklusive skuld känslor. När provperioden närmar sig ställs olika antaganden om barndom och lärande på sin spets.

En annan typ av tillspetsade situationer återfinns i **Sébastien Tutenges** kapitel om nattliv bland unga danska turister i *Sunny Beach* i Bulgarien. Tutenges använder Émile Durkheims begrepp *collective effervescence* eller kollektiv upprymdhet för att uttolka de ungas erfarenheter av berusning och vilt festande. Vi får särskilt stifta bekantskap med turisten Andreas och hans äventyr. Med stöd i sitt omfattande fältarbete argumenterar Tutenges för att just upprymdhet bäst beskriver och förklarar den djupa känsla av tillhörighet som en lyckad fest innebär. Steget kan emellertid vara kort till risktagande, våld och sexuella övergrepp.

I **Patrik Halls** kapitel om uttråkning på möten står andra interaktioner i centrum: långsamma, repetitiva, ceremoniella. Hall använder data från sin (och Malin

Åkerströms) forskning om det expanderande administrationssamhället men också nedslag i skönlitteratur för att både analysera och gestalta känslan av tristess på möten. Det handlar om förutbestämda och icke-förhandlingsbara möten, om distans mellan jag och roll och om känslan av hjälplöshet eller vanmakt. Även möten som signalerar aktivitet kan på ett karakteristiskt malande sätt bekräfta snarare än förhandla om positioner – och de kan sakna minsta spår av nyheter. Samtidigt måste inte alla förutsägbara möten vara tråkiga. Hall reder ut dessa och flera andra iakttagelser.

Yogans interaktioner är ämnet för **Åsa Wettergrens** kapitel, närmare bestämt hennes erfarenheter av att praktisera Ashtangayoga och zenbuddhism. Wettergren visar hur den pragmatiska och interaktionistiska synen på jaget har en del gemensamt med jaget i yoga, i synnerhet när det gäller utmaningen att “släppa taget”. Jaget i yoga är en chimär – en illusion att överskrida, minimera eller lämna bakom sig – och på likartat sätt hävdar sociologer att jaget egentligen är icke-essentiellt, en social konstruktion. Wettergren sätter de här insikterna i samband med egna försök att “släppa” sitt självmedvetande och “upplösas i handlingen”, vilket kan ske både i yoga-övningar och i övriga livet. “Att släppa taget om jaget framstår som en framkomlig väg när man står inför en ny eller utmanande uppgift som man tvivlar på att man ska klara av.” Samtidigt kvarstår även skillnader mellan sociologins och yogans jaguppfattningar, eftersom den förstnämnda läran är långt mer världslig och relationell.

Bokens fjärde och sista del, *Forskare och fält*, inleds av **Tove Petterssons** kapitel *Är det du som är tjuven?* Under sitt fältarbete bland poliser i Stockholms förorter upptäckte Pettersson att omgivningens reaktioner på en forskare kan vara talande inte bara för forskarens eventuella påverkan på undersökningen utan också för att förstå fältet. Andras förståelser av polisen – till exempel ungdomars – kan impliceras i deras förhållningssätt och repliker till forskaren. På så sätt kunde Pettersson utvinna en förväntan om farligt och fartfyllt polisarbete, liksom uppfattningar om hur en polis “bör” se ut och bete sig. Hennes kapitel utgör en metodologisk reflektion över kunskapsvinster i praktiserandet av den etnografiska forskarrollen.

Forskarrollen återkommer i **Sara Eldéns** bidrag, som handlar om möjligheterna för explorativ forskning i en tid som präglas av juridifierad forskningsetik. Eldén berättar om ett tillfälle i en etnografisk studie av vardaglig omsorg där hennes praktiska hantering av “informerat samtycke” ställdes i kontrast till etiklagens parametrar. Eldén hamnar – mot förmodan – “i händerna” på ett barns agerande och kompetens på fältet, ett barn vars förslag om att spela spel och köpa mjölk visar sig vara avgörande för både den planerade intervjun och det avkrävda informerade samtycket. Kapitlet använder på så sätt etnografiskt material för att problematisera den typ av statistisk design som

etiklagstiftningen idag underförstår. Poängen är att visa hur dagens forskningsetiska regim missar och rentav försvårar ett inkluderande av nya röster och perspektiv.

Även **Joakim Thelander** uppehåller sig vid forskarrollen i sitt kapitel, som handlar om hur observerade fältmedlemmar själva observerar. Med hjälp av exempel från en rad forskningsprojekt med just observationsmaterial i centrum analyserar Thelander hur han som forskare har granskats och uppmärksammats på olika sätt. Att bli föremål för skämt och ifrågasättanden, att bli uppmanad att anteckna vissa saker eller att överhuvudtaget bli synliggjord trots att man anstränger sig för att synas så lite som möjligt – den typen av metodologisk erfarenhet står i centrum för kapitlet. Thelander uppmärksammar interaktionen mellan forskare och fält, men också interaktionen mellan fältets medlemmar och forskningsmetoden som sådan. När de observerade observerar observatören blir nämligen etnografen i någon mån demaskerad och avslöjad.

I nästa kapitel presenterar **Ann-Mari Sellerberg** och **Vesa Leppänen** en metodologisk innovation: så kallade *think aloud*-intervjuer. I ett projekt om kundtjänsten inom e-handeln har Sellerberg och Leppänen undersökt "svåra" telefonsamtal, det vill säga samtal där kunder är irriterade eller arga. Att vara "lugn" och "säker" visade sig vara två förhållningssätt för kundtjänstens medarbetare i sådana lägen och användandet av "tänka högt"-metoden hjälpte forskarna till nya upptäckter av vad dessa förhållningssätt står för i praktiken. Medarbetarna ombads att redogöra för hur de sade och tänkte i de svåra samtal som spelades upp för dem under intervjuerna, vilket gjorde det lättare för Sellerberg och Leppänen att skapa en bro till projektets andra materialtyper: vanliga kvalitativa intervjuer och de inspelade telefonsamtalen. Genom *think aloud*-intervjuerna gjordes betydelsefulla observationer, till exempel angående kontrastbeteenden, risker och en tidigare omärkbar suck.

Oväntade utfall återfinns i **Susanne Boethius** kapitel, som handlar om situationer som inte går som planerat i olika forskningsprojekt om våld i nära relationer. Att intervjua personer som utövar eller utsätts för våld är krävande och förutsätter detaljerade övervägningar och planering. Men vad gör man som forskare om den intervjuade våldsutövaren träffar på en bekant på biblioteket mitt under intervjusamtalet eller när den våldsutsatta intervjupersonen förövare själv kliver in på kaféet och sätter sig bredvid? Boethius väjer inte för obehagliga ögonblick i forskningen samtidigt som hon pekar ut vilka analytiska poänger som kan utvinnas.

Svåra gränsdragningar som väcker starka känslor intresserar även **Anna Rypi** som i sitt kapitel analyserar motstridiga förväntningar under fältarbetet. Med utgångspunkt i ett observerat stödsamtal på en brottsofferjour, där Rypi kom att ifrågasätta sin roll som "kallt" betraktande forskare, identifierar hon de otydliga konturer som forskarrollen

kan innebära. Att dras in i en hjälparroll på fältet kan innebära en svart-vit bild av akademien, färgad av forskarutbildningens identitetsarbete och "stundens dramatik". Retrospektivt finner Rypi ändå ett värde i att inte sudda ut utan tvärtom uppmärksamma och lära av fältarbetets "liminala perioder", inte minst eftersom de avslöjar den sociala verklighetens blott skenbara stabilitet.

Christofer Edling tar fasta på avvikelser i sitt kapitel, fastän från två skilda angreppsvinklar. Både *outlier* och *outsider* står för avvikande i förhållande till "det normala" och båda orden uppvisar samma ursprung och likartad användning. Ändå har de som sociologiska begrepp hamnat i olika läger, påpekar Edling. *Outlier* betecknar en observation som signifikant skiljer sig från andra observationer, medan *outsider* betecknar en person som står utanför majoritetssamhället. Edling exemplifierar och diskuterar dessa och andra egenheter i det här begreppspar, vars konnotationer och användningsområden kan klargöra allt från statistik till sociala konstruktioner, ibland på oväntat sammanfallande vis. Både *outliers* och *outsiders* kan ställa till det på olika sätt – och i det läget skapas sociologi.

Även **Åsa Lundqvist** uppmärksammar det oväntade i sitt kapitel, som handlar om lyckoträffar på fältet. Hon menar att den sociologiska nyfikenheten är avgörande för att på ett fruktbart sätt fånga de överraskande fynd vi kan snubbla över eller skymta i förbifarten. Lundqvist analyserar två fall: ett arkivmaterial som hon upptäckte hos en äldre kvinna som hon intervjuade under avhandlingsprojektet och en hel (dåtida) yrkesgrupp – *aktiveringsinspektörer* – som råkade nämnas i en bisats i en annan intervju, även den av en äldre kvinna. För Lundqvist innebar dessa vändningar nya tolkningar av det lokala välfärdssamhället respektive ett nytt forskningsprojekt. Men hårt arbete krävs, framför allt vad gäller kontextualisering. Sociologisk nyfikenhet betyder nämligen – som C. Wright Mills har understrukt – ett intresse för skärningspunkten mellan individuella biografier och bredare sociala, politiska och ekonomiska sammanhang.

Forskarens kreativitet och epistemologiska öppenhet framhävs också av **Anne Ryen** som i sitt kapitel utgår från en informant som två gånger berättar om "samma" händelse – hans döende mor – på olika sätt. Förhållandet mellan de olika versionerna bildar ett pussel för Ryen, som får nytta av sitt intresse för språk, tvärkulturella data och etnometodologi i ambitionen att förstå hur berättelser kan framställas och användas på fältet. Att berätta "samma" sak en gång till blir strängt taget inget återberättande utan ett nytt och självständigt berättande i en ny kontext. Ryen visar hur en sådan insikt kräver en sociolingvistiskt informerad och finkornig analys.

I bokens avslutande kapitel utgår **Christer Lindberg** från ett fotografi av Man Ray, eller Emmanuel Radnitsky som han hette från början. Det föreställer en afrikansk statyett på en hylla. Fotografiet leder Lindberg till Köpenhamn och Carl Kjersmeiers museisamling, vilket i sin tur föranleder en reflektion över den sociologi och antropologi som formerades i Frankrike kring sekelskiftet 1900, med bland andra Durkheim och Mauss i spetsen. I de här processerna spelar museisamlingar och en dragning till primitivism en viss roll, men också en uppgörelse med rasdeterminism och biologisk reduktionism.

Vår förhoppning är att vår samling av kapitel – som vart och ett sjunger de empiriska iakttagelsernas lovsång – kan bidra till att vidmakthålla den energi och nyfikenhet som Malin Åkerströms forskning representerar. Sociologisk forskning handlar inte bara om att administrera begreppsapparater eller lägga den vetenskapliga retoriken till rätta, så att syfte och frågeställningar följs av tidigare forskning, teori, analys och så vidare. Rättare sagt: den handlar ytterst *inte alls om det*. Sociologisk forskning handlar om att få fatt i något spännande och fascinerande i samhället – kanske rentav *få fatt i samhället* – och våga utveckla ett gemensamt men ändå egensinnigt tänkande utifrån det.

I den andan har vi försökt sätta samman den här boken. Och i den andan hoppas vi att den blir läst.

Referens

Liberman, K. (2022). *Tasting Coffee. An Inquiry into Objectivity*, Albany: State University of New York Press.

TABULA GRATULATORIA

Dalia Abdelhady, Lund

Lisa Eklund, Lund

Rosmari Eliasson Lappalainen, Lund

Annika Eriksson, Stockholm

Henriette Frees Esholdt, Köpenhamn

Axel Fredholm, Glumslöv

Nina Gren, Malmö

Tove Harnett, Lund

Carl-Göran Heidegren, Malmö

Teres Hjärpe, Lund

Tova Höjdestrand, Lund

Bo Isenberg, Malmö

Britt-Marie Johansson, Malmö

Håkan Jönson, Lund

Magnus Karlsson, Lund

Abdulhadi Khalaf, Lund

Anders Kjellberg, Lund
Anna-Lisa Lindén, Lund
Elizabeth Martinell Barfoed, Malmö
Anna Meeuwisse, Lund
Jan Mewes, Lomma
Freja Morris, Åkarp
Jan Olof Nilsson, Malmö
Kjell Nilsson, Lund
Gunnar Olofsson, Lund
Anders Persson, Höganäs
Magnus Ring, Malmö
Hans-Edvard Roos, Lund
Kerstin Svensson, Lund
Chris Swader, Lund
Filippa Säwe, Malmö
Oriana Quaglietta Bernal, Malmö

DEL 1: BROTT OCH STRAFF

EN OERHÖRT TRÅKIG DAG

– jag går och snor en Porsche

Veronika Burcar Alm

”Härliga, gripande syn! [...] Fartens poesi! Det *verkliga* sättet att färdas. Det *enda* sättet!”

”Han sjöng där han flög fram, och motorn svarade med ett fulltonigt surr, mil efter mil slukades under honom när han ilade, han visste inte själv vart, medan han bara följde sin drift, obekymrad om vad som än kunde hända.”

(Herr Padda i *Det susar i säven* av Kenneth Grahame)

Plötsligt glittrar det till i den unge mannens ögon och mungiporna drar sig smått uppåt. Intervjusamtalet har kommit in på bilar. Mannen älskar verkligen bilar (det är hans egen beskrivning av känslan) – och han älskar att köra fort. Riktigt fort. Med stulna bilar – och gärna med polisen rätt bakom, i blått ljus och till ljudet av sirener.

Vi har dessförinnan talat om mannens svåra uppväxt som präglats av våld och droger. Han har haft det tufft hemma och tufft i skolan och han beskriver hur han som kriminell till sist lyckades *bli* någon. Vägen in i kriminalitet var därför inte svår. Den var snarare en väg ut ur det svåra. Som kriminell fick den unge mannen status; han blev en riktigt skicklig biltjuv.¹

¹ Intervjuerna i detta avsnitt genomfördes i samband med projektet *Våld, hot, offerskap – unga kriminellas bilder och erfarenheter* (finansierat av Vetenskapsrådet, avslutat 2017).

Tiden innan dess förknippar den unge mannen med känslor av rädsla och obehag. Detsamma gäller framtiden, även om dessa nya obehagskänslor hänger samman med en rädsla för det ovissa och inte, som tidigare, med en rädsla för att bli misshandlad eller att tvingas se på hur en närstående blir misshandlad.

Vid tiden för intervjun befinner sig den unge mannen i ett skede då han precis lämnat kriminaliteten och då han, med Helen Rose Fuchs Ebaughs (1988) begrepp, ”ska bli ett ex”, det vill säga inta rollen som ex-kriminell. Han har ingen tidigare identitet (det vill säga önskvärd sådan) att ”återgå till” och han vet inte vem han är ”som laglydig”. Vad han emellertid är påtagligt medveten om är att hans speciella bilintresse inte ryms inom ramen för det lagliga. Han vill inte längre ägna sig åt våld, rån eller droger. Men han gillar fortfarande att köra stulna sportbilar i höga hastigheter.

Det är när jag frågar om vad som varit roligt med kriminaliteten som denna berättelse om bilarnas betydelse i den unge mannens liv tar form. Sett i relation till dagens samhällsdebatt om ungdomskriminalitet kan en sådan fråga säkert verka provocerande för yttre aktörer och moralentreprenörer. Den unge mannen blir emellertid inte provocerad utan jag uppfattar det snarare som att han tycker det är befriande att tala om sina kriminella erfarenheter från ett lite annorlunda perspektiv.

Det blir tydligt att det inom ramen för det numera mindre tilltalande kriminella livet fanns utrymme även för roliga, men också dessa olagliga, aktiviteter. Inledningsvis var kriminaliteten ett slags räddning men med tiden, menar den unge mannen, blev det uppenbart att han enbart ställdes inför nya svårigheter.

Allt var emellertid inte dåligt. Särskilt inte bilarna.

Jack Katz skriver i boken *Seductions of Crime* (1988) att när kriminalitet studeras är det ofta bakgrundsfaktorer som står i fokus – likt när jag frågar den unge mannen om hans uppväxtförhållanden – men för att få en större förståelse för kriminalitetens *attraktionskraft* behöver vi studera förgrunden. Vilken är den upplevda erfarenheten av kriminalitet? Hur *känns* det att begå brott?

Så kallad *joyriding* – det vill säga att som den unge mannen köra snabbt och riskfyllt i ett stulet fordon – beskriver Katz (1988, s. 52) som ”a form of auto theft in which getting away with something in celebratory style is more important than keeping anything or getting anywhere in particular.” Det engelska begreppet *joyride* – som betonar nöjet eller det glädjefyllda – är, ur förarens synvinkel, talande för aktiviteten.

Katz (1988) menar att vetskapen om att handlingen är olaglig utgör en del av attraktionen. Det handlar också tydligt om en aktivitet präglad av förmåga att hålla sig behärskad i en riskabel situation. Att lyckas köra ifrån polisen kan betraktas som en utmaning eller en spänningsfylld lek där vinsten ger biltjuven karisma.

Denna förgrund till kriminalitetens lockelser, och "the positive, often wonderful attractions within the lived experience of criminality", menar Katz (1988, s. 3), har ofta hamnat i skymundan inom kriminologin. På liknande sätt skriver Malin Åkerström i sin doktorsavhandling *Crooks and Squares* (1983, s. 2, med referens till Bordua 1961, s. 136) att "modern analysts have stopped assuming that 'evil' can be fun." En sociologisk klassiker som Frederic Thrashers doktorsavhandling *Gänget (The Gang)* från 1926 (Thrasher 2020) tar emellertid upp äventyrsromantik, gängets "lekplatser", jakt på upplevelser, spänningssökande och önskan om att bryta vardagslivets enformighet.

Vad Thrasher, Åkerström och Katz har gemensamt är (bland annat) att de uppmärksammar och visar en känslighet för individernas egna erfarenheter, för variationer i deras interaktioner och för deras skildringar av världen runtomkring dem. Brott kan vara kul – och det behöver vi också ha i åtanke om vi ska förstå varför brott begås.

"Utmana dig själv och ha roligt under tiden!" är en formulering som inte sällan ses i reklam för olika spänningsfyllda fritidsaktiviteter, må det vara padel eller bungy-jump. Aktiviteterna ska locka till att bryta vardagslunken och boosta individen till ny energi och de kan betraktas som acceptabla sätt att finna något slags spänning inom ramen för en konventionell livsstil.

Att däremot stjäla en bil och köra snabbt med den är knappast någon allmänt socialt accepterad fritidsaktivitet – men själva lockelsen kan beskrivas i liknande termer. När den unge mannen jag intervjuat talar om att, som kriminell, bryta vardagslunken och få ny energi beskriver han hur det kunde gå till:

... en dag så hade jag en oerhört tråkig dag och jag tänkte "va fan ska jag göra för att få lite spänning?" jo "jag går och snor en Porsche" och sätter mig i den och [så] bränner jag förbi snuten ... bara för att dom skulle jaga mig ... jag ville bara ha den där kicken liksom ... det är ju det var ju liksom det jag vill ha, den kicken... att det händer nånting...

En liknande berättelse, på temat utmaningar och spänningssökande – och det *roliga* med detta – återges av en av de kriminella män Åkerström (1983, s. 187) har intervjuat:

When you hear tut tut [police car sirens], and they come after you, oh it's fun as hell, you drive all around town having those blue lights after you, around the streets ...

En intervjuad ung man i Sue Kellets och Harriet Gross (2006, s. 46-47) studie om unga *joyriders* betonar också "kicken", eller "the buzz", som han får av att stjäla bilar och bli jagad av polisen:

... like you get the buzz – get the buzz out of drinking, oh I mean it's like 10 times – 10 times better than the buzz of drinking, you get a buzz out of drugs yeh, well it's 10 times better than that, you get a buzz out of everything yeh what you take yeh, but like the buzz of nicking a car and getting chased by the old bill, and like you know – you know for definite that you're going to lose them – the old bill, you get an adrenaline rush, and it's like a lot better than anything, that's the best way you can explain it ...

Kicken kommer sig av jakten som involverar fara – både det riskfyllda med bilkörningen men också risken att bli gripen – och upprymdheten som följer om man lyckas köra ifrån polisen. Den unge man jag har intervjuat skildrar inget materialistiskt behov av att äga en bil eller ett tillfälligt behov av att förflytta sig snabbt mellan två platser. Snarare handlar det om en kittlande lek och ett test av den egna kompetensen, såväl när det gäller själva bilkörningen som förmågan att vara avvikande och komma undan med det (jfr. Katz, 1988; Goffman, 2013[1967], 1982[1961]). Som mannen uttrycker det; ”Jag tyckte ju det var skitskoj! Helst när dom [polisen] inte fick tag på mig då var det ju ännu roligare!”

Att då upphöra med kriminalitet innefattar dels en avslutad karriär som biltjuv, dels förlusten av den glädje och den adrenalinkick som förknippas med *joyriding*. Att bli en konventionell, laglydig medborgare kan vara komplicerat (Åkerström, 1983, kap. 8). Den unge mannen är emellertid tydligt motiverad att lämna våld och droger bakom sig och han *vill* bli laglydig, fullt ut.

Samtidigt är han ändå lite ambivalent när det kommer till frågan om olagliga aktiviteter som involverar snabba bilar. Det är tydligt att sådana inte är utbytbara mot vilka andra spänningsfyllda aktiviteter som helst. Det är när den unge mannen talar om sportbilar och kappkörning med polisen som han skiner upp och ett leende sprider sig i ansiktet (och det är då jag inser innebörden dels av begreppet *automolove*, dels av *joyriding* som ett potentiellt beroendeframkallande fenomen, se till exempel Kellet och Gross, 2006).

Vid sidan av denna fartfyllda ”living-on-the-edge”-kompetens berättar den unge mannen dessutom att han är bra på att stjäla, sälja och köpa bilar. Han skildrar, i likhet med Åkerströms (1983) intervjupersoner, ett slags affärsmässig skicklighet. Att stjäla bilar kräver en viss expertis, att förmedla dem en annan. Bilstölden har även en ekonomisk betydelse eftersom sålda bilar innebär en inkomst – men pengarna har ofta använts för att köpa nya bilar (som sedan sålts vidare). Det är (det olagliga) bilintresset som tycks vara centralt, inte pengarna.

Topalli, Jaques och Wright (2015, s. 19) refererar till Travis Hirschi som ”famously declared that offenders ‘... are not very good at what they do’”, och som framhöll att en

kriminell karriär enbart går utför. De menar att detta antagande stämmer dåligt överens med senare studier om exempelvis inbrottstjuvar (jfr. Åkerström, 1983). Deras egen studie av bilkapningar (det vill säga att med våld tilltvinga sig någon annans fordon) visar vidare på omfattande perceptuell såväl som procedurmässig kompetens som bland annat omfattar att snabbt kunna navigera miljön, välja rätt fordon, ta snabba beslut och ta kommando över bilägare. En av de bilkapare som Topalli, Jaques och Wright har intervjuat berättar (ibid., s. 21-22):

I can tell a car that's a right car to take just by glancing at it. I got all kinds of things in my mind when I want a car. How much money I need. If someone want that kind of car. If there ain't no cops, no witnesses. IF [*sic!*] the car is driving fast or slow. If there's a way for me to drive off where nobody can follow. But you know, I don't think on all that. I don't have to. [...] I been doing this forever. I don't have to think on it. I just need to see that right car and that right situation. I'm on it in a slit [*sic!*] second.

Även den unge mannen jag har intervjuat berättar om att han varit bra på det han gjort. Han beskriver inte den specifika kompetensen närmare men säger, med en inledande *disclaimer*, att "hur fel det än låter, jag blev en riktigt duktig biltjuv". Till skillnad från bilkaparen i exemplet ovan har han inte tilltvingat sig bilar med våld (vilket involverar en annan kompetens genom den nära interaktionen med ett brottsoffer) utan han har stulit dem, kört snabbt med dem, sålt dem och köpt andra. Detta kan antas innefatta förtrogenhet med såväl försäljning som ett avancerat tekniskt kunnande och en förmåga att manövrera snabba fordon.

Att avsluta en kriminell karriär innebär ofta en stor förändring i individens sätt att leva (Åkerström, 1983). Det kan handla om att finna nya icke-kriminella vänner, flytta till en plats där man inte är känd "som kriminell", försämrade ekonomi (till följd av utdömda skadestånd men också en avslutad lukrativ, dock olaglig, rörelse), och så vidare.

Den unge mannen jag har intervjuat beskriver hur hans nya konventionella livsstil innebär att han måste ge upp dels något han är bra på, dels något han finner glädje och spänning i. Att ersätta detta, menar han, är inte lätt. Han har ganska nyligen, efter flera fängelsestraff, påbörjat ett icke-kriminellt sätt att leva och trots att han är motiverad "att bli Svensson" menar han att det är svårt att finna nya aktiviteter som är roliga och spännande – och som han är bra på.

Det är ju den biten som oftast blir *svår* [...] alltså just att hitta det här andra medlet att använda sig av [...]. Jag var väl- jag hade oerhört mycket fordons- alltså jag *älskade* fordon, jag gillade att hålla på med dom [...]. Därav så blev det ju

roligt att stjäla bilar och sälja bilar och köpa bilar [...] och såna här grejer ... Och nu när jag inte kan göra det längre så ... Va fan ska jag göra då?

I likhet med de kriminella männen i Åkerströms (1983, s. 178-181) studie antyder den unge mannen att han skulle önska något slags tredje alternativ, likt ”going straight and yet not straight”. Männen som Åkerström har intervjuat lyfter betydelsen av att kunna försörja sig själva lagligt men att samtidigt inte behöva leva som ”square-johns”. De är emellertid inte säkra på hur detta låter sig göras. Att upphöra med en kriminell livsstil är svårt – inte minst om det är osäkert vad man kan ägna sig åt istället. Som en av de män Åkerström (1983, s. 180) har intervjuat berättar:

What's the damn meaning in sitting in a place and tilting a chair? Going to the employment office, looking for jobs you hardly ever get? At best you get hold of a TV, and sit there and brood in front of it with a beer ... You need some kind of stimulation.

Det kriminella livet har svåra utmaningar, men även ”Svensson-livet” är komplicerat för den som aldrig levt ett sådant. En annan av de unga före detta kriminella män jag har intervjuat jämför det med hur ”en inomhuskatt ska gå ut och bli en vildkatt”. Det kanske mest slående med detta citat är att mannen förknippar det nya, laglydiga livet med att ”bli en vildkatt”. Här blir istället den kriminella livsstilen tryggheten som får symboliseras av en ”inomhuskatt”. Med tanke på att de här unga männen inte har levt något ”Svensson-liv” *före* inträdet i kriminalitet blir liknelsen emellertid mer begriplig. Den unge mannen fortsätter med att förklara:

Det är ju inte så jävla *kul* å byta bort nånting man mår bra av ... Om jag mår bra av att springa 100 meter på 10 sekunder så eller vad det nu kan va ... [...] eller hoppa 2.05 i höjdhopps [...] Om du mår bra av det och sen helt plötsligt säg att du *kan* inte det [...] då tappar man ju hela livsgnistan bara ”plopp” rakt ner va ... [...] Och det är ju då man måste *där* försöka [...] fan hitta nåt annat som ... Något att jobba med eller någonting du skulle må bra av ... Förutom det du inte *kan* göra.

Fredriksson och Gålnander (2020) har intervjuat tidigare kriminella och drogberoende kvinnor om deras kamp för att bli laglydiga. De menar att avståndstagandet från kriminalitet är en förvirrande och skrämmande process som involverar ständig kamp, återfall och motgångar. Detta kommer sig av att kvinnorna måste göra ”an unfamiliar, normative lifestyle familiar, while unfamiliarizing oneself with a familiar, deviant lifestyle” (ibid., s. 599). Detta kan skapa en känsla av att inte höra hemma någonstans,

vare sig som kriminell eller som laglydig. Att hamna någonstans mittemellan dessa positioner skapar osäkerhet.

Den unge mannen jag har intervjuat beskriver kriminaliteten som en räddning ur hans svåra uppväxtförhållanden – men också hur den innebär en livsstil som inte är möjlig att fortsätta föra. Han vill inte fortsätta ägna sig åt våld och droger. Det framtida självet, som ex-kriminell och konventionell medborgare, har han samtidigt svårt att föreställa sig. Han vet ännu inte vad det innebär – men det är tydligt att det inte är förenligt med bilstöld och *joyriding*. Även denna glädjefyllda aspekt av det kriminella livet behöver bli oattraktiv om han ska bli ”Svensson”.

När jag hör den unge mannen uppspelt tala om bilstöld och *joyriding* är det svårt att föreställa sig hur detta ska bli oattraktivt eller hur det ska kunna omvandlas till en annan, socialt accepterad, aktivitet. Hur ersätts sådana kickar inom ramen för den konventionella livsstilen? Den unge mannen är osäker på vad han ska göra i framtiden; ”i och med att jag inte har någonting att göra, någonting som har någon *mening*.”

Mannens berättelse tydliggör de känslomässiga aspekterna av att begå brott, vilka kan vara lustfyllda och involvera spänning, gränsöverskridanden, överlägsenhet och självbehärskning (Katz, 1988; Åkerström, 1983). Det kan också handla om att få status: att *bli* någon, att vara bra på någonting. Berättelsen belyser också vikten av att förstå den känslomässiga kamp som kan följa av en livsstilsförändring och behovet av att ”finna sig själv” i det nya (Fredriksson och Gålnander, 2020).

Det är betydelsefullt att vid förståelsen av varför brott begås lägga större vikt vid förgrunden och kriminalitetens högst känslomässiga karaktär, dess lockelse. Det som för den utomstående betraktas som en vansinnesfärd med bil kan för föraren vara en berusande blandning av risktagande och glädje. En tidigare känsla av osäkerhet kan för bilföraren omvandlas till en, åtminstone tillfällig, känsla av kontroll då han skickligt manövrerar den stulna sportbilen och ser blåljusen försvinna i fjärran.

Referenser

- Ebaugh, H. R. F. (1988). *Becoming an ex. The process of role exit*, Chicago: University of Chicago Press.
- Fredriksson, T. & Gålnander, R. (2020). Fearful futures and haunting histories in women's desistance from crime. A longitudinal study of desistance as an uncanny process, *Criminology*, vol. 58, no. 4, s. 599–618.
- Goffman, E. (1982[1967]). Where the Action is, i Goffman, E., *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*, New York: Pantheon Books, s. 149-270.

- Goffman, E. (2013[1961]). *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*, Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Katz, J. (1988). *Seductions of Crime. Moral and Sensual Attractions in Doing Evil*, New York: Basic Books.
- Kellett, S. & Gross, H. (2006). Addicted to joyriding? An exploration of young offenders' accounts of their car crime, *Psychology, Crime & Law*, vol. 12, no. 1, s. 39-59.
- Thrasher, F. M. (1927/1963/2020). *Gänget. En studie av 1 313 gäng i Chicago*, Malmö: Egalité.
- Topalli, V.; Jacque, S. & Wright, R. (2015). 'It takes skills to take a car'. Perceptual and procedural expertise in carjacking, *Aggression and Violent Behavior*, vol. 20, s. 19-25.
- Åkerström, M. (1983). *Crooks and Squares. Lifestyles of Thieves and Addicts in Comparison to Conventional People*, Lund: Studentlitteratur, Lund Studies in Sociology 53.

DA JEG OPPDAGET POLITIBLIKKET OG BLE EN KRITISK VENN AV POLITIET

Liv Finstad

Malin Åkerström tematiserer i artikkelen "Curiosity and serendipity in qualitative research" at vi sjelden snakker om tilfeldighetenes betydning i kvalitativ forskning, selv om mulighetene er mange til å gjøre overraskende og originale oppdagelser (Åkerström, 2013). Artikkelen formidler gode råd:

In order to enhance the chances and sharpen our analyses we have to read broadly but also pay attention to details in our data. We should avoid societal or scholarly conventionality, even be disobedient to recommendations, if this blinds us to new meanings of our findings. The value of serendipitous findings lies in the fact that they diverge from conventionally held knowledge. (Åkerström, 2013, s. 10).

Det var helt tilfeldig at jeg oppdaget politiblikket. For forskningsprosjektet jeg gikk i gang med i 1992 skulle handle om noe annet. Det påtenkte prosjektet var inspirert av min bok *Den betalte familie. Nye livsformer for folk i krise* (Finstad, 1990). Jeg hadde i noen år gjort feltarbeid i et behandlingskollektiv for unge stoffmisbrukere i Trøndelag, og blitt opptatt av yrker som må forholde seg til mennesker som har det vanskelig, blir sett på som vanskelige og som ofte *er* vanskelige å ha med å gjøre. Boken handlet om sosialt arbeid og ansatte i behandlingskollektivet som plasserte seg i "foreldres sted", og dermed brøt med den tradisjonelle ni-til-fire-sosialarbeiderrollen.

Lensmannskontoret på stedet var en del av behandlingskollektivets støttende nettverk. På lensmannskontoret møtte jeg et annet politi enn det jeg hadde møtt tidligere i livet.

Ett eksempel handler om den gangen på 1950-tallet da politiet en natt kom trampende inn for å arrestere "onkel Anker" som var kjæreste med Inger som bodde i 2. etasje i huset der jeg vokste opp. Onkel Anker, som vi ungene i gården hadde sittet

på fanget til mens han leste eventyr for oss, viste seg å være skapsprenger Anker Rogstad som var etterlyst av politiet.¹ Et annet eksempel handler om det jeg erfarte som taxisjåfør i Oslo på 1970-tallet. Alle sjåfører visste at det bare var å kjøre rett til Grønland politistasjon dersom vi hadde en kranglete passasjer som ikke ville betale. Der jobbet det politimenn som gjorde kort prosess slik at vi fikk pengene våre. Eller da jeg som samfunnsengasjert ungdom og ung voksen møtte politiet i demonstrasjoner og noen ganger ble belønnet med opphold på glattcelle for min sivile ulydighet. Eller erfaringer med politiet som ble formidlet av varetektsfanger som Gjetvik og jeg intervjuet i et forskningsprosjekt på slutten av 1970-tallet (Finstad og Gjetvik, 1980). Flere av varetektsfangene fortalte om brysk behandling og politivold.

Lensmannskontoret i den lille bygda i Trøndelag arbeidet fjernt fra politivold og demonstrasjoner. Fra å være mest opptatt av forskning om sosialt arbeid og rusbehandling, ble jeg nysgjerrig på politiet. Jeg ble opptatt av at ansatte i sosialetaten og politiet av og til blir eksponert for noe av den samme menneskelige påkjenningen – å måtte håndtere dramatiske hendelser, tragedier og sosiale problemer. Jeg bestemte meg for å gjøre et forskningsprosjekt om krisemestring og belastninger i politiyrket.

For å få et første innblikk i politiets arbeid, startet jeg å kjøre bilpatrolje. Erfaringen fenget og fascinerte, og patruljekjøringen forandret min tematiske interesse fra kriser og krisemestring i politiet til problemstillingen: Hva gjør egentlig politiet, og med hvilke begrunnelser? Som bakseteforsker i politiet observerte jeg ikke bare noen dramatiske hendelser, men først og fremst det alminnelige, trivielle og rutinemessige i politiets virksomhet.

I en annen artikkel framhever Malin Åkerström og David Wästerfors betydningen av ”nøkkelhendelser” (*key incidents*), og at verdien av tilfeldige forskningsoppdagelser ligger i det faktum at de avviker fra konvensjonell kunnskap (Åkerström og Wästerfors, 2021). Den konvensjonelle kunnskapen om politiets patruljetjeneste beskrev patruljetjenesten som ”hendelsesstyrt” (Finstad, 2000, s. 23). ”Hendelsesstyrt” innebærer at politiet i stor grad håndterer ”bestillinger” fra allmennheten, som etterspør politiets bistand. ”Bestillinger” omfatter hendelser som politiet får kjennskap til ved at publikum kontakter politiet, som avgjør om henvendelsen prioriteres som viktig nok. Politiarbeid ble beskrevet som at politiet venter på at noen melder fra. ”Polisen ägnar alltför stor del av sina resurser åt att svara på signaler utifrån, och alldeles för lite tid och energi åt att handla på eget initiativ med att förebygga eller minska problem på lokal

¹ https://snl.no/Anker_Rogstad [lesedato 17. januar 2023].

nivå”, ble det derfor oppsummert av to svenske forskere (Torstensson og Wickström, 1995, s. 61).²

Nøkkelhendelsen

Allerede i starten av feltarbeidet så jeg at dette bildet ikke stemte; jeg ble overrasket over at patruljene hadde mye ledig tid. Det kom ingen oppdrag fra operasjonssentralen. Det var ”stille på radioen”. Mitt nysgjerrighetsspørsmål ble: Hva gjør politiet ”når det ikke er noe å gjøre?” ”Ledig tid” ble min nøkkelhendelse. Når patruljene ikke tar seg av hendelser formidlet fra operasjonssentralen, cruiser de rundt og *observerer*. Jeg ble fascinert av å erfare hvordan politibetjentene ”scannet” omgivelsene når de cruiset rundt med patruljebilen. Jeg så *politiblikket*.

Politiblikket er konsentrert og årvåkent. Blikket skal oppdage, avsløre, være til hjelp for publikum, gripe inn mot straffbare forhold. Politiblikket er både et inngripende, kontrollerende blick og et beskyttende, hjelpsomt blick. For politiet er denne måten å observere på selvsagt (Finstad, 2000, s. 62).

Politiblikkets kjerne er å se etter det og de ”som ikke passer inn”. Ved å tematisere at det mistankebaserte politiblikket så etter ”det som ikke passer inn”, hadde jeg også funnet en av de viktigste nøkkeltekstene (*key readings*, se Åkerström og Wästerfors, 2021) for å teoretisere omkring politiblikket: *Rent og urent* av Mary Douglas (1997).

Det ligger i den kriminologiske barnelærdom ved Institutt for kriminologi og rettsosjologi i Oslo at man er opptatt av mulige kontrollskader og utilsiktede virkninger av ulike former for sosial kontroll. Derfor ble det et viktig poeng å belyse og tematisere hva politiblikket *gjør*, for blikket fører til bestemte handlinger.

Mitt empiriske materiale viste at det er en aktiv sammenheng mellom blikket, politiets tolkningsskjema og handling. Politiblikket ble et begrep for å forstå politiets *yrkespraksis*. Politiets egne initiativer handlet i stor grad om å stoppe og sjekke personer og kjøretøy på mistanke. Det å se er alltid en selektiv handling, og politiblikket fører til at det ikke er hvem som helst som blir stoppet og sjekket, men særlig dem jeg beskrev som ”gatefolket” – rusavhengige og personer som selger seksuelle tjenester. I tillegg ble

² Lundgaard (2021) har gjort feltarbeid om politiets arbeid på operasjonssentralen som mottar henvendelser fra allmennheten og hvordan det treffes beslutninger som avgjør hva som blir eller ikke blir politiarbeid. «Det hendelsesstyrte politiarbeidet» kan derfor mer dekkende kalles for et *tolkningsstyrt* politiarbeid, siden henvendelser blir tolket både på grunnlag av vedtatte prioriteringsskriv og av tjenestepersoner som bruker skjønn (Lundgaard, 2021, s. 117–118). Se også Finstad m.fl., 2023, s. 44.

personer som så ”utenlandske” ut stoppet og sjekket hvis de befant seg på steder og tider ”der de ikke passet inn” eller ble påtruffet med en altfor dyr sykkel. Politilogikken tilsa at sykkelene måtte være stjålet. Det mistankebaserte politiblikket innebar en yrkespraksis der patruljetjenesten åpnet døren til straffeapparatet på vidt gap, særlig for rusavhengige. Hadde de brukerdoser på seg, ble stoffet beslaglagt og personen bøtelagt. Kunne de ikke betale boten, måtte de sone straffen i fengsel. Funn av brukerdose kunne føre til ransaking av personens bosted, for å undersøke om det var mer narkotika å finne – et tegn politiet tolket som at vedkommende ikke bare brukte, men også solgte narkotika.

Politiblikkets innebygde problem

Politiet fordeler goder som rettssikkerhet og trygghet, og onder som repressiv kontroll som kan forsterke utenforskap og stigmatisering. De mistankebaserte kontrollene belyser kjernen i politiets håndtering av balansegangen mellom legitim kontroll og overkontroll.³ Politiblikket er et empirisk fundert teoretisk begrep om en bestemt form for sosial kontroll og hvilke konsekvenser kontrollen får, enten blikket er treffsikkert eller ikke. Når politiblikket ikke er treffsikkert, er det uskyldige som rammes. Når stopp og sjekk på mistanke oppleves som illegitim, vekker det sinne, frustrasjon og kynisme, noe som bidrar til svekket respekt både for rettssystemets aktører og lovgivningen (se Finstad, 2018, s. 94).

Når politiblikket er treffsikkert, oppstår det et annet problem:

Gatefolket er både gjennomkontrollerte, resignerte og gjengangere i den strafferettslige kontrollen enten den skjer på gateplan eller i rettsapparatet og fengslene. Særlig i forhold til denne gruppen framstår politiet som en førstelinjetjeneste som bidrar til å reprodusere en kriminell underklasse (Finstad, 2000, s. 335).

³ Den svenske serien «Den tynne blå linjen» er en av de beste politiseriene jeg har sett. Flere med tilknytning til svensk politi har uttalt at serien gir en realistisk hverdagsskildring av politiyrkets risiko, skriver Holgersson (2022), men han viser med bakgrunn i empirisk materiale at serien absolutt ikke er en realistisk hverdagsskildring av politifolks utsatthet. For meg er serien ikke en realistisk hverdagsskildring også av en annen grunn: Patruljetjenesten framstilles som utelukkende hendelsesstyrt, og politiets egne initiativer er helt fraværende i serien.

For patruljetjenesten har rusavhengige alltid vært de laveste fruktene å plukke. Når oppklaringsprosenten er et viktig måltall⁴ for politiets effektivitet, blir nemlig rusavhengige en særlig velegnet gruppe å kontrollere. Når personene har narkotika på seg, blir lovbruddet oppdaget og oppklart på stedet av politiet. Dessuten har ”jakten på narkotikabeslaget” vært – og er fremdeles – en motivasjonsfaktor i yrkeskulturen (se for eksempel Ongre og Melvold, 2022).

Empirisk glede og empirisk besvær

Da jeg oppdaget politiblikket, var min empiriske glede stor. *Breaking news!* Jeg hadde funnet begrepet som ikke bare kunne strukturere boken, men også bidra originalt når det gjaldt å forstå politiarbeid i praksis og teori.

Men parallelt erfarte jeg det empiriske besværet, for når vi går 30 år tilbake i tid, var det svært kontroversielt i min del av akademien å gjøre feltarbeid i politiet. På 1980-tallet var det knapt forskningsinteresse for andre polititemaer enn det som handlet om politivold, politiets kontroversielle framferd overfor demonstranter og politisk overvåking (jf. Finstad, 2019). Dialogpolitiet var ikke oppfunnet, og politiet erklærte ikke den gang som nå, at politiets samfunnsoppdrag også er å verne om ytringsfriheten (Myhre Lie, 2022). Skepsisen jeg møtte i akademien var stor.

I første omgang syntes jeg det var forvirrende at mine universitetskolleger ikke så verdien av å utforske hvordan politiets myndighetsutøvelse gjøres. Slik jeg så det, var det bare observasjon som kunne bringe meg nær nok politiets hverdagspraksis. Jeg fikk overraskende mange råd av typen ”nå må du ikke bli for sjarmert av politiet da, Liv.” Hallo! Jeg var en erfaren feltforsker, og ble spesielt overrasket over å få slike råd fra universitetskolleger som verken hadde teoretisk eller praktisk skolering i samfunnsvitenskapelige metoder, men som likevel mente de hadde kompetanse til å formane meg med tyngde. Det var nærmest som å bli advart mot gå i seng med fienden.

I *Politiblikket* oppsummerte jeg erfaringene underveis i prosjektet: ”Jeg sammenligner dette forskningsprosjektet med tidligere forskningserfaringer, og konstaterer at det har kommet mange reaksjoner underveis. Noen har hatt bestemte meninger om hva jeg skulle skrive og hvordan jeg skulle gjøre det”, skrev jeg (Finstad, 2000, s. 352). Jeg siterte også hva to politiforskere hadde skrevet i en forskningsrapport

⁴ Mål- og resultatstyring i norsk politi beskrives empirisk og drøftes av Wathne (2018).

om politiet 10 år tidligere: ”Vi er kort og godt til tider blitt sett skjevt på fordi vi *i det hele tatt har vært villige til å gå inn i et politi-prosjekt.*” (Finstad, 2000, s. 355).

Historien gjentok seg. Med noen støttende unntak ble det å gjøre feltarbeid i politiet en ensom akademisk affære. Denne ensomheten handlet ikke om den fruktbare akademiske ensomhet der man i perioder trekker seg tilbake fra byens og akademias larm, for å tenke skikkelig igjennom tingene. Det handlet derimot om manglende faglig takhøyde. En kollega beskrev datidens hegemoniske diskurs om politiet som at ”den verdibaserte kriminologien har i for stor grad konsentrert seg om konsekvenser på samfunnsnivå uten å analysere *hvordan* politiet løser arbeidsoppgavene og *hvorfor* de løser dem slik de gjør” (Wathne, 2010, s. 55).

Rådene jeg fikk underveis i feltarbeidet var formaninger om å følge datidens syn på hva som var den viktige og den riktige politiforskningen. At jeg har rett i denne oppsummeringen ble bekreftet da *Politiblikket* ble utgitt. Jeg ble bl.a. kritisert for at forskningsmetoden ikke avdekket det en toneangivende politikritiker mente jeg skulle avsløre, nemlig politivold: ”Det er åpenbart få overgrep som blir utført med en forsker i baksetet” (Torgersen, 2000). Det var imidlertid ikke politivold som var mitt forskningstema, men det hverdagslige, alminnelige, typiske, rutinepregete i politiets patruljetjeneste.⁵ Alle feltforskere vet at betydningen av forskerens tilstedeværelse aldri kan elimineres. Feltet oppfører seg ikke akkurat som det pleier med en forsker på slep, men i mitt tilfelle med et viktig unntak, nemlig det politifolk gjør med den største selvfølge fordi det er innarbeidet i yrkeskulturen; ”det er slik vi gjør det hos oss.” *Politiblikket* er et selvsikkert blikk, og stopp og sjekk på mistanke gjøres med rutinemessig selvfølge.⁶

Forskerrollen som ble mulig – kritisk venn av politiet

Én måte å inndeke politiforskning på, er i politikritisk, allmennsosilogisk og politistøttende forskning. Politikritisk forskning problematiserer gjerne hvilken skade politivirksomhet medfører, for eksempel ved å utforske temaer som politibrutalitet og diskriminering. I allmennsosilogisk forskning er hovedsaken å få innsikt i arbeidet,

⁵ Jeg har et eget kapittel i *Politiblikket*, ”Politikritikken og politiblikket”, der jeg blant annet drøfter begrepet ”politivold” og tar opp eksternt og intern kontroll av politiet.

⁶ Imidlertid stilte jeg i metodekapitlet spørsmål om politiet stoppet og sjekket på mistanke oftere enn de ellers ville ha gjort, for å gi meg, den nysgjerrige forskeren, mer valuta for tilstedeværelsen (Finstad, 2000, kap. 12, ”Som gjest hos politiet”).

kulturen og ulike sider av politiets hverdag, for å teoretisere om ulike fenomener ved hjelp av anerkjent og egenprodusert sosiologisk teori. En politistøttende forskning har som formål å forbedre politiets virksomhet; ”hva virker” (Finstad, 2018, s. 17).

Jeg kaller meg ”en kritisk venn av politiet”, som etter mitt syn er en forskerposisjon som inneholder elementer både fra politikritisk, allmennsosiologisk og politistøttende forskning. Denne forskerposisjonen – som jeg snart skal presentere mer konkret – er ikke en teoretisk oppfinnelse, men ble en dyd av nødvendighet i mitt feltarbeid. De fleste i politiet var nemlig svært skeptiske til kriminologisk innsyn, og det gjorde ikke saken bedre at det var *jeg* som skulle gjøre feltarbeid. Jeg var ikke bare kriminolog, men også en kjent feminist som hadde vært aktiv i partiet Rød Valgallianse.

Jeg kan rette en varm takk til daværende politimester i Oslo, Willy Haugli. ”Jern-Willy” var både en berømt og en beryktet politimester.⁷ Vi hadde et første møte der jeg skisserte prosjektet. Vi drakk kaffe og spiste wienerbrød, og Haugli var opptatt av at jeg skulle se ”hvordan virkeligheten er”. Til tross for protester fra sin egen ledergruppe, ga han meg adgang.⁸

Jeg ble tilsynelatende tatt vennlig i mot av politifolkene jeg kjørte patrulje med; ”vi har ingenting å skjule”, var omkvedet. Det var først senere jeg fikk vite hvor skeptiske mange hadde vært – ”hva vil hun med oss, er hun her for å spionere på oss, kan vi stole på henne?” Men når politimesteren hadde gitt meg adgang, kunne ikke menige

⁷ Haugli hadde tidligere bl.a. vært universitetsdirektør ved Universitetet i Tromsø. Han var kjent for sin nordnorske barske humor og kraftfulle replikker. I politiet var det mange som mente han representerte en fryktbasert ledelse. Kanskje hadde det bl.a. sammenheng med at Haugli var kjent for å høre på politiradioen både på jobb og på fritid; han fulgte med på når ansatte meldte seg til spisepause og når de meldte seg på jobb igjen, og grep inn hvis noen tok for lange spisepauser. I feltarbeidets første sommerferie fikk jeg for øvrig låne politiradioen hans; Haugli mente at jeg burde følge med på hva som skjedde når jeg ikke var på jobb. Ryktet om at jeg hadde politimesterens radio spredte seg fort og skapte glede, for da trengte ikke ansatte være redde for å ha tatt for lange spisepauser.

⁸ Året etter at *Politiblikket* kom ut fikk jeg ”mappen min”, som viste at jeg hadde blitt ulovlig politisk overvåket på 1980-tallet. Lundkommisjonen (1996) hadde avdekket massiv ulovlig politisk overvåking etter 1945, som førte til at Stortinget vedtok en tidsbegrenset ”innsynslov” i 1999. Det var bare ulovlig overvåking man fikk innsyn i. Jeg hadde blitt overvåket både ved telefonavlytting (”ømtålelig kilde”, som det het i overvåkingspolitiets språk) og ved at overvåkingspolitiet hadde vært til stede på arrangementer der jeg hadde deltatt. Mappen min inneholdt bl.a. bokanmeldelser av fagbøker jeg hadde skrevet og referater fra offentlige taler jeg hadde holdt på den internasjonale kvinnetiden 8. mars. Tidlig på 1980-tallet gjorde jeg et forskningsprosjekt om prostitusjon der jeg bl.a. analyserte anmeldte hallikssaker. Siden politidokumentene ikke kunne tas med ut fra politihuset, hadde jeg derfor et kontor hos Oslopolitiet. «Mappen min» inneholdt et langt og et advarende brev fra daværende overvåkingssjef til daværende politimester i Oslo, som sterkt kritiserte at personer som meg kunne «få så lett adgang til Politihuset som i dette tilfellet.»

politibetjenter protestere – det ble ikke lagt vekt på informert samtykke den gang. Jeg hadde ikke merket denne skepsisen så godt, noe jeg tok som et tegn på at mange politifolk er flinke skuespillere. Etter noen måneders feltarbeid hadde jeg et nytt møte med politimester Haugli. Han var nysgjerrig på hvordan det gikk i prosjektet, vi småpratet, drakk kaffe og spiste mer wienerbrød. Han sa at noe av det største problemet var at politiet var så lukket: ”Det er ikke alle i politiet som forstår at politiet må åpne seg for omgivelsene, gå i dialog med sine oppdragsgivere – hva slags politi ønsker vi?”, sa han. Han mente politiet var forpliktet til å slippe til forskere.

Det skulle imidlertid ikke mye til for å bli oppfattet som ”politihater” i politiet. Som feltforsker møtte jeg ”sanne” historier om forutinntatte og virkelighetsferne akademikere, som historien om den politikritiske professoren som i en bygate i Oslo hadde grepet inn mot politivold, men slukøret måtte medgi at det bare var en filminnspilling. Eller historien om de to kriminologene som spaserer bortover veien. Plutselig ser den ene et blodig og forslått menneske som ligger i veikanten. Kriminologen sier til sin kollega: ”Huff da, nå er det en gjerningsmann som trenger hjelp.” (Finstad, 2000, s. 153).

Mange politifolk spurte om jeg hadde ”konstruktiv kritikk”; hva syntes jeg om måten de hadde løst oppdraget på? Jeg kunne bekrefte oppdragsløsning jeg syntes var god, men stilte meg spørrende i andre sammenhenger. Av og til ble jeg konfrontert med holdninger og synpunkter som jeg var svært uenig i, men fant ut at det ikke var tid og sted for å forfølge det. Av og til var det viktigst å få ting til å ”gli”. Mitt utgangspunkt var å formidle at det var mye jeg ikke visste om politiets arbeid og hverdagsliv, at jeg var nysgjerrig og så på det å ha et åpent sinn som en forskningsmessig dyd. Min forskningsforpliktelse var å utforske ”den andres perspektiv”, sa jeg – hvordan så verden egentlig ut fra politiets side? Fangen (2001), som studerte nynazister, trekker fram at åpenhet, tålmodighet og relasjonsbygging kan åpne felt som framstår som lukket for utenforstående. Relasjonsbygging handler om å komme på bølgelengde.

En politibetjent jeg kjørte mye patrulje med kalte meg vekselvis for ”forsker” og ”fisker”. Det var i en slik kontekst jeg tidlig i prosjektet begynte å famle meg fram til et navn på min forskerrolle i politiet. Jeg ønsket å framstå som undrende, nysgjerrig og velvillig, men i forventningen om at jeg også skulle gi ”konstruktiv kritikk” kunne jeg også formidle smakebiter fra kriminologisk forskning om kontrollskader, stigmatisering og betydningen av allmennhetens tillit til politiet. Det var på et seminar internt i politiet på slutten av 1990-tallet at jeg beskrev meg som ”en vennlig kritiker”, som noe senere ble omformulert til ”en kritisk venn av politiet”.

Flere år senere ble jeg både overrasket og begeistret da Waddington publiserte artikkelen "Police Pursuits: A Case Study of Critical Friendship" (2010). To politiforskere i to ulike land hadde altså gjort erfaringer som tilsa at vi ønsket å kombinere to posisjoner som tilsynelatende framsto i konflikt: Å være kritisk og vennlig på samme tid.

Slik kan posisjonen beskrives: En kritisk venn av politiet anerkjenner politiets samfunnsmandat, og dette kan forstås som en forhåndsdefinert velvilje. "Politiarbeid er ærefullt arbeid", skrev jeg i *Politiblikket* (Finstad, 2000, s. 167). Jeg skrev det slik også for å minne politifolk på at de er gitt tilliten til å inneha en sjeldent ærefull jobb; en tillit politiet må gjøre seg fortjent til. Politimyndighet skal ikke utøves med bryskhet, fordomsfull rutine eller ved at politiet påberoper seg nærmest enerett til å definere politirollens innhold; "vi som har skoen på, vet hvor den trykker". En kritisk venn sier derfor fra når politivirkosomhet gjøres på måter som truer rettssikkerheten og politiets legitimitet. En kritisk venn av politiet unnlater ikke å stille spørsmål ved teori og praksis som politiet tar for gitt, eller stille ubehagelige spørsmål. Men en kritisk venn kan også forsvare politiet mot usaklig kritikk (Finstad, 2018, s. 18 og Waddington, 2010).

En kritisk venn av politiet må imidlertid være selvkritisk og spørre seg om vennskapet kan bli for koselig slik at det svekker akademiske dyder som kritisk refleksjon, maktkritikk, debatt, fordomsfrihet og saklighet. I *Politiblikket* reflekterte jeg over at politifolk, fordi de kjenner hverandre godt, lett mister øye for hvilken mektig samfunnsinstitusjon politiet er; man ser politikvinnen Kari og politimannen Ola, ikke Politiet med stor "P". Denne mekanismen, der man individualiserer og ikke institusjonaliserer politi og politimakt, er ikke vanskelig å forstå. I politiet snakker man om Politifamilien, og politiforskere som har gjennomført kvalitative politistudier, snakker gjerne om hvor godt de har likt seg i politiet. Politiet som samfunnsinstitusjon er imidlertid mye mer enn summen av alle dyktige og hyggelige mennesker som arbeider i politiet. Dette har jeg ofte måttet minne meg selv på etter at jeg, og det bare etter få ukers feltarbeid, registrerte at jeg ikke lengre kjente det lille stikket av engstelse når jeg så en politibil bak meg, fordi det ga meg følelsen av at jeg kunne ha gjort noe galt – jeg tenkte heller: "Er det noen jeg kjenner?"

Flere både i og utenfor academia mener at *Politiblikket* er en lite kritisk bok. Det er jeg uenig i. Men boka inneholder ikke mange "harde" ord, og jeg bruker ikke ordet "klassepoliti" selv om jeg skriver om det klasseskjeve politiarbeidet. Fordi jeg ønsket å bidra til en mer nyansert samtale mellom politiets kritikere og politiet, arbeidet jeg mye med å finne et språk som kunne nå fram til politiet og slik bidra til en mer konstruktiv samtale om politiets myndighetsutøvelse.

Politi og forskere må komme på bølgelengde og talefot. For min motivasjon som politiforsker er denne: Alle er tjent med et best mulig politi.⁹ Kan en kritisk venn av politiet drive kritisk samfunnsforskning? Jeg mener ja, men med dette forbeholdet: Jeg ser på kritisk politiforskning som å utforske og tematisere det som står på spill når man legger til grunn politivirksomhetens to eksklusive kjennetegn: For det første at politiet forvalter statens monopol på bruk av fysisk makt i fredstid, og for det andre at politiet er portvakten og døråpneren til straffeapparatet.

Politiets myndighetsutøvelse vil alltid handle om å manøvrere mellom trygghet og represjon, inkludering og ekskludering, beskyttelse og underbeskyttelse, kontroll og overkontroll. Da trengs det kritiske venner som kan si i fra, for å bidra til å forebygge brudd på rettssikkerhet og menneskerettigheter. Det passer også godt for en kritisk venn av politiet å følge Malin Åkerströms råd om å utfordre konvensjonell kunnskap og være akademisk ulydig.

Referanser

- Douglas., M. (1997). Rent og urent. En analyse av forestillinger omkring urenheter og tabu, Oslo: Pax Forlag.
- Fangen, K. (2010). Deltagende observasjon, Bergen: Fagbokforlaget.
- Finstad, L. (1990). Den betalte familie. Nye livsformer for folk i krise, Oslo: Pax Forlag.
- Finstad, L. (2000). Politiblikket, Oslo: Pax Forlag.
- Finstad, L. (2018). Hva er politi, Oslo: Universitetsforlaget.
- Finstad, L. (2019). Hvorfor lot jeg meg lure? Morgenbladet, 13. desember.
<https://www.morgenbladet.no/ideer/essay/2019/12/13/hvorfor-lot-jeg-meg-lure/>
[lesedato 2. januar 2023].
- Finstad, L. og Gjetvik, A.L. (1980). Varetektsfanger forteller, Oslo: Universitetsforlaget.
- Finstad, L., Mellgren, C. & Andersson, J. (2023). Polisen – vad är det? Lund: Studentlitteratur.

⁹ Ikke alle ser det slik. Myhre Lie (2022, s. 34) forsøkte få politiske aktivister i tale. En av aktivistene forklarte hvorfor de ikke ønsket å bidra til forskning som ville gi politiet bedre kunnskap om hvordan de kunne møte miljøet. Hen forklarte: «De er ikke interessert i å gjøre politiet bedre, flinkere til å møte miljøet. Det er det verste som kan skje. Det beste for oss er at politiet er skikkelig dårlig på dialog (ler), slik at det er lettere for de i vårt miljø, særlig de unge, å ikke la seg lure til å snakke med dem.»

- Holgersson, S. (2022). Tunna blå linjen. Fiktionen och polisens verklighet. <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1720926&dsid=-9873> [lesedato 2. januar 2023].
- Lundgaard, J. M. (2021). Nød og neppe. Fra anrop til beslutning ved politiets operasjonssentral, Oslo: Universitetsforlaget.
- Lundkommisjonen (1996). <https://snl.no/Lund-kommisjonen> [lesedato 18. januar 2023].
- Myhre Lie, E. (2022). Annerledespolitiet. Idealer og dilemmaer i politiets forebyggende dialogarbeid, Ph.d. avhandling, Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo.
- Ongre, F. M. & Melvold, M. L. (2021). "Hvit" inngang: Et vitenskapelig essay om de etiske og juridiske utfordringene i jakten på narkotika [Bacheloroppgave, Politihøgskolen]. PIA. <https://phs.brage.unit.no/phs-xmlui/handle/11250/2755434>.
- Torgersen, H.O. (2000). Kritikk mot politi-forskning, Aftenposten, 22 august.
- Torstensson, M. & P.-O-H. Wickström (1995). Brotsprevention och problemorienterad polisarbete. Stockholm: Rikspolisstyrelsen.
- Waddington, P.A.J (2010). Police Pursuits. A Case Study of 'Critical Friendship. Policing: A Journal of Policy and Practice, vol. 4, no 2, pp. 119–126. <https://doi.org/10.1093/police/pap057>. [lesedato 5. januar 2023].
- Wathne, C.T. (2010). Fra nyanser i grått til nyanser i blått – fri politiforskning? I Gundhus, H.I., Hellestø-Knutsen, K. og Wathne, C.T. (red.). Politivitenskap på egne ben. En essaysamling, Politihøgskolen: PHS Forskning 2010:1.
- Wathne, C.T. (2018). Målstyring i politiet. I teori og praksis, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Åkerström, M. (2013). Curiosity and serendipity in qualitative research, *Qualitative Sociology Review*, vol. 9, no 2, pp. 10-18. <https://czasopisma.uni.lodz.pl/qualit/article/view/11794>. [lesedato 5. januar 2023].
- Åkerström, M. & Wästerfors, D. (2021). Ethnographic discovery after fieldwork on troubled youth. In: Jacobson, K. & Gubrium, J.F. (red.). Doing Human Service Ethnography, Bristol: Policy Press.

NOT MY JOB TO BE A JUDGE

Charting the journey towards journalistic justifications of legal live blogs and beyond

Lisa Flower

In this chapter I draw on Malin Åkerström's work as inspiration for charting the empirical turning points I have faced in my research. I therefore attempt to map the "ethnographic discoveries" (Åkerström & Wästerfors, 2021) that I have encountered both within the field, but perhaps more so, those emerging *after* the field. I thus draw on Åkerström's work and indeed her approach to research – following the shiny new leads and unexpected turns – along with a selection of texts from her wide-ranging research on neutralization techniques, media and crime, as well as legal consciousness.

The long and winding road of discovery

My journey began in 2013 when I began writing my doctoral dissertation under the unwavering and ever-supportive guidance of Malin Åkerström and David Wästerfors. I began the fieldwork, eventually observing over 50 trials over the next four years, with an initial theoretical starting point anchored in emotion sociology and an empirical focus on one type of actor in particular – the defence lawyer. Whilst lawyers' emotions remained a central focus throughout my fieldwork and in the final dissertation, after the first few times I returned from the field and read through my fieldnotes I began to see other patterns and themes emerging. I began to see that when evidence was presented that was damaging to the defence, the defence lawyer would make small gestures such as brush away crumbs from their clothes, offer sweets to their client, take

out mobile phones, or check their nails. I saw that eye contact was rarely made between defence lawyer and defendant, except in certain situations, such as when a defendant confessed to an offence and declared regret.

It was thus *after* the fieldwork that I began to see another understanding of the research material, one that was more focused on how social positions are presented (Goffman, 1956, 1967, 1972). I began to combine this with my previous focus on emotions in order to attempt to disentangle how emotions are performed and the underlying meaning to be communicated in these performances. I saw impression management strategies and facework. I saw that brushing away crumbs was a new form of facework, a “dramatic reduction” (Flower, 2018, 2019) aimed at pulling attention *away* from damaging information in contrast to Goffman’s (1967) dramatic productions which pull attention towards something. Eye contact could be understood as a form of “eyework” (Flower, 2018, 2019), giving face to the defendant by presenting socially acceptable conduct, such as displays of regret. I was thus learning that:

[t]he cultivation of ethnographic discovery is not only about being insightful in the field by paying attention to unexpected events and unforeseen social processes. We should also search for potentially surprising or disturbing findings *after* the fieldwork. This can provide additional ways to create an original and sustainable understanding of research material (Åkerström & Wästerfors, 2021, p. 171).

Although Åkerström and Wästerfors are referring to returning to ethnographic fieldnotes after the conclusion of the data collection phase, there are parallels to an abductive process along the lines of my path described thus far: it is the material that creates and guides new empirical, theoretical and methodological directions. These new paths may remain missed if one does not dive back into the material again in order to find events and occurrences which have been “inadvertently documented but not reflected upon analytically” (Åkerström & Wästerfors, 2021, p. 171).

Indeed, when I returned to my fieldnotes after completing the fieldwork, I found that I was often struck by how few people were attending the trials I had observed. In many cases there were only a handful of people watching from the gallery. Those observing tended to fall into one of several categories: family members of lay participants (defendants and plaintiffs); witnesses who had already given evidence; colleagues of legal professionals; school classes; and journalists. It was the last category of these that captured my interest. In particular, I was intrigued by those journalists who were writing on their computers – usually the only other person in the room with

a laptop, along with myself. It was thus *after* the field, when I revisited my fieldnotes, that an entirely different research phenomenon began to emerge for me.

It was also around this time (early 2018) that two particularly large trials took place, both garnering extensive media attention. The first of these was the trial against Rakhmat Akilov – hitherto one of the biggest trials in Swedish history – accused, and later convicted, of the 2017 terror attack in Stockholm. The second was the Danish trial of Peter Madsen who was accused, and later convicted, of murdering the Swedish journalist Kim Wall in a submarine. Both these trials gained enormous media attention in Sweden, including one format of court reporting – live blogging – which I had not previously attended to. This format entails journalists writing descriptions of courtroom events and publishing these depictions in real time on news websites to be immediately read by an online audience.

I began to dig deeper into this format and found that very little research had been conducted. Although studies had looked at how social media impacts on legal documents and processes (Janoski-Haehlen, 2011; Lambert, 2011; Small & Puddister, 2020; Winnick, 2014) and how audiences read such reports (Coulling & Johnston, 2018; Marty, Pignard-Cheynel, & Sebbah, 2016), there was little work from an insider perspective, taking the experiences and understandings of legal professionals and journalists into consideration. I had therefore found my new research focus which drew on two previous areas of interest: sociology of emotions and law and emotions, together with a novel area, namely crime and media. This led to two research studies: a cross-cultural comparison study between Denmark and Sweden (funded by the *Nordic Research Council for Criminology*), as well as a Postdoc project focusing on the Swedish context (funded by *Forte*) – both aimed at understanding the emotional challenges of direct reporting from courtrooms.

This chapter will focus on one interview in particular which I conducted in the second of these projects. The material collected consisted of interviews with judges, prosecutors, defence lawyers, and journalists as well as gathering all live blogs from criminal trials published on Swedish news websites. The data collection phase began with interviews with legal professionals before moving on to interviews with journalists. However, from my initial analysis of the live blogs, I began to see a potential problem of live blogs that I had not expected. Whilst I knew that journalists were permitted to publish word-for-word descriptions of exchanges and questionings that take place in the courtroom, I had not grasped that this includes presentations of evidence, questionings of witnesses, plaintiffs and defendants. Indeed, as long as the court is open to the public (unless the prosecution or defence have been granted a closed-door trial

which may occur with certain types of trial such as sexual offences or cases involving minors) then journalists are free to report everything – there are no legal guidelines forbidding what may be reported.

Surprises, snags and shiny new turns

Hence, in my initial data collection and analysis I found that the depictions of witnesses being questioned could include specific details regarding what they had experienced, indeed, this was the case in many of the live blogs. For instance, reports included witnesses describing exactly what a suspect had been wearing, the exact time of day they heard a gunshot or shouting, or word-for-word reproductions of the suspects' and plaintiffs' testimony. Text exchanges read aloud in court were repeated on the live blog. Security camera footage shown on screens in the court were described in detail.

This appeared to me to be a serious problem from a rule of law perspective: witnesses are not permitted to attend trials in Sweden before they have given evidence themselves but a journalist could describe events taking place in the courtroom which are then immediately published on a news website and which could be read by a witness sitting outside the courtroom, waiting to be questioned. It is thus possible for the witness to know exactly what has already been said. This, in turn, may impact upon their own version of events – perhaps leading to an unintentional shift in what they remember, perhaps even leading to an intentional adjustment to be in line with the rememberings of others.

Surely the prosecutors and defence lawyers and, in particular, judges – had reflected on this potential threat to legal security? I began to ask about this, using an “active interviewing” (Gubrium & Holstein, 1997) approach in the remaining interviews with legal professionals (for more examples of active interviewing see Åkerström, Wästerfors, & Jacobsson, 2016; Åkerström, Wästerfors, & Yakhlef, 2020). I therefore attempted to bring the interview to life by drawing on situationally relevant material, for instance, excerpts from live blogs in order to poke, perturb and perhaps even provoke (Holstein & Gubrium, 1995). To my surprise, I found that many of them had never thought about this aspect before or perceived live blogs as a threat, indeed, the majority of them had never really given live blogs any thought at all. I began to calibrate my focus towards this thought-provoking discovery, and continued to ask about it in the journalist interviews. I also added a question regarding how journalists should report on trials to my interview guide for legal professionals in order to gain further insight into this new

avenue of study. I was thus letting the material gathered guide me in novel and unexpected directions, both in the interview itself, but also when subsequently reading through interviews and reflecting upon the positions being presented.

This became another turning point in the research – opening up a new line of study that had not been in the original research proposal. A live blog could potentially have a profound impact on the administration of justice, yet they did not appear to be understood as such. I began to explore the literature on open justice from Jeremy Bentham onwards to understand this (Bentham, 1843; Johnston, 2018; Postema, 2013; Resnik, 2013; Schofield, 2006) and I began to become more intrigued as to how the journalists would relate to this: as problematic or as emblematic of the Swedish system of openness? I confess that I assumed that journalists would be aware of the possible repercussions of live reporting on the administration of justice and present a reasoned account of their actions in line with this. I was found to be partially accurate in my assumptions.

Justifications and journalism

Another new twist was thus revealed and I was reminded of the importance of reanalyzing previously collected qualitative data (see Åkerström, Jacobsson, & Wästerfors, 2006). Before analyzing an excerpt showing this, it is important to emphasize once again, there is no legal hinder stopping journalists from publishing verbatim accounts when the trial is open to the public, however journalists are expected to follow the ethical guidelines for journalism. Whilst judges are legally able to stop journalists from using electronic equipment if their usage is deemed as disturbing proceedings which, in turn could prevent such publications, this is rarely enforced. I have only encountered one such case which led to a ban, however this was due to a very noisy keyboard which the judge determined disturbed proceedings, rather than banning reporting specifically. Furthermore, Sweden's principle of public access to official records and proceedings (in Swedish: *offentlighetsprincipen*) enables anyone to observe a trial and the right to request and receive a copy of the preliminary enquiry report which includes the evidence gathered by the police and assessed by the prosecutor as grounds for a prosecution. This report includes such things as forensic reports, crime scene photographs and summaries of police questionings of defendants, witnesses, and plaintiffs.

The following is an excerpt from my interview with an experienced journalist – Maya – working at a large Swedish newspaper:

Lisa: Is the fact that, if you write about something in a very detailed manner, that a witness can read this before they have given evidence themselves, is that something that you reflect over?

Maya: You mean, like, what is said in the interrogation and so on, or?

Lisa: I mean that, as a witness, you're not permitted to access what is said during the trial before you have witnessed yourself, so if you write very detailed reports, they can find out what has been said in a trial.

Maya: The biggest deliberations (in Swedish: *avvägningar*) are when you write about victims and injuries and so on. I can say that the principle we have in Sweden is that we can report [in great detail] so therefore I feel that it's not really my job to think, ok, I can't write about a witness who maybe says, "I met Malin at 9pm, then she said he's going to kill me". I feel that I can describe this without having to write something else because a witness is going to come later. Most of it is already in the preliminary investigation so it's obvious that someone can give a completely different version. Sure, a witness can change their mind, but witnesses often give the same picture. So no, I don't actually feel like that, I don't really take that into consideration. (...) I don't usually think about what happens if a witness is sitting and reading this. I don't think it's my job to think that. It should be the judge who decides no, we can't do that. That's what I think.

Maya thus accounts for her actions as not deviant in the sense of law-breaking: she is clearly following the laws which outline access to official documents and proceedings as she says, for instance, "it's the principle that we have in Sweden". Drawing on Sykes and Matza (1957, p. 666) – a favorite of Åkerström's¹ – Maya justifies or rationalizes the publication of detailed depictions thereby protecting herself "from self-blame and the blame of others after the act." By following the law, which does not explicitly ban, there is no need to self-control publications, thus her self-presentation remains intact. Indeed, she allocate responsibility to the judge. Maya is therefore able to fulfil her journalistic goal of reporting court events which qualifies deviations from what may be considered as inappropriate violations, into acceptable conduct. By denying responsibility and appealing to a higher loyalty (Sykes & Matza, 1957) – the law says I can do this, the law is responsible – she rationalizes such detailed reports. It is also

¹ See Åkerström, 1995, in particular chapter 5 "Thieves Claim Responsibility".

possible to discern another type of justification here, namely denial of responsibility (Sykes & Matza, 1957) – it is the judge who decides, it's not my job!

Having returned to this interview again in order to write this chapter, I begin to see that the judges, prosecutors, and defence lawyers I have interviewed are also drawing on a higher power – the principle of public access to official documents and proceedings – when talking about live blogs in order to neutralize their impact. Indeed, when I re-read these interview transcripts, I see the threat of live blogs is often downplayed – or rationalized – by denying they constitute any greater injury than already possible (Sykes & Matza, 1957).

The media and the surveillance gaze

Maya is also talking about an awareness that live blogs perform an important role in what Mathiesen (1997) calls “synopticism” – a process whereby the many watch the few – in the case opening up the courtroom to a wider audience. This is a process he claims runs parallel to Foucault's (1975/1991) “panopticism” whereby the few watch the many and furthermore encompasses the role of the mass media in surveillance. We can thus understand Maya as justifying what I suggest is the “surveillance gaze” that journalists exercise over legal professionals and lay participants which has become a mundane aspect of courtroom work for many. This contrasts with the “disciplinary gaze” (see also Åkerström, 2014, for the “bribery gaze”; Foucault, 1975/1991) as a sanctioning aspect is missing and can be seen as part of a wider trend in society towards increased institutional transparency with the help of digital means (Moore, 2018). However, for Maya, this gaze should remain appropriate without focusing on “victims and injuries and so on” because, as she says, “it's quite a lot about protecting people's identities”. Maya thus presents her surveillance gaze as in harmony with journalistic ethical guidelines aimed at guarding individuals' personal integrity (Förbund, 2016).

This format of reporting also has other potential impacts, which Åkerström has previously touched upon in her research. As our perceptions and knowledge of crime are shaped by media depictions (e.g. Biressi & Nunn, 2003; Ericson, Baranek, & Chan, 1991; Hans & Dee, 1991; Moran, 2012, 2021), how trials are reported and framed can impact on our understandings of legal systems and those actors within (Flower, 2023a, 2023b). The mass media becomes a resource or bank of knowledge with culturally accessible assumptions about the experiences and emotions of others (Åkerström, 2008b, p. 15). Furthermore, as Åkerström writes with a colleague, there

may be dissonance between the practice and execution of law and punishment on the one hand, and, on the other hand, the public's legal consciousness (Eriksson & Åkerström, 1994). It thus seems apparent that live blogs may play a central role in this discord (Pollack, 2001) by framing trials in particular, sensational ways in a quest to increase clickability in a digital news world (Flower, 2023a).

Closing thoughts: Live blogs as another addition to the background music of the media

Returning briefly to Mathiesen (1997, p. 231), he writes, “news from parts of panopticon – news about prisoners, escapes, robberies, murder – are the best pieces of news which synopticon – television and the tabloid newspapers – can find.” Åkerström's work moves on from this by describing that the media's fascination with crime stems in part from the ease in which these stories of crime can be told, following individuals' fate over a period of time almost in the style of a TV series: the crime is followed by the search for the culprit, culminating in the trial with various actors highlighted throughout this process: defendant, victims, witnesses, and relatives (Åkerström, 2008a).

The introduction of live blogs into the symphony of media coverage of crime extends the focus more explicitly into the justice phase – the trial – thus widening the scope of melodies which the background music of the media constitutes (Åkerström, 2008b). Digital developments in forms of court reporting thus shift the interaction between the media and public in new, perhaps more intimate ways.

With this I suggest that immediate publications may enable the reader to feel more connected with events and actors in the courtroom, and perhaps more involved. Moreover, by enabling the instantaneous publication of the inmost thoughts and feelings of those taking part in a trial as they are questioned about the crime they were victim to, or are accused of committing, or witnessed, live blogs can relay highly personal accounts to the wider public, again intimating intimacy.

References

- Bentham, J. (1843). *The Works of Jeremy Bentham* (Vol. II), Edinburgh: William Tait.
- Biressi, A., & Nunn, H. (2003). Video Justice: Crimes of Violence in Social/Media Space, *Space and Culture*, vol 6, no. 3, pp. 276-291.

- Coulling, R., & Johnston, M. S. (2018). The criminal justice system on trial: Shaming, outrage, and gendered tensions in public responses to the Jian Ghomeshi verdict, *Crime, Media, Culture*, vol. 14, no. 2, pp. 311-331.
- Ericson, R. V., Baranek, P., M., & Chan, J., B. L. (Eds.). (1991). *Representing Order: Crime, law, and justice in the news media*. Milton Keynes: Open University Press.
- Eriksson, A., & Åkerström, M. (1994). *Det allmänna rättsmedvetandet. En teoretisk och empirisk granskning*, Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University.
- Flower, L. (2018). *Loyalty Work. Emotional interactions of defence lawyers in Swedish courtrooms*, Lund: Lund University.
- Flower, L. (2019). *Interactional Justice: The role of emotions in the performance of loyalty*, Abingdon: Routledge.
- Flower, L. (2023a). Constructing clickable criminal trials. Framing trials and legal professionals in digital news reports, *Emotions and Society*, vol. 5, no. 1, pp. 48-66.
- Flower, L. (2023b). Live blogs can't handle the truth. *Oñati Socio-Legal Series*. Online first, <https://doi.org/10.35295/osls.iisl/0000-0000-0000-1402>.
- Förbund, J. (2016). Yrkesetik. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20171201035931/https://www.sjf.se/yrkesfragor/yrkesetik/spelregler-for-press-radio-och-tv/publicitetsregler>.
- Foucault, M. (1975/1991). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, New York: Random House.
- Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh: University of Edinburgh Social Science Research Centre.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*, New York: Anchor Books.
- Goffman, E. (1972). *Relations in Public. Microstudies of the Public Order*, Middlesex, England: Penguin Books.
- Gubrium, J. F., & Holstein, J. A. (1997). *The New Language of Qualitative Method*, New York: Oxford University Press.
- Hans, V. P., & Dee, J. L. (1991). Media Coverage of Law. Its Impact on Juries and the Public, *American Behavioral Scientist*, vol. 35, no. 2, pp. 136-149.
- Holstein, J. A., & Gubrium, J. F. (1995). *The active interview*, Thousand Oaks, CA.: SAGE.
- Janoski-Haehlen, E. M. (2011). The Courts are All a Twitter. The Implications of Social Media Use in the Courts. *Valparaiso University Law Review*, vol. 46, no. 1, pp. 43-68.
- Johnston, J. (2018). Three phases of courts' publicity: reconfiguring Bentham's open justice in the twenty-first century, *International Journal of Law in Context*, vol. 14, no. 4, pp. 525-538.
- Lambert, P. (2011). *Courting Publicity. Twitter and Television Cameras in Court*, West Sussex: Bloomsbury Professional.

- Marty, E., Pignard-Cheynel, N., & Sebbah, B. (2016). Internet users' participation and news framing. The Strauss-Kahn case-related Live Blog at Le Monde.fr, *New Media & Society*, vol. 19, no. 12, pp. 1964-1982.
- Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society, *Theoretical Criminology* vol. 1, no. 2, p. 215-234.
- Moore, S. (2018). Towards a Sociology of Institutional Transparency. Openness, Deception and the Problem of Public Trust, *Sociology*, vol. 52, no. 2, pp. 416-430.
- Moran, L. J. (2012). Every Picture Speaks a Thousand Words. Visualizing Judicial Authority in the Press, in P. Gisler, S. S. Borella, & C. Wiedmer (eds.), *Intersections of Law and Culture*, London: Palgrave Macmillan UK, pp. 31-49.
- Moran, L. J. (2021). *Law, Judges and Visual Culture*, Abingdon: Routledge.
- Pollack, E. (2001). *En Studie i medier och brott*, Stockholm: Stockholms Universitet.
- Postema, G., J. (2013). The Soul of Justice: Bentham on Publicity, Law, and the Rule of Law, In X. Zhai & M. Quinn (eds.), *Bentham's Theory of Law & Public Opinion*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 40-62.
- Resnik, J. (2013). The Democracy in Courts: Jeremy Bentham, 'Publicity', and the Privatization of Process in the Twenty-First Century, *NoFo: An Interdisciplinary Journal or Law and Justice*, vol. 10, no. 1, pp. 77-119.
- Schofield, P. (2006). *Utility and Democracy. The political thought of Jeremy Bentham*, Oxford: Oxford University Press.
- Small, T. A., & Puddister, K. (2020). Play-by-Play Justice: Tweeting Criminal Trials in the Digital Age, *Canadian Journal of Law and Society / Revue Canadienne Droit et Société*, vol. 35, no. 1, pp. 1-22.
- Sykes, G. M., & Matza, D. (1957). Techniques of Neutralization. A Theory of Delinquency, *American Sociological Review*, vol. 22, no. 6, pp. 664-670.
- Winnick, J. K. (2014). A Tweet Is(n't) Worth A Thousand Words. The Dangers of Journalists' Use of Twitter To Send News Updates From The Courtroom, *Syracuse Law Review*, vol. 64, no. 1, pp. 335-355.
- Åkerström, M. (1995). *Crooks and Squares. Lifestyles of thieves and addicts in comparison to conventional people*, London: Transaction Publishers.
- Åkerström, M. (2008a). Inledning, in M. Åkerström (ed.), *Medier, brott och den aktiva publiken*, Malmö: Bokbox Förlag.
- Åkerström, M. (2008b). Media som diskursiv bakgrundsmusik, in M. Åkerström (ed.), *Medier, brott och den aktiva publiken*, Malmö: Bokbox Förlag.
- Åkerström, M. (2014). *Suspicious Gifts. Bribery, Morality and Professional Ethics*, New Brunswick: Transaction.
- Åkerström, M., Jacobsson, K., & Wästerfors, D. (2006). Reanalysis of previously collected material, in C. Seale, D. Silverman, J. Gubrium, F., & G. Gobo (Eds.), *Qualitative Research Practice*, London: Sage, pp. 314-327.

- Åkerström, M., & Wästerfors, D. (2021). Ethnographic discovery after fieldwork on troubled youth, in K. Jacobsson & J. F. Gubrium (eds), *Doing Human Service Ethnography*, Bristol: Polity Press, pp. 171-190.
- Åkerström, M., Wästerfors, D., & Jacobsson, K. (2016). Struggling for One's Name: Defense Narratives by those Accused of Small-Time Corruption, *Sociological Focus*, vol. 49, no. 2, pp. 148-162.
- Åkerström, M., Wästerfors, D., & Yakhlef, S. (2020). Meetings or Power Weeks? Boundary Work in a Transnational Police Project, *Qualitative Sociology Review*, vol. 16, no. 3, pp. 70-84.

DE OROLIGAS RÖSTER

En essä om samhällsvetarnas ansvar

Jerzy Sarnecki

Det har gått nästan 100 år sedan Edwin Sutherland (1934) för första gången definierade kriminologi som "the body of knowledge regarding delinquency and crime as social phenomena." Även om det idag inte går att bortse från biologiska faktorer (främst genetikens) betydelse för det brottsliga beteendets orsaker, är kriminologi fortfarande i huvudsak en samhällsvetenskap. Brott är ju en social konstruktion. Det att vi kriminologer är samhällsvetare förpliktigar oss att ta oss an de aktuella och relevanta samhällsfrågorna. Malin Åkerströms forskargärning är ett utmärkt exempel på den sortens vetenskaplig inriktning. Åkerström använder sig i huvudsak av kvalitativ och ofta etnografisk metodik; i den här undersökningen använder jag mig av en kvantitativ analys på mesonivå, men målet att beskriva och förstå samhället med hjälp av empiriska metoder är detsamma.

Den här studien

Den här undersökningen avser kopplingen mellan de senaste årens kriminalpolitiska debatt och utgången av 2022 års val. Kort sammanfattat har kriminalpolitiken haft en framskjuten plats i samhällsdebatten under förra mandatperioden och denna debatt intensifierades ytterligare inför valet i september 2022 (von Krogh, 2022; Theorin, 2022). Brottsligheten, eller snarare diskursen om lag och ordning, hade dominerat trots att den gångna mandatperioden även hade omfattat sådana dramatiska händelser som en pandemi (med nästan 6,5 miljoner döda globalt, varav cirka 20 000 i Sverige; FHM,

2022a) och krig i vårt närområde (med risk för användning av kärnvapen). Högerblocket vann valet med hjälp av det populistiskt/nationalistiska och invandringskritiska partiet Sverigedemokraterna (SD). Av den överenskommelse som ska utgöra basen för den nuvarande mandatperioden (Tidöavtalet, 2022) framgår att SD har fått igenom stora delar av sin invandrings- och kriminalpolitik.

SD har i flera val i rad vunnit stora framgångar och är idag Sveriges näst största parti. Orsakerna till partiets stora framgångar bör vara en viktig fråga för samhällsvetenskaplig forskning. Syftet med denna studie är att undersöka om det finns något samband, på kommunnivå, mellan andelen väljare som röstade på SD i valet 2022 och brottslighetens omfattning, oro för brott, invandring samt andra faktorer som påverkar kommunmedborgarnas liv.

Allmänna opinionen och lag och ordning

Enligt flera stora opinionsinstitut (Demoskop, 2022; NOVUS, 2022; VALU, 2022) ansåg allmänheten att frågan om lag och ordning var den viktigaste eller näst viktigaste inför valet 2022. Från andra undersökningar vet vi att många människor upplever stor oro för brottsligheten: cirka 80 procent av de som besvarat Brottsförebyggande rådets (Brå) Nationella Trygghetsundersökning (NTU 2022) tror att brottsligheten i Sverige ökar och den andelen har varit tämligen konstant sedan år 2012.

Andelen som oroar sig för brottsligheten i samhället, enligt samma undersökning, har stigit från 27 procent år 2011 till 45 procent år 2021 (se diagram 1).

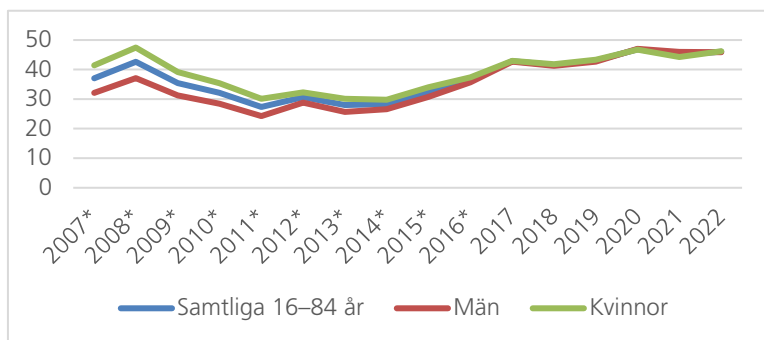

Diagram 1. Andelen personer som uppgett att de oroar sig för brottsligheten i samhället (NTU, 2022)

Det bör dock noteras att oron för brott låg på 43 procent år 2008¹ för att sedan gå ner och ligga på sin lägsta nivå i början av 2010-talet. Oron började öka igen i samband med att skjutningar i kriminella kretsar kom att få effekter på det totala dödliga våldet i Sverige. Oron har också ökat parallellt med stor massmedial uppmärksamhet kring gängkriminalitet och i och med att frågan om brott ytterligare politiserats. En intressant observation är att under de senaste åren har oron för brott ökat betydligt mer bland män än bland kvinnor, vilket medfört att båda grupperna numera säger sig känna lika stor oro.

Brottsutvecklingen

Den ökande oron för brottsligheten tycks emellertid inte vara helt grundad i den generella brottsutvecklingen i landet. Detta framgår i antologin "Det svenska tillståndet" (Rostami & Sarnecki, 2022). Den övergripande slutsats som dras i antologin är att brottsbilden i Sverige är mångfacetterad. Kort sammanfattat uppvisar den stora brottskategorin stölden en kraftig nedgång sedan 1980-talet, våldsbrotten har minskat något under det senaste decenniet (efter en påtaglig ökning perioden innan). De polisanmälda bedrägerierna har ökat (med en kulmen 2018), men är fortfarande förhållandevis få och kompenseras endast i mindre utsträckning för det minskade antalet stölden (se diagram 2). Narkotikabrottslighetens utveckling är svår att mäta med antal anmälda brott eftersom dessa brott inte vanligen uppdagas genom anmälan utan genom myndigheternas spaning. Med denna reservation tycks ändå narkotikabrotten öka. Av den forskning som bland annat presenteras av Rostami och Mondani (2022) framgår att brottslighetens organisering har ökat i Sverige under de senaste decennierna.

¹ 2008 var året då den senaste globala finanskrisen slog mot Sverige. Om det finns ett orsakssamband mellan dessa två fenomen (finanskris och ökad oro för brott) är okänt. Den dåtida höga nivån av oro för brottslighet tycks emellertid inte ha haft någon större påverkan på kriminalpolitiken.

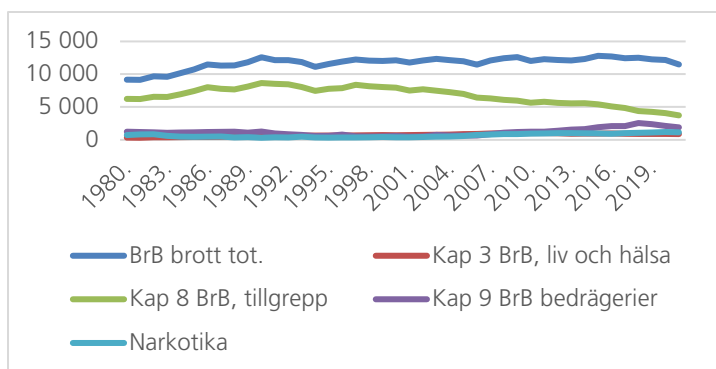

Diagram 2. Polisanmälda brott åren 1980–2021, samtliga brott mot brottsbalken samt brott mot liv och hälsa, tillgrepp, bedrägerier samt narkotikabrott (Källa: Brå, 2022)

Dödligt våld är den brottskategori som uppvisar en ökning sedan år 2012. Denna uppgång har dock föregåtts av en påtaglig nedgång under 1990- och början av 2000-talet, så att nivån på det dödliga våldet (räknat på 1 miljon invånare) 2021 fortfarande var lägre än i slutet av 1980-talet (diagram 3). Däremot har det dödliga skjutvapenvåldet i kriminella kretsar ökat kraftigt. Dessa brott är ofta mycket dramatiska och inte sällan begås de på öppen gata där även tredje part riskerar att skadas. Uppmärksamheten i samhällsdebatten kring skjutningarna har varit enorm. Man kan säga att nästan hela debatten om brottsligheten handlar om just dessa brott (Sarnecki, 2022).

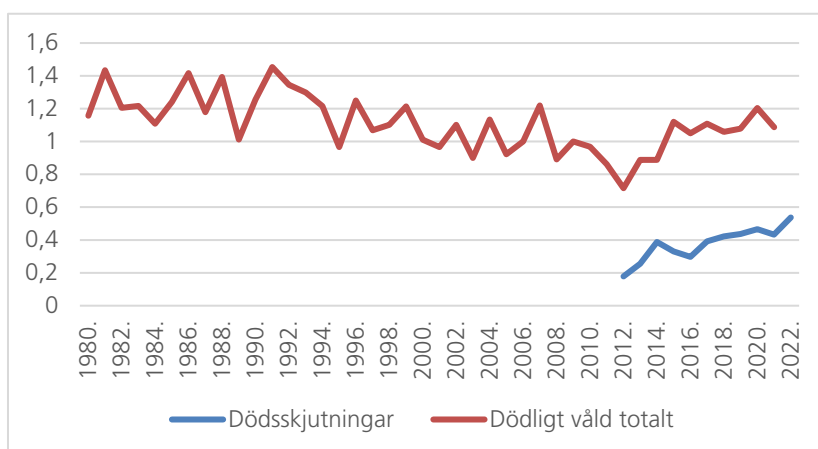

Diagram 3. Antal fall (per en miljon invånare) av dödligt våld totalt, samt med användning av skjutvapen, åren 2002–2021. Enligt konstaterade fall av dödligt våld från 2002 och dödsorsaksstatistiken från 1989 (von Hofer, 2011; Brå, 2023; Socialstyrelsens Statistikdatabas om dödsorsaker, 2021).

Skjutningarna utgör en mycket grov form av brottslighet och är i den aktuella omfattningen något förhållandevis nytt för Sverige. Dessutom är det ett svårlöst problem: rättssystemet lyckas till exempel endast gripa och lagföra en mindre andel av förövarna av dessa brott. Antalet döda i skjutningar ökar trots omfattande åtgärder från samhällets sida. Det ska dock framhållas att de flesta fall av dödligt våld i Sverige vanligen inte förövas med skjutvapen (se diagram 3), samt att det till exempel dör cirka 10 gånger fler människor årligen till följd av narkotikaöverdoser än av skjutningar (FHM, 2022b). Skjutningar är alltså spektakulära och uppmärksammade brott, men måste ändå anses utgöra en tämligen liten del av den grova brottsligheten i Sverige. Trots problemet med skjutningar ger alltså den totala bilden av brottsligheten i Sverige knappast stöd för tesen att landet befinner sig i upplösning på grund av en okontrollerad ökning av brottsligheten. Den brottsvåg som så livligt diskuteras idag är således, till stora delar, en politisk och massmedial konstruktion.

Den kriminalpolitiska diskursen

Vem gagnas då av brottsfrågans dominerande ställning i samhällsdebatten? Vanligtvis gagnas de politiska aktörer som inte har regeringsansvar. Traditionellt sett är dessutom lag och ordning en högerfråga. Oftast (dock långt ifrån alltid) är det konservativa partier som föreslår straffskärpningar och förstärkning av polisens resurser som reaktion på brottslighet (Tham, 2022). Situationen har dock förändrats i Sverige i och med framväxten av SD, som konsekvent drivit en antiinvandringspolitik. Ett av deras viktigaste redskap i kampen om väljare är att koppla brottslighet till invandring (Sverigedemokraterna, 2022). Detta är en etablerad högerpopulistisk strategi, och då särskilt att koppla invandring till sex- och våldsbrott (Rydgren, 2018).

En högerpopulistisk bild av brottsligheten är, något förenklat, att brottsligheten ökar på ett okontrollerbart sätt och att det i stor utsträckning är invandringens fel. Som stöd för detta anförs i Sverige den påtagliga överrepresentationen av personer födda i utlandet, och numera även deras barn, bland personer misstänkta eller lagförda för brott. Detta gäller i synnerhet grova våldsbrott, bland annat våldtäkter och mord (se till exempel Brå, 2021b). De åtgärder som föreslås är kraftigt skärpta straff, satsning på polisen och begränsad invandring (Sverigedemokraterna, 2022).

Tesen om sambandet mellan invandring och brottslighet (liksom tesen om en kraftig generell ökning av brottsligheten) har emellertid ifrågasatts av forskningen. Således kan en ökning av invandringen i Sverige, USA och fler andra invandringsländer inte kopplas till ökad brottslighet på makronivå (Sarnecki & Beckley, 2023). Invandrarnas

överrepresentation i registrerad brottslighet på individnivå tycks främst vara kopplad till deras socioekonomiska förhållanden (Hällsten, Szulkin & Sarnecki, 2013; Hällsten & Szulkin, 2022). Traditionell brottslighet är mer frekvent i underklassen, och invandrarna utgör en allt större andel av denna. De svenskfödda individerna (och deras barn) som tidigare tillhört underklassen, tillhör numera ofta medelklassen, där den sociala kontrollen är större och brottsligheten lägre.

Att se orsakerna till samhällsproblem i klasstermer är en traditionell vänsteransats, men trots att det finns stöd för detta i forskningen har det rödgröna blocket inför 2022 års val i Sverige i liten utsträckning valt att använda sig av denna modell för att förklara brottsproblematiken. Även när det gäller åtgärder har man i stor utsträckning anammat de högerpopulistiska lösningarna såsom hårdare straff, flera poliser och minskad koncentration av invandrare (Socialdemokraterna, 2022). Man kan säga att det rödgröna blocket (främst Socialdemokraterna) har valt att spela den kriminalpolitiska matchen på populisthögerens planhalva. Ett spel som de var dömda att förlora, då väljarna brukar anse att Moderaterna och SD är bäst på frågor om lag och ordning samt invandring (NOVUS, 2022).

Metod och data

I denna studie används offentligt tillgängliga data rörande Sveriges kommuner. Undersökningen görs alltså på mesonivå. Metodvalet är ganska ovanligt i kriminologisk forskning och motiveras av att många processer, såsom uppkomsten av brottsliga attityder och värderingar, brottsaktiva grupperingar, utvecklingen av politiska åsikter och mycket annat, i ansenlig utsträckning äger rum lokalt och påverkas av lokala förhållanden och lokal politik (Muncie, Talbot & Walters, 2010). Kommuner är territoriellt avgränsade områden med långtgående demokratiskt självstyre. Lokala förhållanden i kommunerna påverkar i stor utsträckning invånarnas vardagsliv. Trots detta kan man förstås ifrågasätta om kommunen är en lämplig enhet när det gäller att studera denna typ av lokala fenomen. Det skulle möjligen kunna vara en fördel att i vissa analyser arbeta med mindre enheter (se till exempel Beckley, Gerell & Kardel, 2022), vilket dock inte var möjligt i denna studie på grund av begränsad tillgång till den typen av data. Däremot finns det mycket omfattande och lättillgängligt datamaterial rörande förhållanden i kommunerna som sällan används inom kriminologisk forskning. De data jag använder i denna studie kommer från Statistiska Centralbyrån (SCB, 2022), Folkhälsomyndigheten (FHM, 2022c),

Brottsförebyggande rådet (NTU, 2021), Valmyndigheten (2022) samt Ekonomifakta 2022.

Alla landets 290 kommuner omfattas inte av studien. Sveriges kommuner varierar kraftigt både när det gäller befolkningsstorlek och yta. Den största kommunen när det gäller befolkningsstorlek, Stockholm, hade i början av 2022 närmare en miljon invånare; den minsta, Bjurholm, hade knappt 2 400 invånare (SCB, 2022). De tre svenska storstäderna består av ett antal stadsdelar vilkas lokala miljöer är så olika att data rörande hela kommunen knappast kan betraktas som representativa för de olika delarna. Bristen på vissa typer av för studien centrala data för dessa stadsdelar gör att jag valt att utesluta storstäderna.

Uppgifter om utsatthet för brott och oro för brott som tillhandahålls av Brottsförebyggande rådet (NTU, 2021) saknas för 31 av landets (befolkningsmässigt) minsta kommuner på grund av för litet underlag. Vidare har två kommuner fått uteslutas på grund av att adekvata data för dem har saknats. Jag bestämde mig också för att utesluta fem kommuner där SD fått inga eller nästan inga röster i kommunvalet.² Sammanlagt baseras resultaten i undersökningen på 249 av landets 290 kommuner.

Analys

Bland de 249 kommuner som ingår i undersökningen varierar andelen som röstat på SD kraftigt, från 5 procent³ till 39 procent; medianvärdet är 16 procent (standardavvikelse 6,2 procent). Det bör observeras att de här redovisade resultaten avser valet till kommunfullmäktige. Dessa resultat skiljer sig något från hur man i kommunerna har röstat i riksdagsvalet. Man kan förstås diskutera vilka valresultat som är mest relevanta i den här typen av studie, men eftersom övriga data avser kommuner, bestämde jag mig för att använda resultaten i just kommunvalet. Andelen som röstade på SD i kommunvalet 2022 är undersökningens beroende variabel.

² I dessa kommuner röstade en del av befolkningen på SD i riksdagsvalet, i kommunvalet tycks dessa invånares röster ha gått till olika lokala partier. Jag bedömde att resultat från kommunvalet i dessa kommuner inte avspeglar väljarnas attityder gentemot SD.

³ Bortsett alltså från de 5 kommuner där SD fick inga eller nästan inga röster.

I analysen ingick följande grupper av oberoende variabler:

1. Demografi och sociala förhållanden i kommunerna

- Antalet invånare i kommunen 2021 (**Befolkning**, SCB 2022)
- Andel högutbildade i kommunen 2021 (**Högutbildade**, Ekonomifakta 2022)
- Andelen bidragsförsörjda i kommunen 2021 (**Bidragsförsörjda**, Ekonomifakta 2022)
- Genomsnittligt antal sjukskrivningsdagar i kommunen 2018 (**Ohälsotal**, FHM, 2022)

2. Invandring i kommunerna

- Andelen utlandsfödda i kommunen år 2021 (**Andel invandrare**, SCB, 2022)
- Ökning av andelen utlandsfödda de senaste 20 åren (**Differens invandrare**, SCB, 2022)

3. Brottslighet i kommunerna

- Antalet polisanmälda brott mot 3 kap. Brottsbalken (BrB) år 2021 per 100 000 invånare (**Anmälda våldsbrott**, Brå, 2022)
- Differens mellan antalet polisanmälda brott mot 3 kap. BrB per 100 000 invånare under de senaste 20 åren ⁴(**Differens våldsbrott**, Brå, 2022)
- Andelen utsatta för brott mot person, åren, 2018 och 2019 enligt Nationella Trygghetsundersökningar (**Personbrott** NTU, NTU, 2021)
- Andelen utsatta hushåll för brott mot egendom åren, 2018 och 2019 enligt Nationella Trygghetsundersökningar (**Egendomsbrott** NTU, NTU, 2021)
- Antalet polisanmälda brott mot Brottsbalken (BrB) per 100 000 invånare, år 2021 (**Anmälda brott**, Brå, 2022)

4. Otrygghet, oro för brott i kommunerna

- Andelen otrygga vid utevistelse sent på kvällen i det egna bostadsområdet, åren 2018 och 2019 (**Otrygghet**, NTU, 2021)
- Andelen oroliga över brottsligheten i samhället åren 2018 och 2019 (**Oro för brottslighet**, NTU, 2021).

Vid bivariat analys var det endast fyra av de ovan uppräknade variablerna (andel invandrare, anmälda brott samt personbrott NTU och egendomsbrott NTU), som inte var signifikant⁵ korrelerade med andelen som röstat på SD. De starkaste korrelationerna uppvisade otrygghet NTU ($R = 0,44$) och oro för brottslighet NTU ($R = 0,51$).

⁴ Antalet registrerade brott per 100 000 invånare 2022 minus motsvarande antal 2002.

⁵ $p < 0,001$.

Nedan redovisas resultaten av en stegvis multipel regressionsanalys med andelen röstande på SD som beroende variabel och de ovan uppräknade variablerna som oberoende variabler.

Tabell 1. Sammanfattning av stegvis multipel regressionsanalys, 4 modeller

Modell		R	R ²	Adjusted R ²
1.	Demografi och sociala förhållanden	,451	,203	,190
2.	Demografi och sociala förhållanden + invandring	,464	,215	,196
3.	Demografi och sociala förhållanden + invandring + brottslighet	,606	,363	,337
4.	Demografi och sociala förhållanden + invandring + brottslighet + otrygghet samt oro för brottsligheten	,669	,448	,417

I modell 1 ingår alltså variabler som indikerar antalet invånare i kommunen samt tre mått på socioekonomiska förhållanden i kommunen. Av tabell 1 framgår att modellen ”förklarar” cirka 20 procent av variansen. Av tabell 2 (i bilagan) framgår att den variabel som i modellen uppvisade starkast samband med andelen röstande på SD var andelen högutbildade i kommunen (det är också den enda variabeln som uppvisar statistiskt signifikant ”effekt” i denna modell). Ju större andel högutbildade desto lägre andel röstade på SD, konstanthållet för alla andra oberoende variabler i modellen.

I modell 2 läggs två variabler rörande invandring till. Trots att en av dessa variabler, differens invandrare (alltså ökningen av andelen invandrare under de senaste 20 åren) i bivariat analys uppvisade ett signifikant samband med SD-röstning, bidrar dessa två variabler ytterst lite till modellen (båda koefficienterna är ej signifikanta).

I modell 3 tillkommer undersökningens fem indikatorer på brottslighet. ”Förklarad varians” ökar här påtagligt, till 34 procent (anpassad R²). I denna modell är det tre variabler som bidrar signifikant till resultatet: andelen högutbildade, utsatthet för brott mot person samt egendomsbrott enligt NTU. Resultatet är intressant: dessa två NTU-variabler korrelerade endast svagt (ej signifikant) med röstande på SD i den bivariata analysen. Det gjorde däremot de tre måtten på registrerad brottslighet (polis-anmälda brott). I denna modell, där alla brottsvariabler ingår samtidigt, är det emellertid omvänt.

I modell 4, slutligen, införs två variabler som hade starkast samband med röstande på SD i den bivariata analysen, nämligen den upplevda otryggheten och oron för brottsligheten i samhället. Modellens ”förklarade varians” ökar här till 42 procent. Det är fortfarande andelen högutbildade som har den största effekten, men de andra två

variablerna som påverkar mest är just otryggheten och oron för brottsligheten i samhället. De två variabler som indikerar andelen individer som enligt egna uppgifter varit utsatta för brott mot person och brott mot egendom är här inte längre signifikanta. Detta beror med stor sannolikhet på att de fyra NTU-variablerna (två som är mått på upplevd utsatthet för brott och två som indikerar oro, rädsla för brott) är relaterade till varandra.

Tolkning av resultat

En möjlig tolkning av resultaten från modell 4 är att utöver socioekonomiska förhållanden hos kommuninvånarna, som indikeras av andelen högutbildade, är det otrygghet och oro för brott som utgör den högsta andelen av ”förklarad varians” i andelen som röstat på SD. Oro och otrygghet har, även orelaterat till den självupplevda utsattheten, effekt på ”förklarad varians” i andelen som röstat på SD.

Resultaten från den bivariata analysen överensstämmer på många punkter med vad vi vet om SD-väljare (på individnivå). Således framgår det att undersökningar gjorda av opinionsinstitutet NOVUS (2022) att boende på större orter minde ofta röstar på SD, än boende på mindre orter. Av en studie av Jylhä, Rydgren och Strimling (2018) framgår att SD-väljarna är något sämre utbildade än befolkningen i stort samt att det är något vanligare bland Sverigedemokraternas väljare att vara socioekonomiskt marginaliserade, än bland Moderaternas och Socialdemokraternas väljare.

Båda NOVUS och Jylhä, Rydgren och Strimling visar, föga förvånande, att SD-väljarna är kritiska mot invandring och invandrarna och uppfattar invandrarna som ett ekonomiskt och kulturellt hot i större utsträckning än genomsnittet för samtliga väljare. En del av gruppen SD-väljare kan rentav sägas hysa en antipati gentemot invandrare. I denna studie finner jag dock bara ett svagt samband mellan andelen utlandsfödda i kommunerna och andelen som röstat på SD. Sambandet blir något starkare om man istället korrelerar ökningen av andelen invandrare i kommunen under de senaste 20 åren med benägenheten att rösta på SD.

Frågan om brottslighetens utveckling oroar alltså många av samhällets medborgare (NTU, 2021) och brottsligheten är i fokus för SD:s valpropaganda (Sverigedemokraterna, 2022). Enligt NOVUS (2022) intar frågan om brott en andra plats bland de viktigaste frågorna för SD-väljarna. Invandringen står på första plats.

Några studier av SD-väljarnas utsatthet för brott på individnivå finns inte.⁶ I den här studien är sambandet mellan röstning på SD och olika indikatorer på brottslighet i kommunerna inte entydigt. Varken totalt antal brott per 100 000 invånare eller resultat från NTU-undersökningarna är signifikant korrelerade med röstning på SD i den multivariata analysen. Det är däremot de två indikatorerna för polisanmälda våldsbrott.

Det starkaste sambandet mellan andelen som röstar på SD i kommunvalet och de undersökta variablerna hittar jag i den bivariata analysen när det gäller upplevelsen av brottslighet i Sverige enligt NTU. Det gäller andelen som uppger att de upplever otrygghet när de är ute sent på kvällen (NTU, 2021) och, i ännu större utsträckning, andelen som uppger att de är oroliga för brottsligheten i samhället.

Resultaten av den *multivariata* analysen modifierar denna bild något. I den första modellen (demografi och sociala förhållanden) är det negativa sambandet mellan andelen högutbildade och andelen som röstat på SD i kommunerna det starkaste ($R = -0,42$). Andelen högutbildade är korrelerad med de övriga variablerna i modellen och gör att deras bidrag till den "förklarade variansen" försvagas. Samma gäller modell 2 (invandring) som ger ett mycket litet bidrag till "förklarad varians" i att man röstat på SD. Detta på grund av att variablerna rörande invandring i kommunerna är korrelerade med variablerna i modell 1. Vi kan bland annat dra slutsatsen att det främst är kommuner med låg andel högutbildade som tagit emot många invandrare under de senaste 20 åren.

I modell 3 ökar den "förklarade variansen" påtagligt, främst på grund av de två NTU-variablerna som indikerar självupplevd utsatthet för brott, när hänsyn tas till de övriga variablerna i modellen. Dessa variabler, som inte uppvisade något signifikant samband med röstning på SD i den bivariata analysen, uppvisar nu istället en signifikant effekt. I modell 4, slutligen, är även dessa variabler inte längre signifikanta. I denna slutgiltiga modell är det tre variabler som främst bidrar till den "förklarade variansen" i andelen röstade på SD. Utöver utbildningsgraden är det upplevelsen av egen utsatthet och samhällets utsatthet för brott.

⁶ Det finns dock studier av politikers utsatthet för brott och trakasserier (Brå, 2021). Av denna studie framgår att SD-politiker uppger att de är något oftare utsatta än genomsnittet för undersökta politiker.

Diskussion

Den politiska och mediala debatten inför valet 2022 var kraftigt fokuserad på spektakulära händelser där unga män, inte sällan på offentliga platser, skjutit och dödat varandra. Ibland hade även personer helt utan anknytning till organiserad brottslighet skadats eller till och med dödats. Detta fenomen är i sin nuvarande omfattning något nytt för Sverige. Det har ökat under det senaste decenniet och var mer omfattande än någonsin under valåret 2022. Av en mer djupgående analys av brottsligheten i Sverige (Rostami & Sarnecki, 2022) har samtidigt framgått att något dramatiskt generell ökning av brottsituationen, under senaste decenniet inte har ägt rum. Brottsligheten har inte blivit mer omfattande eller generellt grövre, däremot tycks den vara mer organiserad.

För den här förda diskussionen är det emellertid viktigt att notera att den allmänna synen på brottsligheten i vårt samhälle har förändrats och politiserats. Den förändrade bilden av brottsligheten som avspeglas både i medierna och i den politiska debatten har gagnat vissa politiska krafter. Traditionellt sett skulle denna förändring ha gagnat de konservativa politiska aktörerna, men genom föreställningen att ökande brottslighet är kopplad till stor invandring har den i valet 2022 i huvudsak gagnat Sverigedemokraterna.

Resultaten ovan tyder på att det finns ett påtagligt statistiskt samband mellan medborgarnas levnadsförhållanden (främst andelen högutbildade) och andelen som röstats på SD. Trots att frågor om invandring och brottslighet är centrala för SD som parti tycks inte andelen invandrare eller brottsnivån (räknad i antalet anmälda brott per 100 000 invånare) i kommunerna ha särskilt starka samband med hur stor andel som röstar på SD. Andelen invandrare och ökningen av denna andel är istället, liksom benägenheten att rösta på SD, relaterad till socioekonomiska förhållanden i kommunerna.

Det viktigaste fyndet i denna studie är det starka sambandet mellan andelen kommuninvånare som är oroliga för brottsligheten (både för egen del och mer allmänt) och andelen som röstar på SD.

Ett intressant fynd i undersökningen är att andelen som är oroliga för att vistas ute och andelen som är oroliga för brottsligheten i samhället, i min analys, är bara modest korrelerade med varandra ($r = .42$). Den personliga oron är signifikant korrelerad med uppgifter om egen utsatthet för brott (både mot person och mot egendom). Det är däremot inte den mer allmänna oron för brottsligheten i samhället. I modell 4 bidrar dock båda dessa variabler till "förklarad varians" i andelen som röstat på SD.

En intressant detalj i detta sammanhang är den i diagram 1 illustrerade ökningen av männens oro för brottsligheten i samhället. Andelen män som röstar på SD är ju mycket större än andelen kvinnor (VALU, 2022). Det kan inte uteslutas att det råder ett samband mellan just ökad oro för brottsligheten hos männen och deras benägenhet att rösta på SD. Samtidigt är kvinnor betydligt mindre benägna att rösta på SD, trots att deras oro för brott är lika stor som männens.

Slutsatser och begränsningar

Det bör framhållas att detta inte är en kausal analys, där det undersöks om attityder till brottslighet påverkar benägenheten att rösta på SD eller inte. Vi kan dock utifrån de presenterade resultaten konstatera att det finns ett påtagligt samband mellan andelen röstande på SD i kommunalvalet och upplevd utsatthet för brott, upplevelse av otrygghet på kvällarna i det egna bostadsområdet samt oro för brottsligheten generellt i samhället. Vi kan vidare konstatera att det inte är så mycket andelen faktiskt utsatta för brott enligt statistiken över anmälda brott, utan andelen som *upplever* att de har varit utsatta⁷, som har betydelse för andelen röstande på SD.

Det är vidare viktigt att framhålla att analysen är utförd på kommunnivå, inte på individnivå. Som jag framhöll i inledningen är avsikten med denna studie att undersöka miljöer snarare än individer. Utgångspunkten är alltså att människor i ett samhälle påverkar varandra, vilket formar både deras politiska attityder och deras syn på olika samhällsfrågor, inte minst brott. Brottsligheten i samhället har inte ökat. Men oron för brottsligheten har ökat påtagligt. Denna studie visar att, på kommunnivån, är det just denna oro som är relaterad till andelen röstande på SD.

Det bör dock poängteras att metoden inte är lika lämplig för att studera dessa mekanismer i alla kommuner, bland annat beroende på att kommunerna varierar mycket i storlek. Även om storstäderna har uteslutits finns det i materialet större orter som består av flera tämligen olika lokala miljöer. Det faktum att 41 kommuner har uteslutits, varav tre är Sveriges största städer och flertalet av de övriga är landets minsta kommuner, påverkar förstås möjligheterna att dra generella slutsatser av de här presenterade resultaten.

⁷ Intressant nog är andelen som uppger i NTU undersökningen att de har varit utsatta för våldsbrott inte signifikant korrelerad med antalet polisanmälda våldsbrott i kommunerna per 100 000 invånare eller ökning av dessa brott under senaste 20 åren.

Generellt bör man iakttä stor försiktighet när fynd från makro-, meso- och individnivå kombineras i en till synes logisk berättelse om våra liv.

Som jag nämnde tidigare finns det förhållandevis gott om empiri rörande kommunerna men den är trots allt begränsad. En sådan begränsning är att de data som jag förfogat över inför skrivandet av detta kapitel inte alltid har avsett exakt samma tidsperiod. Visserligen kan man anta att situationen i kommunerna inte förändras kraftigt från ett år till ett annat, men icke desto mindre är detta en av studiens svagheter.

Empiriska studier inom samhällsvetenskaperna lider alltid av begränsningar när det gäller både validitet och reliabilitet. Det gäller även denna studie. Även data som ger intryck av hög grad av exakthet är sällan särskilt exakta. Våra möjligheter att generalisera är ofta starkt begränsade. Det största problemet är att vi vanligen vill göra kausala uttalanden, vilket sällan eller aldrig är möjligt. Till yttermera visso går det inte att undvika att både våra utgångspunkter och våra slutsatser har politisk karaktär (även om vi ibland envisas med att hävda att så inte är fallet), vilket förstås gör oss mycket mer sårbara än våra forskarkolleger inom naturvetenskaperna.⁸

Ovan nämnda svårigheter, som präglar samhällsvetenskaplig empiri, kan förstås få oss att avstå från att studera verkligheten, eller till och med ifrågasätta dess existens. Ett annat sätt är att låtsas som om dessa problem inte existerar. Trots en medvetenhet om dessa svårigheter har många av oss emellertid valt att under decennier av forskarliv förhålla oss till dessa problem när vi presenterar resultaten av vår forskning. Malin Åkerström är enligt mitt förmenande ett lysande exempel på det senare.

Referenser

- Beckley, A., Gerell, M. & Kardell, J. (2022). En inrutad studie om brott och områden – i ljuset av forskning om utländsk bakgrund och brottslighet i Sverige, I A. Rostami. & J. Sarnecki, J. (red), *Det svenska tillståndet. En antologi om brottsutveckling i Sverige*, Lund: Studentlitteratur.
- Brå (2021b). Misstänkta för brott bland personer med inrikes respektive utrikes bakgrund, Stockholm: Brå, Rapport 2021:9.

⁸ Vi får dock inte glömma att för inte så länge sedan var även till exempel fysikernas eller biologernas utsagor politiska, eftersom de stred mot till exempel kyrkans världsbild. Hade Newton eller Darwin fallit till föga för politiskt missnöje med deras forskning skulle vår världsuppfattning ha sett annorlunda ut idag.

- Brå (2023). Konstaterade fall av dödligt våld. En granskning av anmält dödligt våld 2022, Stockholm: Brå,
- Brå (2023). Kriminalstatistik. Anmälda brott, <https://statistik.bra.se/solwebb/action/index>
- Demoskop (2022). Lag och ordning fortsatt väljarnas viktigaste fråga, <https://demoskop.se/news/viktigaste-fragan-juli-2022/>
- Ekonomifakta (2022). Kommunstatistik, <https://www.ekonomifakta.se/>
- FHM (2022a). Bekräftade fall globalt, Folkhälsoinstitutet, <https://www.folkhalsomyndigheten.se/smittskydd-beredskap/utbrott/aktuella-utbrott/covid-19/statistik-och-analyser/antal-fall-globalt/>
- FHM (2022b). Dödsfall till följd av läkemedels- och narkotikaförgiftningar. En statistiksammanställning, <https://www.socialstyrelsen.se/globalassets/sharepoint-dokument/artikelkatalog/statistik/2022-6-7915.pdf>
- FHM (2022c) Statistikdatabasen <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/statistikdatabaser/>
- von Hofer, H. (2011). Brotts och straff i Sverige. Historisk brottsstatistik 1750–2010, Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hällsten, M., Szulkin, R. & Sarnecki, J. (2013). Crime as a Price of Inequality? The Gap in Registered Crime between Childhood Immigrants, Children of Immigrants and Children of Native Swedes., *The British Journal of Criminology*, vol. 53, no 3, pp. 456–481.
- Hällsten, M. & Szulkin, R.(2022). Is the “SES hypothesis” plausible to explain the over-representation of immigrants in crime statistics? In R. Andersson & P. Wahlgren (ed), *A Life in Criminology. Festschrift to Jerzy Sarnecki*, Uppsala: iUSTUS Förlag.
- Muncie, J., Talbot, D. & Reece Walters (eds.) (2010). *Crime: local and global*, Cullompton: Willan.
- Jylhä, K., Rydgren, J. & Strimling, P. (2018). Sverigedemokraternas väljare. Vilka är de, var kommer de ifrån och vart är de på väg? Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- NOVUS (2022). Väljarprofil Sverigedemokraterna 2022. Vad tycker väljarna? <https://novus.se/valjarforstaelse-arkiv/valjarprofil-sverigedemokraterna-2022/>
- NTU (2021). Brottsförebyggande Rådet (Brå). Nationella trygghetsundersökningar. Kommunresultat. <https://bra.se/publikationer/arkiv/publikationer/2021-06-21-nationella-trygghetsundersokningen---resultat-pa-kommunal-niva.html?lang=sv>
- NTU (2022). Brottsförebyggande Rådet (Brå). Nationella trygghetsundersökningar. <https://bra.se/publikationer/arkiv/publikationer/2022-10-11-nationella-trygghetsundersokningen-2022.html?lang=sv>
- Rostami, A. & Modani, H. (2022). Samarbete i brott. Organiserad brottslighet i Sverige 1995-2015. I A. Rostami, & J. Sarnecki, (red), *Det svenska tillståndet. En antologi om brottsutveckling i Sverige*, Lund: Studentlitteratur.

- Rostami, A. & Sarnecki, J. (red.) (2022). Det svenska tillståndet. En antologi om brottsutveckling i Sverige, Lund: Studentlitteratur.
- Rydgren, J. (ed.) (2018) The Oxford Handbook of the Radical Right, New York: Oxford University Press.
- Sarnecki, J. (2022). Brottsligheten i svenska valet 2022. Snabbtränkt 2022. Reflektioner från valet 2022 av ledande forskare. https://www.miun.se/globalassets/forskning/center-och-institut/demicom/snabbtrankt_2022_12okt.pdf
- Sarnecki, J. & Beckley, A. (2023). Changes in immigrant prevalence and violent crime in Swedish municipalities, under publicering.
- SCB (2022). Befolkningen koncentreras till allt färre kommuner. Kortanalys. <https://www.scb.se/hitta-statistik/artiklar/2022/befolkningen-koncentreras-till-allt-farre-kommuner/>
- Socialdemokraterna (2022). Lag och ordning. <https://www.socialdemokraterna.se/var-politik/a-till-o/lag-och-ordning>
- Socialstyrelsen (2021). Socialstyrelsen. Statistik om dödsorsaker. <https://www.socialstyrelsen.se/statistik-och-data/statistik/alla-statistikamnen/dodsorsaker/>.
- Sutherland, E. H. (1934). Principles of Criminology, Chicago: Lippincott.
- Sverigedemokraterna (2022). Vad vill vi. Brott och straff, <https://sd.se/vad-vi-vill/brott-och-straff/>.
- Tham, H. (2022). Kriminalpolitik. Brott och straff i Sverige sedan 1965, Stockholm: Norstedts Juridik
- Theorin, N. (2022). Hur kan valutgången förstås i ljuset av vilka sakfrågor partierna fokuserade på? I Snabbtränkt 2022. Reflektioner från valet 2022 av ledande forskare https://www.snabbtrankt.se/globalassets/forskning/center-och-institut/demicom/snabbtrankt_2022_12okt.pdf.
- Tidöavtalet (2022). <https://www.liberalerna.se/wp-content/uploads/tidoavtalet-overenskommelse-for-sverige-slutlig.pdf>
- Valmyndigheten (2022) Valresultat, kommunerna. <https://www.val.se/valresultat/riksdag-region-och-kommun/2022/valresultat.html>
- VALU (2022). Valmyndigheten. <https://resultat.val.se/val2022/slutlig/KF/lan/10>
- von Krogh, T. (2022). Valet och mediekritiken: Public service, ämnesval och faktakontroll. <http://miun.diva-portal.org/smash/get/diva2:1698555/FULLTEXT01.pdf>

Bilaga

Tabell 2: Resultat av stegvis regressionsanalys, beroende variabel andelen röstande på SD i 2022 års kommunalval. Fyra modeller.

Modell	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Collinearity Statistics	
	B	Std. Error	Beta			Tolerance	VIF
1. (Constant)	17,211	3,877		4,4,06139			
Befolkning	8,108E-7	,000	,005	,061	,951	,572	1,749
Högutbildade	-,239	,076	-,315	-3,136	,002	,323	3,092
Bidragsförsörjda	,385	,166	,211	2,325	,021	,395	3,531
Ohälsa	-,032	,110	-,030	-,292	,070	,314	3,287
2. (Constant)	14,408	4,147		3,474	,001		
Befolkning	-4,314E-6	,000	-,025	-,316	,752	,539	1,854
Högutbildade	-,218	,077	-,287	-2,835	,005	,317	3,177
Bidragsförsörjda	,1771	,204	,094	,838	,403	,258	3,870
Ohälsa	,085	,125	,079	,679	,498	,241	4,152
And. invandrare	8,871	8,577	,095	1,034	,302	,395	2,599
Differens inv.	11,221	18,291	,058	,610	,542	,354	2,825
3. (Constant)	8,795	4,071		2,160	,032		
Befolkning	-8,703E-6	,000	-,049	-,627	,532	,429	2,333
Högutbildade	-,454	,078	-,598	-5,796	,000	,251	3,982
Bidragsförsörjda	,200	,188	,110	1,066	-,288	,251	3,983
Ohälsa	-,038	,117	-,035	-,325	,746	,225	4,439
And. invandrare	-9,456	8,955	-,101	-1,056	,292	,291	3,438
Differens inv.	1,335	17,104	,007	,078	,938	,337	2,965
Anm. våldsbrott	-0,002	,003	-,083	-,752	,453	,218	4,590
Dif. Våldsbrott	,002	,002	,090	1,007	,315	,333	3,003
Pers. brott NTU	,498	,114	,298	4,353	,000	,570	1,755
Egend. Britt NTU	,425	,111	,252	3,830	,000	,617	1,620
Anm. BrB-brott	,000	,000	,118	1,334	,184	,343	2,919
4. (Constant)	1,604	5,449		,294	,769		
Befolkning	-9,337E-7	,000	-,005	-,070	,944	,412	2,429
Högutbildade	-,353	,077	-,465	-4,563	,000	,226	4,420
Bidragsförsörjda	-,065	,182	-,036	-,360	,719	,236	4,246
Ohälsa	,003	,111	,003	,029	,977	,218	4,578
And. invandrare	-11,433	8,572	-,122	-1,334	,184	,279	3,585
Differens inv.	2,310	16,223	,012	,143	,886	,334	2,992
Anm. våldsbrott	-,001	,003	-,055	-,522	,602	,213	4,684
Dif. våldsbrott	,003	,002	,109	1,285	,200	,328	3,045
Pers. brott NTU	,238	,116	,143	2,055	,041	,487	2,052
Egend. britt NTU	,240	,109	,142	2,207	,028	,565	1,770
Anm. BrB-brott	0,00	,000	,067	,810	,419	,339	2,954
Otrygghet	,181	,055	,262	3,288	,001	,369	2,708
Oro för brottslighet.	,234	0,77	,199	3,034	,003	,545	1,836

BERTIL RENBORGS KAMP MOT KNARKET

Sven-Åke Lindgren

När jag skrev min avhandling om samhällets åtgärder mot droger (*Den hotfulla njutningen*, 1993) stötte jag på namnet Bertil Renborg. Först dök han upp när han på 1930-talet som chef för Nationernas Förbunds narkotikakontrollenhet tillskrev den svenska regeringen (Medicinalstyrelsen) om den höga konsumtionen av heroin (diacetylmorfin) i Sverige. Längre fram dök han upp när han i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet flitigt debatterade narkotikafrågor i svenska tidnings- och tidskriftsartiklar.

Vem var han, denne diplomat som under sin karriär hade högst skiftande uppdrag inom Nationernas Förbund och FN?

Syftet med denna biografiska skiss är att lyfta fram en svensk doldis inom det tidiga 1900-talets internationella system för narkotikakontroll. Vad åstadkom han i sina olika roller? Hur såg han på narkotikaproblemet och vilka åtgärder förespråkade han? Påverkade han som debattör den svenska narkotikapolitik som utformades under 1960-talet?

Kontrolladministratören

Bertil Renborg ägnade en stor del av sitt liv åt den internationella narkotikakontrollen. Han föddes i Storvik i Jämtland år 1892 och tog juris kandidatexamen i Uppsala 1915. Under åren 1916-1920 tjänstgjorde han i den svenska handelsdelegationen, bland annat som handelsråd i Japan och Kina. Erfarenheterna från dessa år i Asien var betydelsefulla för hans framtida karriär inom Nationernas Förbund och den organisation för kontroll av opium och annan narkotika som växte fram under 1920- och 1930-talen. Men en annan omständighet spelade nog en större och mer direkt roll

för hans vägval, nämligen kontakterna med en annan svensk diplomat – envoyén Eric Einar Ekstrand.

Ekstrand (född 1890) var liksom Renborg jurist och diplomat med uppdrag framför allt i de svenska beskickningarna i Sydamerika. Han fick, efter förfrågan från Nationernas Förbunds generalsekreterare, uppdraget att leda NF:s kommission för undersökning av opiumkontrollen i Fjärran Östern åren 1929-1930. Det var en liten skara män – tre kommissionärer plus en sekreterare och en stenograf – som reste österut för att kartlägga produktionen, handeln och konsumtionen av opium. Sekreteraren hette Bertil Renborg. Det arbete som skildras i andra delen av Ekstrands självbiografi (1944) utgörs av en sällsam mix av diplomati, socialantropologiska fältstudier och äventyrliga eskapader. Gruppen träffade kungligheter, regenter, diplomater och andra tjänstemän, men också opiumodlare, handlare och opiumrökare.

Kommissionen lämnade en omfattande rapport om sina observationer, överväganden och förslag. Man fastslog att vissa länder vidtagit en del åtgärder. Men insatserna var alltför ensidiga. Där man ingripit mot odlingen lämnade man ofta handeln och smugglingen därhän, och vice versa. Det saknades ett helhetsperspektiv, samordnade planer och resurser för satsningar som omfattade alla led från produktion och konsumtion till smuggling. En annan aspekt gällde relationen mellan den legala hanteringen och den illegala marknaden. I många länder fanns licenserad försäljning och konsumtion av opium i särskilda röklokaler. Kommissionen noterade två problem med denna ordning. För det första förekom ett inte obetydligt läckage därifrån till den svarta marknaden. För det andra innebar licenseringen också en ambition att med höga priser minska spridningen. Denna politik hade dock lett till motsatsen. I stället hade den illegala marknaden blomstrat genom konkurrens med låga priser.

I resonemangen om orsakerna till situationen finner vi välbekanta tankegångar:

”Roten och upphovet till den spridning, som opierökningen fått därute, är att söka i den i många fall långt ifrån människovärdiga tillvaro, som stora delar av Fjärran Österns folk tvingas att föra. Det är begripligt att man söker glömska även med ett så olyckligt medel som opierökningen. Det skall ett helt omskapande av denna del av världen till ur social och hygienisk synpunkt för att grundorsaken till denna last skall kunna avlägsnas.”

(Ekstrand, 1944, s. 402)

Till kommissionens konkreta förslag hörde också sådana som är aktuella i dagens narkotikadebatt, exempelvis särskilda myndigheter med ansvar för samordning och utveckling, tillgång till adekvat utrustning som motorbåtar och kustfartyg, delade

underrättelser mellan länder och likvärdiga straff. Särskilt stränga straff skulle gälla dem som sökte locka minderåriga till opiumrökning. När det gällde villkoren för det legala licenserade utbudet förespråkade kommissionen ett regeringsmonopol som innehavare av försäljnings- och röklokaler, försäljning enbart mot kontant betalning, registrering av opierökare med minimiålder 21 år (helst 25 år) samt ransonering enligt av läkare fastställd minimikvantitet.

För att förstå kommissionens uppdrag behöver vi känna till de första internationella överenskommelserna om kontroll av produktion och konsumtion av narkotika. Inledningsvis handlade det enbart om opium och startpunkten var en konferens som hölls i Shanghai 1909. Initiativet togs av USA som konfronterats med opiumproblematiken genom det utbredda bruket i Filippinerna, som hade blivit en amerikansk koloni i slutet av 1800-talet. Konferensen samlade inalles tretton länder och ledde fram till nio icke bindande resolutioner. Den följdes av ett möte i Haag 1912. Även det initierades och förbereddes av USA. Kännetecknande för de avtal som slöts var bland annat ett vidgat fokus – från Kina som epicentrum för opiumhanteringen i Fjärran Östern till ett internationellt blickfång på en större mängd beroende-framkallande medel (morfin, kokain, heroin med flera). Haag-konferensens avtal blev den första egentliga narkotikakonventionen, genom att den inordnades i fredsavtalet efter första världskriget, och kom att administreras av Nationernas Förbund när det bildades 1920. USA valde att stå utanför NF. Det hindrade dock inte att de var representerade i NF:s olika kontrollorgan (Renborg, 1947; 1957, Taylor, 1969; Bruun, Pan & Rexed, 1975 och Smith, 2007).

Tillkomsten av de internationella konventionerna i början av 1900-talet betyder dock inte att hanteringen av opium dessförinnan var oreglerad. Det fanns en rad nationella regleringar om skattesatser, licenser och privilegier, import- och försäljningsregler, förvaring, tillredning, konsumtionsvillkor etcetera. Till skillnad mot Haag-konventionen var de primärt inte inriktade på att strypa tillgången och motverka nöjesbruk, utan hade i huvudsak fiskala motiv, ofta i kombination med ambitionen att få bukt med kvacksalveriet för att därmed motverka förgiftningar och lurendrejerier (Berg, 2017).

Inom NF organiserades en opiesektion som i sin tur inrättade en särskild rådgivande grupp för opiumfrågor. Eric Einar Ekstrand blev efter genomfört uppdrag i Fjärran Östern chef för sektionen (och även sektionen för sociala frågor) åren 1931 – 1939. Han efterträddes av Bertil Renborg som chef för NF:s kontrolladministration åren 1939 – 1946. Renborg hade därmed uppdraget att administrera NF:s narkotikakontroll under den upplösningsperiod som andra världskriget innebar för organisationen.

Haag-konventionen följdes av en rad komplementära konventioner som togs fram inom NF, exempelvis Genève-konventionerna åren 1925, 1931, 1936. Dessa innebar bland annat att den internationella kontrollen vidgades till att omfatta andra råämnen än opium, främst coca och indisk hampa (hasch och marijuana) samt strängare nationell och internationell reglering av farmaceutiska produkter som fått omfattande användning, såsom morfin, kokain och heroin (diacetylmorfin). Andra nyheter var introduktionen av ett ”öppet” narkotikabegrepp som innebar att narkotika definitionsmässigt blev lika med ämnen som genom beslut ”listades i en förteckning”. Inom NF tillskapades en permanent kontrollstyrelse och man introducerade ett detaljerat inrapporteringsystem som innebar att varje land som biträtt konventionerna årligen avkrävdes en redogörelse för narkotikahanteringen i landet (produktion, lagerhållning, legal försäljning och konsumtion samt illegal hantering).

Sverige, som blev medlem av NF 1920, biträdde konventionerna, vilket fick en rad följdverkningar. År 1925 genomfördes en landsomfattande undersökning av narkotikabruket, baserad på rapporter från främst landsfiskaler och provinsialläkare. Förutom konventionskraven spelade medierapporteringen om kokainbruk i Stockholm en betydande roll för beslutet om inventeringen. För att uppfylla kraven i det krävande rapporteringssystemet till NF:s kontrollstyrelse upprättades sammanställningar över expedierade narkotikarecept, antalet *toxikomaner* (narkomaner) som var registrerade inom vården och polisärenden som gällde olaga befattning med narkotika.

En omständighet som vållade upprepad skriftväxling mellan NF:s kontrollenhet och den svenska regeringen (genom medicinalstyrelsen) var uppgifterna om en iögonfallande hög produktion av diacetylmorfin (heroin) under 1930-talet. Flera svenska läkemedelsbolag hade tillstånd att tillverka, lagerhålla och försälja ämnet, som bland annat användes som ingrediens i populära hostmediciner. Enligt NF:s uppgifter hade mängden heroin som tillverkades i Sverige av licenserade läkemedelsbolag (”narkotikafabriker” enligt medicinalstyrelsens dåvarande terminologi) ökat från 3 kg år 1927 till 16 kg år 1936. Förbrukningen angiven i kg per miljon invånare uppgick till 3,05 kg – en mängd som bland jämförbara länder enbart överträffades av nivån i Finland (6,74 kg). Efter genomförd utredning, som bland annat omfattade korrespondens med ”narkotikafabriken” ASTRA i Södertälje, konkluderade regeringen att ökningen berodde på ökad lagerhållning för att möta en framtida efterfrågan från apotekens sida när tillverkningen sannolikt skulle behöva minskas. Någon illegal hantering hade inte kunnat beläggas. I föreskrifter som följde ålades ”narkotikafabrikerna” att genom användning av ersättningar fasa ut heroin som

ingrediens i omtyckta mediciner. (Riksarkivet, Medicinalstyrelsen/Apoteksbyrån, *Narkotikaärenden 1925 – 1944*).

En annan fråga som avhandlades i korrespondensen mellan NF:s kontrollorgan och den svenska regeringen var behovet av propaganda mot missbruket av narkotika. I en resolution 1936 föreslog NF:s opiekommission att sådan propaganda borde äga rum bland läkare, apotekare, sjukvårdare med flera och att det vore önskvärt med särskilda kurser som inordnades i den ordinarie undervisningen. Medicinalstyrelsen inhämtade synpunkter från Kungliga farmaceutiska institutet och lärarkollegiet vid Karolinska institutet. Synpunkterna från det senare blev riktningsgivande för det svenska svaret till NF. Lärarkollegiet framhöll att undervisning om toxikomanier framkallade av opium, morfin och morfinderivat samt kokain gavs inom ämnen som farmakologi, inre medicin, psykiatri och neurologi. Eftersom de nämnda toxikomanierna i Sverige inte hade någon nämnvärd utbredning, ansågs det inte finnas behov av några särskilda kurser. Synen på missbruksproblemet i landet framgår av följande passus:

”Som bekant äger i Sverige missbruk av ett annat narkotikum, nämligen alkohol, en ofantligt mycket större betydelse än missbruk av de narkotika, som utgöra föremålet för opiekommissionens verksamhet. Möjligen spelar även hos oss den alltför rikliga användningen av sömnmedel en lika viktig roll som de av opiekommissionens åsyftade toxikomanierna.”

(Riksarkivet, Medicinalstyrelsen/Apoteksbyrån, *Narkotikaärenden 1925 – 1944*).

Efter andra världskriget blev FN världorganisation för den internationella narkotikakontrollen. Trots att Bertil Renborg varit administrativ chef för NF:s kontrollverksamhet under krigsåren, inklusive flytten från Geneve till Washington 1939-1940, och trots hans bevitnade erfarenhet av internationellt konventionsarbete blev han sidsteppad när den nya organisationen tog form. Och utkastet till reviderade NF-konventioner som han sammanställt ignorerades när arbetet med en ny allmän narkotikakonvention – *the Single Convention on Narcotic Drugs* – påbörjades 1948 (konventionen antogs 1961) (Renborg, 1964). Man kan undra varför?

McAllister (1996) och Collins (2015) framhåller att framför allt USA ville rensa bordet från den gamla världens företrädare. De ville ha en mer offensiv kontrollinriktning. De var trötta på NF:s ”grand old men” av diplomater som avancerade medelst tidsödande kompromisser. Men här fanns måhända också inslag av mer personligt slag. Enligt McAllister (1996) präglades Renborgs agerande under övergångsåren av byråkratiskt pedanteri och medioker administrativ skicklighet. Det bör noteras att när man i detta sammanhang talar om USA så avses egentligen Harry J.

Anslinger, den beryktade chefen för USA:s federala narkotikabyrå 1930-1962. Utöver denna chefspost var Anslinger medlem av både NF:s och FN:s expertkommittéer. Han torde utan jämförelse vara den person som haft störst inflytande på 1900-talets narkotikapolitik, inom USA såväl som internationellt (McWilliams, 1986; Pembleton, 2017, 2022).

Opinionsbildaren

Under övergångsåren strävade Bertil Renborg utan framgång efter en position i den nya internationella kontrollmiljön. McAllister (1996) liknar hans försök vid den flygande holländarens jakt på en välkomnande hamn. Men 1946 var han definitivt akterseglad och erbjöds så småningom en annan befattning inom FN:s organisation. Han blev chef för världsorganisationens interna postväsende 1946-1952. Dessutom var han under Koreakriget chefssekreterare för FN:s Koreasekretariat. Därefter ägnade han åtskillig tid åt att som skribent beskriva och agitera för internationell narkotikakontroll och varna för narkotikans skadeverkningar.

Under perioden 1958-1968 var Bertil Renborg en av de flitigaste rösterna i den då tilltagande svenska narkotikadebatten. Hans alster publicerades framför allt i tidskrifterna *Alkoholfrågan* (föregångare till dagens *Alkohol & Narkotika*) och *Världshorisont* (FN-förbundets tidskrift). Men han syntes även i dagspressen. Artiklarna kännetecknas av utförliga beskrivningar, tonen är saklig och han hänvisar ofta till nya rön från amerikansk forskning och resultat från internationella organisationers sammanställningar.

Åren 1959 – 1961 publicerade tidskriften *Alkoholfrågan* under rubriken *Narkotikaproblemet* en serie om nio artiklar författade av Bertil Renborg. I dessa beskriver han den internationella narkotikakontrollens historik, dess olika delar och grundläggande funktionssätt. Han jämför det gamla NF-systemet med den nya allmänna narkotikakonventionen (*the Single Convention*) som då var under utveckling i FN:s regi. Renborg fruktar att reformen kommer att innebära att färre länder än tidigare blir delaktiga i det internationella kontrollarbetet, och han är kritisk mot att länder med odling av opievallmo ges undantag och långvariga respiter för ikraftträdande. Andra teman gäller de narkotiska medlens kännetecken, utbredningen i världen, narkomanins utmärkande egenskaper och utvecklingsförlopp samt följderna för individen, familjen och samhället.

I två senare artiklar – ”Narkomanen – brottslig eller sjuk? (*Alkoholfrågan*, 1964/9, s. 404 – 407) och ”Narkotikamissbruket – dess innebörd och följder” (*Alkoholfrågan*, 1965/5, s. 251-255) – sammanfattar och preciserar Renborg sina ståndpunkter. Frågan i rubriken för den första artikeln besvaras med både och. Narkomanen är behäftad med en i det närmaste obotlig sjukdom, men han är också oftast en lagbrytare. Begäret efter ökade doser är oemotståndligt och i de flesta fall är narkomanen hänvisad till den illegala marknaden, vilket per definition gör honom till en brottsling. Men det stannar sällan därvid. För att underhålla sin dyra last behöver narkomanen skaffa pengar och det görs vanligen via olika brottsliga handlingar. Besträffning är nödvändig för att stoppa spridningen, betonar Renborg. Och det är frihetsstraff som måste gälla. Bötesstraff och villkorliga domar är för det mesta verkningslösa. Straffen bör vara differentierade – mildare för den som skaffar narkotika för eget bruk och mycket stränga för dem som profiterar på andras olycka (”handlare i långsam död”). Men straffpåföljder behövs också sett ur ett smittskyddsperspektiv. Narkomanin måste jämföras med smittosamma sjukdomar, särskilt den form av okynnesnarkomani som börjat grassera bland ungdomen. Samhällsskyddet kräver därför att samhället vidtar resoluta åtgärder för att stoppa smittan.

Men det sagda förhindrar inte att narkomanen ges vård för att befrias från sin sjukdom. Renborg pläderar för avgiftning, vård och rehabilitering under frihetsbegränsning och sträng isolering, följd av långvarig övervakning. Han hänvisar i sammanhanget till negativa erfarenheter från legal förskrivning från öppna kliniker som förekom i USA under 1920-talet, fram tills de förbjöds genom beslut av Högsta domstolen. Den framkomliga vägen utgörs i stället av den typ av vårdgivande institutioner som de amerikanska fängelsesjukhusen i Lexington och Fort North är exempel på. Hans recept innefattar även efterbehandling i form av psykiatrisk terapi, lärande av yrke och väckande av fritidssysselsättningar. Men den förrädiska återfallsrisken gör att kontrollen inte får upphöra: ”Till slut måste den till det vanliga livet återbördade patienten under lång tid ställas under övervakning av sociala kuratorer eller andra socialvårdare.” (*Alkoholfrågan*, 1964/9, s. 407).

I den andra artikeln konstaterar Renborg inledningsvis att de nya syntetiska preparaten (amfetaminer och barbiturater) utgör ett nytt stort problem, och att det är särskilt allvarligt att ungdomen faller offer för frestelsen att missbruka narkotika. Därmed hamnar de på ett sluttande plan som leder till fysisk, psykisk och moralisk förstörelse. Han beskriver följderna för individen, familjen och samhället. Den enskilde missbrukaren drabbas av sänkt arbetslust och arbetsförmåga, försämrat hälsotillstånd och förstörd ekonomi. Om familjeförsörjaren missbrukar slås familjelivet i spillror.

Samhället drabbas av stora kostnader inom olika områden, ty den förhårdade narkomanen blir förr eller senare en tragisk, onyttig och parasiterande samhällsmedlem.

I artikeln presenterar Renborg en indelning i fyra typer av narkomanier (*Alkoholfrågan* 1965/5, s. 253):

- 1) Iatrogena narkomaner: de som på grund av medicinsk behandling givits narkotika under längre eller kortare perioder.
- 2) Narkomani genom sjukdom: de som fått narkotika utskrivet av läkare för att lindra svåra plågor och som sedan fortsätter på egen hand.
- 3) Narkomani för att undfly verkligheten: en variant av nummer 2, fast med ett tydligare motiv att genom narkotikabrusning slippa ifrån personliga och sociala bekymmer av olika slag.
- 4) Okynnesnarkomani: en allt vanligare typ, särskilt bland ungdomen, till följd av det moderna nöjeslivet med dess nattvak, vistelse i rökiga lokaler, spritförtäring, som resulterar i trötthet, nervositet och stress.

Det är framför allt okynnesnarkomanin som Renborg uppehåller sig vid, det vill säga en narkomaniform som inte föranleds av plågor eller bekymmer, utan där individen endast har sig själv att skylla på grund av sitt hektiska levnadssätt. På frågan hur detta ska bekämpas, pekar han på följande insatser: upplysning i skolor och ungdomsorganisationer genom dagspress och veckotidningar, intensivare polisövervakning av nöjeslokaler, stränga frihetsstraff för dem som korrumpierar det uppväxande släktet samt uppmuntran av sport och friluftsliv.

Den sistnämnda artikeln gav upphov till en hätsk dispyt, den första tydliga kontroversen i dagspressen om narkotikaproblemet i Sverige, den så kallade "knarkerikvack"-debatten. Först ut var Frank Hirschfeldt, ordförande för det nybildade Riksförbundet för hjälp åt läkemedelsmissbrukare/RFHL, som i en hörnartikel i DN den 22/7 1965 talade om ett "nidingsdåd i narkotikafrågan". Han gick dels till storms mot innehållet. Klassificeringen med fyra narkomantyper ansågs ovetenskaplig, och speciellt begreppet okynnesnarkomani klandrades för att vara ett hemmabygge baserat på gamla fördomar. Renborg och hans synsätt karaktäriserades som ett spöke från det förgångna. Hirschfeldt kritiserade också *Alkoholfrågan* för att ha publicerat en oseriös artikel och TT för att de gjort en sammanfattning av densamma för spridning i landsortspressen. Några dagar senare bemöttes han av Nils Sundberg (DN 25/7 1965, "Kritiken mot Alkoholfrågan"), ansvarig utgivare för *Alkoholfrågan*, som framhöll att Renborg var en erkänd internationell expert inom narkotikapolitikens område. Dessutom, påpekade han, hade tidskriften låtit medicinska experter granska artikeln före publicering. Samma dag publicerade DN:s ledarredaktion ett inlägg under

rubriken ”Knarkerikvack”. I linje med Hirschfeldt avfärdade man Renborgs beskrivningar och slutsatser som moraliserande och föraktfulla. Hans synsätt sågs som särskilt anmärkningsvärt i en tid då inställningen till narkomaner börjat vändas i en mer humanitär riktning. Angående Renborgs expertis menade man att hans arbete inom NF varit av juridisk och administrativ art. Han saknade däremot sakkunskap för uttalanden om narkomanins medicinska och sociala konsekvenser. I en hörnartikel på DN:s ledarsida den 3/8 1965 angrep socialläkare John Takman vad han kallade den goda tonens narkotikaexperter. Med det avsågs experter som baserar sina utsagor på fördomar och moraliska förkastelsedomar. Han karaktäriserade Renborgs synsätt och åtgärdsförslag som ett eko av budskapet från USA:s federala narkotikabyrå. Renborg själv gick i svaromål i DN den 15/8 1965 under rubriken ”Knarkerikvack”. Han håller fast vid sin klassificering och understryker att artikeln granskats av medicinsk expertis, och han betonar sin bakgrund och sitt värv inom NF:s kontrollorganisation. Han citerar också ur brev han fått från Harry Anslinger, chef för den amerikanska federala narkotikabyrån, där denne erkänner Renborg som en verklig expert. DN:s ledarredaktion genmäler samma dag att Renborg försvarar sig med hjälp av auktoriteter snarare än sakskalet.

Men det fanns de som såg Renborgs artikel i positiv dager. I ett avsnitt i sin avhandling (1967, s. 277-285) tar Nils Bejerot Renborg i försvar och uttrycker sitt gillande av dennes beskrivning av olika narkomaniformers uppkomst och följdverkningar. Och inte bara det. Han tackar Renborg för att han inspirerat honom till utvecklingen av sin egen klassificeringsmodell. ”Själv står jag i mycket stor tacksamhetsskuld till Renborg för hans systematiseringsförsök, för det var just genom denna våldsamt utskällda artikel som jag fick den avgörande impulsen att utveckla min egen socialmedicinska gruppindelning av narkomanierna i fem generiska huvudtyper ...” (Bejerot, 1967, s. 279; se också Johnson, 2021, s. 60-62, för en kommentar).

Varifrån kom Renborgs beskrivningar, konklusioner och åtgärdsförslag? Högst sannolikt från den internationella kontrollmiljöns sammanhang och de föreställningar om narkotikaproblemet som florerade där. Men inom NF var meningarna delade, både i fråga om synsätt och förespråkade strategier. I mångt och mycket är det dock det amerikanska betraktelsesättet som slår igenom i Renborgs utläggningar. Låt oss se närmare på dess uppkomst och innehåll.

När man talar om amerikansk narkotikapolitik kan man inte undgå dess inriktning på ”krig mot knarket”. Vanligen brukar startpunkten för denna kategoriskt straffinriktade politik tillskrivas president Nixon, som i ett tal 1971 deklarerade att narkotikamissbruket (heroinmissbruket) utgjorde samhällets fiende nummer ett. En del

vill dock datera startpunkten för ”knarkkriget” till Harry Anslingers tillträde som chef för den federala narkotikabyrån 1930 (McWilliams, 1986; Pembleton, 2017; 2022 och Bewley-Taylor, 2022). Men frågan är om inte ursprunget till en offensiv och prohibitionistisk narkotikapolitik måste sökas ännu längre tillbaka i tiden. Enligt Speaker (2001, se även Musto, 1999, och Smith, 2007) finns källan i den amerikanska förbudsrörelsen och dess galjonsfigur under sent 1800-tal, närmare bestämt Richmond P. Hobson, en parlamentsledamot, krigshjälte i det spansk-amerikanska kriget och förbudsgagitator som kommit i kontakt med opiumfrågan i Filippinerna. Hobson är bland annat känd för att ha startat tre organisationer som ihärdigt spred budskapet om narkotikans fördärvlighet: *The International Narcotic Education Association* (1923), *The World Conference on Narcotic Education* (1926) och *The World Narcotic Defence Organization* (1927). Via dessa spreds miljontals pamfletter som beskrev, varnade för och krävde åtgärder mot ”the narcotic evil”. Genom lanseringen av en årlig vecka vikt för utbildning i narkotikafrågor (sista februariveckan) nåddes mängder av skolelever. Hobson samarbetade också framgångsrikt med den mäktiga tidningsmagnaten William Randolph Hearst, och han var tidig med att använda radio för att nå ut med sitt budskap. Speaker (2001) urskiljer ett antal teman i förbudsrörelsens tidiga retorik, teman som reproducerades av Anslinger och senare proponenter för ”knarkkriget”:

- Spridningen av narkotika som en konspiration för att undergräva och försvaga Amerika;
- Spridningen som analog med infektionsspridning (varje missbrukare sprider till sex andra);
- Missbruket som demoraliserande och nedbrytande av människans karaktär;
- Tesen om inkörsporten: tobak leder till marijuana som leder till;
- Kopplingen mellan missbruk och kriminalitet.

Till denna lista kan vi föra teman som tillkom senare och som framför allt accentuerades under Anslingers chefskap för den federala narkotikabyrån (McWilliams, 1986; Pembleton, 2017 och 2022; Smith, 2007):

- Bekämpningen av öppenvård med legal förskrivning och framhävandet av avgiftning och vård med tvångsåtgärder;
- Marijuanahotet – det dödliga gräset – som ansågs lika farligt som heroin och kokain;
- Stränga straff för både profitörer (smugglare och langare) och brukare;

- Narkotikamissbruk som en smittsam epidemi.

Dessa inslag bildade hörnstenar i den amerikanska kontrollpolitik som utvecklades och praktiserades under 1900-talet, och som Renborg i allt väsentligt sympatiserade med.

Avslutning

Renborg får nog betraktas som en narkotikapolitisk doldis, både i rollen som kontrolladministratör och som opinionsbildare. Men hans insatser var av stor betydelse då systemet för internationell narkotikakontroll initierades och utvecklades i NF:s regi. Som opinionsbildare introducerade han synsätt och åtgärdsförslag som kom att färga den svenska narkotikadebatten såväl som den narkotikapolitik som fastställdes i slutet av 1960-talet.

Renborg var en länk mellan befintlig amerikansk narkotikaretorik och spirande svensk problemformulering. Han såg till att narkotikaproblemet även i Sverige anpassades efter en tolkningsram som betonade smittsamt moraliskt förfall, livslångt beroende, nödvändiga kontroll- och tvångsåtgärder samt straff syftandes till att avskräcka och tillrättaföra. Mycket av den retoriken och politiken lever vi med än idag. Ett aktuellt exempel är användningen av krigsmetaforer för att beskriva hotet från vissa grupperns bruk av vissa sorters preparat (så kallat gatumissbruk) i den amerikanska opioidkrisen (Gottschalk, 2023).

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet, Medicinalstyrelsen/Apoteksbyrån, Seriesignum FX–XVII, Vol. 1-2,
Narkotikaärenden 1925 – 1944.

Tidskriftsartiklar

Renborg, B. (1959). Narkotikaproblemet 1, *Alkoholfrågan*, 50–58

Renborg, B. (1959). Narkotikaproblemet 2, *Alkoholfrågan*, 106–113

Renborg, B. (1959). Narkotikaproblemet 3, *Alkoholfrågan*, 150–157

- Renborg, B. (1959). Narkotikaproblemet 4, *Alkoholfrågan*, 235–243
- Renborg, B. (1960). Narkotikaproblemet 5, *Alkoholfrågan*, 219–226
- Renborg, B. (1960). Narkotikaproblemet 6, *Alkoholfrågan*, 252–260
- Renborg, B. (1960). Narkotikaproblemet 7, *Alkoholfrågan*, 329–334
- Renborg, B. (1961). Narkotikaproblemet 8, *Alkoholfrågan*, 216–221
- Renborg, B. (1961). Narkotikaproblemet – Aktuellt från FN, *Alkoholfrågan* 239–244
- Renborg, B. (1964). Narkomanen – brottslig eller sjuk?, *Alkoholfrågan* 404–407
- Renborg, B. (1965). Narkotikamissbruket – dess innebörd och följder, *Alkoholfrågan* 251–255

Tidningsartiklar

- DN:s ledarredaktion (1965) Knarkerikvack, *Dagens Nyheter* 25/7
- Hirschfeldt, F. (1965). Nidingsdåd i narkotikafrågan, *Dagens Nyheter* 22/7
- Renborg, B. (1965). ”Knarkerikvack”, *Dagens Nyheter* 15/8
- Sundberg, N. (1965). Kritiken mot Alkoholfrågan, *Dagens Nyheter* 25/7
- Takman, J. (1965). Den goda smakens narkotikaexperter, *Dagens Nyheter* 3/8

Referenslitteratur

- Bejerot, N. (1967). Narkotikafrågan och samhället, Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.
- Berg, D. (2017). Pre-Hauge History of Opiates Control, i Ernesto U. Savona, Mark A. R. Kleiman & Francesco Calderoni (eds.) *Dual Markets. Comparative Approaches to Regulation*, Springer International Publishing.
- Bewley-Taylor, D. (2022). The Creation and Impact of Global Drug Prohibition. *The Oxford Handbook of Global Drug History* (ed. By Paul Gootenberg).
- Bruun, K.; Lynn P. & Rexed, I. (1975). The Gentlemen’s Club. International Control of Drugs and Alcohol, Chicago: The Univ. of Chicago Press.
- Collins, J. (2015). Regulations and Prohibitions.: Anglo-American Relations and International Drug Control 1939–1964, Dept. of International History of the London Schools of Economics.
- Ekstrand, E. E. (1944). Jorden runt på trettio år, del 2, Stockholm: Norstedts.
- Gottschalk, M. (2023), The Opioid Crisis. The War on Drugs is Over. Long Live the War on Drugs, *Annual Review of Criminology*, vol. 6, no. 1, pp. 363-398.
- Johnson, B. (2021). Nils Bejerot och den svenska narkotikapolitiken, Lund: Arkiv förlag.
- Lindgren, S-Å. (1993). Den hotfulla njutningen. Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890 – 1970, Stockholm/Stehag: Symposion Graduale.

- McAllister, W. B. (1996). *A Limited Enterprise. The History of International Efforts to Control Drugs in the Twentieth Century*, University of Virginia Proquest Dissertations Publishing.
- McWilliams, J. C. (1986). *The Protectors: Harry J. Anslinger and the Federal Bureau of Narcotics 1930 – 1962*, Dept. of History, the Pennsylvania State University.
- Musto, D. F. (1973/1999). *The American Disease. Origins of Narcotic Control*, Oxford: Oxford University Press.
- Pembleton, M. R. (2017). *Containing Addiction. The General Bureau of Narcotics and the Origins of America's Global Drug War*, Amherst; University of Massachusetts Press.
- Pembleton, M. R. (2022). *The Globalization of US Drug Enforcement. The Oxford Handbook of Global Drug History* (ed. by Paul Gootenberg), Oxford University Press.
- Renborg, B. A. (1947). *International Drug Control. A Study of International Administration By and Through the League of Nations*, Washington: Carnegie Endowment For International Peace.
- Renborg, B. A. (1957). *International Control of Narcotics, Law and Contemporary Problems*, vol. 22, no. 1, pp. 86 - 112.
- Renborg, B. A. (1964). *The Grand Old Men of the League of Nations*, United Nations: Office of Drugs and Crime.
- Smith, N. L. (2007). *Cured of the habit by force. The United States and the global campaign to punish drug consumers, 1898 – 1970*, Dept. Of History, University of North Carolina at Chapel Hill.
- Speaker, S. L. (2001). "The Struggle of Mankind Against Its Deadliest Foe". *Themes of Anti-Subversion in Anti-Narcotic Campaigns 1920 – 1940, Journal of Social History*, vol. 34, no, 3, pp. 591–610.
- Taylor, A. H. (1969). *American Diplomacy and the Narcotic Traffic, 1900 – 1939. A Study in International Humanitarian Reform*, Durham, N.C.: Duke University Press.

MER KONTROLL FÖR ETT OUPPNÅELIGT MÅL

En analys av den svenska visionen ”ett narkotikafritt samhälle”

Henrik Tham

Sverige kriminaliserade bruk av narkotika 1988. 1993 infördes fängelse i straffskalan, vilket gav polisen rätt att med tvång ta prov av kroppsvätskor för att konstatera konsumtion. 2021 granskade Rättsmedicinalverket 36 000 sådana prov som tagits av polisen. Samma år anmäldes 52 000 konsumtionsbrott och 24 000 personer lagfördes för bruk av narkotika (inklusive innehav för eget bruk). Det historiskt vanligaste lagföringsbrottet stöld passerades 2010 av lagföringar för narkotikabrott (Bäckman et al., 2020, s. 114).

Kriminaliseringen av eget bruk av narkotika intar alltså en central plats i kriminalpolitiken. Att tillgripa kroppsvisitation för att konstatera bruk skiljer Sverige från övriga nordiska och nästan alla andra europeiska länder. De frågor som då kan ställas är varför Sverige kriminaliserat bruk och infört tvångsmedel för bevisning av bruk, och varför Sverige inte vill ta upp frågan om avkriminalisering när allt fler länder går mot andra sätt än straffrättsliga för att reglera narkotikabruk.

Narkotikafrågan blir ett offentligt problem i Sverige från mitten av 1960-talet. Politiken inriktas från början på storförsäljare, producenter och importörer. Från slutet av 1970-talet hamnar brukaren av narkotika alltmer i centrum för debatten, och hårdare tag krävs också mot personer i den lägre delen av narkotikapyramiden. Missbrukaren ses nu som den enda oersättliga länken i kedjan konsument, smålangare,

storförsäljare, smugglare och korrupta regimer i andra delar av världen. Kunde missbrukaren kontrolleras skulle hela pyramiden rasa (Bejerot, 1975).

Den borgerliga regeringen lägger 1978 fram en proposition om åtgärder mot narkotikamissbruk (prop. 1977/78:105). Där framhålls att grundvalen för narkotikapolitiken måste vara att inte acceptera annat bruk av narkotika än det som är medicinskt motiverat. "Allt annat bruk är missbruk och ska bekämpas." (op.cit., s. 30). Riksdagen godkänner propositionen. Beslutet följs av ett direktiv från riksåklagaren att i princip ta bort åtalsunderlåtelse för eget bruk 1980.

Vid det socialdemokratiska partiets kongress 1978 kräver flera partidistrikt en skärpning av narkotikapolitiken i linje med kraven från RNS, Riksförbundet Narkotikafritt Samhälle. Frågan uppfattas tydligen som att den riskera splittra partiet. Partiordförande själv, Olof Palme, blir föredragande och försöker ena de olika sidorna. Ordförandes inlägg följs av en 23 sidor lång diskussion i kongresshandlingarna (Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, 1978).

När socialdemokraterna återkommer i regeringsställning 1982 prioriteras narkotikafrågan. Regeringen tillsätter en narkotikakommission under vice statsminister Ingvar Carlsson. Kommissionen arbetar snabbt och publicerar fram till 1984 elva PM och ett slutbetänkande (SOU 1984:13). Förslagen innebär en markant skärpning av narkotikapolitiken, även av lagstiftning och polisbefogenheter. Kommissionen avvisar dock förslag på kriminalisering av bruket som sådant. Debatten om förslagen kommer enbart att handla om detta.

Kommissionen anger flera skäl till varför själva bruket inte bör kriminaliseras. Skadan drabbar bara brukaren. Om brukaren är missbrukare är kriminaliseringen meningslös. En kriminalisering riskerar att missbrukare inte söker vård. Att konstatera bruk innebär bevisvärigheter. Kriminaliseringen skulle i praktiken bli en klasslagstiftning då den bara skulle drabba gatubruket. Krav på kriminalisering utgjorde "en våldsam överskattning av att ett förbud ytterligare skulle stärka avståndstagandet och den preventiva effekten". Kommissionen anser kriminaliseringskravet bara vara ännu en av dessa åtgärder vars syfte är att markera handlingskraft (SOU 1984:13, PM 8).

Remissvaren på utredningen instämmer i huvudsak med kommissionens förslag att inte kriminalisera bruket. Där ytterligare argument läggs till är de oftast av juridisk natur med betoning av rättsgrunder och integritetskränkning.

Flera tunga juridiska instanser polemiserar dock öppet mot kommissionen. Hovrätten för Nedre Norrland ser inget problem med provtagning, då ett negativt resultat ju visar att den misstänkte är oskyldig. Missbruket är inte heller den enskildes

ensak, då narkotikakonsumtionen finansieras genom stölder och därmed skadar samhället. Stockholms tingsrätt tar upp en liknande invändning genom att framhäva att missbrukaren åsamkar sin familj lidande och skadar samhället genom storleken på de samhällsresurser som tas i anspråk. Göteborgs tingsrätt ser integritetsproblemet som litet i förhållande till narkotikamissbrukets "förödande verkningar". Generellt framhåller de kritiska instanserna vikten av ett entydigt avståndstagande från samhällets sida (Remissvar, 1983).

I proposition 1984/85:46 behandlas Narkotikakommissionens förslag att inte kriminalisera själva bruket. Den socialdemokratiska regeringen står fast vid sin kommission och justitieministern hänvisar till kommissionens argument. Narkotikastrafflagen skärps dock så att begreppet narkotikaförseelse mönstras ut och straffet för ringa narkotikabrott höjs från böter till maximalt fängelse i sex månader.

Kriminaliseringen

Frågan om kriminalisering återkommer i en ny proposition ett par år senare (prop. 1987/88:71). Den socialdemokratiska regeringen är nu beredd att kriminalisera själva konsumtionen och har tillsatt en departementsutredning i frågan. Straffet ska dock stanna vid böter, och den som sökt eller underkastat sig vård ska få ansvarsfrihet.

Justitieminister Anna-Greta Leijon argumenterar för och emot en kriminalisering. Hon hänvisar till Justitiekottet som 1985 ansåg att skälen mot en utvidgning av kriminaliseringen vägde tyngre än de för. Remissvaren på den departementsutredning som föregår den nya propositionen är blandade. Många lämnar förslaget utan erinran. De remissinstanser som är emot kriminalisering upprepar tidigare argument. Departementschefen menar dock att utredningen och lagförslaget tillfredsställande har kunnat bemästra dessa farhågor.

Andra skäl talar enligt justitieministern för en kriminalisering. Det anses viktigt att visa fasthet och konsekvens. En straffri zon skulle kunna minska tilliten till rättsväsendet. Det kan vara psykologiskt viktigt för dem som ligger i riskzonen. Vissa gränsdragningsproblem mellan innehav och konsumtion har framkommit i utslag från Högsta domstolen. Riksåklagaren ser inga större gränsdragningsproblem medan flera distriktåklagare gör det. Vad gäller den återkommande invändningen om principen att inte straffbelägga handlingar som riktas enbart mot personen själv kan den, enligt propositionen, "självfallet inte få utgöra något hinder mot att självdestruktiva åtgärder

kriminaliseras med hänsyn till att de kränker andra skyddsvärda intressen” (prop. 1987/88:71, s. 17).

Argumenten för och emot är alltså i allt väsentligt desamma som tidigare. Nu sägs dock att vid en samlad bedömning de skäl som talar för en straffbeläggning av konsumtionen är starkare än de som talar mot. Propositionen andas ett motstånd från departementschefens sida. Det avgörande skälet tycks vara politiskt. En tjänsteman på justitiedepartementet uttrycker: ”Det är regeringens åsikt att narkotikabruk inte är världens värsta brott”, men att man ”ville få slut på narkotikadebatten” (Wicklén, 2022, s. 104 f.).

Kriminaliseringsfrågan ger, enligt propositionen, felaktigt intrycket att det skulle finnas politisk oenighet mellan stora grupper om narkotikapolitikens utformning. ”Om man kan nå enighet i kriminaliseringsfrågan och avfärda den som debattämne, kommer utrymmet att öka för att inrikta det praktiska arbetet på andra och mer centrala områden” (prop. 1987/88:71, s. 16). Departementschefen vill helt enkelt bli av med frågan.

Den socialdemokratiska regeringen blir dock inte av med frågan. De borgerliga partierna vill inte släppa denna politiskt användbara fråga utan kräver fängelse i straffskalan för eget bruk för att effektivt kunna bekämpa narkotikamissbruket. Folkpartiledaren Bengt Westerberg går ut i helfigur på annonspelare och säger ”I Folkpartiets Sverige är det förbjudet att knarka”. Westerberg hade nära samarbete med RNS. Förbundet drar 1989 igång en riksomfattande kampanj mot narkotika och kräver att missbruket måste bli fängelsebelagt. Broschyrer med detta budskapet trycks med stöd av Svenska Polisförbundet (Wicklén, 2022, s. 109 ff.).

RNS hade redan tidigare aktivt drivit en kampanj för kriminalisering av bruk av narkotika. Genom en opinionsundersökning sponsrad av Lions club visar man att 95 procent av befolkningen stöder kravet på kriminalisering. I en budkavel från Mora 1985 framför RNS samma krav och anknyter genom marschen härigenom till en tradition av folkligt motstånd mot herrarna i Stockholm.

Den borgerliga regeringen som tillträder 1991 har fängelse i straffskalan för eget bruk i regeringsdeklarationen. En utredning tillsätts som resulterar i skriften *Åtgärder mot bruk av narkotika samt ringa narkotikabrott* (Ds 1992:19). Utredningen framhåller regeringsformens förbud mot kroppsvisitering (om den inte ges lagstöd). I övrigt upprepas tidigare skäl för kriminalisering som att lagstiftningen inte speglar straffvärdet av konsumtion och det nya skälet att polisen saknar bevismöjligheter. Det framhålls att ”det straffrättsliga sanktionssystemet måste spela en central roll i narkotikabekämpningen” (s. 49), och slutsatsen blir: ”Ett flertal skäl kan alltså åberopas till stöd

för en straffskala med fängelse när ett ringa narkotikabrott endast består i eget bruk” (s. 57).

Remissinstanserna instämmer i allt väsentligt med utredningens förslag eller har inget att erinra, vilket generellt tycks vara det vanligaste svaret på ett utredningsförslag. Av tunga instanser ändrar Riksåklagaren, Socialstyrelsen och Brottsförebyggande rådet ståndpunkt i förhållande till svaret på Narkotikakommissionens förslag och tillstyrker nu fängelse i straffskalan för eget bruk. Några remissinstanser som tillstyrker förslaget antar att straffskärpningen i praktiken inte kommer att ha så stor betydelse (Remissvar, 1992).

Den proposition som följer på utredningen föreslår fängelse i straffskalan för eget bruk (prop. 1992/93:142). Den röstas igenom av regeringspartierna och Ny Demokrati medan Socialdemokraterna och Vänsterpartiet röstar mot (Wicklén, 2022, s. 116). I propositionen framhålls inledningsvis att debatten fortsatt efter kriminaliseringen av eget bruk 1988. Flera motionärer i riksdagen har krävt en straffskärpning. Narkotikan framhävs igen som ett av samhällets allvarligaste och mest svårlösta problem och att den ger upphov till grövre brottslighet.

Propositionen för fram fyra skäl för behovet av en straffskärpning. Det första är att lagen inte speglar straffvärdet av eget bruk. Det argument som i utredningen ges för att straffvärdet bör höjas är att det enligt kritikerna är självklart att straffvärdet för konsumtion ska vara detsamma som för innehav av samma mängd narkotika (Ds 1992:19, s. 29 f.).

Ett andra skäl för straffskärpningen är att skillnaden mellan bruk och innehav för eget bruk är omotiverad. En debatt har förts, både politiskt och rättsligt, där det hävdats att bruk med få undantag förutsätter innehav och att det därför förtjänar samma straff. Särregleringen av bruk sägs också vara främmande för lagstiftningen, och bruk borde bara ses som ett ringa narkotikabrott.

Ett ytterligare argument är att polisen behöver tillgång till tvångsmedel för att kunna bevisa bruk. Rikspolischefen har gett sitt stöd till ett förslag som ger möjligheter till tvångsmedel. För att med tvång kunna ta prov av kroppsvätskorna krävs fängelse i straffskalan. Propositionen diskuterar inte om det kan ses som ett problem att staten med tvång går in i medborgarnas urin eller blod för att konstatera ett bruk som kan vara riskabelt för individen själv men som inte skadar annan person.

Slutligen anförs att straffskalan inte lämnar utrymme för vårdinriktade påföljder. Dom till vårdpåföljd kräver fängelse i straffskalan. Här blir bruket viktigt just genom att vara första tecknet på ett begynnande missbruk. ”Ofta är det vid de mindre allvarliga narkotikabrotten man kommer närmast själva missbruket och har de största

möjligheterna att komma tillrätta med ett begynnande narkotikaberoende” (Ds 1992:19, s. 15). Ingreppet mot bruk har också en pedagogisk funktion genom att man för den enskilde kan ”markera allvaret i situationen” (op.cit.).

Invändningarna mot straffskärpningen för eget bruk är nu få, framhåller propositionen. Genomgången av remissvaren är betydligt kortare än i propositionen som kriminaliserade bruket 1988. De invändningar som då framfördes mot kriminalisering av bruket har knappast försvunnit, men remissinstanserna lämnar dem nu i stor utsträckning därhän. Ett argument har tillkommit och det skapades av själva kriminaliseringen. Det kan nu hävdas att polisen inte fått de tvångsmedel som är nödvändiga för att bevisa eget bruk.

Antalet polisårsarbetskrafter nedlagda på narkotikaärenden stiger markant sedan straffskärpningen trätt i kraft den 1 juli 1993. Insatserna avser framför allt gripanden och provtagning vid misstanke om eget bruk. Lagen tycks dock inte ha någon positiv effekt på ungas benägenhet att pröva narkotika. Andelen i 9 klass som prövat narkotika ökar fram till sekelskiftet från en till tre procent (CAN, 2019).

Brå gör en utvärdering av effekterna av straffskärpningen 1993–1998 (Brå, 2000:21). Utvärderingen utgår från lagändringens syfte att minska omfattningen av narkotikamissbruk genom att signalera kraftigt avståndstagande, ge polisen redskap för tidig upptäckt och förbättra behandlingen av de missbrukare som avtjänar straff. Behandlingsåtgärder kom inte att undersökas i Brås utvärdering.

Brå konstaterar ett antal effekter, främst oavsedda, av straffskärpningen. För det första att lagföringarna för ringa narkotikabrott ökar kraftigt, vilket inte var förväntat. För det andra att polisens insatser mot grova narkotikabrott inte prioriteras. För det tredje att av de många unga, 15–19 år, som testats för narkotikabruk uppvisar en tredjedel negativt provresultat. Brå framhåller den integritetskränkning som detta innebär.

Brå kommer också med en utvärdering av polisens narkotikainsatser i samband med ravefester (Brå, 1999:1). Brå ifrågasätter där den narkotikaavhållande effekten av att polisen lyste människor i ögonen med ficklampor och tog urinprov. De båda rapporterna fick enligt uppgift den tidigare justitieministerns Gun Hellsvik, som presenterat propositionen om fängelse i straffskalan för eget bruk, att se rött och uttala att Brås generaldirektör Ann-Marie Begler borde kallas till Rosenbad för ’utvecklings-samtal’ (Wicklén, 2022, s. 119).

Motståndet mot avkriminalisering

Kriminaliseringen av eget bruk och möjligheten för polisen att använda tvångsmedel för bevisning utgör förstås en del av narkotikapolitiken totalt. Straffskärpningarna inträffar under en period då den svenska narkotikapolitiken börjar framställas som framgångsrik. Visserligen är narkotikan ett av samhällets värsta problem, men i förhållande till andra länder är utvecklingen i Sverige mindre oroande. Beviset för detta är andelen i 9 klass som prövat narkotika. Utvecklingen sedan början av 1970-talet pekar på en minskande andel, och i jämförelse med andra europeiska länder är nivån låg (CAN, 2019, 2022).

Det relativt goda resultatet tillskrivs den svenska restriktiva narkotikapolitiken. Bilden ges i en skrift som översatts till tre språk. Budskapet upprepas i en skrift som framställs till FN:s narkotikatoppmöte i New York 1998. Socialminister Margot Wallström, som leder den svenska delegationen, betonar här också den konsensus som utmärker narkotikapolitiken i Sverige, där det råder allmän enighet om målet ”ett narkotikafritt Sverige” och den kontroll som är nödvändig för att nå detta mål (Tham & Edman, 2023).

Från sekelskiftet hamnar dock Sverige på defensiven. Kriget mot narkotikan i världen tycks inte framgångsrikt, liberala tongångar hörs allt starkare i den internationella debatten, den svenska framgången ifrågasätts och Sverige kritiserar i internationella och europeiska fora. De höga och stigande talen för narkotikarelaterad död i Sverige innebär tilltagande svårigheter att hålla fast vid bilden av en framgångsrik politik. Riksdagen begär 2020 av regeringen en utvärdering av den svenska narkotikapolitiken och kräver nolltolerans mot narkotikarelaterad död.

Regeringen värjer sig dock. Justitieminister Morgan Johansson uttalar sig vid Svenska narkotikapolisföreningens konferens 2022: ”Jag och nuvarande regering kommer inte att medverka till en avkriminalisering av narkotikabruk och innehav, ...” (Svenska narkotikapolisföreningens tidskrift, 2022:3, s. 3). Justitieministern vägrar också göra den utvärdering av svensk narkotikapolitik och effekten av kriminaliseringen av eget bruk som riksdagen begärt. Vid en presskonferens, där en ny utredning om vård för narkotikamissbrukare presenteras, är han mycket tydlig med att det inte ska bli en straffrättslig utredning. Som skäl för att inte vilja avkriminalisera och eventuellt legalisera anför justitieministern bland annat att det vore kontraproduktivt, att det skulle vara en enorm gåva till gängen, att det har mycket litet stöd i befolkningen och att erfarenheterna från andra länder är dåliga (Dir. 2022:24; Tham, 2022a).

Regeringen Kristersson skulle kunna förväntas ta upp frågan om en liberalisering av narkotikapolitiken. Liberalernas ledare gick innan valet ut med löftet om en utredning om eventuell legalisering av cannabis. Av detta blev det intet i regeringsförklaringen. I stället lägger regeringen våren 2023 ett förslag till riksdagen om höjning av minimistraffet för försäljning av narkotikabrott från två veckor till sex månader och beställning av narkotika för eget bruk kriminaliseras som försöksbrott (prop. 2022/23:53). Riksdagen godkänner propositionen.

Ytterligare argument kommer från Svenska narkotikapolisföreningen som kan illustrera motståndet från flera håll mot avkriminalisering. Varje förslag på liberalisering beskrivs som legalisering. Alternativen är dikotoma. Olika typer av icke straffrättsliga regleringar av narkotikabruk kan inte diskuteras. Förespråkare för liberalisering beskrivs som flummare, oansvariga och en högljudd minoritet som bluffar och sprider falsk information och känslomässig smörja (Tham & Stenström, kommande). Enligt föreningens program krävs nolltolerans för att leva upp till FN-konventionerna och målet om ett narkotikafritt Sverige. Konsumtionsförbudet är också ett viktigt juridiskt instrument, anser man, och testning behövs för tidig intervention.

Diskussion

Frågan om kriminalisering av eget bruk av narkotika förs i stort sett utan hänvisningar till den faktiska utvecklingen av konsumtionen. Det mått som finns sedan 1971 är elever i årskurs 9 som prövat narkotika (CAN, 2019; 2022). Andelen som prövat gick tydligt ned under 1970-talet. Det skedde utan kriminalisering av bruk och trots åtalsunderlåtelse för mindre innehav. Efter att en mer restriktiv hållning intagits mot brukarna från omkring 1980 sjönk andelen ytterligare. Åren närmast efter kriminaliseringen av bruk 1988 uppvisar den lägsta andelen av elever i 9 klass som prövat narkotika.

Efter införandet av fängelse i straffskalan och möjligheten för polisen att med tvång gå in i kroppsvätskorna stiger som nämnts andelen i 9 klass som prövat narkotika markant. Utvecklingen därefter är relativt stabil. Mått på andelen vuxna som använt narkotika senaste månaden finns sedan 2004 och stiger från två till tre procent fram till 2021 (CAN, 2022). Brå har skattat antalet konsumtionstillfällen under ett år till närmare sju miljoner (Brå, 2016).

Det är alltså svårt att hävda att konsumtionen följt kriminaliseringen och straffskärpningen eller polisens intensifierade insatser för att bevisa bruk av narkotika. Ett

starkt argument för den straffrättsliga kontrollen av själva bruket har dock varit att härigenom minska risken för utvecklingen av problematiskt bruk. En skattning av antalet ”tunga missbrukare” mellan 1979 och 2007 pekar på en fördubbling av antalet (Olsson, 2011). Mätningarna har därefter upphört. Den narkotikarelaterade dödligheten har sedan 1969 trendmässigt kraftigt ökat fram till 2015 och därefter minskat (Tham, 2022b, s. 103). Det är alltså också här svårt att få stöd för positiva effekter av kriminalisering av bruk av narkotika.

Behandlingen av frågan om kriminalisering av bruk av narkotika kan alltså knappast påstås ha varit evidensbaserad. Den har helt tydligt en partipolitisk dimension. De borgerliga partierna har drivit frågan mot socialdemokraterna, som så småningom accepterar kriminaliseringen och blivit dess främsta försvarare. Frågan varför denna konsensus uppstår i svensk narkotikapolitik och i kontrast till nästan alla europeiska länder kan i sin tur ges olika hypotetiska svar och har diskuterats i andra sammanhang (Tham, 2021a).

I den svenska debatten har det varit viktigt att inte skilja mellan bruk och missbruk. ”Allt bruk är missbruk” har ibland förståtts i en juridisk mening som att bruk är kriminaliserat och därmed är ett missbruk av lagen. Att icke-medicinskt bruk definieras som missbruk tycks dock främst bero på att den som använder narkotika är att beteckna som missbrukare eller som någon som tydligt ligger i zonen för att utveckla ett problematiskt bruk. Brukaren ska också tidigt kunna upptäckas genom tester och ledas vidare till vård för att förmås upphöra med sitt bruk.

Denna bild av den vårdbehövande brukaren håller dock möjligen på att förändras. Brukaren beskrivs allt oftare som en representant för den väletablerade medelklassen, som struntar i att konsumtion göder narkotikamarknaden och därmed ökar risken för skjutningar och död. Detta argument är särskilt vanligt hos vänsterpolitiker som härmed kan föra in ett klassperspektiv i narkotikadebatten. Den rationella rekreationsbrukaren kan välja att köpa narkotika eller avstå. I enlighet med en nyliberal logik är det rimligt att personen får ta sitt straff för innehav och konsumtion. (Søgaard & Nielsen, 2021).

Det yttersta skälet bakom kriminaliseringen av konsumtion och motståndet mot dess avskaffande förefaller dock vara mottot för svensk narkotikapolitik, ”Sverige narkotikafritt samhälle”. Det är en fundamentalistisk princip som inte tillåter ett mer pragmatiskt förhållningssätt med utrymme för alternativa sätt att reglera konsumtion av narkotika. Det ouppnåeliga målet leder alltid till krav på mer kontroll. Institutet för social forskning vid Stockholms universitet framhöll detta i sitt remissvar på den utredning som föreslog fängelse i straffskalan för bruk: ”Om förväntan bokstavligen är

det av riksdagen uppställda målet 'ett narkotikafritt Sverige' kommer varje straffhöjning att visa sig verkningslös" (Remissvar, 1992).

Målet ett narkotikafritt samhälle är ett återkommande argument för att tillbakavisa varje försök till av- och nedkriminalisering. I Svenska narkotikapolisföreningens tidskrift hänvisas flera gånger till vice statsminister Ingvar Carlssons uttalande i samband med tillsättandet av narkotikakommissionen 1982: "Rent hus med knarket" (Tham & Stenström, kommande). Narkotikasamordnaren Björn Fries får på en konferens en kvast av föreningen, då man oroar sig för att han tänker i termer av *harm reduction* och inte tänker sopa helt rent (op.cit.).

En nolltoleransvision kan inte heller tillmäta kontrollens kostnader någon betydelse. All politik innebär en avvägning av åtgärder som kan minska kostnaderna för ett önskat tillstånd och kostnaderna för att uppnå detta. I debatten i Sverige talas mycket lite om kostnaderna för den förda narkotikapolitiken efter Narkotikakommissionens avvisande av kriminalisering av bruket. Till kostnaderna kan räknas brottet mot en grundlagsprincip att medborgarna är skyddade från staten mot kroppsvisitation, att en stigande andel misstänkta, och särskilt unga, uppvisar negativa testresultat, att unga hamnar i belastningsregistret, att polisens insatser diskriminerar efter klass och etnicitet och att begränsade polisresurser avsätts för konsumtionskontroll (Tham, 2021b, s. 137 ff.).

Narkotikapolitiken har gått från att ha hävdats vara framgångsrik till att Sverige upplever sig vara utsatt för press för att liberalisera politiken. Riksdagens kritik har särskilt gällt den höga narkotikarelaterade dödligheten. Här blir kritiken särskilt stark – när situationen väl erkänts – i förhållande till välfärdsstatens löfte att hjälpa dem som har det svårt. Sverige ska inte straffa personer för konsumtion som lider under ett problematiskt bruk. Olika typer av skadelindrande reformer som substitutions- och sprutbytesprogram liksom nässprayen Naloxon har också införts med hänvisning till ett folkhälsoperspektiv.

Samtidigt vill många politiker inte avkriminalisera bruket. Det är en principfråga och både personer och organisationer har investerade intressen i att behålla konsumtionsförbudet. Regeringen skulle då kunna tänkas försöka lösa dilemmat genom att trots allt göra en uppdelning mellan brukare och missbrukare. Marginaliserade personer med ett problematiskt bruk ges åtalsunderlåtelse för bruk och får i stället den hjälp som välfärdsstatens logik påbjuder. Den straffrättsliga regleringen behålls för dem som kan välja och som i ökande grad görs ansvariga för andras olycka.

Om en sådan position på sikt skulle kunna upprätthållas återstår att se. Förändringen av narkotikapolitiken i en mindre straffande riktning i flera länder i världen är inte ett

resultat av ett principiellt krav på liberalisering utan av att den tidigare politiken inte fungerat. FN:s förhoppning om en narkotikafri värld var orealistisk och har medfört mycket stora kontrollkostnader. Unga har en liberalare syn på narkotika, och i Sverige uttalar sig flera av de politiska partiernas ungdomsförbund för avkriminalisering och även för legalisering av cannabis. Sverige påverkas både attitydmässigt och praktiskt politiskt av utvecklingen i andra länder. EU-inträdet innebar att Sverige måste anpassa sina priser på alkohol i förhållande till andra länder för att inte smugglingen skulle öka (Edman, 2021). Tyskland ska legalisera cannabis på försök. I våra nordiska grannländer finns tydliga uttryck för krav på en liberalisering av narkotikapolitiken, bland annat med hänvisning till mänskliga rättigheter (Hakkarainen & Kainulainen, 2021, s. 59; Tham 2021a, s. 299).

Ska en prognos göras så är det att Sverige inte kan föra en narkotikapolitik som alltför mycket skiljer sig från andra europeiska länders.

Referenser

- Bejerot, N. (1975). Narkotika och narkomani, 3 uppdaterade upplagan, Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Brå, Brottsförebyggande rådet (1999). Ungdomar, droger och polisens insatser, Brå rapport 1999:1, Stockholm: Fritzes.
- Brå, Brottsförebyggande rådet (2000). Kriminalisering av narkotikabruk – en utvärdering av rättsväsendets insatser, Brå rapport 2000:21, Stockholm: Fritzes.
- Brå, Brottsförebyggande rådet (2016). Provtagning om misstanke om ringa narkotikabrott. En undersökning av analysresultat 1998–2015, Kortanalys 1/2016, https://www.bra.se/download/18.358de3051533ffea5eadc492/1461221208545/2016_Provtagning%20vid%20misstanke%20om%20ringa%20narkotikabrott.pdf
- Bäckman, O., Estrada, F., Nilsson, A., & Sivertsson, F. (2020). Den ojämlika brottsligheten. Lagföringsutvecklingen i demografiska och socioekonomiska grupper 1973–2017, Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.
- CAN, Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (2019). Drogutvecklingen i Sverige 2019, CAN rapport 180, <https://www.can.se/app/uploads/2020/01/can-rapport-180-drogutvecklingen-i-sverige-2019.pdf>
- CAN, Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (2022). Användning och beroendeproblem av alkohol, narkotika och tobak. En studie med fokus på år 2021 i Sverige, CAN rapport 209, <https://www.can.se/app/uploads/2022/03/can-rapport-209-anvandning-och-beroendeproblem-av-alkhol-narkotika-och-tobak.pdf>

- Dir. 2022:24.* En svensk narkotikapolitik anpassad till nutidens och framtidens utmaningar, <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/kommittedirektiv/2022/03/dir.-202224/>
- Ds 1992:19.* Åtgärder mot bruk av narkotika samt ringa narkotikabrott, Justitiedepartementet, Stockholm: Allmänna förlaget.
- Edman, J. (2021). A century of dissonance and harmony in Swedish intoxication policy. I: H. Tham, (red.), *Retreat or Entrenchment? Drug Policies in the Nordic Countries at a Crossroads*, Stockholm: Stockholm University Press.
- Hakkarainen, P., & Kainulainen, H. (2021). Drug use, public debate, and increasing pressures for a drug policy reform in Finland. I: H. Tham (red.), *Retreat or Entrenchment? Drug Policies in the Nordic Countries at a Crossroads*, Stockholm: Stockholm University Press.
- Olsson, B. (2011). Narkotikaproblemet i Sverige: framväxt och utveckling. I: Olsson, B. (red.), *Narkotika. Om problem och politik*, Stockholm: Norstedts Juridik.
- Proposition 1977/78:105.* Om åtgärder mot narkotikamissbruk.
- Proposition 1984/85:86.* Om ändringar i narkotikastrafflagen (1968:64), m.m.
- Proposition 1987/88:71.* Om ändringar i narkotikastrafflagen (1968:64).
- Proposition 1992/93:142.* Om åtgärder mot bruk av narkotika och ringa narkotikabrott.
- Proposition 2022/23:53.* Skärpta straff för brott i kriminella nätverk.
- Remissvar 1983. Remissvaren på Narkotikakommissionens PM 8, Narkotikastrafflagen m m. Riksarkivet.
- Remissvar 1992. Remissvaren på utredning Ds 1992:19, Åtgärder mot bruk av narkotika och ringa narkotikabrott, Riksarkivet.
- SOU 1984:13. Samordnad narkotikapolitik. Slutbetänkande av narkotikakommissionen, Sveriges offentliga utredningar, Stockholm: Liber/Allmänna förlaget.
- SOU 1984:13, PM 8, Narkotikastrafflagen m. m. Samordnad narkotikapolitik. Slutbetänkande av narkotikakommissionen, Sveriges offentliga utredningar, Stockholm: Liber/Allmänna förlaget.
- Svenska narkotikapolisföreningens tidskrift 2022:3.
- Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, kongress (1978). Protokoll 932–941. Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Søgaard, T. F., & Nielsen, F. S. (2021). Gang talk and strategic moralisations in Danish drug policy discourses on young and recreational drug users. I: H. Tham, (red.). *Retreat or Entrenchment? Drug Policies in the Nordic Countries at a Crossroads*, Stockholm: Stockholm University Press.
- Tham, H. (red.), (2021a). *Retreat or Entrenchment? Drug Policies in the Nordic Countries at a Crossroads*, Stockholm: Stockholm University Press.
- Tham, H. (2021b). On the possible deconstruction of the Swedish drug policy. I: H. Tham (red.). *Retreat or Entrenchment? Drug Policies in the Nordic Countries at a Crossroads*, Stockholm: Stockholm University Press.

- Tham, H. (2022a). En utvärdering av narkotikapolitiken? *Tidskrift för Kriminalvård*,
<https://www.tfkriminalvard.org/debatt/en-utvardering-av-narkotikapolitiken/>
- Tham, H. (2022b). *Kriminalpolitik. Brott och straff i Sverige sedan 1965*, Stockholm: Norstedts Juridik.
- Tham, H., & Edman, J. (2023). To be both in the world and yet not in it. Swedish drug policy and the international context. I: M. J., Christensen, K. Lohne & M. Hörnqvist, (red.) *Nordic Criminal Justice in a Global Context. Practices and Promotion of Exceptionalism*, New York: Routledge. Open access.
- Tham, H., & Stenström, A. Svenska narkotikapolisföreningens tidskrift, kommande.
- Wicklén, J. (2022). *Vi ger oss aldrig. Så gick det till när Sverige förlorade kriget mot knarket*, Stockholm: Volante.

UNGDOMSHEM OCH ICKE-HEM

Karin Aronsson

En viktig poäng med etnografiskt arbete är att vi kan konfrontera vår egen förförståelse och våra tidigare hypoteser med vad vi möter på fältet. Detta tar inte slut under själva fältarbetet, eller ens när de första artiklarna eller slutrapporterna föreligger. Ett nyutkommet bokkapitel visar hur viktiga insikter ibland växer fram *efter* själva fältarbetet, i forskarens organisation av insamlade data eller i mötet med andra fynd eller inom ramen för en ny förundran inför data (Åkerström & Wästerfors, 2021).

I det här kapitlet lägger jag fram några tankar kring hem och icke-hem utifrån några omläsningar av etnografiska avhandlingar och andra arbeten kring svenska ungdomshem, och särskilt då med fokus på ungdomshemmet som "hem" (Andersson, 2007, 2008; Anonymous, 2023; Gradin Franzén, 2014, Gradin Franzén & Aronsson, 2013; Osvaldsson, 2002, 2004; Osvaldsson Cromdal & Cromdal, 2022; Wästerfors, 2011; 2016; Åkerström, 2006, 2022; Överlien, 2004, Överlien, Aronsson & Hydén, 2005).

Jag resonerar särskilt kring *hemlighet* utifrån hur man talar om hem och icke-hem: i inskrivningssamtal, fokusgrupper, i intervjuer och i vardagligt skämtande och annat samspel på ett ungdomshem. På vilka sätt manifesterar sig ett ungdomshem som "hem" och hur skapas detta inom olika typer av språkligt samspel? Detta aktualiserar större frågor kring vad som är ett *hem* eller ett *icke-hem* (om *home and away*, se Ahmed, 1999). Samtidigt aktualiseras frågeställningar kring det privata och det publika, kring inklusion och icke-inklusion, kontroll och frihet samt kring spänningsfältet mellan retorik och levd vardag i olika typer av hem.

Howard Becker (2003) diskuterade Erving Goffmans begrepp *totala institutioner* och betonade hur denne utnyttjar empiri genom att ställa olika samspeismönster mot andra mönster inom ramen för parvisa och systematiska jämförelser. Snarare än att snävt definiera ett fenomen inringar han fenomenet genom att visa både vad det är och vad det inte är. Inom ramen för detta kapitel ska jag kommentera hem och icke-hem på ett besläktat sätt.

Ungdomshemmet och social reglering

Under de senaste åren har IKEA visat ett antal reklamfilmer på bio. Dessa målar upp hemmet som en glad och stökig plats där allt är möjligt: familjemedlemmar dansar i köket, barn och föräldrar somnar i soffan eller barnsängen, men vaknar upp i en annan säng. Vänner och släktingar tittar in och det finns alltid en extra plats för mys eller fest. Denna bild av det öppna och gränslösa hemmet kontrasterar på flera sätt mot så kallade särskilda ungdomshem (i regi av Statens institutionsstyrelse, SiS, alltså det som förr kallades uppfostringsanstalter). På dessa hem finns engagerad personal och viktiga resurser för omvårdnad och boende, men mycket av vardagslivet är strikt reglerat, både vad gäller plats och tid. Om vi, med Erving Goffman (1961), ser ett ungdomshem som en av många totala institutioner (jämför internatskolor, barnhem och fängelser) handlar det ju om en attack på den intagnes tidigare *persona*, med degradering, rollupplösning och en ny 'moralisk karriär'.

Man kan lätt raljera om regleringen av vem som får vistas i vilka lokaler och vid vilka tidpunkter på dagen eller natten. Samtidigt måste vi inse att en miljö där unga människor både bor, går i skola och tillbringar sin fritid naturligtvis kräver andra typer av anpassning än en "vanlig" hemmiljö.

Ungdomshemmet som plats

Många av de ungdomar som vistas på svenska ungdomshem är storstadsbarn. Men ungdomshemmet ligger ofta avsides, långt ute på landet, inte sällan en bra bit från närmsta buss eller tåg. Det finns därmed en inbyggd motsättning i att vården sker långt utanför deras vanliga miljöer. Men en av de bakomliggande idéerna är kanske just att skydda inskrivna ungdomarna från potentiellt destruktiva kretsar eller miljöer i staden.

I några fall erbjuder flera av de rurala ungdomshemmen något som kan vara åtråvärt för de inskrivna – som sjöläge eller vackra löpslingor i skogs- eller ängslandskap. I Sverige finns idag drygt tjugo ungdomshem i SiS regi, spridda från södra Skåne till övre Norrland. Tillsammans bildar namnen något av ett lantligt poem eller melodislinga:

Bergsmansgården, Brättegården, Bärby
Eknäs, Fagared, Folåsa
Hässleholm, Johannisberg, Klarälvsgården
Ljungaskog, Ljungbacken, Långanäs
Margreteberg, Nereby
Ryds Brunn, Rebecka, Råby
Stigby, Sundbo
Tysslinge
Vemyra

Vi möter genom denna SiS-karta en bild av ett lantligt Sverige med byar, gårdar, stigar, skog, åsar, bäckar och älvar. Många namn är vackra gamla Ortsnamn och sammantaget får vi en vacker och välkomnande bild av orörd natur.

Ungdomshemmets namn är ofta välkomnande, men samtidigt är själva välkomnandet relativt strikt reglerat. Det finns något paradoxalt i spänningsfältet mellan det pastoral och disciplinära.

Ungdomshemmets tid

För många symboliserar ett hem, en plats för avkoppling, lek och vila. Men i ett ungdomshem är arbetet (=skolgången) normalt en integrerad del av själva hemmet. På SiS-hemmen har man ibland benämnt de inskrivna ungdomarna som *elever*. Ungdomarnas tid är förhållandevis strikt reglerad: uppstigning - lektioner - lunch - lektioner - fritid - schemalagd läsläsning - kvällsmat - fritid. Jämfört med ett "vanligt" hem finns där alltså normalt en striktare reglering av arbete, lek och vila. I detta avseende skiljer det sig inte från exempelvis en internatskola där eleverna också bor på skolan. Liksom i en internatskola kan eleven under vissa villkor få lov att åka hem under helgen – eller besöka någon annan betrodd släkting eller vuxen kontakt. Men i båda fallen är ungdomshemmet *både* en skola och den plats där eleven tillbringar en stor del av sin fritid, något av en total institution (Goffman, 1961; se också Becker, 2003, Wästerfors, 2012, 2022)

Sitt föräldrahem har man i normalfallet fri tillgång till under ett helt liv eller åtminstone under barn-och ungdomsåren. Men ungdomshem är inte öppna när som helst. Tillträde till dessa hem får de boende i allmänhet för några veckor, ett par månader eller upp till två år, normalt någon gång mellan 12 och 18 års ålder. För att bli inskriven i ungdomshemmet krävs ett avtal mellan berörda parter (eleven/eleven familj, ungdomshemmets socialsekreterare och ledning, avlämnande kommun). Men vid inskrivningen regleras normalt inte när boendet ska avslutas. Forskning kring ungdomshem har vittnat om hur just denna oklarhet skapar en känsla av osäkerhet och obehag hos många av de inskrivna (Levin, 1998). Den utmätta tiden, alltså tilldelad tid, blir oklar och flytande. Eftersom regleringen av tilldelad tid i flertalet fall avgörs av flera parter, finns det inte heller en enda person som kan besvara frågor kring en önskad hemflytt.

Wästerfors (2011) pekar på ett paradoxalt förhållande vad gäller tid: en elev som missköter sig kan ibland berövas hemgång under kommande helg. Samtidigt innebär en sådan påföljd att denna elev får *mer tid* med personalen, blir en solo-elev som får lov att träffa helgpersonalen på ett mer avspänt och kamratligt sätt än under den reguljära vardagsveckan. Denna "strafftid" blir därmed något av en privilegierad tid där eleven får rå om en vuxnen, en personalmedlem i en situation som är lite mer avspänd. Man kopplar ömhesidigt av och det disciplinära uppdraget sätts delvis inom parentes. Mötet mellan två generationer (elev och personal) blir mer privat och mer öppet. Det uppstår därmed kanske något mer "hemligt" inom dessa möten utanför institutionens dokumenterade och reglerade tid.

Efter utskrivningen finns normalt sett inte längre några formella band till "hemmet". Ungdomshemmet skiljer sig därmed från exempelvis internatskolor som ofta har alumni-events i samband med ferier eller exempelvis ett jubileum. Att ha varit elev vid en viss internatskola eller prestige-skola är något som kanske firas, medan tidigare SiS-elever ibland snarare hemlighåller sin tid som SiS-elev för alla utom de närmsta familjemedlemmarna som redan känner till denna "förlorade tid". Två år på SiS blir för en del av de intagna närmast två hemliga år, något utanför den vanliga tiden – år som mörkläggs när man söker praktik, arbete eller möter nya kontakter – en period av livet som man tänker på som en "onormal" tid och närmast bär som ett stigma (Anonymous, 2023). Om inte annat blir det en tid där eleven är placerad utanför sina vanliga sammanhang. Det blir en tid då man är satt under parentes både tidsmässigt och platsmässigt (Wästerfors, 2016, s.170).

Etnografiska studier av vardagsliv i ungdomshemmets regi visar att det terapeutiska uppdraget delvis uppfylls genom variationsrik och välfylld tid. Bråk och konflikter

uppträder inte sällan just i pauser mellan schemalagda aktiviteter, i väntan på undervisning, måltider eller utflykter. Ungdomshemmets personal ser det därför som viktigt att fylla tiden, inte minst pauser och väntetiden mellan aktiviteter så att det inte uppträder bråk och slitningar inom elevgruppen (Wästerfors, 2011, 2016). Sådana bråk kan lätt urarta till bråk mellan flera elever eller till bråk med personalen.

Samtidigt kan det noteras att de flesta av ungdomshemmen inte har någon specialinriktning. En vanlig skolelev kan exempelvis välja att söka sig till ett idrottsgymnasium eller folkhögskola med specialinriktning (exempelvis snickeri, film, teater), men ungdomarna på SiS-hemmen har sällan möjlighet att välja hem/skola och än mindre skolinriktning. Eleverna är sysselsatta, men skolan erbjuder normalt inte någon specialinriktning.

Olika ungdomshem är öppna i olika utsträckning. Av säkerhetsskäl förekommer i vissa situationer och vid vissa hem olika typer av inläsning. Åtskilliga ungdomar vistas på ungdomshem under frivillighet (SoL, 2001:453), men för ungdomar under femton år definieras frivilligheten genom föräldrarnas frivilliga val, snarare än de ungas egna val eller vilja.

Ungdomshemmen har dessutom olika möjligheter till disciplinering. En av flera sådana möjligheter är *avskiljning*. Detta är förhållandevis sällsynt, men skiljer sig från ett vanligt hem där man normalt sett inte låser in, brottar ned ("lägger ned") eller isolerar sina barn.

Det privata och det publika

Ungdomshemmen bygger på en omfattande insyn i de inskrivnas privatliv. Vid intagningssamtalet deltar ofta mellan åtta och femton personer (Osvaldsson, 2002), inklusive behandlingsassistenter, lärare eller andra vid ungdomshemmet.

I sin avhandling om unga flickor på ungdomshem visade Carolina Överlien (2004) att de för henne rapporterade en ovilja att berätta om privata ting för personalen, som ju måste balansera mellan hemmets disciplinära uppdrag och mer stödjande insatser. Hennes fokusgruppsintervjuer visade hur flera deltagare rapporterade ett motstånd och en ovilja mot att tala med personal om sexuella frågor eller andra intima erfarenheter. Något paradoxalt kan däremot gruppsamtal med en utomstående (fokusgrupper i forskarens regi) kännas friare när det gäller att dela med sig av känslig eller privat information (Överlien, Aronsson & Hydén, 2005). Inget behöver då diarieföras och i ett fokusgruppsmöte kring exempelvis sexuella dilemman kan de intagna unga flickorna

välja att tala om allmänt hållna utmaningar vad gäller sexualitet, snarare än att tala om sig själva.

Helt ovidkommande är det inte att behandlingsuppdraget innebär att personal ibland delar känslig information med annan personal. Viss information kan kännas utmanande eller problematisk att bära helt ensam och ett förtroende på du man hand kan därför lätt bli allmän egendom. I ett antropologiskt arbete om en terapeutisk miljö på ett svenskt sjukhus visades hur både rykten och förtroenden successivt blev en del av det man såg som en terapeutisk miljö (Norman, 1979). I en terapeutisk miljö blir alla insatser en del av behandlingen och mycket kan därför inordnas under vällovliga behandlingsmål. Den behandlingsassistent som känner till viktiga förhållanden får gärna också en tyngre position i gruppen. Förtroenden kan bli något av en informell valuta i ambitionen att förstå och dokumentera.

Ett antal svenska ungdomshem har på senare år anammat en behandlingsmetod, ART (*Aggression Replacement Training*), som delvis handlar om att lära sig att tala på nya sätt, både med andra elever och med behandlande personal. Vid allt fler ungdomshem är personalmedlemmar numera utbildade för att också kunna hantera denna metod. En aspekt av ART är förstås att själva metoden inbjuder till ”bekännelser”. Genom att ge exempel från sitt eget liv kan man sudda ut gränsen mellan det publika och privata, något som kan kännas motbjudande i en situation som är kantad av dokumentation.

En analys av behandlingssamtal inom ART visar att intagna och personal inte alltid kan komma överens om själva premisserna för en viss uppgift. I ett samtalsutdrag kring att be om ursäkt ser vi att elever och behandlingspersonalen (särskilt utbildad för ART) exempelvis kan få problem när det gäller att bestämma vilka slags situationer som kan tänkas kräva en ursäkt. Detta kan vi se i en samtalsutskrift från ART där två behandlingsassistenter, Tom och Tony, samtalar med eleverna Felix, Emil och Roger¹ (Tholander & Andersson, 2021, s. 101-104):

¹ Alla namn är fingerade.

12 TOM:	det kan vara at ma:n=
13 Felix:	=legat med någons syster till exempel
14 TOM:	ja::?
15 TONY:	°nej° ((slår ut med armarna))
16 TOM:	det kan vara att ma:n liksom kommer en morgon
17	o:ch liksom är på dåligt humör och kanske bara
18	drar igen <u>dörren</u> framför huvudet på nån
19 Felix:	men det är SÅNA <u>ENKLA</u> grejer ni tar upp
20 TONY:	ja?
21 Felix:	Ja, tänk lite <u>svårare</u>

Analysen av exemplet pekar på hur terapeutrollen lätt går över i vad som kan upplevas som felsökande. Behandlingspersonalen har tolkningsföreträde när det gäller att avgränsa och bestämma behandlingsarbetet. I flera fall visar det sig att personalen inte godkänner elevens förslag till vad som skulle kräva en ursäkt och vice versa. Samtalspremisserna blir här lite olika, eftersom eleverna menar att man kan skulle verka märklig om man började be om ursäkt. Felix säger lite senare att det är omöjligt att be om ursäkt vid bråk:

va? Nej det är klart men det är så alltså det går inte "ja förlåt" ha "förlåt" det ska fortsätta det tar inte slut han ska- han ska hålla på med det till du bråkar med han och sen lugnar han sig (Excerpt 3: rad 7-11)

Manualen till ART diskuterar hur en sådan diskussion kring själva uppgiften kan innebära ett motstånd mot terapi. Men analyserna visar hur ett visst motstånd ibland snarare handlar om en genuin vilja att diskutera samtalets premisser, alltså vad som utgör en situation där man borde be om ursäkt.

I en institutionsmiljö som kantas av ständig dokumentation kan deltagarna känna visst motstånd mot att bjuda på erfarenheter från sitt tidigare liv. Att behöva tala om intima delar av sitt liv kan bidra till en känsla av icke-hem. Överlien (2004) visade ju hur unga flickor på ett ungdomshem gärna vill värna om en privat sfär. Man är kanske rädd att bli dokumenterad och utredd, snarare än att bli bemött som en familjemedlem (som i ett vanligt hem där det ju inte finns samma krav på dokumentation).

Hemhörighet

I sin självbiografi talade Edward Said (2000) om sin barndom som en period i livet när han genom föräldrarnas förflyttningar från Israel till Kairo till Libanon och genom skolgång på nya språk var *out-of-place* där han – en palestinier med engelskt förnamn – gång på gång fick anpassa sig till nya skolor och platser, han var *bortplacerad* utan att som barn riktigt förstå hur och varför. I en vidare mening kan vi se att många SiS-elever på liknande vis skulle kunna se sig som utkastade eller bortplacerade från sitt vanliga hem, sin skola och sin kamratkrets. Ungdomshemmet – med dess reglering av tid och plats – medför något av en rollupplösning när den intagne på olika plan möter vad som kan upplevas som attacker mot sin person. Åtskilliga vällovliga behandlingsinsatser (teckenekonomi, ART, betygsättning) handlar ju i slutändan om att korrigera eller bryta ned potentiellt destruktiva mönster. Beslutet om intagning innebär ofta en sista åtgärd, när andra speciallösningar, exempelvis placering i särskild grupp eller särskild klass redan har testats. Men själva initiativet till intagning kommer normalt sett från skola, socialtjänst eller föräldrar, inte från ungdomarna själva. Anonymous (2023) intervjuade unga vuxna (upp till tio år efter deras tid på ett ungdomshem) och visar hur någon såg intagningen som en ”chock”. I andra fall vittnade man om att vistelsen upplevdes som en degradering – att bli bortplacerad från det normala, vanliga livet – och att ha vistats på ungdomshem är något som man har försökt dölja för sin omgivning.

Utifrån olika aspekter på ”hem” har jag här velat problematiseras några frågor kring social ordning och tillhörighet. Särskilt har jag försökt jag lyfta fram hur detta delvis konstitueras inom möten och samspel där deltagarna på olika sätt skapar hem eller icke-hem. Detta handlar ibland om avvägningen mellan allvar och lekfullhet. Personal på särskilda ungdomshem gör ofta delikata avvägningar mellan två olika uppdrag: ett vårdande å ena sidan och ett disciplinärt å andra sidan (*care and control*). Humor blir då ett viktigt sätt att ta udden av det disciplinära uppdraget. Karin Osvaldsson (2004) visar i sina analyser av samtalspraktiker hur humor är en viktig samtalsresurs i möten mellan personal och intagna flickor på ungdomshem och särskilt då hur humor ibland mildrade disciplinära inslag i denna reglerade miljö. Genom att skämta tillsammans över generationsgränsen (personal – elever) luckrar man upp gränsen till det disciplinära. I skämtets form, genom *disciplinär humor*, kan även tillsägelser, exempelvis vid bråklek eller senfärdighet paketeras på ett sådant sätt att den lättare tas emot och efterlevs (Gradin Franzén, 2014; Gradin Franzén & Aronsson, 2013; Wästerfors, 2011, 2016).

Ungdomshemmets vardag rymmer ofta smärre dispyter kring tidsregleringen (när ska en aktivitet börja eller vara färdig?). I transkriberade samtal kan vi exempelvis se hur en kvinnlig personalmedlem skämtsamt lyfter upp en av eleverna och bär honom en liten bit uppför trappan (i riktning mot dagens läxläsning), allt medan han småskrattande protesterar "Nä bär inte upp mej nä: nä: nä: a:h (.) a:h a:h va fa:n" (Gradin Franzén & Aronsson, 2013).

En annan gång på ett annat ungdomshem handlar det om hur flera skrattar när en elev låtsas-bära en kamrat till en papperskorg för att dumpa honom (Wästerfors, 2016). Vid ett annat tillfälle i samma miljö är det en kvinnlig personalmedlem som darrar i låtsasskräck vid ett skämtsamt utfall från en elev, som tar fatt i hennes axlar bakifrån och där hon då med teatralisk röst ropar "jag larmar- jag larmar!" (Wästerfors, 2016).

Sådana här skämt och lekfulla improvisationer spelar roll för samspelet mellan personal och boende. Man lättar man upp stämningen och tillhandahåller lite underhållning som bryter mot det rutinmässiga i vardagen. Personalmedlemmar kommenterar ibland själva att det kan vara svårt att nå helt nya elever, som man ännu inte känner och därför inte heller vågar skämta med. Och att man inom ungdomshemmen gärna testar både kolleger och elever genom att se hur de kan tackla ett skämt. Skämt kan ses som ett bland flera sätt att bygga allianser och delvis överbrygga generationsskillnader och andra olikheter vad gäller bakgrund och lokal kultur.

Vidare kan vi påminna oss om att några av eleverna kommer från svåra miljöer, där möjligheterna till lekfulla eller avspända vuxenkontakter tidvis har varit små. Att möta vuxna personer, i en situation utan våld eller övergrepp, kan vara förlösande. Som bäst kan ungdomshemmet visa vägen till nya och mer lekfulla sätt att vara både barn och vuxen.

På ett övergripande plan handlar ju detta kapitel om vad Ahmed (1999) har diskuterat som frågor kring *home and away*, alltså vad som skapar hemkänsla och vad som framstår som *icke-hem*. Ungdomshem utmanar våra föreställningar om "hem". Vad som jag här har talat om som icke-hem snarare än "hem" analyseras därför utifrån frågor kring tagande och givande mellan de (unga) inskrivna och de vuxna (socialsekreterare, behandlingspersonal, skötare).

Detta aktualiserar frågor kring när ett hem är öppet eller tillgängligt och för vem. Analyserna pekar på ett spänningsfält mellan behandling och kontroll, liksom mellan det privata och det publika, ett par områden som därmed direkt och indirekt tangerar vad som formar en total institution (Goffman, 1961).

Referenser

- Ahmed, S. (1999). Home and Away: Narratives of migration and estrangement. *International Journal of Cultural Studies*, vol.2, no. 3, pp. 329-347.
- Andersson, K. (2007). To Slap a Kraxelhora: Violence as a category-bound activity in young men's talk. *NORMA/Nordic Journal for Masculinity Studies*, vol.2, no. 2, pp. 144-162.
- Andersson, K. (2008). Talking Violence, Construcing Identity: Young men in institutional care, Linköpings Universitet.
- Aronsson, K. & Osvaldsson, K. (2014). Trust and the Contestation of Blame Narratives. Veiled stances in an institutional assessment context. I P. Linell & I. Marková (eds) *Dialogical approaches to trust in communication*, (pp. 29-49). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Anonymous (2023/under publicering). Brusten Normalitet: Unga vuxnas berättelser om vuxenblivande efter placering på särskilt ungdomshem, *Socialvetenskaplig Tidskrift*, vol. 30, nr. 2, s. xx-xxx.
- Becker, H. S. (2003). The Politics of Presentation: Goffman and total institutions, *Symbolic Interaction*, vol. 26, no. 4, pp. 659-669.
- Goffman, E. (1961). On the Characteristics of Total Institutions. In: *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, New York: Anchor Books.
- Gradin-Franzén, A. (2014). Disciplining Freedom: Treatment dilemmas and subjectivity at a detention home for young men, Linköping: Linköping University.
- Gradin Franzén, A., & Aronsson, K. (2013). Teasing, Laughing and Disciplinary humor. Staff-youth interaction in detention home treatment, *Discourse Studies*, vol. 15, no. 2, pp. 167-183.
- Levin, C. (1998). Uppfostringsanstalten: Om tvång i föräldrars ställe, Lund: Arkiv.
- Norman, K (1979). Retorik och sociala gränser i ett terapeutiskt samhälle, Stockholm: AWE/Geber.
- Osvaldsson, K. (2002). Talking Trouble. Institutionalality and identity in a youth detention home, Linköping: Linköping University.
- Osvaldsson, K. (2004). On Laughter and Disagreement in Multiparty Assessment Talk, *Text*, vol. 24, no. 4, pp. 239-264.
- Osvaldsson Cromdal, K., & Cromdal, J. (2022). A Weak Case for Solitary Confinement. Categorisation, collegiality and accountability arrangements in a special residential home, *Qualitative Social Work*, vol. 21, no. 6, pp. 1229-1251.
- Said, E. (2000). Out of Place: A memoir, London: Granta Books.
- Tholander, M. & Andersson, K. (2021). The ART of Apologizing. Entering the black box of an intervention program, *Text & Talk*, vol. 41, no. 1, pp. 95-117.
- Wästerfors, D. (2011). Disputes and Going Concerns in an Institution for "Troublesome" Boys, *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 40, no. 1, pp. 39—70.

- Wästerfors, D. (2012). Analyzing Social Ties in Total Institutions. *Qualitative Sociology Review*, vol. 8, no. 2, pp. 11-27.
- Wästerfors, D. (2016). Playfights as Trouble and Respite. *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 45, no. 2, pp. 168-197.
- Wästerfors, D. (2022). Fragments of Home in Youth Care Institutions. In M. Kusenbach, & K. E. Paulsen (eds) *Home. International perspectives on culture, Identity, and belonging*, Bern: Peter Lang Publishing Group.
- Åkerström, M. (2006). Doing Ambivalence. Embracing policy innovation – at arm's length, *Social Problems*, vol. 53, no. 1, pp. 57-74.
- Åkerström, M. (2019). The Merry-Go-Round of Meetings. Embracing meetings in a youth care project, *Sociological Focus*, vol. 52, no. 1, pp. 50–64.
- Åkerström, M. & Wästerfors, D. (2021). Ethnographic Discovery after Fieldwork. In: J. F. Gubrium & K. Jacobsson, (eds), *Doing human service ethnography*, Bristol: Policy Press.
- Överlien, C. (2004). *Girls on the Verge of Exploding. Voices of sexual abuse, agency & sexuality at a youth detention home*, Linköpings Universitet.
- Överlien, C.; Aronsson, K. & Hydén, M. (2005). The Focus Group Interview as an In-depth Method. Young women talking about sexuality, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 8, no. 4, pp. 331-344.

DEL 2. KULTUR OCH KONTROLL

GÅ UT OCH TA EN ÖL?

Om eufemismer för spontant men förberett graffitiskrivande

Erik Hannerz

Under mitt fältarbete kring graffiti var ”ska vi inte gå och ta en öl?” en återkommande uppmaning bland deltagarna, även formulerad som ”gå ut och röka”, ”ta en promenad”, osv. Även om dessa förslag i sig knappast är unika för graffiti, visade sig deras betydelser och konsekvenser vara just det. I detta kapitel ska jag analysera hur dessa sociala uppmaningar användes som subkulturella eufemismer för att initiera kollektiva ”göranden” av graffiti. Jag vill också visa hur uppmaningarna inbegrep en sekvensering av dessa göranden – ett temporalt ordnande – samt förhandlingar kring vad som skulle göras och hur. Jag kommer att med utgångspunkt i Goffmans (1967) begrepp *action* visa på hur dessa eufemismer anspelar på en allstädes närvarande subkulturell utmaning, men att sättet på vilket de uttrycks ändå möjliggör ett avböjande av utmaningen som varken hotar uppmanaren eller de uppmanades subkulturella status eller identiteter. Detta blir särskilt tydligt när vi jämför med andra och mer direkta uppmaningar i mitt material.

Följden blir att det kollektiva görandet av graffiti kan ges en spontan ton trots att det i själva verket redan är förberett, vilket känslomässigt bringar ordning till riskerna i utförande och utfall.

Vad har jag gjort för fel?

Det är precis i början av mitt fältarbete med graffitimålare och jag är väldigt nöjd. Efter att ha kämpat med att skaffa mig tillträde har jag nu anordnat en skisskväll för ett antal deltagare, och tillsammans har de, och jag, suttit och ritat, pratat och diskuterat graffiti. Eller rättare sagt, jag hade varit nöjd hittills. För precis när diskussionen började komma i gång och folk verkade trivas sa en av deltagarna ”ska vi inte gå och ta en öl” och samtliga började direkt göra sig i ordning för att lämna. Det packas väskor (i flera kan jag se att det redan finns öl) och jag känner hur stämningen i rummet förändras. Nu småpratas det inte längre. Alla är på väg ut och på bordet ligger halvfärdiga skisser med bokstäver, halvfulla skålar med chips och där står även ett antal öl.

Vad har jag gjort för fel?

De frågar mig om jag vill följa med och efter att lite halvhjärtat ha plockat upp det värsta och hämtat en tröja, låser jag och lämnar lägenheten.

Väl ute på gatan ser jag dem först inte. Gatan är öde. Jag är helt ensam. Sen ser jag dem. En och en. På olika platser. Svartklädda och tysta. I konstant rörelse på trottoarerna. Jag ser hur de byter sida, stannar upp, böjer sig ner, och sedan snabbt går vidare. De skriver sina tags. På elskåp, lyktstolpar, dörrar, sandboxar och fasader. Några med smala pennor, andra med bredare, och ytterligare några med spray. Och trots att detta uppenbart är en kollektiv handling sker aktiviteten individuellt. De skriver inte varandras tags och de pratar väldigt lite med varandra. Istället småjoggar de förbi varandra med jämna intervaller för att hinna först till olika ytor, för att sedan släppa fram varandra så att även de andra får plats.

Det hela liknar mest en urban orienteringstävling där osynliga kontroller sitter med fem meters mellanrum.

Vi tar en ganska lång omväg till en bar. Väl utanför bestämmer sig en tredjedel att gå hem. Av de som går in på baren är det bara jag och en till som beställer en öl. Så varför var de så ivriga att lämna min, i mina ögon, lugna och trevliga tillställning för en halvfull och halvtråkig bar, om nu ingen var törstig?

Jag skulle få uppleva den här uppmaningen att ”gå för en öl” ett femtiotal gånger till under mitt fältarbete, än fler om jag räknar in alla ”gå ut för att röka”, ”ta lite luft” och ”möta en kompis”. I samtliga fall fungerade de som omskrivningar för att initiera kollektiva ”göranden” av graffiti, allt som oftast i bemärkelsen av att skriva tags. Men fenomenet visar också på subkulturella och vanemässiga mönster, av att alltid vara redo för dessa göranden.

Detta utgör även den centrala frågeställningen för detta kapitel. Vilken roll spelar dessa subkulturella eufemismer och hur kan vi förstå dem?

Relativt sköra graffiti-identiteter

Den typ av graffiti eller klotter som jag talar om här skiljer sig från andra typer av klotter. I traditionella former av klotter står antingen innebörden eller platsen i förgrunden, snarare än själva aktiviteten. Det kan vi se i politiskt och ekivokt klotter, eller i ”jag var här”-klottrats markering av en upplevelse, som när Rimbaud klottrade sitt namn på Luxor-templet, Michelangelo i utrymmena under Medici-templet, eller när Micke vill berätta att han minsann också har fikat på rastplatsen i Nora. Men i subkulturell graffiti är namnet – din tag – det centrala. Den är subkulturell i den bemärkelsen att den medvetet skapar ett avstånd till dem som inte kan läsa vad som står eller förstå dess innebörd. De flesta av oss kan ta till oss budskapet att Micke varit i Nora, och att folk på Söder verkar vilja ha sitt område Yuppie-fritt, oavsett vad vi tycker om sådana budskap. Men subkulturell graffiti är svårare att ta till sig. Även om vi kan läsa tags – *Scoop*, *Abv*, *Knas* – framstår de för en utomstående, till skillnad från Micke eller Rimbaud, som ord eller bokstavskombinationer utan någon vidare existens eller innebörd.

I likhet med Micke vid rastplatsen i Nora signalerar den subkulturella graffiti en existens, men till skillnad från Micke, eller kanske snarare till skillnad från Rimbaud, bestäms din existens i den subkulturella graffiti enbart av skrivandet. Du *blir* din tag. Det spelar mindre roll vad du gör utanför graffiti. Andra kommer att tala om dig utifrån din tag och ofta med din tag som benämning (MacDonald, 2001). Den kan skrivas rakt upp och ner med en färg som en signatur – att tagga – eller som en mer utvecklad och större form, där samma namn skrivs fast med olika färger, tydliga konturer och med skugga och bakgrund – en *piece* (Hannerz och Kimvall, 2019). Oavsett så ska samma namn skrivas igen och igen; ju mer du syns desto mer finns du och vice versa. Skrivandet och därmed även varandet utsträcks på så sätt i såväl tid som rum. Jag skriver, därför är jag, om vi vill parafrasera Descartes.²

Medan vi bara ser ett gäng bokstäver förknippar deltagarna dessa bokstäver med alla andra gånger de har sett den kombinationen. På så sätt skapas och bekräftas subkulturella identiteter.

² Eller om vi föredrar McLuhans (1964) premiss att mediet är meddelandet.

Samtidigt är dessa identiteter relativt sköra. Om att synas är att finnas, råder en konstant betoning på görande eftersom du konkurrerar om synligheten (och därmed din subkulturella existens) med andra deltagare, men också för att den kommunala saneringen hela tiden riskerar att sudda ut din identitet (Hannerz, 2022). Skrivandet blir på så sätt en pågående utmaning genom vilken individens subkulturella existens och status etableras och bekräftas, vad Goffman (1967) benämner som *action*. Goffmans poäng är att kroppen används som ett betecknande medium, att vi genom hur vi för oss och de signaler vi avger kan etablera, förändra och stärka andras intryck av vilka vi är, vad vi har förmåga till, och vår position inom en hierarki.

Action, menar Goffman, utgör en extrem form av denna typ av intrycksstyrning och involverar ett frivilligt risktagande som kännetecknas dels av en osäkerhet kring utfallet, dels av att konsekvenserna av utfallet är betydande för individen. Att misslyckas är att förlora något substantiellt. Förutom de uppenbara riskerna att frihetsberövas, dömas till böter eller skadas fysiskt som en följd av att skriva graffiti, så finns även en existentiell risk. Att vägra utmaningen eller att misslyckas innebär att förlora en subkulturell status och identitet. Att lyckas etablera din tag i staden, å andra sidan, etablerar och befäster karaktär. Genom det kroppsliga hanterandet av risk kan du signalera genom din graffiti att du är skicklig, dedikerad och kunnig.

Den subkulturella utmaningen får på så sätt ett egenvärde genom osäkerheten och dess djupa betydelse: att risker blir attraktiva och används proaktivt för att framställa sig själv på ett visst sätt, att risktagandet åstadkommer en ideal situation genom vilken individen kan visa upp för andra vem hen innerst inne är.

Action i den här bemärkelsen skänker mening till görandet, men skapar också förväntningar. Att öppet fråga någon om de vill med ut och skriva – vad som i graffiti ofta kallas för att gå eller köra en *runda* – bestämmer en tydlig sekvensering av handlande och utfall: en temporär och rumslig ordning inom vilken tags hela tiden ska följa på tags, och individen förväntas överträffa sig själv och andra i termer av risktagande. Att planera och bjuda in till en sådan runda innebär därmed att etablera en tydligt definierad början och även en tydligt definierat slut. Allt detta ökar risken för ett misslyckat framträdande. Att påtala en vilja att avbryta för att det inte känns bra, att det är för mycket folk ute, eller för att en tycker att en gräns har överskridits, innebär en risk att framstå som feg, obeslutsam eller oskicklig i att hantera dessa risker.

Planerade utflykter för att skriva genomför på så sätt oftast ensamma eller med personer som deltagarna känner väl och där status mellan deltagarna inte står på spel i samma utsträckning.

Det är här ”ska vi inte gå ut och ta en öl” och dess olika varianter kommer in. Som jag ska visa fungerar det som ett sätt att erbjuda möjligheten för kollektiva rundor, med nya personer, och därmed möjligheter att etablera status och skapa nätverk. Samtidigt erbjuder sättet som dessa uppmaningar uttalas på en accepterad utväg till att avböja aktiviteten eller avbryta den, utan att framstå som feg, eller för den delen otrevlig. Det gör det möjligt att potentiellt, och temporärt, överskrida en redan etablerad skillnad på grund av status, ålder, nätverk eller kön, genom att själva aktiviteten – skrivandet – omskrivs till det vardagliga och självklara – röka, dricka eller gå ut. Följaktligen, kan de utmanade, eller uppmanade, avböja eller avbryta utan att förlora i status, eftersom det som till synes avböjs relaterar till det vardagliga och inte till det subkulturella.

Att gå ut för att ta en öl

Det är en fredag i mars. Jag har följt med ett par graffitimålare till en vernissage i Malmö. Det är kvällens uttalade aktivitet, men jag vet från att ha följt med en av dem hemifrån att ett antal sprayburkar och pennor är medpackade – i fall att.

Vernissagen har en blandad publik, jag träffar ett antal gamla informanter från min punktforskning, där finns ett par kända lokala kulturpersonligheter, och där finns en liten grupp graffitimålare. De senare hälsar på varandra, pratar, och går med jämna mellanrum ut på gatan för att ta en cigg tillsammans och då passa på att dra tags på skyltar och lyktstolpar utanför lokalen. Jag börjar känna hur en otålighet byggs upp, att ju mer de talar med varandra, ju mer små tags som dras, desto mer börjar kvällen luta åt något annat. En outtalad utmaning byggs upp.

En av de närvarande säger så efter någon timme ”ska vi inte dra vidare upp mot Möllan och ta en öl”. Det är en promenad på ungefär en kilometer. Ett par tackar nej, skyller på att de vill stanna kvar, andra har bestämt sig för att måla längs med motorvägen och försvinner iväg för att förbereda det istället. Sammanlagt är vi dock fem personer som lämnar vernissagen. Ingen av dessa ifrågasätter heller varför de andra avvikit, även ursäkten att stanna kvar eller gå hem tas som legitim. Så fort vi lämnar lokalen åker pennor upp, och tags dras på mindre och obetydliga ytor. Inget sägs, utan de faller direkt in i rutiner, trots att detta är en av de första gångerna denna konstellation är ute tillsammans. De täcker varandra med sina kroppar, kikar diskret i olika riktningar för att upptäcka eventuella åskådare, samtidigt rör vi oss hela tiden framåt. Efter ett par hundra meter plockar en av deltagarna upp en sprayburk och drar en större tag på en husfasad. Nu kan kroppar inte längre dölja görandet och deltagarna sprider ut sig och

plockar fram andra burkar. Jag känner hur aktiviteten eskalerar, fortfarande utan att någon säger något. En av dem springer över en gata för att dra en tag på en elcentral trots att bilar passerar och han blir sedd. Det agerande som till en början kännetecknade promenaden – att passera obemärkt – har på så sätt förändrats, utan att någon har sagt ett ord om det. I stället faller de andra direkt in i samma agerande. Görandet präglas på så sätt av en påtaglig sekvensering, där såväl risk som frekvens stegvis ökar.

Två av dem gör en snabb piece i en tunnel och tittar inte ens på de cyklister som passerar förbi bara decimeter bakom dem. Ingen håller nu uppsikt. Jag börjar oroa mig för vad detta kommer att sluta. Vi rör oss dock fortfarande framåt, mot baren, och trots avbrotten med jämna mellanrum för att dra tags så verkar det för deltagarna vara en helt vanlig promenad. Då och då tar de sig tid för att diskutera vernissagen, de som var där, men de talar även om saker som hänt på jobbet. Vi stannar vid ett trafikljus i en större korsning. Framför oss i motsatt körfält väntar en stadsbuss på att ljuset ska slå om. Mattias springer då över vägen, sick-sackar mellan bilar och drar sen sin tag längs hela sidan på bussen vars passagerare tittar skrämt ut genom fönstret. Trots att han hejas på av de andra, är det tydligt att en gräns nu har passerats för den vanemässiga promenaden. Lukas ropar att ”fan nu är det knas” och de småspringer småskrattande in på en sidogata.

Nu är agerandet ett helt annat. De är fokuserade, plötsligt väldigt medvetna om en uppmärksamhet de tidigare inte brytt sig om, men som nu blir ytterst viktig att undvika. Inga tags dras och de delar upp sig för att sedan mötas på den bar de från början har talat om. Väl där går hälften hem.

Att göra fältarbete under dessa förutsättningar var minst sagt påfrestande, såväl mentalt som fysiskt. Den här händelsen var långt ifrån unik under mitt fältarbete. Snarare följde i stort sett varje kväll samma mönster, må så vara utan en lika uttalad klimax som ovan. Undantaget var om det fanns en planerad utmaning, som i att måla en viss vägg, i så fall ägnades kvällen åt planering och sedan en målmedveten rörelse till platsen utan att tags drogs. Men i de fall där deltagarna inte hade något planerat så följde det samma sekvensering av att mötas upp, bygga upp en utmaning genom diskussioner, och sedan skapa temporala parenteser – ”ska vi gå ut och ta en cigg” – eller spatiala – ska vi inte gå till X och ta en öl” – inom vilka dessa utmaningar kunde ageras på.

I sin analys av tjuvar och rånare beskriver Copes och Hochstetler (2003) ett likartat fenomen i relation till görandet av maskulinitet. Hur ett kollektivt varande – i bemärkelsen av att umgås i grupp – tjänar till att etablera förväntningar och utmaningar för ett görande som tvingar deltagarna att agera för att befästa eller försvara sin status

och även sin maskulinitet. Även om graffitin, i likhet med andra former av risktagande, definitivt användes, framförallt av manliga deltagare, som ett sätt att hävda maskulinitet, såg ändå dessa mönster av utmaningar likadana ut, oavsett kön, under mitt fältarbete (Hannerz, 2017). Min poäng här, i likhet med Katz (1988), är snarare de situationella aspekterna i aktiviteten. Hur det till synes avslappnade och sociala hela tiden inbegriper utmaningar som deltagarna söker agera på. Att de bara genom att umgås, hemma, på en vernissage, på en bar, skapar utmaningar som de sedan känner sig lockade till att besvara.

De subkulturella eufemismerna för att gå ut och ta en cigg, gå och köpa snus, eller gå till en bar bör förstås utifrån att de möjliggör såväl etablerandet som avböjandet av dessa utmaningar på ett sätt som inte öppet hotar deltagarnas subkulturella status. De gör det möjligt att enkelt avböja utmaningen – ”nej jag röker inte”, ”nej, det är för kallt” eller ”det är för långt” – och därmed kan yngre och mindre etablerade våga bjuda ut äldre och mer etablerade utan att riskera att förlora status om dessa skulle neka, eftersom inbjudan inte är uttalad. Omvänt så kan de etablerade godta inbjudan utan att för den delen direkt kopplas till dessa yngre och mer oerfarna, eftersom de kan förklara det utifrån det spontana: ”Lisa passade på att dra det där elskåpet vid tunneln när vi var och rökte”.

Dessa eufemismer och den spontanitet som möjliggörs innebär också att aktiviteten att skriva kan avbrytas när som helst, eller inte ens påbörjas. Utan att någon kan direkt anklagas för att vara feg eller tråkig. För det var ju inte en ”runda” egentligen, de skulle ju bara gå och ta en öl.

Det är värt att återigen nämna Katz (1988) och hur han pekar på hur den blivande förövaren skapar en definition av situationen inom vilken inte bara ett objekt blir tilltalande utan även ögonblicket i sig. Sättet den blivande förövaren uppfattar och närmar sig världen på får möjligheten till överträdelse att uppenbara sig, träda fram och i de närmaste bjuda in till avvikelse. I likhet med Katz snattare i kapitlet *Sneaky thrills* beskrev de graffitimålare jag följt (såväl under som efter aktiviteten) denna affektiva aspekt av görandet: att det kändes perfekt, att det inte gick att låta bli, att det vore ju så enkelt.

Samtidigt, och delvis till skillnad från Katz snattare, var denna situation i stort sett alltid förberedd under mitt fältarbete. På samma sätt som vi ser till att vi har med mobilen och nycklarna när vi lämnar hemmet, så plockade de graffitimålare jag följde åtminstone med sig någon form av penna när de skulle någonstans. Det spelade ingen roll om de skulle gå till jobbet, gå och handla, skulle gå på bio, eller skulle på släktkalas. Pennan hade en lika självklar plats i fickan som mobilen. Jag har i mina fältanteckningar

fler noteringar om att vi har fått vända och gå hem för att hämta en glömd penna än jag har för glömda mobiler.

Eufemismerna kring att ta en öl skapar, i likhet med Katz snattare, ett utrymme för att agera spontant, även om såväl ingivelsen som situationen egentligen är förberedd och till viss del redan initierad. Det gör det också möjligt att avbryta handlingen utan att därmed förlora en pågående utmaning. Oavsett så innebär varje form av utflykt en möjlighet för deltagarna att etablera status och existens.

Följaktligen kunde de graffitimålare jag följde berätta om hur de hade meddelat sin partner att de bara skulle ner till ICA och köpa en dricka, för att sen komma tillbaka ett dygn senare eftersom en civilare grep dem med drickan i hand när de drog tags på en skylt utanför butiken. Eller hur de på väg hem från en kompis fick feeling, gav sig iväg på en runda som slutade ett par timmar senare, efter att skrivit sin tag ett femtiotal gånger under tiden. I andra fall, där aktiviteten i sig erbjöd en förflyttning, exempelvis från en förfest till en bar, eller från en bar till en efterfest, behövdes ingen ursäkt utan aktiviteten sattes igång som en del av rörelsen och kunde utan problem avslutas när som helst.

Även här kunde dessa rundor följas av en eskalerande utmaning och därmed nya rundor. Med tiden kunde jag i det närmaste förutsäga när en aktivitet skulle avslutas bara genom att studera deltagarnas humör. Om de var peppade, glada och utmanade varandra så skulle aktiviteten säkerligen fortlöpa trots en eskalering av risker. Om de däremot började oroa sig eller bli trötta så kunde i stort sett vad som helst användas som signal för att nu var det dags att avsluta.

På vissa fester som jag var med på under mitt fältarbete eskalerade dessa ”utflykter” och närområdet täcktes av tags. Mer erfarna värdar såg ofta till att uppmana deltagarna i början av festen att inte sabba för mycket. På min egen 40-årsfest tog min pappa mig åt sidan och undrade försynt hur mycket droger de inbjudna egentligen tog, eftersom han hade sett hur folk försvann i väg bort från festlokalen, antingen i par eller i mindre grupper, och sedan kom tillbaka skrattandes och upplivade. Jag svarade att det vara bara graffitimålarna som jag hade sagt till att inte skriva tags direkt invid lokalen och som därför valde att göra sina utflykter längre bort.

Avslutning

Dessa subkulturella eufemismer säger något om fältarbetet som metod, dess styrkor men också utmaningar. De är talande för hur den tid som vi lägger ned på mötet med våra informanter, de timmar vi lägger varje dag på det närmast banala, skänker ett djup som annars är svårt att komma underfund med och hur små detaljer skänker en förståelse åt det större.

När jag ser tillbaka på mina fältanteckningar om punk, graffiti och internets detektiver är det ofta vardagliga rutiner som dessa eufemismer som står ut och som sammanfattar fältets olika logiker. Uppmaningen att gå och ta en öl är förstås långt ifrån unik för graffiti, men dess betydelser och konsekvenser är just det. Det fungerar som ett effektivt sätt att förhandla kring utmaningar och status utan att sätta allt för mycket på spel. I relation till de allestädes närvarande subkulturella utmaningarna som graffitin innehåller, möjliggör dessa eufemismer ett avböjande av den underförstådda utmaningen att göra graffiti här-och-nu som varken hotar uppmanaren eller den uppmanades subkulturella status eller identiteter. Det skänker det annars planerade och strukturerade en air av spontanitet. Känslomässigt bringar det ordning till riskerna i utförande och utfall.

Referenser

- Copes, H. & Hochstetler, A. (2003). Situational Construction of Masculinity among Male Street Thieves, *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 32, no. 3, pp. 279-304.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on face-to-face behavior*, New York: Pantheon Books.
- Hannerz, E. (2022). Playing in the Yard: The representation of control in train-graffiti videos. *Crime, Media, Culture*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/17416590221135561>
- Hannerz, E. (2017). Bodies, Doings, and Gendered Ideals in Swedish graffiti, *Sociologisk Forskning*, vol. 54, no 4, pp. 373-376.
- Hannerz, E. & Kimvall, J. (2019). "Keep Fighting Malmö". Graffiti and the negotiations of interests and control at open walls" in P. Brunnström & R. Claesson, (eds) *Creating the City*, Malmö: Maipus.
- Katz, J. (1988). *Seductions of Crime: Moral and sensual attractions in doing evil*, New York: Basic Books.
- MacDonald N. (2001). *The Graffiti Subculture. Youth, masculinity and identity in London and New York*, London: Palgrave Macmillan.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The extensions of man*, Cambridge: MIT Press.

”HUR MYCKET FÅR MAN SOM FAMILJEHEM?”

En riskfylld pengafråga med snåriga svar

Katarina Jacobsson

Barn vars föräldrar inte klarar av att ta hand om dem kan bli placerade av socialtjänsten i så kallade familjehem. Familjehemsförälder kan den bli som har ekonomin i ordning, är utan ett brottsligt förflutet och kan erbjuda ett enskilt rum med fönster till barnet. Detta och mycket annat undersöks i den utredning som presumtiva familjehemsföräldrar genomgår. Precis som ekonomi generellt är grundläggande och centralt för en familjs villkor och leverne, är ersättningen för uppdraget som familjehem ofta betydelsefullt. Men att väcka spörsmål om ekonomiska förutsättningar kan vara vanskligt eftersom det finns en risk att felaktiga motiv signaleras. Av vilka skäl vill man ta emot någon annans barn? Bedömningar av motiv till att vilja bli familjehem är nämligen också en del av socialtjänstens utredning. När frågor om ersättning uppfattas som ett för stort intresse för pengar och framstår som det enda motivet, kan ansökan om att bli familjehem avslås.

Även om ersättning till familjehem sällan berörs i studier om desamma finns det belägg från en rad olika (väst)länder att det är en känslig och kanske även tabubelagd fråga (Hardesty, 2018; Linderot, 2020; Kirton, 2013; Musgrove och Michells, 2018). Tanken att pengar besudlar nära relationer är stark (Zelizer, 2005). Historiskt innebar fosterbarn en ekonomisk nytta i det rurala Sverige långt in på 1900-talet. Men redan innan övergången till emotionella snarare än ekonomiska motiv till att bli fosterfamilj, fann Sköld (2006) att familjer som ville göra barnet till sitt, fränsade sig den ekonomiska ersättningen från utackorderingsinstitutionen. På så sätt ”avskrevs” barnet, vilket uttrycktes med att fosterfamiljen tagit barnet som ”sitt eget”.

En utbredd föreställning om att ekonomiska och intima sfärer är eller bör vara strikt separerade gör "betalt föräldraskap" till en moraliskt besvärande kategori på samma sätt som adoption kan ge upphov till den lika besvärande kategorin "köpta barn" (Zelizer, 1985; Åkerström, 2014). Mediernas rapporter om havererade familjehemsplaceringar där barnet misshandlats eller vansköts bidrar inte sällan till misstanken att "vissa gör det för pengarna". Expressen skriver exempelvis om ett par i Uppsala som anmälts för att ha utsatt en flicka för svält där åklagaren konstaterar att parets drivkraft till att ta emot barn var pengar.¹ För presumtiva familjehemsföräldrar som explicit uttalar frågan "hur mycket får man som familjehem" är det uppenbart att de beträder ett moraliskt minfält.

Samtidigt som merparten av aktörer på detta fält, såväl professionella som familjehemsföräldrar, betraktar ersättning som en given förutsättning för uppdraget, finns alltså uppfattningen att pengar är ett oanständigt motiv till att vilja ta emot ett barn. De inblandade måste kunna prata om ekonomi som blott en praktikalitet, något som är mindre betydelsefullt än det verkliga motivet att göra gott för ett barn i nöd. Ersättningen bör uppfattas som en tyst förutsättning snarare än ett motiv (Kirton, 2013).

Men hur ska man få reda på något så viktigt som en förutsättning om den talas tyst om? Hur ska den som funderar på att bli familjehem få en klar bild av ekonomin? I denna text ska jag stanna vid den till synes enkla frågan "Hur mycket får man [betalt] som familjehem?"

I projektet *Pekuniär känslighet i berättelser om familjehemsplacering* ställer vi oss frågor om hur den moraliska laddningen kring "betalt föräldraskap" kommer till uttryck och hanteras av såväl professionella som familjehemsföräldrar.² Vi kan börja redan där. Är det verkligen *betalning*? Faktum är att ordet betalning undviks till förmån för *ersättning* och *arvode*. Det betonas att det inte är ett arbete att vara familjehem, det är ett *uppdrag* – ett "frivilliguppdrag", säger Socialstyrelsen. Det betonas att familjehemmen gör en *insats*. Ibland förekommer dock uttrycket arbetsinsats men i de sällsynta fall ordet lön används så är det oftast för att poängtera att det *inte* är lön som erhålls och att det är *inte* ett jobb. Ibland görs jämförelser med "riktig lön" för att konstatera att "lönen" (det vill säga arvodet) är löjligt låg. Stundtals sägs att arvodet "ska vara en *bonus*".

¹ <https://www.expressen.se/nyheter/krim/fyraaring-svalt-i-familjehem-par-atalas/> publicerad 4 maj, 2022. (hämtad 2023-01-13)

² Tillsammans med Malin Åkerström, David Wästerfors och Susanne Boethius. (Forte, Dnr. 2021-00122).

Beteckningen på ersättningen till familjehem tycks vara mödosamt svårfångad och något som involverade parter brottas med. I en amerikansk studie konstateras att utbetalningen är besvärande lik en lönecheck samtidigt som det är en grundmurad uppfattning att det är moraliskt fel att tjäna pengar på familjehemsbarn (Hardesty, 2018). I Storbritannien har uppfattningen att familjehemsuppdraget är ett arbete däremot stärkts, men farhågor framhålls gällande risken att uppdraget blir ett jobb mer än familj (Kirton, 2013).

Även om ersättningen/bonusen/arvodet inte ska betraktas som en betalning så består ju arvode och ersättningar av faktiska pengar som gör mer eller mindre skillnad för privatekonomin. Frågan om hur mycket pengar det handlar om torde därför inte vara oviktig.

Varför är det så laddat?

Monetär ersättning kan organiseras på tre fundamentala sätt, menar Viviana Zelizer (2013, s. 296): som kompensation, som rättighet eller som gåva. Zelizer poängterar att ersättningen definierar karaktären av den sociala relationen mellan parterna. Kompensation handlar om ett ”direkt utbyte av värden” där parternas relation markeras av tillfällighet, ömsesidigt ansvar och förhandling. Ersättning som i ”rättighet till en andel” ger mottagaren makt och autonomi i förhållande till givaren. Pengar som frivillig gåva indikerar tvärtom godtycklighet och mottagarens underordning.

Det är troligt att familjehemsekonomin i sin helhet rymmer alla dessa former för ersättning, vilket kan förklara den känslighet som omger talet om pengar. Eftersom formen för ersättningen ges kulturellt formade förväntningar på relationens karaktär kan felaktiga klassificeringar äventyra relationen. En kompensation i form av lön för utfört arbete kan uppfattas som att en mer långvarig och robust relation ifrågasätts. Sannolikt är detta särskilt känsligt i förhållande till de familjehemsplacerade barnen, vilket indikeras i en rapport från organisationen Maskrosbarn (2016) med titeln ”Jag är bara en påse med pengar”. I våra intervjuer har också socialsekreterare berättat om hur man plockar ut avtal med familjehemmen ur barnens journaler i händelse av att barnet ska begära ut journalen. Tanken är att barnet ska skonas från att se den ekonomiska transaktionen för placeringen i familjehemmet. Någon kommun skriver redan på hemsidan att familjehemmets ersättning är sekretesskyddad i förhållande till barnet och föräldrarna.

Ansträngningen att dölja avtal betyder inte att familjehemsbarn är okunniga om ersättningen. I den ovan nämnda rapporten skriver man:

... nästan alla ungdomar som vi har pratat med vet om vad deras placering kostar socialtjänsten och vad familjehemmet tjänar på att de bor hos dem. De har full koll på vad som är arvodesdelen och omkostnadsdelen av familjehemmets ersättning. Ungdomarna tror sig veta att ersättningen baseras på hur 'jobbig' ungdomen upplevs; desto större ersättning, desto jobbigare tycker vuxna att de är.

(Maskrosbarn, 2016, s. 22)

Blivande familjehemsföräldrar är emellertid sällan lika insatta i ersättningsfrågorna och om de söker information på kommunernas hemsidor har de något av ett detektivjobb framför sig. Analysen nedan baseras på läsning av information till presumtiva familjehemsföräldrar som den presenteras på 50 kommuners och konsultföretags hemsidor. Vidare har tre exempel på frågor om ersättning hämtats från ett internetforum för att analysera hur och med vilken moralisk intensitet frågan besvaras när blivande familjehemsföräldrar söker svaren där istället.

Kommunernas knapphändiga information

Det råder en generell brist på familjehem i hela landet och i princip alla kommuner har hemsidor med information om vart man ska vända sig om man är intresserad av att bli familjehem. I Sverige bor cirka 20 000 barn i familjehem (Socialstyrelsen, 2020) och fler sådana hem sägs behövas. På hemsidorna presenteras vad man söker: "helt vanliga familjer som öppnar sitt hem för att hjälpa ett barn eller ungdom som inte kan bo hos sina föräldrar."³ Här listas också vilka krav som ställs och hur utredningen för att bli godkänd som familjehem går till. Det brukar informeras om utbildning till familjehemmet, om kontinuerligt stöd från socialtjänsten, om gemensamma familjehemsdagar. Ibland finns det korta filmer på hemsidan där familjehemsföräldrar berättar om glädjen att ta emot ett barn och om tillfredsställelsen att ha fått göra skillnad i någons liv. Samtidigt balanseras en ljus bild av att betona uppdragets utmaningar: att det periodvis kan vara svårt, att även relationer till de biologiska föräldrarna ska byggas.

³ <https://www.ostersund.se/omsorg-och-hjalp/familj-barn-och-ungdom/stod-till-familjer-och-foraldrar/familjehem.html> (hämtad 2023-01-29)

En kommun skriver i lite ödesmättade termer: "... barnet bor på heltid i er familj. Dygnet runt. Året runt."⁴

Vid sidan av en rad andra frågor verkar det rimligt att utgå från att ekonomin har en ganska stor betydelse för beslutet att bli familjehem. På vilket sätt kommer vår vardagsekonomi påverkas? Kommer jag kunna jobba lika mycket? Behöver vi större bil? Måste vi ändra mat- och levnadsvanor? På kommunernas hemsidor är dock uppgifter om ekonomi ganska knapphändiga eller icke framträdande, som exempelvis när de placeras långt bak i en frågor-och-svar-lista. "Vilket stöd får vi som familjehem?" besvaras oprecist med "Ni får också viss ekonomisk ersättning enligt Sveriges Kommuner och Landstings rekommendationer." (Östersund) På vissa kommuners hemsidor finns ingen information alls om ekonomiska förutsättningar och inte på någon hemsida har jag funnit att konkreta belopp nämns.

Ett exempel på en mer innehållsrik informationstext finns i denna kommun:

Ekonomisk ersättning och avtal

Den ekonomiska ersättningen är tvådelad:

1. Omkostnadsersättning som ska täcka kostnader för mat, kläder, del i bostad m.m.
2. Ett arvode som är ersättning för det uppdrag familjen utför. Arvodet beskattas. Ersättningen varierar utifrån barnets ålder och den arbetsinsats uppdraget kräver. Sala kommun följer Svenska Kommunförbundets rekommendationer gällande ersättningar vid familjehemsvård.⁵

I ovanstående exempel framgår det också att ersättningen varierar. Man förstår att barnets ålder har betydelse för arvodet (men inte på vilket sätt) och att uppdragets arbetsinsats spelar roll för hur stort arvodet blir (men inte hur). De allra flesta kommuner tycks ha en hänvisning till att man följer Sveriges Kommuner och Regioners (SKR) rekommendationer. Flera hemsidor länkar också till SKR för att tydliggöra de ekonomiska förutsättningarna. Om det blir så mycket tydligare är dock tveksamt.

⁴ <https://www.arjeplog.se/kommun--politik/individ--och-familjeomsorgen/bli-familjehem-kontaktfa-milj-kontaktperson/familjehem> (hämtad 2023-01-29)

⁵ <https://www.sala.se/?page=selfservice&sid=108> (hämtad 2023-01-29)

Länken går till ett antal ”cirkulär” som rymmer SKR:s rekommendationer för familjehemsvård och tar en till följande sida:

Ersättning, rekommendationer för ersättningar

Här hittar du SKR:s rekommendationer för familjehemsvård, kontaktfamiljer och kontaktpersoner enligt SoL och LSS.

Omkostnadsersättningen är till för att täcka de merkostnader som familjehemmet får när det tar emot barnet i sin familj. Omkostnadsersättningen inkluderar barnbidrag alternativt studiebidrag som ska dras av då det går direkt till familjehemmet alternativt ungdomen.

I grundkostnaden ingår kostnader för barnets livsuppehälle och del i de gemensamma hushållsutgifterna. Exempel på sådana utgifter är livsmedel, kläder, skor, personlig hygien, fickpengar, lek och fritid, förbrukningsvaror, möbler, husgeråd, textilier, TV, telefon och normalt slitage. Inga ändringar i beräkningen av grundkostnaden har skett för år 2021.

Nya rekommendationer om ersättning till familjehem för barn och unga från 1 januari 2023

SKR:s rekommendationer om ersättning till familjehem uppdateras från och med 1 januari 2023. Bland annat höjs arvodesnivåerna.

🔗 [Nya rekommendationer om ersättning till familjehem för barn och unga 2023](#)

Cirkulär som gäller för år 2023

🔗 [Cirkulär 22:43 Ersättningar för kontaktfamiljer/stödfamiljer och kontaktpersoner LSS år 2023](#)

🔗 [Cirkulär 22:42 Ersättningar till kontaktfamiljer och kontaktpersoner enligt SoL år 2023](#)

🔗 [Cirkulär 22:41 Ersättningar och villkor vid familjehemsvård av barn, unga och vuxna, vårdnadsöverflyttningar med mera för år 2023](#)

Cirkulär som gäller för år 2022

🔗 [Cirkulär 21:39 Ersättningar till kontaktfamiljer och kontaktpersoner enligt SoL år 2022](#)

🔗 [Cirkulär 21:40 Ersättningar och villkor vid familjehemsvård av barn, unga och vuxna, vårdnadsöverflyttningar m.m. för år 2022](#)

🔗 [Cirkulär 21:41 Ersättningar för kontaktfamiljer/stödfamiljer och kontaktpersoner LSS år 2022](#)

Bild 1. Exempel på svårforcerad länkning till SKR från kommuners hemsidor om familjehem för den som söker svar på frågan om arvoden och ersättningar⁶

⁶ <https://skr.se/skr/integrationsocialomsorg/socialomsorg/barnochunga/placeradebarnochunga/familjehemsvard/ersattningrekommendationer.1506.html> (hämtad 2023-01-29)

Cirkuläret som gäller familjehemsvård heter 22:41 och är det tredje på bilden ovan. Det "... syftar till att ge stöd och vägledning för handläggare och beslutsfattare i kommuner gällande handläggningen av ärenden som rör familjehemsvård." Det är en 26 sidor lång skrift som bland annat avhandlar definitioner, avtal, socialförsäkringsförmåner, arvoden och ersättningar. Även om texten är formulerad för professionella är cirkuläret viktigt för redan engagerade föräldrahem, vilket inte minst märks i olika fora för föräldrahem. Men för den som går i tankarna på att anmäla sitt intresse för att bli familjehem torde det vara snårigt att finna ut hur stor ersättningen är. I slutet av cirkuläret presenteras en rad olika tabeller över ersättningsnivåer:

De precisa beloppen på arvodesersättningen där exempelvis 11 237 kronor är just 11 237 kronor (och inte 11 200 eller cirka 11 000) indikerar noggranna uträkningar, bestämda formler och fasta principer. Uppmaningen att det ska göras individuella bedömningar utifrån arbetsinsats kan därmed te sig lite motsägelsefull. Formuleringar som "förhöjt arvode" skvallrar också om att tabellerna ovan inte med större säkerhet kan besvara frågan "hur mycket får man som familjehem."

Ytterligare en aktör på fältet är de så kallade konsulentföretagen. Det är privata alternativ som fungerar som ett slags mellanhand mellan familjehemmen och kommunens socialtjänst. Socialtjänsten betalar då en dygnsavgift för barnet till det privata konsulentföretaget som sedan bestämmer och betalar ut arvode till familjehemmen liksom omkostnadsersättning. Konsulentföretagens hemsidor ger inte mer precis information än vad kommunernas hemsidor gör. Däremot finns hos vissa konsulentföretag en skillnad i tonen kring det ekonomiska. Det förekommer formuleringar som "Arvodet överstiger normalt SKR:s rekommendationer" (Smålandsgårdar) eller "vi ger en högre ersättning än vad de flesta andra erbjuder" (Kraft familjehem). Men det är få konsulentsidor som "frontar" uppdraget att bli familjehem med ekonomiska incitament och ibland uttrycks att "ersättningen inte ska vara den främsta drivkraften för att bli familjehem" (Svenska familjehem).

13. Ersättningar vid familjehemsvård av barn och unga enligt SoL, LVU och LSS för år 2023

13.1 Omkostnadsersättning

Beräkning av rekommenderad omkostnadsersättning för år 2023. Beloppen är beräknade på 2023 års prisbasbelopp, 52 500 kronor och inkluderar barnbidrag alternativt studiebidrag som ska dras av då det går direkt till familjehemmet alternativt den unge.

Individuell bedömning måste göras utifrån vilka kostnader som kan komma i uppdraget.

Omkostnadsersättningen är till för att täcka de merkostnader som familjehemmet får när det tar emot barnet i sin familj. Ersättningen utgörs dels av en åldersfördelad schablon, som kallas grundkostnad, dels av tilläggskostnader som beräknas individuellt

Ålder	Grundkostnad		Tilläggskostnad högsta skattefria inklusive grundkostnad	
	Kronor	% av prisbasbeloppet	Kronor	% av prisbasbeloppet
0 - 12	4 813 kr	110 %	6 781 kr	155 %
13 - 19	5 469 kr	125 %	7 656 kr	175 %

13.2 Arvodesersättning

Beräkning av rekommenderad arvodesersättning för år 2023. Arvodet har räknats upp med 2 991 kronor i jämförelse med 2020 års belopp för motsvarande arvode, se även information under punkt 4.3 Speciellt gällande arvodet för barn och unga år 2023.

Individuell bedömning måste göras utifrån vilken arbetsinsats uppdraget kräver.

Ålder	Grundarvode	Exempel på förhöjt arvode inklusive grundarvode	Exempel på förhöjt arvode inklusive grundarvode	Exempel på förhöjt arvode inklusive grundarvode
0 – 19 år	11 237 kr	13 132 kr	15 040 kr	17 255 kr

Bild 2. I slutet av det 26-sidiga cirkuläret som vänder sig till handläggare kan även presumtiva familjehemsföräldrar finna SKR:s rekommenderade belopp för ersättning⁷

⁷ https://skr.se/download/18.733c9c3c18499b458ab1e8af/1669302879066/SKR%20Cirkulär%2022_41.pdf (hämtad 2023-01-29)

Ställa frågan på rätt sätt i sociala forum

Risken att framstå som girig om man redan i de inledande kontakterna med socialtjänsten eller konsultföretagen ställer frågor om ersättning bidrar sannolikt till att ämnet ofta avhandlas i sociala medier. På så sätt kringgår man risken att av uppdragsgivaren framstå som alltför pengaintresserad. Den som inte är så insatt kan genom sociala medier få en inofficiell aning om hur mycket pengar det handlar om. Det finns en rad specialiserade fora för familjehemsföräldrar (till exempel familjehemmet.se). Även det mer generella internetforumet Familjhem.se har en kategori för familjehemsfrågor. Men även i dessa sammanhang är det uppenbart att den moraliskt befläckade kategorin ”betalt föräldraskap” har sprängkraft.

Jag ska ge tre exempel från ett internetforum för familjehemsfrågor i syfte att illustrera det moraliskt laddade fält som omger ersättningen för familjehemsuppdrag. Det är nämligen viktigt att ställa frågan på rätt sätt för att verkligen få svar på det man undrar.

Frågeställaren i det första exemplet utgår från att man ”tjänar ganska bra med pengar” och vill därför veta om det är svårt att bli familjehem. Frågan handlar alltså inte uttryckligen om hur mycket man tjänar men personens otvetydiga koppling mellan familjehemsbarn och pengar utlöste en våg av fördömande svar:

Svårt att bli familjehem? Behöver pengar!

Jag har hört från vänner och bekanta som själva har tagit mot barn och varit familjehem att de tjänar ganska bra med pengar på det. Är därför väldigt intresserad av att bli familjehem eftersom vår ekonomi sjunker som ett skepp fyllt med hål! Är det svårt att bli familjehem? Vad krävs? (erhåller 197 svar)

Den absoluta majoriteten av svaren erhöles samma dag som frågan ställdes och merparten var uppenbart provocerade av frågeställaren. Ett av alla franka svar löd så här:

Men är du efterbliven? Ska du ta in ett utsatt barn till en familj som inte kan sköta sin ekonomi? Förhoppningsvis har socialtjänsten fortfarande en kompetent människa kvar som kan avslå er familjehemsansökan. (svar nr. 2 av 197)

Svarsskörden domineras av svar som förlöjligar och ifrågasätter frågeställarens lämplighet att bli familjehem på grundval av hennes uppenbara motiv: familjehemsbarn är lika med ett sätt att rädda den personliga ekonomin.

I det andra exemplet blir frågeställaren inte fullt lika ansatt men formulerar sig i termer av försörjning vilket genererar en rad uppläxande svar. Frågan lyder:

Kan man försörja sig på att vara familjehem?

Jag har sedan jag var kanske 17 år eller så velat ta in fosterbarn. Nu är jag 25 år gammal och sedan tre månader tillbaka så har min son (1½ år) och jag en egen lägenhet.

Jag undrar dels ifall man måste ha ett stort, socialt nätverk för att bli familjehem? Jag har föräldrar som jag träffar ofta och en kompis som jag träffar varje vecka, men bortsett från det så är jag inte iväg och träffar folk så ofta utan föredrar hemmalivet och att vara ute och leka med sonen här och så. Kan de tycka jag är för osocial då?

Sedan undrar jag ifall man kan "leva på" att vara familjehem eller ifall man måste jobba eller plugga eller så samtidigt? Jag har alltid velat jobba med barn, men mitt studerande går väldigt knackigt. Inte för att jag är dum utan för att jag bara inte har någon motivation till att plugga. Så, ifall det skulle gå att bli familjehem och ha det som jobb och huvudsaklig försörjning så hade jag tyckt det var jättebra. (erhåller 91 svar)

”Är det för pengarnas skull eller barnens?” frågar sig någon som första blixtsnabba respons och de följande svaren går i samma ton: vad prioriteras högst? Någon berättar om vad uppdraget handlar om och slår fast:

Det är alltså ingenting du kan försörja dig på överhuvudtaget, att vara ett familjehem är inget jobb utan det är ett privilegium för att man vill göra dessa barns liv bättre. (svar nr. 4 av 91)

Misstänkliggörandet av motivet föranleder frågeställaren att vid upprepade tillfällen bedyra att hon inte vill bli familjehem för pengarnas skull. Hon poängterar att hon läst på om vad det innebär att vara familjehem men inte funnit någon information om hur stor ersättningen är. Först som svar nummer 27 är det någon som höftar belopp mellan 5000 och 15 000 plus en omkostnadsdel. Övriga närmare hundra svar är kritiska bedömningar av huruvida frågeställaren är redo att ta emot ett barn eller inte, vilka ofta landar i uppmaningar att hon bör avvakta några år.

Ett mer framgångsrikt sätt att få svar på frågan lyckas frågeställaren med i det tredje exemplet. Här formuleras frågan utifrån ett ekonomiskt minus. Utgångspunkten är inte att ersättningen ska addera något utan snarare undras det över om det är för kostsamt att ta in någon annans barn i familjen:

Familjehem, har man råd?

Först vill jag klargöra, JAG VILL INTE PÅ NÅGOT SÄTT TJÄNA PENGAR PÅ DETTA. Jag vet att många här kan vrida och vända på saker. När jag va yngre kom jag att bli vän med flera personer som av olika anledningar inte kunde bo kvar hemma med sina föräldrar. Vissa bodde i fosterfamilj och andra olika typer av behandlingshem. Hade även barn när jag jobbade på förskola som bodde i fosterfamilj.

Jag själv växte upp i ett hem med ett syskon och båda mina föräldrar. Vi hade en bra uppväxt, åkte på semestrar, hade alltid mat på bordet och hela rena kläder på oss.

Ända sedan jag sett och hört hur mina vänner haft det under sin uppväxt har jag drömt om att kunna bli familjehem åt barn/ungdomar. Jag vill kunna ge barn en stabil grund och ett kärleksfullt hem som alla förtjänar. Och som jag själv hade. Jag delar denna dröm med min särbo som har två egna barn från tidigare förhållande. Jag själv har inga egna.

Vi båda har varsitt heltidsjobb inom vården. Alltså inga högavlönade jobb. Men till min fundering, jag vet att man får någon slags ersättning för detta. Men räcker den till? Jag menar, alla vet att barn kostar. Jag är så rädd för att inte kunna ge barnet/barnen de som dom behöver. Jag vill ju kunna ge barnet allt den behöver, låta hen gå på fritidsaktiviteter osv. Nu menar jag inte heller att ingenting från våra egna fickor ska gå till barnet. De är ju en självklarhet när man tar sig an ett barn och barnet blir en i familjen.

Snälla, jag är inte bra på att formulera mig i skrift. Försök inte vända det här till att detta ska vara ett sätt att få in pengar på, det är det absolut inte! Jag vill bara veta om det kommer räcka till att ge barnet det den behöver. Och om någon vet, skulle jag som fosterförälder få öppna ett sparkonto eller fondkonto i barnets namn inför framtiden? (erhåller 14 svar)

Frågeställaren verkar vara medveten om den moraliskt laddade diskussionen kring ersättningar och kryssar över minfältet som med en karta i hand. Redan inledningsvis ges en deklaration i versaler kring vilka motiv frågeställaren *inte* har. Därpå följer en historieskrivning som låter förstå en indirekt erfarenhet av familjehem genom andra

barn, att frågeställaren kommer från stabila hemförhållanden, har haft en dröm om att vara familjehem vilken hon dessutom delar med en partner. Drömmen handlar i första hand om att ge ett stabilt och kärleksfullt hem till ett behövande barn. Först efter denna långa inledning presenteras frågan om vilken ersättning man får. Liksom rubriken till inlägget, ramas frågan in på ett sätt som indikerar allt annat än personlig vinning. Räcker verkligen ersättningen till att ge barnet allt det behöver? Utöver denna moraliskt klanderfria inramning poängteras också att delar av den egna ekonomin ska spenderas på barnet. Dessutom visar frågeställaren villighet att ta ansvar och spara pengar till barnet ifråga. Ett första svar låter inte vänta på sig många minuter och det är ovanligt informativt:

Du får vad barnet kostar utifrån ålder etc enligt riktlinjer. Brukar ligga mellan 5 och 7000. Utöver detta får du ett arvode/lön för att du tar på dig uppdraget. Mina familjehem ligger på allt mellan 8 och 18.000. Om uppdraget exempelvis kräver att du måste gå ned i arbetstid eller sluta arbeta helt så påverkar allt sådant ersättningen. (svar nr. 1 av 14)

Frågeställaren har lyckats navigera minfältet med precision och voilà: svaret kommer utan varken fördömanden och uppläxningar.⁸ Med en lång bakgrund och en rad mer eller mindre explicita förklarande redogörelser, *accounts*, har frågeställaren desarmerat de största minorna och låter förstå att här har vi att göra med renhjärtade motiv (Scott och Lyman, 2013). De föregående två frågeställarna var mindre framgångsrika härvidlag.

Moralisk intensitet – en avrundning

Utifrån de ovan angivna exemplen kan vi konstatera att den moraliska laddningen är närvarande oavsett hur frågan ställs. Antingen genom att frågeställaren själv föregriper och adresserar eventuella moraliska invändningar, som i sista exemplet, eller genom en svärm av upprörda svar när frågan ramats in på ett misstänkt sätt. De två första exemplen uppfattades just så och föranledde svar som gav uttryck för indignation och tillrättavisande kommentarer om frågeställarnas motiv. I det tredje fallet tycks det vara

⁸ Ytterligare några svar erbjuds som preciserar summor men även i denna tråd väcks frågan om att många familjehem "gör detta ENBART för att man tjänar extremt mycket pengar på det" (nr. 4/14). Inlägget får dock ingen luft under vingarna utan slås ned som okunnigt.

näst intill överflödigt att väcka frågan om motiv till att ta emot någon annans barn. Det hade redan tydliggjorts i en lång redogörelse av frågeställaren själv.

En sammanfattning av den moraliska intensiteten (om den nu låter sig fångas med frekvenser) som väcks beroende på sätt att rama in frågan:

Fråga	Antal svar	Svarens huvudsakliga karaktär
Svårt att bli familjehem? Behöver pengar!	197	Fördömande
Kan man försörja sig på att vara familjehem?	91	Uppläxande och tillrättavisande
Familjehem, har man råd?	14	Sakligt

Det tycks alltså vara så att det krävs en hel del diskursivt arbete för att få ett sakligt och informativt svar på frågan ”hur mycket får man som familjehem?” De första två frågorna ramar in ersättningen som en kompensation – ett direkt utbyte av värden, för att återknyta till Zelizer (2013). Den tredje frågan öppnar snarare för tolkningen att ersättningen ska förstås som en rättighet (har man rätt att få ersättning för åtminstone några av de faktiska kostnader som uppstår?). Men i första hand klargör den tredje frågeställaren relationen till barnet: efterlängtd, kärleksfull och långsiktig. När ersättningen istället framställs som ren och skär inkomst ifrågasätts inte bara motivet att ta hand om ett barn utan även relationen till barnet kan framstå som kärlekslös och högst tillfällig, enbart knuten till pengarna. Det väcker helt uppenbart en indignation av högre moralisk intensitet än när frågan är elaborerad och inramad på ett sätt som tar avstånd från familjehemsersättningen som en rationell kompensation.

Givet det stora behovet av fler familjehem skulle man kunna tänka sig att kommuner och konsultföretag borde tillhandahålla mer uttömmande information i en så viktig fråga som ekonomiska förutsättningar. Samtidigt hade man då förlorat möjligheten att successivt lära den presumtiva familjehemsföräldern hur uppdraget ska förstås genom informationsträffar eller personliga samtal (”ett uppdrag – inte jobb”, ”ett arvode – inte lön”, etc.). Vidare utgör familjehemmets motiv en viktig del av utredningen där det ska avgöras om enbart ekonomisk drivkraft till uppdraget föreligger. Kanske befaras att möjligheten till en sådan bedömning skulle försvinna med större tydlighet kring ersättningen. Eller kanske är man rädd att rentav uppmuntra till ekonomiska motiv. I praktiken sker inte sällan en förhandling mellan familjehem och kommuner eller

konsultföretag, i alla fall med de mer garvade familjehemmen som ”vet vad de är värda”. Sannolikt önskar man inte uppmana till den typen av förhandlingar utan vill hellre vidhålla de på kronan preciserade rekommendationerna från SKR. Vidare kan ersättningen vara känslig i förhållande till det placerade barnet och dess föräldrar; familjehemsföräldrars motiv kan ifrågasättas även från detta håll för att inte tala om media, grannar och vänner. Det kan alltså finnas en rad skäl till att ekonomiska förutsättningar är höljd i dunkel.

De både tekniskt och moraliskt snåriga svar som ges på frågan om hur mycket man får som familjehem är en konkret yttring av vad som händer när den ekonomiska och den intima sfären kombineras (Zelizer, 2011). Idén om pengar och kärlek som varandras motsatser ger uppenbarligen stoff till en mängd diskursiva manövrer: svepande, oprecisa redogörelser eller vederhäftig exakthet (11237 kronor), moraliserande anklagelser och tillrättavisningar, såväl som bedyrande accounts. För att erhålla ett konkret svar utan oönskad konsekvenser (som avslag eller påhopp) krävs retorisk skicklighet och känslighet för den moraliska laddning som omger familjehemsersättningen.

Referenser

- Hardesty, M. (2018). ”It’s not a job!” Foster care board payments and the logic of the profiteering parent, *Social Service Review*, March 2018, pp. 93-133.
- Kirton, D. (2013). What is work? Insights from the evolution of state foster care. *Work, Employment and Society*, vol. 27, no. 4, pp. 658-673.
- Linderot, S. (2020). Av kärlek och plikt: att bli familjehem till ett barnbarn, syskon eller syskonbarn, Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Maskrosbarn (2016). Jag är bara en påse med pengar. En rapport av Maskrosbarn om ungdomars upplevelser av insatser från socialtjänsten. https://maskrosbarn.org/wp-content/uploads/2020/09/Jag-är-bara-en-påse-med-pengar_Maskrosbarn.pdf [hämtad 2023-01-11]
- Musgrove, N. & Michell, D. (2018). ”They just do it for the money”. In Musgrove, Nell (et al.) *The Slow Evolution of Foster Care in Australia*, London: Palgrave, pp. 127-155.
- Scott, M. B & Lyman, S. M. (2013) Accounts. I K. Jacobsson & D. Wästerfors(red) *Från klarhet till klarhet. Lysande texter för sociologisk forskning*, Malmö: Egalité.
- Sköld, J. (2006). Fosterbarnsindustri eller människokärlek. Barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890-1925, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.

- Socialstyrelsen (2020). Statistik om socialtjänstinsatser till barn och unga 2019, Stockholm: Socialstyrelsen.
- Zelizer, V. (1985). Pricing the priceless child – the changing value of children, Princeton: Princeton University Press.
- Zelizer, V. (2005). The purchase of intimacy, Princeton: Princeton University Press.
- Zelizer, V. (2011). Economic Lives – How Culture Shapes the Economy, Princeton: Princeton University Press.
- Zelizer, V. (2013). Betalningar och sociala band. I K. Jacobsson & D. Wästerfors (red) *Från klarhet till klarhet. Lysande texter för sociologisk forskning*, Malmö: Egalité.
- Åkerström, M. (2014). Suspicious gifts. Bribery, morality and professional ethics, New York: Routledge.

VI ÄR TRYGGAST!

Svenska kommuner om otrygghet

Hanna Sahlin Lilja

I Sverige har frågan om otrygghet hamnat högt på den politiska dagordningen, och under valrörelsen 2022 undgick begreppet "otrygghet" knappast någon. Internationellt har forskningen om *fear of crime* utsatts för omfattande och rättmätig kritik av metodologiska, teoretiska och begreppsmässiga anledningar.¹ Trots detta har trygghetsforskningen expanderat kraftigt i Sverige i senmodern tid, och förskjutits mot offentlig förvaltning. Utöver sex myndighetsledda enkäter som mäter "otrygghet", äger stor del av trygghetsmätningarna rum inom kommunal regim idag. Det är en utveckling som kom igång på allvar under 00-talet, och har därefter skett i mycket snabb takt, främst under 10-talet (Sahlin Lilja, 2021).

I det här kapitlet analyserar jag hur svenska kommuner beskriver sig själva och sitt trygghetsarbete, genom att undersöka hur kommunerna förhåller sig till fraserna "trygg kommun" och "otrygg kommun". Resultaten visar – föga förvånande – att kommunerna gärna beskriver sig som trygga och mindre gärna som otrygga. Kommunerna attribuerar gärna goda resultat i trygghetsundersökningar till kommunens eget trygghetsarbete, men framhåller också ofta att mer behöver göras.

¹ Se till exempel Chadee, Austen & Ditton, 2007; Chadee & Ditton, 2005; Ditton, 2000; Ditton, Bannister, et al. 1999; Ditton et al. 2000, 2000, 2004; Ditton, Farrall, et al. 1999; Farrall, 2004; Farrall et al. 1997, 2012; Farrall, Godfrey & Cox, 2009; Farrall, Jackson & Gray, 2009a, 2009b; Farrall & Ditton, 1999; Farrall & Gadd, 2004; Gilchrist et al. 1998; Gray, Jackson & Farrall, 2008; Hale, 1996; Jennings et al. 2015; H. D. Lee et al. 2020; M. Lee, 1999, 1999, 1999, 2001, 2013, 2013; Nair, Ditton & Phillips, 1993; Short & Ditton, 1998)

Syfte och frågeställningar

Under åren 2016 till 2022 arbetade jag med en avhandling som undersökte den historiska bakgrunden till otrygghetbegreppets kontemporära centralitet. Med Malin Åkerström som handledare analyserade jag bland annat dokument från Sveriges riksdag, granskade tekniska dokument och rapporter, intervjuade nyckelpersoner inom trygghetsforskningen och skickade en enkät till svenska kommuner om hur de mäter trygghet. På dessa empiriska ben lades min avhandling fram. I detta kapitel lyfter jag i stället fram ett empiriskt stickspår, som Malin verkade uppskatta när vi diskuterade det på hennes arbetsrum i Lund runt år 2017. Malins egna forskning har ofta lyft fram ambivalens (Åkerström, 2006; Bellotti et al. 2021) och identitet (Åkerström, Burcar & Wästerfors, 2011; Åkerström, 2007) som centrala teman, samt kriminologins förmåga att konstruera begrepp, främst i form av hennes studier av begreppet offer (Jönson & Åkerström, 2004; Åkerström & Sahlin, 2001; Åkerström, Burcar & Wästerfors, 2011).

Det empiriska stickspåret handlade om hur svenska kommuner använde resultat från trygghetsundersökningar i marknadsföringssyfte. I samband med att kommunernas representanter fyllde i min enkät och svarade på frågor om kommunens trygghetsmätningar, uppmärksammade jag också något annat. Kommuner utan extensivt trygghetsarbete, ofta mindre norrländska kommuner, som inte mätte trygghet eller hade omfattande satsningar anslog ofta en ursäktande ton angående detta, och uttryckte att kommunen behövde komma i gång med sitt trygghetsarbete. "Det är dags att se över detta" var en fras jag la på minnet och diskuterade med Malin. De kommuner som i stället hade satsat på sina trygghetsmätningar var stolta över detta, och det verkade spela in i kommunens bild av sig själv. Kommuner framhöll att de var tryggast i regionen, att 80 procent av medborgarna var trygga, att kommunen hamnade högre än grannkommunerna i trygghetsundersökningar. En kommun i Stockholmsregionen hade en banner i kommun mejlen: VI ÄR DEN TRYGGASTE KOMMUNEN I STOCKHOLMSREGIONEN!".

Kommunernas resultat verkade fylla ett viktigt marknadsföringssyfte för kommunerna. Brottsförebyggarna, trygghetssamordnarna och folkhälsostrategerna framhöll gärna kommunens goda resultat i trygghetsmätningarna, om kommunen hade hamnat högt i jämförelserna, man påpekade gärna hur länge kommunen mätt trygghet, hur omfattande mätningarna var, och hur stolt individen var över kommunens trygghetsarbete, om kommunen hade en omfattande trygghetsatsning. Om så inte var fallet menade man att kommunen borde ha mätt mer eller bättre, att man skulle se över mätningarna, att man snart skulle börja, eller att det var dags för en genomlysning på

området. Trygghet verkade vara ett viktigt begrepp i svenska kommuners marknadsföringsstrategier.

Marknadsföring och branding är centrala aktiviteter för moderna städer (Sullivan, Rennstam & Bertilsson, 2022). Ian Taylors (1996) studie om Manchesters marknadsföringsarbete under 90-talet, när *fear of crime* var i ropet i den brittiska debatten, framförde att otrygghet, säkerhet och brottslighet var centrala teman. Om staden får ett rykte av att vara otrygg och ha hög brottslighet förknippades detta med låg livskvalitet, och att vara en andra klassens stad; en sämre plats. Taylor menar att det här ryktet ansågs hota värdet på fastigheter i staden, och resulterade i en flyende medelklass, och ledde till trygghetsinitiativ och grannsamverkan för att öka bevakning och repression, samt att mota bort vissa grupper från platser i det offentliga rummet.

I detta kapitel återvänder jag till frågeställningar om hur svenska kommuner förhåller sig till trygghetsbegreppet genom att undersöka hur man beskriver den egna kommunen i relation till fraserna "trygg kommun" och "otrygg kommun". Analysen i det här kapitlet bygger delvis på empirin som insamlades till min avhandling under åren 2016-2021 (Sahlin Lilja, 2021). Utöver detta har jag sökt på Google på fraserna "Sveriges tryggaste kommun", "Sveriges otryggaste kommun", "trygg kommun" och "otrygg kommun" under hösten 2022. Websidorna som utgör datamaterialet analyserades med kvalitativ textanalytisk metod.

Begreppen trygghet, brottslighet, och fear of crime

I Sverige har frågan om otrygghet blivit alltmer politiskt central under senare år. Från ett vetenskapligt perspektiv är frågan om otrygghet välkänt komplex och svårdefinierad, och forskningen förknippas med mätproblem och konceptuell och metodologisk otydlighet (Hale, 1996; M. Lee, 2013). I den internationella forskningen om "fear of crime" är den metodologiska konventionen att mäta rädsla för brott genom att fråga studiedeltagarna hur trygga de känner sig i sitt bostadsområde ensam på kvällstid. Denna formulering har kritiserats för att varken nämna brott eller rädsla samt för att definiera otrygghet som något som endast äger rum när man är ensam, utomhus och när det är mörkt (Farrall et al. 1997; Ferraro & Lagrange, 1987). När man frågar om upplevd rädsla utomhus visar forskningen generellt att kvinnor tenderar att vara mer otrygga än män och att yngre och äldre är mer otrygga än medelålders personer (Gilchrist et al. 1998; Heber, 2007; Hale, 1996).

Trots den metodologiska och teoretiska kritik som har riktats mot trygghetsforskningen har den expanderat extremt kraftigt i senmodern tid, och har ett omfattande politiskt stöd. Forskningstraditionen i vad som på engelska kallas *fear of crime* kom till Sverige 1978, när man inkluderade en variabel i Undersökningen om Svenska Levnadsvanor (ULF). Forskningsfältet gjorde dock inget vidare avtryck i Sverige förrän på 90-talet.

00-talet är särskilt intressant för trygghetsforskningens etablering i Sverige, då vi årligen under en femårsperiod får en ny myndighetsanknyten enkät som mäter trygghet:

2003 Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor: LUPP

2004 Folkhälsomyndigheten: Hälsa på Lika Villkor

2005 Statistiska Centralbyrån: Medborgarundersökningen

2006 Brottsförebyggande rådet: Nationella Trygghetsundersökningen

2007 Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap: Trygghetsundersökning.

Utöver dessa myndighetsledda enkäter sker mycket av trygghetsmätningarna inom kommunal regim idag. Det är en utveckling som kom igång på allvar under 00-talet, och har som sagt därefter skett i mycket snabb takt, främst under 10-talet (Sahlin Lilja, 2021).

Otrygghetens mätbarhet och skiftande betydelser

I likhet med fynden i enkätmetod om frågeformuleringens påverkan på enkätsvar (Kalton & Schuman, 1982) har forskning om trygghetsfrågor visat att vilken typ av indikator, operationalisering eller fråga man använder kan ha stor påverkan på resultaten (Farrall et al. 1997; Ferraro & Lagrange, 1987). Olika trygghetsundersökningar ger olika resultat. Analyser av svenska trygghetsundersökningars resultat styrker Hales (1996) konstaterande: "fear of crime is a result of how it has been measured". Beroende på vilken trygghetsundersökning som man refererar till kan man ge olika svar på hur otrygga svenskarna var 2020. Resultat från trygghetsindikatorerna i Undersökningen av Svenska Levnadsvanor (ULF) visade att år 2020 var 16 procent av svenskarna otrygga eftersom de indikerade att de avstått från

att gå ut ensam på kvällen på grund av rädsla för brott. Samma nationella siffra från Folkhälsomyndighetens enkät *Hälsa på lika villkor* visade att 24 procent av deltagarna avstått från att gå ut ensam på kvällen, men här nämns inte oro för brott i frågan. Om man i stället undersöker andelen otrygga med formuleringen om man känner sig trygg i sitt bostadsområde på kvällen när man är ensam, var 28 procent otrygga enligt Nationella Trygghetsundersökningen. I den lokala SOM-undersökningen i Göteborg år 2020 angav 11 procent att de kände sig otrygga i sina bostadsområden, medan 21 procent rapporterade att de undviker att gå ut ensamma sent på kvällen på grund av oro för brott. När SOM-undersökningen istället frågade om Göteborg är en trygg och säker stad svarade 52 procent att de inte höll med (Sahlin Lilja, Lundmark & Sandelin, 2021).

Innebörden av ordet "otrygghet" har historiskt skiftat från en ekonomisk kontext till att nära associeras till brottslighet. I min analys av hur ordet används i Riksdagens arbete visar att lösningsförslag till problemet otrygghet numera är polisiärt inriktade och inkluderar fler poliser med mer resurser, hårdare straff och ytterligare kriminaliseringar. Olika typer av brott anges som orsaker till otrygghet i politisk argumentation (Sahlin Lilja, 2018, 2021). Otrygghet och brottslighet är nära associerade med varandra i kriminalpolitisk debatt, trots att den vetenskapliga kopplingen mellan begreppen är oklar.

“Trygg kommun”

På Kungsbäckas kommuns hemsida kan man läsa att kommunen är en trygg kommun, rentav en av Sveriges tryggaste kommuner:

”Kungsbäckas hamnar på plats 11 bland 290 kommuner i en nationell undersökning kring trygghet. Vi ligger också i topp tio när det gäller kommuner med minst antal anmälda våldsbrott. Under en 10-årsperiod har våldsbrotten minskat med hela 23 procent i Kungsbäckas.”²

I likhet med många kommuner, och den stolthet de uttrycker kring det egna trygghetsarbetet, är Kungsbäckas kommun stolta över kommunens goda resultat ”i en

² Kungsbäckas Kommun. 2022. ‘Trygg och säker stad - Kungsbäckas’. Text. 24 November 2022. <https://kungsbacka.se/foretagande-och-jobb/starta-och-driva-foretag/etablera-och-investera/basta-livsplat-sen/trygg-och-saker-stad>.

nationell undersökning kring trygghet”. Detta kan ses som ett sätt att spela på en nationell trend gällande våldsbrottsligheten, och koppla den till den egna kommunens framgångsrika trygghetsarbete. Man hänvisar till att våldsbrotten har gått ner i Kungsbacka, vilket visar på hur nära förknippat trygghetsbegreppet numera är våldsbrottsbegreppet.

Kungsbackas kommuns hemsida framhäver att de har arbetat framgångsrikt för att öka tryggheten i kommunen; man lyfter att det egna arbetet har gett effekt. Man hänvisar främst till belysning utomhus. Precis som att hänvisningar till otrygghet i samband med våldsbrottslighet och brottsstatistik indikerar den nära koppling dessa begrepp har till varandra, finns en tydlig tendens i vilken typ av lösningar och verktyg som används för att skapa trygghet. Även Eslöv kommun lyfter fram insatser som bevakningstjänster och kameror:

”Bevakning och väktare: Eslövs kommun använder sig av väktare via bevakningsbolag för att hjälpa oss att förhindra skador samt att förebygga att skador eller brott sker.

Kamerabevakning: Eslövs kommun använder kameror för att bevaka och skydda flera av kommunens fastigheter. Polisen har även kamerabevakning på Stora torg.”³

Belysning och bevakning av kameror och väktare av utomhusmiljön syns här som indikationer på något annat välkänt inom trygghetsforskningen: att trygghet först och främst definieras i termer av utomhusmiljön. Det är vad man faktiskt mäter genom Ennis-operationaliseringen. Även Kungsbacka kommun beskriver ett framgångsrikt trygghetsarbete bestående av belysning, grannsamverkan, nattvandrare och polisens närvaro på stan.

Vellinge kommun är också nöjda med fortsatt goda resultat i Polisens mätningar:

³ Eslöv Kommun. 2022. ‘Brottsförebyggande och trygghetsskapande arbete - Eslöv’. Eslövs kommun. 24 November 2022. <https://eslov.se/omsorg-stod/trygg-och-saker/brottsforebyggande-och-trygghetsskapande-arbete/>.

Sammantaget för hela Vellinge kommun redovisar trygghetsmätningen 2022 samma index som fjolårets mätning (1,49). Vellinge kommun är en fortsatt trygg och säker plats att bo, leva och verka i.”⁴

Kommunens goda resultat i trygghetsmätningar anses indikera att kommunen gör något rätt. Men även de kommuner som uttrycker denna stolthet, och marknadsför sig som trygga kommuner, menar sällan att kommunens satsningar räcker. Ett framgångsrikt trygghetsarbete räcker inte, kommunerna uttrycker ofta i samband med denna stolthet ett fortsatt åtagande:

Det är väldigt fina och glädjande siffror som visar på att Vellingeborna i det stora hela känner sig trygga. Just tryggheten är en prioriterad fråga i Vellinge kommun. Positivt att det arbete som kommun, polis och andra aktörer gör gemensamt visar på gott resultat. Det arbetet ska vi hålla i och utveckla.

Uttalanden från Ljungbys lokalpolisområdeschef gällande kommunens goda resultat i trygghetsmätningar uttrycker också både stolthet och att det inte heller räcker; kommunen måste också göra mer och fortsätta ett framgångsrikt arbete:

”Trots det goda resultatet finns utmaningar för oss och att öka tryggheten och minska oron för att bli utsatt för brott på landsbygden är något som vi behöver beakta och ta nya grepp på. Detta måste vi göra tillsammans med allmänhet, näringsliv och övriga samhällsaktörer.”⁵

“Otrygg kommun”

I jämförelse med hur många kommuner som framhåller sig som en trygg kommun, är det betydligt färre som använder formuleringen “otrygg kommun” för att beskriva den egna kommunen. Detta är rimligt utifrån förståelsen att otrygg har en negativ klang och innebörd. I relation till uttrycket “otrygg kommun” framhåller i stället kommunerna hellre sitt egna pågående arbete för att skapa trygghet. Sökningar på Google på frasen “otrygg kommun” leder till exempel in på en sida där man kan rapportera in platser i kommunen som uppfattas som otrygga.

⁴ Vellinge Kommun. 2022. ‘Vellinge kommun är en fortsatt trygg kommun enligt trygghetsmätning’. Vellinge kommun. 24 November 2022. <https://vellinge.se/nyhetsarkiv/2022/11/vellinge-kommun-ar-en-fortsatt-trygg-kommun-enligt-trygghetsmatning/>

⁵ Ljungby Kommun. 2022. ‘Ljungby är en trygg kommun’. 24 November 2022. <https://www.ljungby.se/sv/alla-nyheter/aktuella/nyheter/ljungby-ar-en-trygg-kommun/>.

På Trelleborg kommuns hemsida kan läsas om att många kommuninvånare använder kommunens verktyg för att rapportera ”otrygga platser” i kommunen.⁶ Man skulle kunna beskriva samma information, att många använder kommunens verktyg för att rapportera in otrygga platser, som att det finns många otrygga platser i Trelleborg enligt medborgarna. Men i stället väljer man att framhäva det positiva i att medborgarna väljer att använda kommunens verktyg för att rapportera just “otrygga platser” genom ett verktyg som syftar till att göra kommunen tryggare, att kommunen har ett effektivt och framgångsrikt trygghetsarbete.

Generellt ger min sökning ”otrygg kommun” många resultat som leder till exempel på undersökningar och verktyg för att göra kommuner och platser tryggare. Dessa är ofta enkätbaserade såsom SKR:s öppna jämförelser. Alla kommuner är dock inte nöjda med sin rankning i SKR:s öppna jämförelser. På Siljan News hemsida, en nyhetssida för Dalarna, kan man läsa: ”I Sveriges Kommuner och Regioner (SKR) och Myndigheten för samhällsskydd och beredskaps (MSB) rapport om Trygghet och säkerhet 2020, hamnar Malung-Sälens kommun i botten, närmare bestämt på plats 289 av 290 kommuner”⁷. I artikeln kommenterar kommunpolisens kommuns resultat och journalisternas förfrågan som följande:

— Den härliga undersökningen, den där får jag kommentera varje år. Det är ju sorgligt så klart. Turistkommuner brukar ligga på den här nivån.

I stället för att framföra den egna kommunens egenskaper och interna arbete, kan man här skönja en referens till strukturella förklaringsmodeller och ekonomiska och geografiska skäl till Sälens låga rankning. Kommunstyrelsens ordförande uttalar sig i artikeln:

— Oavsett det, måste vi tillsammans med polisen göra nånting åt det här, det är ju inte roligt att hamna längst ner, vi upplevs ju då som en otrygg kommun. Jag skulle tro att 95 procent av medborgarna inte har den känslan.

⁶ Trelleborg Kommun. 2022. ‘Många rapporterar otrygga platser i kommunens verktyg - Trelleborg kommun’. 25 November 2022. <https://www.trelleborg.se/nyheter/manga-rapporterar-otrygga-platser-i-kommunens-verktyg/>.

⁷ Siljan News. 2022. ‘Malung-Sälens Kommun – Den Otryggaste i Sverige Enligt Ny Rapport - Siljan News’. 24 November 2022. <https://www.siljannews.se/malung-salen/malung-salens-kommun-den-otryggaste-i-sverige-enligt-ny-rapport/>.

Här kan något intressant noteras. Till skillnad från de flesta trygghetsundersökningar, vars goda resultat generellt okritiskt framhålls av kommuner som hamnar ”högst”, bygger inte SKR:s undersökning enbart på Ennis-operationaliseringen, eller något annat av de mer subjektiva klassiska sätten att mäta otrygghet, utan på en sammanslagning av statistik för olika typer av brott och skador: ”Områden som rapporten kartlägger är personskador, utvecklade bränder, anmälda brott samt upplevd oro och otrygghet.”

Enkäten mäter alltså förekomsten av skador, vilket påminner om skadebegreppet hämtat från zemiologin, läran om skada (Canning & Tombs, 2021), och mycket riktigt är betydligt mindre subjektivt än den klassiska operationaliseringen av otrygghet som dominerar trygghetsforskningen. Kommunstyrelseordförandes kommentar kan tänkas åsyfta att majoritetsbefolkningen bofasta i Sälen och deras upplevelser kanske inte avspeglas korrekt i statistik som även innefattar alla skidturisters olyckor och brott. Notera dock hur kommunstyrelsens ordförande framhåller att styrelsen och polisen (en central aktör i frågan om otrygghet), *måste göra något åt det här*. Om förklaringarna till Sälens låga rankning är strukturella och orsakade av Sälens position som turistkommun, och inte återspeglar majoritetsbefolkningens upplevelser, är det rimligtvis inte något som vare sig kommunen eller polisen kan ändra på, så till vida att man inte vill lägga ner skidåkningen i Sälen. Det finns alltså en paradox här. Kan eller kan inte kommunen och polisen göra något åt ”otryggheten” i Sälen?

Kanske ska man se ordförandens kommentarer i ljuset av att kommuner både verkar tillskriva positiva resultat till kommunens framgångsrika trygghetsarbete, men ogärna attribuerar negativa resultat till kommunens egna tillkortakommanden. ”Otrygg kommun” leder till berättelser om framgångsrikt trygghetsarbete, snarare än till beskrivningar av kommunernas eventuella otrygghet. Kommunerna beskriver sig ogärna som otrygga, även om statistiska undersökningar skulle indikera så. Ett annat exempel på det kommer från polisen i Falköping som säger att:

”Vi är ingen otrygg kommun ... Antalet anmälda brott ligger på liknande nivåer år för år, men har i vissa fall som exempelvis våldsbrott blivit grövre.”⁸

Ett annat exempel kommer från kommunstyrelsen i Sigtunas ordförande som kommenterar bilbränder i Märsta:

⁸ Falköping Kommun. 2022. ‘Polisen om brottsligheten i Falköping: ”Vi är ingen otrygg kommun”’. Falköpings Tidning. 24 November 2022. <https://www.falkopingstidning.se/2021-09-20/polisen-om-brottsligheten-i-falkoping-vi-ar-ingen-otrygg-kommun>.

”Sigtuna är ingen extremt otrygg kommun”⁹

Avslutning

Min analys av svenska kommuners marknadsföring av sig själva i relation till fraserna ”trygg kommun” och ”otrygg kommun” bekräftar ett par aspekter av trygghetsdiskursen som redan är välkända: att begreppet är nära förknippat med brottslighet och utomhusmiljö, att lösningar ofta är repressivt inriktade och syftar till att öka bevakningen av det offentliga rummet samt att begreppet innehar en central position inom svensk offentlig debatt och administration. Föga förvånande beskriver kommunerna sig gärna som trygga, och ogärna som otrygga.

Låt oss därför diskutera ett par mer intressanta aspekter, i enlighet med Malin Åkerströms preferens för det uppseendeväckande, kluriga och förvånande i ett datamaterial. Kommunerna uttrycker ambivalens i relation till trygghetsmätningar, trygghetens mätbarhet och den egna kommunens resultat. Speciellt gäller det förstås om kommunens har hamnat lågt i mätningar, såsom Sälen, där kommunordförande menar att ”den härliga” undersökningens resultat inte återspeglar ”95%” av invånarnas upplevelser. Otryggheten uttrycks här både som mätbar och inte mätbar, vilket även detta ligger i linje med resultaten från min avhandling som indikerade att otrygghetsbegreppet har en viktig legitimerande funktion inom kriminalpolitiken just på grund av sin instabila och flytande ”omätbarhet”. När undersökningen visar på ett negativt resultat är det kanske fel på undersökningens metoder, men positiva siffror kan attribueras till kommunens egna arbete.

Goda resultat i trygghetsmätningar verkar inte ses som att trygghet är ett uppnått mål, utan snarare som en indikation på att kommunen måste fortsätta en framgångsrik satsning eller vidare utöka sitt trygghetsarbete. En intressant aspekt av detta är dock att man gärna attribuerar goda resultat i trygghetsmätningar, sjunkande våldsbrottslighet, trygga kommuninvånare och liknande, till kommunens egna, framgångsrika trygghetsarbete. Det mest centrala verkar på många sätt inte vara att framhålla kommunmedborgarna är trygga och säkra, utan att kommunens eget trygghetsarbete kan beskrivas som framgångsrikt. Kanske kan även detta ses som en

⁹ Nyheter, SVT, and Ann Sehlén. 2019. ‘Kommunstyrelsens ordförande: ”Sigtuna är ingen extremt otrygg kommun”’. *SVT Nyheter*, 8 October 2019. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/stockholm/kommunstyrelsen-ordforande-sigtuna-ar-ingen-extremt-otrygg-kommun>.

marknadsföringsstrategi, och ett sätt att säkra kundnöjdhet. I en tid av stigande bostadspriser, och ett behov från kommuner att marknadsföra sig själva och framstå som attraktiva platser att investera i, vill ingen kommun ses som en otrygg och dålig plats. Taylor (1996) skriver att satsningarna på att bekämpa *fear of crime* i Manchester motiverades av rädsla för att den övre medelklassen skulle fly vad som uppfattades som en otrygg plats, med sjunkande fastighetspriser som följd. Rädslan för ett dåligt rykte kan skönjas även hos svenska kommuner.

Referenser

- Bellotti, E., Boethius, S., Åkerstrom, M. & Hydén, M. (2021). Ambivalent and Consistent Relationships: The Role of Personal Networks in Cases of Domestic Violence, *ArXiv Preprint ArXiv:2111.13104*.
- Canning, V., & Tombs, S. (2021). From Social Harm to Zemiology: A Critical Introduction, New York: Routledge.
- Chadee, D., Austen, L. & Ditton, J. (2007). The relationship between likelihood and fear of criminal victimization: Evaluating risk sensitivity as a mediating concept, *The British Journal of Criminology*, vol. 47, no. 1, pp. 133–53.
- Chadee, D. & Ditton, J. (2005). Fear of Crime and the Media: Assessing the Lack of Relationship, *Crime, Media, Culture*, vol. 1, no. 3, pp. 322–32.
- Ditton, J. (2000). Crime and the city: Public Attitudes towards Open-Street CCTV in Glasgow, *The British Journal of Criminology*, vol. 40, no. 4, pp. 692–709.
- Ditton, J., Bannister, J., Gilchrist, E. & Farrall, S. (1999). Afraid or Angry? Recalibrating the “Fear” of Crime, *International Review of Victimology*, vol. 6, no. 2, pp. 83–99.
- Ditton, J., Chadee, D., Farrall, S., Gilchrist, E. & Bannister, J. (2004). From Imitation to Intimidation A Note on the Curious and Changing Relationship between the Media, Crime and Fear of Crime, *British Journal of Criminology*, vol. 44, no. 4, pp. 595–610.
- Ditton, J., Farrall, S., Bannister, J. & Gilchrist, E. (2000). Crime Surveys and the Measurement Problem: Fear of Crime, in V. Jupp, P. Davies & P. Francis (eds), *Doing Criminological Research*, London: Sage, pp. 142–55.
- Ditton, J., Farrall, S., Bannister, J., Gilchrist, E. & Pease, K. (1999). Reactions to Victimisation: Why Has Anger Been Ignored?, *Crime Prevention and Community Safety: An International Journal*, vol. 1, no. 3, pp. 37–54.
- Falköping Kommun. (2022). Polisen om brottsligheten i Falköping: ”Vi är ingen otrygg kommun”, Falköpings Tidning, 24 November 2022, <https://www.falkopingstidning.se/2021-09-20/polisen-om-brottsligheten-i-falkoping-vi-ar-ingen-otrygg-kommun>.

- Farrall, S. (2004). Revisiting Crime Surveys: Emotional Responses without Emotions? OR Look Back at Anger, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 7, no. 2, pp. 157–71.
- Farrall, S., Bannister, J., Ditton, J. & Gilchrist, E. (1997). Questioning the Measurement of the “Fear of Crime”: Findings from a Major Methodological Study, *British Journal of Criminology*, vol. 37, no. 4, pp. 658–79.
- Farrall, S., & Ditton, J. (1999). Improving the Measurement of Attitudinal Responses: An Example from a Crime Survey, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 2, no. 1, pp. 55–68.
- Farrall, S. & Gadd, D. (2004). Research Note the Frequency of the Fear of Crime, *British Journal of Criminology*, vol. 44, no. 1, pp. 127–32.
- Farrall, S., Godfrey, B. & Cox, D. (2009). The Role of Historically-Embedded Structures in Processes of Criminal Reform: A Structural Criminology of Desistance, *Theoretical Criminology*, vol. 13, no. 1, pp. 79–104, <https://doi.org/10.1177/1362480608100174>.
- Farrall, S., Jackson, J. & Gray, E. (2009a). Experience and Expression in the Fear of Crime, Oxford: Oxford University Press.
- . (2009b). Theorizing the Fear of Crime: The Cultural and Social Significance of Insecurity, Oxford: Oxford University Press.
- Farrall, S., Priede, C., Ruuskanen, E., Jokinen, A., Galev, T., Arcai, M. & Maffei, S. (2012). Using Cognitive Interviews to Refine Translated Survey Questions: An Example from a Cross-National Crime Survey, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 15, no. 6, pp. 467–83, <https://doi.org/10.1080/13645579.2011.640147>.
- Ferraro, K. F. & Lagrange, R. L. (1987). The Measurement of Fear of Crime, *Sociological Inquiry*, vol. 57, no. 1, pp. 70–97.
- Gilchrist, E., Bannister, J., Ditton, J. & Farrall, S. (1998). Women and the ‘Fear of Crime’ Challenging the Accepted Stereotype, *British Journal of Criminology*, vol. 38, no. 2, pp. 283–98.
- Gray, E., Jackson, J. & Farrall, S. (2008). Reassessing the Fear of Crime, *European Journal of Criminology*, vol. 5, no. 3, pp. 363–80, <https://doi.org/10.1177/1477370808090834>.
- Hale, C. (1996). Fear of Crime: A Review of the Literature, *International Review of Victimology*, vol. 4, no. 2, pp. 79–150.
- Heber, A. (2007). Var rädd om dig: Rädsla för brott enligt forskning, Intervjupersoner Och Dagspress, Stockholm: Stockholm Universitet.
- Jennings, W., Gray, E., Hay, C. & Farrall, S. (2015). Collating Longitudinal Data on Crime, Victimization and Social Attitudes in England and Wales: A New Resource for Exploring Long-Term Trends in Crime, *British Journal of Criminology*, vol. 55, no. 5, pp. 1005–15.
- Jönson, H. & Åkerström, M. (2004). Äldre som ideala brottsoffer? I *Sociala problem och socialpolitik i massmedier*, H. Blomberg (red.), Lund: Studentlitteratur, s. 93–126.

- Kalton, G. & Schuman, H. (1982). The Effect of the Question on Survey Responses: A Review, *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (General)*, vol. 145, no. 1, pp. 42–57.
- Lee, H. D., Reyns, B. W., Kim, D. & Maher, C. (2020). Fear of Crime Out West: Determinants of Fear of Property and Violent Crime in Five States, *International Journal of Offender Therapy & Comparative Criminology*, vol. 64, no. 12, pp. 1299–1316, <https://doi.org/10.1177/0306624X20909238>.
- Lee, M. (1999). The Fear of Crime and Self-Governance: Towards a Genealogy, *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, vol. 32, no. 3, pp. 227–46, <https://doi.org/10.1177/000486589903200303>.
- . (2001). The Genesis of “Fear of Crime”, *Theoretical Criminology*, vol. 5, no. 4, pp. 467–85, <https://doi.org/10.1177/1362480601005004004>.
- . (2013). *Inventing Fear of Crime*, New York: Routledge.
- Nair, G., Ditton, J. & Phillips, S. (1993). Environmental Improvements and The Fear of Crime: The Sad Case of the “Pond” Area in Glasgow, *The British Journal of Criminology*, vol. 33, no. 4, pp. 555–61, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048359>.
- Sahlin Lilja, H. (2021). The Emergence, Establishment Och Expansion of Fear of Crime Research in Sweden, Lund University: Lund Dissertations in Sociology.
- Sahlin Lilja, H., Lundmark, S. & Sandelin, F. (2021). (O)Trygghet i Göteborg? Från Kust till Inland, i *Hög Tid För Göteborg*, B. Rönnerstrand, M. Solevid & H. Oscarsson (red), Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Short, E. & Ditton, J. (1998). Seen and Now Heard: Talking to the Targets of Open Street CCTV, *The British Journal of Criminology*, vol. 38, no. 3, pp. 404–28.
- Sullivan, K. R., Rennstam, J. & Bertilsson, J. (2022). Sycomorphism in City Branding: The Case of Amazon HQ2, *Marketing Theory*, June, 14705931221108426, <https://doi.org/10.1177/14705931221108426>.
- Taylor, I. (1996). Fear of Crime, Urban Fortunes and Suburban Social Movements: Some Reflections from Manchester, *Sociology* 30, vol. 2, pp. 317–37, <https://doi.org/10.1177/0038038596030002007>.
- Åkerström, M. (2006). Doing Ambivalence: Embracing Policy Innovation—At Arm’s Length, *Social Problems*, vol. 53, no. 1, pp. 57–74, <https://doi.org/10.1525/sp.2006.53.1.57>.
- . (2007). Coola Offer-Unga Mäns Balansering Av Brottsofferidentiteten, i *Brott i Välfärden-Festskrift till Henrik Tham*, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Åkerström, M., Burcar, V. & Wästerfors, D. (2011). Balancing Contradictory Identities—Performing Masculinity in Victim Narratives, *Sociological Perspectives*, vol. 54, no. 1, pp. 103–24, <https://doi.org/10.1525/sop.2011.54.1.103>.
- Åkerström, M. & Sahlin, I. (2001). *Det Motspänstiga Offret*, Studentlitteratur.

SANNFÄRDIGHET OCH TROVÄRDIGHET

Ingrid Sahlin

Den här texten handlar om spänningen och det relativa oberoendet mellan sannfärdighet och trovärdighet och om berättelsers funktion som brygga. Som utgångspunkt tänker jag mig en fyrfältstabell av samma slag som Beckers (1966/1973, s. 20) berömda (och ifrågasatta) matris över olika ”teoretiska typer” av avvikare, där avvikelser ”i verkligheten” korsas med beteckningar som avvikare. De två fält som Becker finner mest intressanta är de som rymmer de falskt anklagade respektive de hemliga avvikarna, men den senare kategorin är omtvistad, eftersom den egentligen underminerar hans tes om att avvikare är den som definieras som sådan, oavsett faktiskt agerande.

Jag kommer att utgå från en lite annorlunda variant, där de attribut som korsas är sannfärdighet, alltså att vara ärlig och öppen, respektive trovärdighet, dvs. att definieras eller bedömas som sannfärdig – även om trovärdighet, som jag snart ska visa, också kan ha delvis andra innebörder. Becker använder sin fyrfältstabell för att åskådliggöra ”sekventiell avvikelse” eller hur en individ kan röra sig mellan de olika fälten, men jag försöker här snarare beskriva och förklara det relativa oberoendet mellan de två egenskaperna sannfärdig och trovärdig och hur berättelsers karaktär kan påverka trovärdighetsbedömningar. Jag låter här ”sannfärdig” stå för ett föreställt faktiskt förhållande medan ”trovärdig” representerar en definition eller konstruktion av en individ eller en berättelse.

Sannfärdig

		Ja	Nej
Trovärdig	Ja	1.	2.
	Nej	3.	4.

Det övre vänstra fältet (1) inrymmer ärliga människor som också framstår som trovärdiga för oss och för andra. Det är en oproblematisk kategori, men nödvändig för att ett samhälle ska fungera. Det måste ju finnas personer vi kan lita på! Men även lögnare och bedragare som vi avslöjat som sådana och inte tror på – fält 4 – fyller viktiga samhällseliga funktioner: de bekräftar behovet av vårt rättsväsende och legitimerar straff och kontroll, samtidigt som de som kategori ger stora delar av medierna deras existensberättigande och också är helt centrala för film och TV-serier som ett slags slutpunkt i ett drama mellan gott och ont. Polisen, SÄPO, domstolar, tidningar, radio och TV och inte minst sociala medier och lokalt skvaller får näring av ambitionen att avslöja verkliga eller fiktiva lögnare som initialt framstått som trovärdiga och som alltså förflyttas från fält 2 till fält 4.

Den avslöjade förrädaren, som svikit sin grupp är, som Malin Åkerström (1991) visat, en social typ som generellt väcker avsky och som det är vedertaget att stöta ut och bestraffa – det kan till och med anses vara moraliskt rätt att göra så. Hon exemplifierar med tjallaren, som vid upptäckt kan drabbas av svår utfrysning och hämnd av dem som lämnats ut, men som inte heller möter respekt hos dem som vunnit på och kanske till och med framtingat informationen. Men tjallaren skulle också kunna placeras i fält 3, som en person som visserligen anses sannfärdig i sina avslöjanden av kumpaner och kollegor, men som ändå – eller kanske just därför? – inte anses trovärdig som person. Visselblåsare har vittnat om hur omgivningen gradvis förflyttat dem från fält 1 till fält 3: även om det de berättat om sin organisation anses vara sant bedöms de efter

avslöjandet inte längre som trovärdiga av sina chefer och arbetskamrater (Hedin & Månsson, 2008).

Vad jag främst intresserar mig för i denna text är just den tvetydiga och notoriskt instabila bilden av dem som är sanningsenliga men inte anses trovärdiga (fält 3) eller som inte är sannfärdiga men ändå bedöms trovärdiga (fält 2). Eftersom dubbeltydighet och osäkerhet ger upphov till kognitiv dissonans strävar vi oupphörligen efter att förflytta dem som är placerade i något av dessa två fält till något av de två entydiga fälten, alltså som trovärdiga sanningssägare (fält 1) eller som opålitliga bedragare (fält 4). Vi gör hela tiden preliminära, intuitiva eller automatiska bedömningar av andra människors trovärdighet, men om de ifrågasätts eller vår osäkerhet väcks söker vi belägg för våra uppfattningar för att undvika att bli lurade, men också för att inte riskera att misstro eller klandra någon som inte förtjänar det. Tvivel är nämligen handlingsförlamande och mer energikrävande än att konsekvent misstro eller lita på en annan individ (Luhmann, 1968; Sahlin, 2019).

Redan här måste jag för att komma vidare göra två distinktioner. En gäller skillnaden mellan människor och deras utsagor, eftersom jag kan fästa tilltro till en person generellt även om jag ifrågasätter vissa uppgifter som hon lämnar, och vice versa: jag kan finna en berättelse trovärdig även om jag inte litar på den som förmedlar den. En annan distinktion är den mellan den egna bedömningen och föreställningen om andras bedömningar av något/någon som trovärdigt. Jag kan ju personligen uppfatta någon som trovärdig men misstänka att andra inte delar min uppfattning, eller tvärtom, misstro någon som omvärlden finner trovärdig. Även sådan obalans kan skapa olust. Därför excellerar dagstidningarnas ledarsidor i försök att påverka allmänhetens bedömningar av politikers trovärdighet. Samtidigt som en berättare/berättelse kan framstå som trovärdig för mig, för den grupp jag tillhör eller i relation till den grupp berättaren tillhör eller för det samhälle vi båda tillhör, kan en berättelse vara sannfärdig eller trovärdig i sin helhet, i vissa detaljer eller i sin kärna. Man kan till exempel tro på budskapet i en religiös urkund även om man misstror beskrivningar av enskilda händelser i den. Att trovärdighet inte bara avser vad som är sant utan också kan innefatta en värdering av den andres moral är ytterligare en komplikation.

Sannfärdig men inte trovärdig

Utgångspunkten för denna betraktelse är ett informellt samtal jag för länge sedan hade med en åklagare om en frikännande dom i ett misshandelsmål. I anslutning till en studie av besöksförbud satt jag och gick igenom akter, där åklagarmyndigheten samlat polisförhör, personblad, beslut, domar och förundersökningsprotokoll i ärenden som ibland gått till åtal och dom, andra gånger lett till att förundersökningen lagts ned. Flera av dessa ärenden gällde misshandel i nära relationer. Sådana polisanmälningar leder inte alls alltid till åtal, eftersom åklagaren för att få en fällande dom helst ska kunna presentera andra bevis än målsägarens berättelse, exempelvis vittnesmål, rättsintyg från läkare eller erkännande av den misstänkta. I en akt fanns det upprepade anmälningar från en äldre kvinna, flera läkarintyg om skador, och i något fall också ett erkännande från hennes man. Men där fanns också en dom, där tingsrätten friat den åtalade mannen. Domen hade inte överklagats, och eftersom åklagaren fanns i lokalerna där jag befann mig frågade jag honom varför. Han svarade då ungefär: ”Precis som det står i domen var hon inte trovärdig.” När jag frågade vad han menade sade han att han visst trodde att kvinnan hade blivit misshandlad, men han antog att hovrätten precis som tingsrätten inte skulle ha bedömt hennes berättelse som tillräckligt trovärdig för en fällande dom. I domen från mitten av 1990-talet stod det:

Tingsrätten gör denna bedömning. [Kvinnans] berättelse har varit osäker och starkt överdramatiserad. Den har i hög grad präglats av hennes missnöje med [mannens] påstådda ovilja att svara på tilltal och med hans benägenhet att vid vissa tillfällen lämna bostaden. Sammantaget kan hennes berättelse inte anses trovärdig och åtalet i de punkter där gärningarna förnekats av [mannen] skall därför såsom obestyrkta ogillas. [Mannen] har erkänt att han den 26 mars i år för att avvärja ett omedelbart förestående angrepp från [kvinnan] slagit henne med baksidan av handen. Den gärningen, som endast föranlett skada av lindrig natur, kan mot bakgrund av [kvinnans] agerande inte föranleda ansvar för honom. Inte heller åtalet i den delen kan alltså vinna bifall.

Även om stycket inleds med att rätten gjort en ”bedömning”, kännetecknas texten av en objektiv modalitet: hennes berättelse ”kan ... inte anses trovärdig”, åtalet ”skall” ogillas och den erkända gärningen ”kan mot bakgrund av [kvinnans] agerande inte föranleda ansvar” – som om det vore fråga om ett slags odiskutabla fakta (Fairclough, 2003, s. 164 ff.). Att de bygger på en bedömning av parternas olika grad av trovärdighet framgår å andra sidan tydligt i formuleringar som mannens ”påstådda” ovilja att svara på tilltal, medan skälet till att han slog henne, ”för att avvärja ett omedelbart förestående angrepp”, framställs som en objektiv orsak, som om både han och rätten hade full

vetskap om vad kvinnan annars skulle ha gjort. Detta utdrag ur domen gör mig fortfarande förbryllad i kombination med mina egna minnesanteckningar om att det i akten fanns rättsintyg från läkare avseende fem olika misshandelstillfällen under loppet av ett halvår. Men min poäng här, och startpunkten för denna lilla undersökning, är att en bedömning av en berättelse som ” trovärdig” inte är detsamma som att ”tro på” dess innehåll. Åklagarens slutsats att hon talade sanning men inte var trovärdig är ett uttryck för just denna distinktion; en person kan alltså bedömas som sannfärdig men ändå beskrivas som icke trovärdig.¹

Att tingsrätten explicit slog fast att kvinnans berättelse inte var trovärdig men implicit att mannens var det framstår däremot mest som en moralisk värdering; det är hennes beteende och kommande angrepp som fått mannen att slå henne. Men domen kan också läsas som ett generellt underbetyg till hennes framträdande, som beskrivs som ”starkt överdramatiserat” och ”präglats av hennes missnöje”. Enligt mina fältanteckningar sade åklagaren också:

Det var helt omöjligt att föra ett sakligt resonemang [med kvinnan], som ju också behövs för en dom. Både målsägandebiträdet och jag pratade med henne i pausen om att hon måste lugna ner sig, men det hjälpte inte. /.../ I rätten vägrade hon att ta reson, hon tyckte att han hade misshandlat henne, punkt slut, då behövde vi inte gå in på något mer, då skulle han bara dömas för det. Men så går det ju inte till!

Det räcker alltså inte med att säga sanningen, och inte ens med att bli trodd för att uppfattas som trovärdig.

Ej sannfärdig men ändå trovärdig

Precis som man kan vara sannfärdig utan att anses trovärdig, kan man uppfattas som trovärdig, även av en bedömare som är övertygad om att det man förmedlar inte är sant. I en fokusgruppsintervju med nämndemän (från en annan tingsrätt) kom det upp

¹ I det forskningsprojekt om myndigheters trovärdighetsbedömningar som detta kapitel delvis bygger på var utgångspunkten att sådana bedömningar görs ur en maktposition, i anslutning till beslutsfattande. Myndighetspersoner tenderar att beakta hur andra – chefer, JO, revisionen, den förlorande parten eller en högre instans – skulle bedöma deras beslut eller domar. En läsare av ett utkast av detta kapitel undrade om man även i privatlivet skiljer mellan sannfärdighet och (andras bedömning av) trovärdighet. Det har jag visserligen inte studerat, men troligen gör man det vid ställningstaganden som man förväntas berätta om eller motivera – t.ex. en flyttning, ett arbetsbyte, en separation, eller att man förlåtit en oförrätt (eller inte).

exempel på när personer sagt något annat i de muntliga förhandlingarna i rätten än i polisförhören:

Nämndeman nr 4²: Dom har sagt en sak i polisförhören och sen när dom ska vittna då så minns dom absolut ingenting. Då undrar man varför... Även om det gått en viss tid så måste man väl ha nån minnesbild...

I: Mm...

Nämndeman nr 2: Vi hade ju ett sådant mål. Det var två äkta makar där kvinnan då som hade anmält mannen plötsligt kom på att "det är faktiskt mina barns far, och vi ska ju ändå..." Även om dom inte skulle leva ihop som gifta, så skulle dom ju ändå leva ett liv ihop på något vis ... Så att hon ville ta tillbaka, under rättegången ville hon ta tillbaka alltihop. Men det gick ju inte för då sa ju åklagaren att "nu driver jag detta oavsett vad du tycker". Men det blev inte vid det tillfället, så att det kom tillbaka det målet... Men... hon har ju rätt...

I: Men gjorde det henne mer eller mindre trovärdig?

Nämndeman nr 2: Det gjorde henne *mer* trovärdig tycker jag faktiskt, att hon tänkte efter att det här blir ju problem inte bara för honom utan även för barnet och henne och alla... hela familjen. Och det var modigt av henne tycker jag. Via sin advokat gick hon då och ville inte vara med längre. (Ur fokusgrupp 4 med nämndemän)

Kvinnans anmälan verkar ha betraktats som både sannfärdig och trovärdig, medan återtagandet av den i rätten knappast uppfattades som att det anmälda inte hänt. Ändå gjorde det kvinnan som person "*mer* trovärdig" eftersom hennes ändrade ställningstagande tolkades som grundat på omsorg och omtanke om hela hennes familj (inklusive den åtalade mannen). Liksom i den citerade domen verkar trovärdighetsbedömningen i detta fall mer kopplad till en värdering av kvinnans moral än till sanningshalten i hennes utsagor (jfr "ädla motiv" i Åkerström 1991, s. 51 f.).

I den del av min studie av myndigheters trovärdighetsbedömningar som gällde socialt arbete med försörjningsstöd, fann jag att osanningar och undanhållanden i sig

² Jag genomförde i detta projekt fyra fokusgruppsintervjuer med nämndemän och fyra med handläggare inom socialtjänsten. Deltagarnas nummer är hämtade ur utskrifterna, så exempelvis "nr 4" finns i alla fokusgrupper. Den enskilda intervjun med en juristdomare och fokusgruppsintervjuerna har genomförts i olika kommuner och tingsrätter och den citerade domen kommer från ytterligare en annan tingsrätt. I studien intervjuades också ett antal enskilda individer om sina erfarenheter av att vara föremål för myndigheters trovärdighetsbedömningar.

inte alltid minskade trovärdigheten hos personer som ansökte om socialbidrag, enligt handläggarnas bedömning. Det fanns framför allt en förståelse för att klienter ibland inte sade sanningen om, eller undanhöll, sådant som det kunde kännas pinsamt att berätta om, men de kunde också uppfattas som trovärdiga om sina behov på en mer abstrakt nivå, även om handläggarna inte alltid trodde på deras uppgifter om sina utgifter. Kanske ansågs sådana detaljer inte så avgörande för beslutet. De godtog också att klienter ljög för andra, t.ex. i sina självpresentationer när de sökte jobb, och ibland att de lämnade osanna uppgifter som var lätta att genomskåda (Sahlin, 2019). En socialarbetare gav ett exempel:

Jag hade alltså en kille som skulle vara arbetssökande som lämnade in (*skratt*), han lämnade in såna här sökajobblistor med *jättemånga* olika sökta jobb då varje gång. /.../ Och jag kollade faktiskt aldrig upp dom, för jag tyckte han hade lagt ner sån möda på detta ändå, på något vis.

(*alla skrattar*)

/.../

Ja, han hade verkligen ansträngt sig så och tagit reda på alla dom här ställena då och så där. Fast sen kanske han inte alls hade pratat med alla dom här människorna. (Ur fokusgrupp 1 med socialsekreterare.)

En person som sökt försörjningsstöd i en annan kommun beskrev hanteringen av jobbsökarlistor på ett liknande sätt: ”säger jag att jag skickat tusen jobb till henne [handläggaren] så godtar hon det”. Det finns alltså accepterade lögnar – en handläggare eller domare kan overse med osanna redogörelser som de genomskådat, kanske delvis för att de inte antas leda till ett felaktigt beslut. Här antyds också betydelsen av trovärdighet i en ”yttre krets” – när en fulltecknad jobbsökarlista kan fogas till akten framstår beslutet om fortsatt försörjningsstöd ändå som legitimt vid en eventuell granskning.

I andra fall kan det krävas en sammanhängande och logisk berättelse som gör en person och hens agerande åtminstone hypotetiskt trovärdiga.

Behovet av berättelser

Kvinnan i mitt första exempel som inte bedömdes trovärdig ”tyckte att han hade misshandlat henne, punkt slut, då behövde vi inte gå in på något mer”, enligt åklagaren,

”men så går det ju inte till!” Det behövs också ett ”sakligt resonemang”. Kanske kan det vara just en berättelse – i detta fall var det uppenbart att rätten bedömde mannens förklaring till sitt slag som rimlig och trovärdig, medan kvinnans tal om misshandel inte uppfyllde rättens krav på en berättelse.

I fokusgruppsintervjuer med personer med uppdrag eller arbeten som innefattar trovärdighetsbedömningar har jag frågat vad sådana bedömningar baseras på. Sådant som blickar, kroppsspråk, mimik och röstläge blir då ofta föremål för diskussion eftersom det är svårt att avgöra vad som beror på nervositet och vad som är tecken på lögn, men generellt betonades personens berättelse. Socialsekreterare och nämndemän använde ofta likartade ”kvalitetskriterier”, som att en trovärdig berättelse ska vara spontan, sammanhängande, motsägelsefri, detaljerad och informationsrik, utan luckor och med en tydlig röd tråd, struktur och logik som svarar mot situationen och bedömarens förväntan och behov.

Det verkar dessutom vara en förutsättning för trovärdighet att berättaren inte ska ha något att vinna på berättelsen, som i alla fall inte ska vara färgad av en avsikt att få fördelar, såsom skadestånd, extra bidrag eller sympati, eller av hämndbegär, dvs. den trovärdiga berättaren har en hög moral. Den ska också förmedlas på ett språk som stämmer överens med såväl situationen som bedömarens bild av berättarens ålder, klass, sociala tillhörighet och position – exempelvis ska den som ansöker om socialbidrag inte försöka uppträda som en expert på socialtjänstlagen. Det betyder logiskt sett att en och samma berättelse inte fungerar lika bra i alla sammanhang och för alla bedömare, och i förlängningen att trovärdighet är ett attribut som är relaterat till såväl situationen och institutionen som relationen – kanske mer än till huruvida det som sägs är sant eller inte.

Enligt Gubrium och Holstein (1998, 1999) bygger personliga berättelser inte bara på individuella erfarenheter utan också på kulturella resurser och samarbete med intervjuaren (eller andra deltagare), samtidigt som de är underkastade en narrativ kontroll. Den är inte alltid är synlig, men i rätten och på socialkontoret är den institutionella styrningen uppenbar. I en rättegång kan visserligen de inblandade privatpersonerna – tilltalade, målsägande och vittnen – uppmanas att berätta fritt vad de gjort, känt och sett, men de professionella aktörerna – juristdomare, åklagare, advokater – utövar kontroll över berättelserna genom frågor och ifrågasättande och genom att uppmana den som hörs att hålla sig till ämnet och därmed avbryta olika delar av berättelsen som den som talar kan vilja utveckla och anser vara relevanta. Jurister avgränsar och fragmentiserar berättelser i en rättegång för att anpassa dem till lagen och juridiken, skriver t.ex. Bergman Blix och Minissale (2022). Även om jag inte

självt observerade den rättegång som jag inledningsvis relaterade resultatet av, är det uppenbart att kvinnan inte accepterade juristernas försök att forma hennes historia och framträdande så att det fyllde deras kriterier på trovärdighet. Annorlunda uttryckt förvägrade hon dem den berättelse som de behövde för att kunna motivera en fällande dom.

Beskrivningar av dysfunktionella berättelser var inte heller ovanliga i mina fokusgruppsintervjuer med socialsekreterare:

Socialsekreterare nr 2: Ibland får man ju styra samtalet också, lite. När det spårar ur ibland. Och det, men det är ju väldigt individuellt. Jag tänker på en kvinna som vi hade tillsammans (*socialsekreterare nr 1: skratt*) som var psykiskt sjuk, och vi hade en missbrukare som var fruktansvärd liksom vid besöket men, det gick inte att få ett vettigt ord (*nr 1: Nej*) liksom allting, och det bara *forsade* ur henne, precis som du säger, det gick inte att få hejd på nåt och få st-

Socialsekreterare nr 1: Nej det gick, hon berättade om hela sitt liv, fast det kom *samtidigt*, alltså det som hände när hon föddes, och nu, och i framtiden och förra veckan och alltihopa berättade hon samtidigt. På samma gång! Och alla människor i hela hennes liv som var inblandade som hon berättade, med *förnamn*! (*nr 2: Ja*) Alltså: "och då sade Bengt att .. Och sen så var det ju den jävla Peter på den social-" och så här, så att man bara – det gick inte att få nån reda i det (*skratt*).

Socialsekreterare nr 2: "Och polisen där" och "misshandel", och allt (*nr 1: Allt!*) Allt, liksom. (Ur fokusgrupp 4 med socialsekreterare)

Vad som saknades var tydligen främst en kronologisk linje, men det var också problematiskt att personen inte lät sig styras av vad handläggarna ansåg sig behöva veta, vad som var relevant för dem. En deltagare i en annan fokusgrupp med socialsekreterare gav en liknande bild:

... det här när man bara *väller* ur sig uppgifter och berättar och berättar och berättar och berättar allt liksom på en gång. Och jag sitter här och jag får inte en syl i vädret, jag kan inte få in en fråga och liksom det kommer mer och mer uppgifter och det blir rörigare och rörigare ...

Men för den som söker försörjningsstöd är det inte alltid så lätt att förstå vad beslutsfattaren vill veta, särskilt om man har en annan problemdefinition än sin handläggare. En kvinna med mångårig erfarenhet av att söka socialbidrag beskrev hur det kunde gå till:

... dom ifrågasätter ju: "Varför är din situation som den är? Varför?" Men om man då tycker att det gäller bara *nu*, jag vill bara gå tillbaka till [för] några år

sedan och då får man: ”Ja, men varför är det så?” – ”Jamen det var till följd av att jag gjorde så”, och sedan går jag ytterligare några år tillbaka och det slutar alltid ändå med att man får dra hela livshistorien. /.../ Då tycker jag att jag börjar känna mig lite frustrerad och stressad och vill komma till saken med vad jag behöver hjälp med... Men jag har lärt mig det att första timmen – jag försöker vara så kortfattad i min livshistoria, fast det kommer ändå alltid upp /.../ Jag vet inte om det är så för alla andra, men i mitt fall är det så: de vill gärna höra min livshistoria. – Eller så är jag en sån intressant berättare.

Varför vill handläggarna höra hennes livshistoria? Och varför citerar jag henne här? Och vad menade åklagaren i det först beskrivna misshandelsfallet med att det behövs ”ett sakligt resonemang”? Det handlar om vårt behov av berättelser, som ramar in och kontextualiserar även det som enligt byråkratiska system ska följa en enkel logik.

En slutsats i min undersökning av skillnader mellan trovärdighetsbedömningar i rätten respektive på socialkontoret var att socialarbetare primärt eftersträvar förståelse, medan domare söker sanningen om ett händelseförlopp i relation till lagen och åtalet. Berättelser har därför olika funktioner för dem, men båda myndigheterna behöver dem.

Om att tolka berättelsers brister

Om en berättelse inte har den kvalitet som krävs för att vara trovärdig kan bedömnarna kompensera det genom tolkningar och förklaringar av dess brister. Enligt Bergman Blix och Minissale (2022) försöker professionella i rätten balansera objektifieringen av en berättelse med empati och perspektivtagning, något de kallar proximering. Jag fann många exempel i min studie på att brister i berättelser som antogs bero på skam inte påverkade trovärdighetsbedömningen negativt. ”För mig är det OK att man döljer sitt missbruk”, sade t.ex. en socialsekreterare, och andra deltagare i samma fokusgrupp exemplifierade med psykisk sjukdom som klienter av någon anledning kunde skämmas för och därför undanhålla. Även nämndemännen kunde ursäkta lögner och motsägelser hos dem som utsatts för våld om de antog att det berodde på skam.

För ett antal år sen, jag hade [en kvinna på] drygt sjuttio år, och där var det konkret för hon hade fått armen bruten av sin, misshandlad, liksom, så det hade ju skett då. Och han erkände. Men hon ville helst inte berätta för det var som hon skämdes för att hon hade blivit misshandlad. Men sen kröp det ju fram liksom, att det hade ju pågått i femtio års tid. Hon hade gått över till grannar och ”det gick över sen när han vart nykter igen”, och sånt där. Hon satt och skämdes för att berätta det. (Ur fokusgrupp 1 med nämndemän.)

I det här fallet förstod nämndemannen varför den misshandlade kvinnan inte ville berätta vad som hänt: hon skämdes. Så även om hennes berättelse först inte var sannfärdig färgade det inte av sig på bedömningen av trovärdigheten hos hennes person eller hennes berättelse, som ju inte var fullständig. En juristdomare gav ett annat exempel i en enskild intervju:

Det är många gånger jag har vart med om, att jag har märkt till exempel i våldtäktsmål, att kvinnan kan ljuga om ... alltså hon har blivit våldtagen, men hon ljugar om hur mycket initiativ hon själv tagit för att ha sex. Innan, alltså. Hon vill alltså framställa det som att han i stort sett bara dök på henne, hemma i lägenheten. Och det är ju inte särskilt, alltså, det, det är typiskt. Man märker det så ofta hur dom skäms över att faktiskt själv har hon nog varit lite pigg på att få hem honom och sånt där, va. Och så, så att det ... och där kommer det smålögnar. Och då måste jag se igenom att här ljugar hon om nånting som jag har förståelse för att hon ljugar. Hon vill inte berätta om detta.

Domaren hade förståelse för lögnen eftersom han förstod att hon skämdes och lät den inte påverka hans bedömning av trovärdigheten i berättelsens kärnbudskap. En berättelse behöver alltså inte nödvändigtvis vara vare sig fullständig eller sann i sina detaljer för att uppfattas som trovärdig i det som är mest centralt för den som lyssnar och som ska ligga till grund för ett beslut, om bedömaren finner en moraliskt acceptabel förklaring till lögnerna. Fåordighet och ett uppenbart nervöst beteende behövde inte heller minska individens trovärdighet enligt fokusgruppsdeltagarna. Kanske är förklaringen att både nervositet och skam uppfattas som uttryck för ett erkänt underläge i rätten eller på socialkontoret, och därmed som en bekräftelse av bedömarens makt och överordning.

Avslutande diskussion

I detta kapitel har jag velat visa att trovärdighet inte har så mycket med sannfärdighet att göra genom att ge exempel på hur personer kan uppfattas som sanningsenliga men ändå inte trovärdiga, och vice versa, behandlas som trovärdiga trots att de inte antas vara ärliga och öppna och säga sanningen. Istället för sanningshalten verkar berättelsers form och karaktär och huruvida osanningar och förtiganden kan ges en moraliskt acceptabel förklaring avgöra om någon bedöms som trovärdig.

För att bedömas som trovärdig av myndigheter som socialtjänsten och domstolar är det alltså en fördel att vara en god berättare som kan förmedla sin historia sammanhängande och strukturerat med lagom mycket detaljer och med en lyhördhet

för vad bedömarna anser vara relevant information. Sannfärdighet är däremot ingen nödvändig förutsättning för att vara trovärdig; ibland kan en bra berättelse, liksom mottagarens tendens att fylla ut eller ge moraliskt acceptabla förklaringar till luckor och inkonsistenser i den, medföra att den som lyssnar överser med vad som framstår som överdrifter, undanhållanden eller t.o.m. lögner – åtminstone om det kan tolkas som uttryck för skam eller omsorg om andra, och inte som trots eller arrogans. Omvänt kan den som talar sanning ändå bedömas som icke trovärdig om personen ifråga inte kan eller vill förmedla en berättelse eller en känslomässig reaktion som ramar in det som hävdas på ett sätt som är adekvat och acceptabelt för den institution det gäller. Byråkratier ägnar sig ofta åt en stark styrning av klienters redogörelser så att de blir begripliga och hanterliga för organisationen; berättelser som fungerar i privatlivet kan betraktas som dysfunktionella och ofullständiga i institutionella sammanhang. Den smått paradoxala slutsatsen blir alltså att myndigheter som antas ägna sig åt att efterforska och kräva sanningar, istället fordrar berättelser i en form som gör dem – eller berättaren – trovärdiga. Sannfärdigheten blir därmed underordnad.

Kvinnan som gång på gång måste ”dra hela livshistorien” för sina socialsekreterare *var* en intressant berättare, och i min bok om trovärdighetsbedömningar i socialtjänsten använde jag ojämförligt flest citat ur just hennes intervju. Det fick mig att fundera på om vi själva som kvalitativa forskare har samma tendens att – mer eller mindre medvetet – ge mer utrymme åt forskningsdeltagare som skildrar erfarenheter och upplevelser på ett lagom ingående och personligt sätt och så att det passar in i och utvecklar våra perspektiv och frågeställningar och gärna väcker viss empati. Även vi söker och ger företräde till goda berättelser, och liksom domare och handläggare vill vi ha narrativ kontroll, både under intervjuerna och i efterhand, när vi skriver vår egen berättelse – som vi hoppas ska bedömas som just trovärdig (Lincoln & Guba, 1985; Seale, 1999). Vi väljer citat som intresserar oss, som vi förstår och kan tolka och som hänger samman, är lagom konkreta och gärna har en poäng och några överraskande inslag, medan mer dysfunktionella berättelser på sin höjd blir föremål för metodologiska reflektioner (Sahlin, 2003).

Den som inte förmedlar berättelser som mottagaren kan förstå, omforma, tolka, analysera och förklara riskerar i så fall att varken bli trodd, hörd eller sedd av myndigheter eller representerad i forskningen.

Referenser

- Becker, H. S. (1966/1973). *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York etc.: The Free Press.
- Bergman Blix, S. & Minissale, A. (2022). (Dis)passionate law stories: the emotional processes of encoding narratives in court, *Journal of Law and Society*, vol. 49, pp. 245–262.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*, London and New York: Routledge.
- Gubrium, J. F. & Holstein, J. A. (1998). Narrative Practice and the Coherence of Personal Stories, *The Sociological Quarterly*, vol. 39, no. 1, pp. 163–187.
- Gubrium, J. F. & Holstein, J. A. (1999). At the Border of Narrative and Ethnography, *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 28, no. 5, pp. 561–573.
- Hedin, U-C. & Månsson, S-A. (2008). Repressalier mot kritiker i offentliga organisationer, *Socialvetenskaplig tidskrift*, vol. 15, no. 3–4, pp. 276–294.
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*, Beverly Hills, CA: Sage.
- Luhmann, N. (1968/2005). *Förtroende. En mekanism för reduktion av social komplexitet*, Göteborg: Daidalos.
- Sahlin, I. (2003). Självpresentationer och stereotyper i intervjuer. En studie i brott, i A. Meeuwisse & H. Swärd (red), *Den ocensurerade verkligheten i reportage, bild och undersökningar*, Stockholm: Carlsson bokförlag, s. 247–270.
- Sahlin, I. (2019). Socialtjänstens trovärdighetsbedömningar. Tilltro och misstro vid handläggning av ekonomiskt bistånd, Malmö: Égalité.
- Seale, C. (1999). Quality in Qualitative Research, *Qualitative Inquiry*, vol. 5, no. 4, pp. 465–478.
- Åkerström, M. (1991). *Betrayal and Betrayers. The Sociology of Treachery*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.

FRÅN KRIG TILL BYRÅKRATI

– ungdomars erfarenhet av flykt

Goran Basic

I dagens krig blir civila inte sällan måltavla för – och ibland deltagare i – krigshandlingar (Basic, 2018; Masten, 2017; Malešević, 2010)¹. De som flytt från sådana krig lider ofta av posttraumatisk stress, depressioner, återkommande mardrömmar, känslomässig avtrubning och återupplevelser av traumatiska ögonblick (Majumder, 2019; Pejovic-Milovancevic m.fl., 2018; Masten, 2017; Longobardi m.fl., 2017). Ensamkommande flyktingbarn har visat sig utveckla nedstämdhet och oro som sammanfaller med dels migrationens speciella påfrestningar, dels vuxenblivandets allmänna påfrestningar (Vervliet m.fl., 2014). De har sämre mental hälsa än de som anlänt tillsammans med sina föräldrar och har ofta utsatts för fysisk och sexuellt våld (Jensen m.fl., 2015).

Detta kapitel handlar om ungdomar som har upplevt ett krig, tagit sin tillflykt till Sverige samt omhändertagits och placerats på HVB. Utgångspunkten är interaktionistisk (Blumer, 1986), konstruktionistisk (Burr, 2015) och etnometodologisk (Garfinkel, 2002). Det betyder att upplevelser av krig, omhändertagande och olika typer av maktutövning studeras mindre i termer av statiska "bagage" och mer i termer av institutionellt och materiellt situerade interaktioner.

I etnometodologisk anda analyseras hur ungdomar själva använder identitetsrelaterade och kulturella resurser i vardagen (berättelser, metaforer, vokabulärer, roller, statussymboler och så vidare), till exempel när de beskriver maktutövning, uttrycker

¹ Detta kapitel publicerades i vissa delar och i en längre version på engelska i den vetenskapliga tidskriften *Societies* med titel "Symbolic Interaction, Power, and War: Narratives of Unaccompanied Young Refugees with War Experiences in Institutional Care in Sweden" (Basic, 2022).

livsvillkor, formulerar kritik och laborerar med erfarenheter. Krigsupplevelser kan ge sympati och bygga upp en distinkt typifiering ("krigsbarn", "traumatiserad", "offer", "hjälte") men de är också förknippade med viss status. Ungdomen besitter personliga kunskaper som andra inte har.

Det empiriska materialet samlades in under informanternas första tid i Sverige. Den tiden kan ses som en *ouvertyr* inför början på ett nytt och bättre liv. Krigets våld och maktutövning tycks leva vidare och vara närvarande i berättelser, även om det inte alltid sker på ett förväntat sätt.

Intervjuerna är ofta emotionellt laddade. Det rör sig om smärtsamma återgivningar om, exempelvis, hur hela familjen och alla byns invånare flyr från talibanerna och hur bästa vännen blir dödad i en självmordsattack. Berättelserna handlar även om frihetsberövade vänner och släktingar som aldrig återvänder, en pappa och storasyster som dödas, en plågsam resa till Sverige samt olika professionella aktörer i Sverige som ibland återges som empatiska som försöker bistå ungdomarna, men ibland som maktutövare som misstänkliggör ungdomar.

Kriget som skräckfilm

Samhällsklimatet innan och under ett krig kännetecknas av aggressiv retorik i mellanmänniska interaktioner, medial, ekonomisk, politisk, religiös och militär uppladdning, samt intensiv produktion av nya symboler. Ledare agiterar, trupper drar fram, civila frihetsberövas, dödas eller flyr, hus plundras och kvinnor våldtas, gränser ritas om, stater skakas i grunden eller försvinner kanske helt. I denna strida ström av samhällsförändringar lär sig samhällsaktörer, mer eller mindre framgångsrikt, att hantera de nya påfrestningar som kriget medför (Basic, 2018; Masten, 2017; Malešević, 2010).

I ungdomarnas berättelser framställs krig som en maktutövande praktik, där återgivningen av fred jämförs med och relateras till återgivningen av krig. Ungdomen Asim från Syrien ger under en intervju en bild av livet för civila i ett krigsdrabbat samhälle med utgångspunkt i en berättelse om sina krigsminnen från barndomen, närmare bestämt förändringar i samhället i början av kriget. Asim berättar om rädslan som får de drabbade att "kissa på sig och gråta":

Det räcker att man hör att militären är på väg att attackera staden eller byn, då börjar de som hör detta kissa på sig och gråta. Personen som hamnar mellan

soldaternas händer räknas som döda, slut /.../ Vi sov inte på nätterna på grund av rädslan att bli tagna av militären. Det var vår rädsla.

I sina berättelser verkar ungdomar dramatisera betydelsen av krigets interaktioner. Dramatiseringen kan tolkas som aktörernas aktualisering av specifika förhållanden mellan aktörer som betraktar sig själva som distanserade från andra grupperingar. Krigsinteraktioner kan därför definieras som uttryck för en identitet, i och med den grundas på en kontrast i förhållande till andra. I det interaktiva skapandet av kontrastförhållanden, jämförelser (Scheler, 1992) mellan aktörer och lärande i krigskontexten görs olika kategorier synliga i berättelserna.

Offer konstrueras i termer av rädsla, död, förföljda "dissidenter" och deras familjer samt en äldre syster och pappa som mördats. Förövare konstrueras i termer av militären som attackerar civila samt som "mördare" som agerar i ett krigsdrabbat land. Sådana dikotoma kategorier kan analyseras som ett resultat av en moralisk produktion som har en upprinnelse i den återgivna maktutövningen.

Liknande teman diskuteras under intervjun med Samir från Irak som återger en metafor. Livet bland civila i ett krigsdrabbat samhälle jämförs med "en skräckfilm":

Amerikanerna brukar komma med deras stridsflygplan, helikoptrar och deras militäriska konvojer, man sitter hemma och osäker på när man kan bli attackerad. Sådana dagar var hårda, man känner sig som i en skräckfilm. Man kunde inte vara säker eller veta vad kommer att hända. Raketer och bomber kunde falla ner när som helst. Det sker nästan dagligen och blev en del av livets vardagliga händelser. Efter att det lugnar ner sig kommer amerikanerna och rannsakar och visiterar med sina inspektionshundar. Min syster som var äldre än jag mördades i början av kriget i Irak.

I ungdomarnas berättelser skapas och återskapas vokabulärer, metaforer, ungdomarnas egna roller och statussymboler samt roller och statussymboler som tillskrivs andra (som till exempel "offer" och "förövare"). Ungdomarna använder kulturella resurser när de beskriver förövarnas maktutövning samt ett förödmjukat och stigmatiserat själv (Goffman 1990a). Det uttrycker en del av livsvillkoren i kriget: "kissa på sig och gråta", "Vi sov inte på nätterna på grund av rädslan att vi blir tagna", "rannsakar och visiterar med sina inspektionshundar".

Den särskilda identiteten som återges är en produkt av en serie av "krigsmaktutövande" interaktioner. Den här identiteten kan inte analyseras som bestående och oföränderlig då det finns ett nära samband mellan identiteter och omständigheter i omgivande kontexter. Identiteter förändras eftersom interaktionsritualerna (Collins, 2004) i krig och fred förändras. För att skapa nya identiteter under

och efter kriget krävs en ny identitetsgrundad symbolik som innebär en annan moralisk verklighet eller livsstil: "Min mor började jobba som hushållsarbetare hos några familjer", "nyheter från Sverige är viktiga och följs dagligen".

Den identitetsgrundade symboliken som produceras i ungdomarnas berättelse om kriget konstrueras i ett fortlöpande sammanhang från dåtid till nutid. Länkar till dåtiden verkar bidra till en relativ dämpning av krigets konsekvenser och på detta sätt kan de fungera lugnande för individen som fortfarande befinner sig i en påfrestande situation. I sådana beskrivningar är det förflutna och framtiden en betydelsefull källa för självrespekt och personlig äkthet.

Interaktiva öar av "fredsinteraktioner" i det förflutna verkar vara betydelsefulla som grund för den stabilitet som framställs som kontrast till ett hav av interaktioner från ett krig. Några av dessa öar berörs i kommande avsnitt som handlar om flykt från kriget.

Flykten som utpressning

Ungdomarnas berättelser om flykten från krig visar att krigsmaktutövande interaktioner byter skepnad i samband med flykten, men att de inte försvinner helt. Flykten från kriget, liksom själva kriget, återges som en maktutövande praktik. Ett krig och flykt från ett krig producerar, reproducerar och skingrar berättelser men det upprättar också nya berättelser.

Ungdomen Ekrem berättar om flykten från kriget till Sverige:

Ekrem: Resan till Iran tog drygt en månad, sedan befann jag mig tio månader i Iran, så därifrån tog jag mig senare till Sverige och det tog två månader. Nu har jag varit här i tio månader.

Goran: Vill du berätta om resan från Afghanistan till Iran. Hur gör man?

Ekrem: Man tar sig illegalt in i Iran. Vi gick till smugglarna som befann sig vid gränsen mot Iran, först sa de att vägen inte var säker så de vägrade hjälpa oss. Några gånger försökte vi men vägarna var inte säkra. Kort sagt tog det en månad innan vi var framme i Iran.

Goran: Vem bedömde om vägarna var säkra?

Ekrem: Smugglarna, det var de som fick pengar för att ta oss över gränsen till Iran. Smugglarna som är på andra sidan gränsen i Afghanistan är afghaner, och så fort tar man sig in i Iran, tar de iranska smugglarna över. /.../

Goran: När man betalar till smugglaren, betalar man för hela resan eller betalar man bara en handpenning och resterande betalas när man är framme? Hur går det till?

Ekrem: Vissa smugglare vill ha hela summan först men det finns en hel del som inte betalar hela beloppet på en gång, eftersom man inte vet om allting kommer att gå bra på grund av osäkra vägar. Tillsammans med smugglarna åker man till någon plats i Iran, där man får ett tillfälligt boende och under tiden får man ringa till någon bekant som ska skicka pengar till smugglarna innan de släpper oss fria. Jag blev tvungen att stanna där längre än en vecka för det uppstod något problem när pengarna skulle föras över till deras konto. Man måste ha någon för att skicka pengar. För min del var det en bekant som skickade pengarna. Han hade varit i kontakt med mina föräldrar under ett år.

Goran: Har det hänt någon gång att man ((flyktingar)) inte betalar pengar till smugglarna?

Ekrem: Det brukar hända rätt så ofta, men om man inte betalar, så får man rejält med stryk av smugglaren. Det finns många som är tvungna att stanna där för att jobba för dem i stället.

Återgivningar i ungdomarnas berättelser om flykten från kriget konstruerar ett nät av verbalt framförda moraliska koder vars innehåll ger orientering till individen att agera under flykten. Emellanåt är berättelser om flykten sorgliga och ungdomarna tar avstånd från agerandet hos andra aktörer, som exempelvis gränsvakterna som dödat flyktingar eller smugglarna som misshandlar eller tvingar flyktingar till slavarbete. Detta avståndstagande aktualiserar dels bilden av en förödmjukad och stigmatiserad ungdom, dels bilden av en aktiv och kompetent ungdom, en ungdom som fortfarande strider mot den orättvisa han drabbats av. Det skapas exempelvis en bild av en solidarisk hjälte: "Det var jag och en kvinna som jag bar på min rygg". Den bilden har en interaktiv grund, dels i jämförelse med en konkurrerande grupp i form av gränsvakter och smugglare, dels i växelverkan mellan krigsmaktutövande interaktioner och fredliga interaktioner.

Ungdomarnas återgivningar om flykt från kriget producerar bilder av frigörelse från olika gruppers direkta övervakning och kontroll som visar en tendens att leda till frustration och fortsatt strid. När gamla nätverk löses upp blir det omöjligt att bevara tidigare moraliska koder, värderingar och livsvillkor. Ungdomar som intervjuats i denna studie är ensamma i Sverige, de har flytt ett krig och under intervjuerna produceras det en bild av individen som inte längre begränsas av krigsmaktutövande moralregler och auktoriteter. Istället framträder bilden av ett ständigt överskridande av alla gränser som

funnits under kriget. Ett nät av interaktioner verkar skapa ett särskilt samhällstillstånd av fred där det, åtminstone i början, råder oklarhet kring villkor, ansvar, mål och moral.

Den ordning som grundas på fredliga interaktioner och inte på krigsmaktutövande interaktioner är ett viktigt element för fredlig samlevnad. Ungdomarna i denna studie återger i sina berättelser betydelsen av ritualer vilka bidrar till skapande av ett samhällsklimat som möjliggör att fler människor kan leva och interagera i samma kontext utan att utöva krigsmakt och våld. Det som utspelas mellan aktörerna i ungdomarnas berättelser om krig och flykt visar att sammanhållningen stärks genom ett beroendeförhållande mellan aktörer.

Interaktioner efter krig – anonymt och byråkratiserat

Ungdomar berättar att deras tillvaro i Sverige präglas av ovisshet. De vet inte om de ska få stanna i Sverige och gå kvar i skolan eller om de kommer att få träffa sina föräldrar igen. Trots osäkerheten uppskattar de Sverige och framförallt personalen på HVB och i skolan. De berättar om engagerad personal som utöver hjälp med att planera vardagen och hjälp med skolan även driver på kontakten med andra myndigheter. Missnöje, konflikt ("strid") och rädsla som uppmärksammas i berättelserna verkar vara ett resultat av professionella aktörers explicita och implicita maktutövning (Weber, 1968; Collins, 1986; Collins, 2008). Materialet ger också en bild av ett stigmatiserat samhällsklimat i Sverige och en frustrerande väntetid, vilket kan ses som en form av maktutövning som tycks reproducera starka emotioner, sociala jämförelser, degraderingar, stigmatisering samt ojämlikhet.

Under en intervju visar ungdomen upp dels ett förödmjukat och stigmatiserat själv, dels en identitetsförlust (Goffman, 1990a,b) relaterad till ankomsten till Sverige: "vi hade smutsiga kläder på oss", "jag märkte att folk tittade på oss", "på Migrationsverket tog de mina fingeravtryck, så blev jag registrerad /.../, och därefter placerades på ett transitboende". Ungdomen i fråga återger rädsla. Han gömmer sig och vill inte bli upptäckt av polisen. En ankomst till freden – till Sverige – betyder också en annan moralisk karriär. Han återger att han blir föremål för maktutövning, han lämnar fingeravtryck även om han inte är misstänkt för något brott. Allt detta kan ses som en del av inträdesproceduren innan han får tillgång till säng och mat på ett transitboende, vilket han är beroende av efter en långdragen och svår flykt.

Ungdomens återgivning producerar en bild av ojämlikhet och degradering genom regeltäthet och begränsningar samt det misstroende som den moderna

samhällsapparaten bidrar till. Han gestaltar hur han blir stigmatiserad vid ankomsten till Sverige och saknar fullt erkännande som jämlik individ (Medegård m. fl., 2022; Kesak och Basic, 2023).

Efter en observation och samtal med ungdomar vid matbordet på HVB noteras följande:

Ungdomar berättar på engelska att deras tillvaro i Sverige är oviss, de vill gärna dels stanna permanent i Sverige, dels träffa sina föräldrar igen. Föräldrarna återges vara kvar i hemlandet. Alla fyra berättar att de går i skolan i Sverige och vill gärna vidareutbildas och få arbete efter skolan. Alla fyra berättar med positiva ordalag om lärarna i skolan, en säger om sin lärarinna: "hon är som min andra mamma". Även personal som de möter på HVB beskrivs med positiva ordalag, som personal som hjälper med att laga mat, planera vardagen, hjälper med skola samt även driver på kontakten med myndighetspersoner när ungdomar önskar det (ringa, eposta, kräva möte, ställa krav). En ungdom säger om HVBs chef att "han är som en kompis som strider för oss". Jag frågar om stridens innehåll, mot vem ungdomar strider och varför. God man beskrivs som den mest vanliga antagonisten, striden beskrevs handla om pengar som ungdomen anser har laglig rätt till men som god man inte vill lämna över till ungdomar. Striden med socialsekreterare handlar om bristande möjlighet och hinder att komma i kontakt med socialsekreteraren i fallet, varken via telefon eller epost. Migrationsverket fattar beslut om ungdomar får lov att stanna i Sverige eller inte och beskrivning om striden med migrationsverket beskrivs som kryddad med respekt och rädsla.

(Fältanteckningar)

Med explicit maktutövning menas interaktivt agerande i relation till ett skrivet eller muntligt framfört beslut som är förväntat eller redan genomfört. Två sekvenser från fältanteckningen ovan återger god man och migrationsverkets personal som framställs i relation till beslut om rätt att få pengar till förfogande och beslut om rätt till permanent uppehållstillstånd. Med implicit maktutövning menas interaktivt agerande i relation till en aktör som förfogar över makt att fatta beslut som berör ungdomar men som inte uttalat kan relateras till ett specifikt beslutsfattande. En sekvens från fältanteckningen som belyser resonemanget är återgivningen av socialtjänstpersonal som förfogar över makt att fatta beslut i relation till ungdomar men som återges utan någon tydlig förbindelse till något beslut. Socialtjänstenspersonal beskrivs som svår att komma i kontakt med, även om ungdomarna har behov att tala med personen i fråga.

Berättelser om explicit och implicit maktutövning skapar även en bild av HVB-personal och personal i skolan som engagerade, de vill säga i positiva ordalag. Karismatiska aktörer på HVB och skola gestaltas och de sätter andra professionella

aktörer i arbete genom att ringa dem, kräva möten, samt ställa krav utifrån ungdomarnas önskemål och rättigheter. Dessa aktörer från HVB och skola ges i interaktionen en skyddande roll i relation till ungdomar som framställs vara i skyddsbehov.

I Basic och Matsuda (2020) analyseras medierapporteringen av den kategorin av ungdomar som bidrar till stigmatisering av hela gruppen. Ungdomarna återges genom en serie utpekanden – som en generell typ av våldtäktsmän och bidragsfuskare. Återgivningar i medier skapar dels en bild av den allmänna och vanliga stigmatiserande typen av ungdomar, dels en bild av en varelse på avstånd som inte är välkommen, som en form av allmänt stigmatiserad andre (Goffman, 1990a,b). Den negativa bilden i medier är inte okänd för ungdomar. Under ett samtal i TV-rummet på ett HVB berättar en pojke:

”Många människor i Sverige tycker inte om oss, personal här är jättebra, men många utanför det huset tycker inte om oss, läs bara var de skriver om oss på Internet”

(Fältanteckningar)

Det verkar som att både explicit och implicit maktutövning av professionella aktörers relation till ungdomar, liksom ett stigmatiserande klimat i det svenska samhället, bidrar till ett upprätthållande av ett särskilt sorts själv som kännetecknas av brist på jämlikhet och degradering (Goffman, 1990a,b). Att inte få pengar från god man fast ungdomen anser har laglig rätt till det, att inte få telefonsamtal besvarat av socialsekreterare, att vara konstant beroende av andra professionella aktörer, att utpekas som en våldtäktsman och bidragsfuskare i medierapporteringar – det här är sammantaget ett uttryck för maktutövning som bidrar till förödmjukelse och stigmatisering av individens själv.

I analysen av fenomenet kan vi inte bortse från tidigare interaktiva ritualer, från kontexten av tidigare krig och flykt från kriget. Dessa ritualer kan även analyseras som en serie uttryck för maktutövning under kriget, under flykten och efter kriget i Sverige. Ungdomarna verkar skapa en bild av stigma i sina återgivningar.

Avslutning

Maktrelationerna i ungdomarnas berättelser verkar vara präglade av krigserfarenheter från hemlandet, erfarenheter av flykt från kriget och erfarenheter av det nuvarande livet i ett samhälle där det råder fred. Avståndstagandet från aktörer från krigs-, flykt- och fredskontext tycks vara en utgångspunkt för uppbyggnaden av både ungdomarnas offeridentitet och deras framgång i relationer med vissa professionella och icke professionella aktörer.

De dominerande förklaringarna i tidigare forskning om ungdomar med krigserfarenheter tycks handla om posttraumatisk stress och medicinska eller psykiatriska behov (Majumder, 2019; Pejovic-Milovancevic m.fl., 2018; Masten, 2017; Longobardi m.fl., 2017), medan konkurrerande förklaringar till de ungas svårigheter tycks relativt nedtonade (t ex etablerade ojämlikheter i mottagarlandet, materiella och institutionella svårigheter, byråkratiska hinder, analys av interaktioner där ungdomar förväntas visa upp sina styrkor genom att till exempel lära sig nya saker såsom språket, Kesak & Basic, 2023; Medegård m.fl., 2022). Föreliggande kapitel pekar i denna senare riktning. Analysen anknyter till forskning om så kallad *emergent resilience* och krigsdrabbades möjlighet att förbättra sina livschanser efter en period av kamper mot negativa omständigheter (Jensen m.fl., 2015).

Detta ligger även i linje med analyser av hur flyktingars tidigare erfarenheter samverkar med dagliga stressorer i mottagarlandet (Vervliet m.fl., 2014). Krigsminnen kan förvärras av vardaglig stress i mottagarlandet, vilket gör det intressant för framtida studier att dokumentera och analysera vad denna stress i praktiken består av.

Från ett västeuropeiskt perspektiv är det lätt att föreställa sig att krig och krigskonsekvenserna äger rum ”där borta”, i ett annat land eller annan världsdel, vid en annan tidpunkt. Det är också lätt att renodla flyktingars krigserfarenheter, förenkla eller reducera dem. Därför är det angeläget att låta människor med krigserfarenheter på plats i olika västeuropeiska samhällen berätta om vilken betydelse erfarenheterna har. Ett exempel är berättelser om offerroller efter kriget samt om försoning och oförsonlighet. Tidigare studier från samhällen som drabbats av folkmord har exempelvis visat hur människor med krigsminnen försöker hantera det faktum att vissa händelser aldrig kan förlätas, eller i alla fall ge prov på ytterst små möjligheter till försoning (se till exempel Sirik, 2022; Basic, 2015; Hatzfeld, 2005).

Sådana berättelser kan inte reduceras till stress, sjukdom eller trauma. De ger snarare prov på identitetsskapande moraliska analyser.

Referenser

- Basic, G. (2022). Symbolic Interaction, Power, and War: Narratives of Unaccompanied Young Refugees with War Experiences in Institutional Care in Sweden, *Societies*, vol. 12, no. 3, p. 90, <https://doi.org/10.3390/soc12030090>.
- Basic, G. (2018). Definitions of violence: narratives of survivors from the war in Bosnia and Herzegovina, *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 33, no. 13, pp. 2073-2097, DOI: 10.1177/0886260515622300.
- Basic, G. (2015). Conditions for Reconciliation: Narratives of Survivors from the War in Bosnia and Herzegovina, *Journal of Criminal Justice and Security*, vol. 17, no. 2, pp. 107-126, https://www.fvv.um.si/rv/arhiv/2015-2/01_Basic_rV_2015-2.pdf.
- Basic, G. & Matsuda, Y. (2020). Inclusion and obstacles in the Swedish social pedagogical context: an analysis of narratives on working with unaccompanied refugee minors with wartime experiences in institutional care, *Croatian review of rehabilitation research*, vol 56, no. 1, pp. 1-18, <https://hrcak.srce.hr/240167?lang=en>.
- Blumer, H. (1986). Symbolic interactionism. Perspective and method, Berkeley: University of California Press.
- Burr, V. (2015). Social constructionism, New York: Routledge.
- Collins, R. (2008). Violence. A Micro-sociological Theory, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, R. (2004). Interaction Ritual Chains, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, R. (1986). Weberian Sociological Theory, New York: Cambridge University Press.
- Garfinkel, H. (2002). Ethnomethodology's program. Working out Durkheim's aphorism, London: Rowman & Littlefield.
- Goffman, E. (1990a) Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates, New York: Doubleday.
- Goffman, E. (1990b). Stigma. Notes on the management of spoiled identity, London: Penguin Books.
- Hatzfeld, J. (2005). Life laid bare: The survivors in Rwanda speak, New York: Other Press.
- Jensen, T. K., Fjermestad, K. W., Granly, L. & Wilhelmsen, N. H. (2015). Stressful life experiences and mental health problems among unaccompanied asylum-seeking children, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, vol. 20, no. 1, pp. 106-116.
- Kesak, H. & Basic, G. (2023). Interculturalism, ethnicity, and multilingualism in upper secondary school: an analysis of social pedagogical identities during pedagogical work with students newly arrived in Sweden, *Intercultural Education*, vol. 34, no. 2, pp. 180-198, <https://doi.org/10.1080/14675986.2023.2177623>.

- Longobardi, C., Veronesi T. G. & Prino, L. E. (2017). Abuses, resilience, behavioural problems and post-traumatic stress symptoms among unaccompanied migrant minors: an Italian cross-sectional exploratory study, *Psychiatr Psychol Klin*, vol. 17, no. 2, pp. 87–92, DOI: 10.15557/PiPK.2017.0009.
- Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*, Cambridge: University Press.
- Masten, A. S. (2017). Building a translational science on children and youth affected by political violence and armed conflict: A commentary, *Development and Psychopathology*, vol. 29, pp. 79–84, doi:10.1017/S0954579416001164.
- Majumder, P. (2019). Exploring stigma and its effect on access to mental health services in unaccompanied refugee children, *BJPsych Bulletin*, vol. 43, no. 6, pp. 275–281.
- Medegård, E. Henrixon, K. & Basic, G. (2022). Successes and obstacles in the work of upper-secondary schools with newly arrived students: A constructivist-inspired analysis of teachers' verbal accounts regarding their schools' organizational and practical work, *Journal of Pedagogy*, vol. 13, no. 1, pp. 5–29, <https://doi.org/10.2478/jped-2022-0001>.
- Pejovic-Milovancevic, M., Klasen H. & Anagnostopoulos, D. (2018). ESCAP for mental health of child and adolescent refugees: Facing the challenge together, reducing risk, and promoting healthy development, *Eur Child Adolesc Psychiatry*, vol. 27, pp. 253–257, <https://doi.org/10.1007/s00787-017-1064-1>.
- Scheler, M. (1992). *On feeling, knowing and valuing*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sirik, S. (2022). *Negotiating Memories: Survivor Narratives of Victimhood in Post-Conflict Cambodia*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Vervliet, M., Lammertyn, J., Broekaert, E. & Derluyn, I. (2014). Longitudinal follow-up of the mental health of unaccompanied refugee minors, *Eur Child Adolesc Psychiatry*, vol. 23, pp. 337–346.
- Weber, M. (1968). *Economy and Society*, New York: Bedminster.

VÄRLDENS ENKLASTE KULSPETSPENNA

Om korruptionens kontraster i en säljares berättelser

David Wästerfors

Världens enklaste kulspetspenna dyker upp tidigt i min intervju med den pensionerade och ytterst erfarne – för att inte säga slipade – försäljaren Rolf. Under hela sitt yrkesliv var han verksam i ett konsultbolag med uppdrag över hela världen. Han arbetade med att sälja tjänster till företag och offentliga institutioner i olika länder, framför allt i Mellanöstern men även i Öst- och Sydeuropa. Av sina chefer fick han flera uppdrag som gick ut på att rädda affärer som höll på att kapsejsa och därmed ”ro hem” pengarna. Jag sökte upp honom i Stockholm på vårkanten 2001 (Rolf var då i 70-års åldern) eftersom jag hade läst att han yttrat sig om mutor och jag ville skriva en avhandling i ämnet.

Där satt han i soffan i sin eleganta villa och talade in flera färgstarka exempel i min diktafon. Mest handlade det om vad som, i hans perspektiv, *inte* var mutor.

”Om man ändå ska överlämna nånting”, sa jag, ”hur ska man göra det för att- för att det ska fungera?” ”Ja (...) det måste vara naturligt, va”, sa Rolf.

Rolf: Så att man sitter och skojar och så känner man att man kommer i stämning [mm] och man är bara två stycken och så- och så säger man ”jag- jag- nu- nu- måste jag tyvärr gå för idag men kan jag inte få överlämna en liten penna här” [mm]. Och då har, en sak som jag tycker är väldigt fin, det är världens enklaste kulspetspenna men med en *gravering* på.

David: Mm. En personlig gravering?

Rolf: Ja, ja, en personlig gravering [jaha, mm]. Och så har jag tagit reda på exakt hur han stavar sitt namn och sånt där [mm, mm], Och då blir han *urförtjust*.

Exemplet med pennan var en i raden av historier som Rolf berättade den där vårdagen i Stockholm för mer än tjugo år sedan. Jag hade svårt för att släppa det. En enkel kulspetspenna med personlig gravering framstod som harmlös och snillrik på samma gång. Det stod för en oskyldig gåva men också för en lysande affärsmetod – eller kanske *affärsgest*. Det sätt på vilket Rolf berättade gav en charmerande ram till gåvan-metodengesten, en ram som i förlängningen (och med hjälp av andra intervjuer) ledde mig till mitt avhandlingskapitel *Uppvaktningar* (Wästerfors, 2004, s. 123-161).

En mottagare av en penna med personlig gravering framstår som uppmärksam på ett ytterst vänligt sätt. Han eller hon blir sedd, uppskattad och ihågkommen inte bara i egenskap av en roll utan som person. Att berätta om en sådan ”uppvaktning” framställer berättaren som inkännande och omsorgsfull – långt från bilden av en slug bestickare.

Rolf förfäktade inga klumpiga försök med sedelbuntar eller bjudresor. Tvärtom, finess var hans ledord – och etikett (jfr. Thelander & Åkerström, 2022). Ändå kvarstod något aningen ljusskyggt i hans framställning, som om Rolf ibland sneglade mot en annan moral, ett mer fyrkantigt betraktelsesätt, och på så sätt markerade att alla nog inte delade hans synsätt.

I det här kapitlet ska jag återbesöka den här intervjun för att bena ut några nyanser i Rolfs utläggningar som jag inte hann med i min avhandling (jfr. Wästerfors, 2004, s. 134-138). Exemplet med världens enklaste penna är centralt men jag ska också uppehålla mig vid andra exempel för att kontextualisera pennan.

Konstruktionism och sociologihistoria

I min diskussion har jag två texter som följeslagare: Steven Chibnall and Peter Saunders (1977) artikel om en korruptionsskandal i 1970-talets Storbritannien och Fran Osreckis (2017) korta historik över sociologiska perspektiv på korruption från 1950-talet och framåt. Det rör sig om två mycket olika exempel på korruptionsforskning.

Chibnall och Saunders (1977) gör en konstruktionistisk analys av en skandal kring en arkitekt vid namn John Poulson vars generösa gåvor avslöjades i samband med en konkurs. De menar att Poulsons handlingar – såsom de skildras i förhör och medier – representerar ett sub-universum med egna situationella moraliteter som skiljer sig från samhällets kärn-universum (de använder Berger och Luckmanns begrepp). Lagen utgör den primära institutionaliseringen av samhällets beteendekoder och tillhör följaktligen dess kärna medan Poulsons handlingar istället tillhörde en undanskymd menings-

enklav, en egen liten värld. Skandalen består i en konflikt mellan det ena och det andra, en kollision mellan två världar. Korruption blir då detsamma som en framförhandlad klassifikation av handlingar, inte en inneboende kvalitet i handlingarna.

När Poulsens agerande drogs fram i ljuset kom det att klassificeras som korrupt utifrån betydelseangivelser i samhällets kärn-universum, men så uppfattades det inte i den aktuella enklaven, menar Chibnall och Saunders. Där var Poulsons gåvor till politiker och tjänstemän snarare harmlösa tecken på generositet, välgång och vänskap. Visserligen framstår det som orimligt, skriver Chibnall och Saunders (1977, s. 150), att Poulson och hans krets skulle ha varit helt omedvetna om lagen, i synnerhet eftersom gåvorna hemlighölls och gavs strategiskt, men författarna tolkar det som att kriminaliserande etiketter rutinmässigt ignorerades eller *hölls vilande*. Först när lagens perspektiv verkligen tillämpades *blev* gåvorna korrupta.

Osrecki (2017) tar ett vidare grepp om sociologisk korruptionsforskning, framförallt i amerikansk tappning, och urskiljer då ett historiskt förlopp. Från 1950-talet fram till tidigt 1970-tal dominerades forskningen av en funktionalistisk ansats som argumenterade för att korruption fyller betydelsefulla och så kallat kontraintuitiva funktioner. En av de forskare som Osrecki lyfter fram är Samuel P. Huntington som menade att korruption ska definieras som handlingar bland offentliga tjänstemän som avviker från accepterade normer för att gagna privata mål (Huntington, 1968, s. 49). Poängen med att betrakta sådana handlingar funktionalistiskt var att skildra hur externt och informellt inflytande över administrativa beslut med tiden möjliggjorde ett slags tämjande av staten av en stor mängd grupper och krafter i det övriga samhället. Partier, fackföreningar, kommersiella och industriella sammanslutningar, *think tanks* och sociala rörelser – särskilt under perioder av social förändring har statliga byråkratier omformats på grund av deras återkommande korruption, vilket har bidragit till att samhället moderniserades. Till slut upphörde alla former av direkt påverkan – till exempel givande och tagande av mutor – eftersom informella inflytelsekanaler institutionaliserades.

Den här ansatsen kom att kritiserats från 1970-talet och framåt för att ge en alltför överslätande och ursäktande bild av fenomenet. Etnografiska, konstruktionistiska och postmoderna ansatser ersatte funktionalismen – här exemplifierar Osrecki (2017, s. 114) med just Chibnall och Saunders (1977) artikel om arkitekten Poulson och hans generösa gåvor. Universalistiska definitioner av korruption attackerades – alla länders lagar ser ju annorlunda ut – och det blev svårare att ge fenomenet en sammanhållen tolkning.

Så småningom avtog det sociologiska intresset för korruption. Från mitten av 1990-talet intogs fältet av andra discipliner, påpekar Osrecki, framför allt ekonomiska modeller som obekymrat åsidosatte ”terminologiskt kaos” (Osrecki, 2017, s. 115) och utvecklade nya kvantitativa metoder för att – storskaligt och komparativt – mäta korruption eller, rättare sagt, uppfattningar av det. *Transparency International* och dess berömda *Corruption Perceptions Index* är det tydligaste exemplet.¹ Antikorruption blev på modet i akademiska kretsar och kom också att frambringa en global policy som en hel rörelse samlades kring, vilket i sig har föranlett kritiska studier. Anti-korruption kan idag betraktas som en bransch (Sampson, 2010). Nu ser man inga konstruktioner eller funktioner längre utan korruption ska graderas och bekämpas. Fenomenet förses inte längre med det Osrecki kallar kontraintuitiva tolkningar, det vill säga överraskande tolkningar som går på tvärs mot vanliga uppfattningar i samhället. Branschens föremål, ”korruptionen i sig”, har förpassats till bakgrunden i takt med att *anti-korruptionism* breddade sitt retoriska inflytande och sina resurser (Sampson, 2010, s. 278).

Chibnall och Saunders artikel ska jag beröra löpande medan jag återkommer till Osrecki först mot slutet. Ett sociologiskt intresse för berättelser av Rolfs typ kan, menar jag, representera den antropologiskt inspirerade sociologi som finns kvar efter att den storskaliga funktionalismen övergavs och de ekonomiska modellerna tog över.

Etnografiska studier av informella praktiker, tjänster och gentjänster finns det gott om (se till exempel *The Global Encyclopaedia of Informality* 2018). Inte minst kan praktiserandet av mutans etikett studeras, alltså själva överlämnandets överväganden och diskretion (Thelander & Åkerström, 2022). Som jag också ska beröra i slutet finns än mer antropologi i Malin Åkerströms (2014) originella bok *Suspicious Gifts*. I den boken (på sidan 129) finns även Rolfs kulspetspenna med.

Korruptionens kontraster

Rolf menade att mutor bör förstås som misslyckat relationsarbete och en konsekvens av distans och ogillande. Samtidigt gav han flera exempel på ageranden och gåvor som i lagens mening nog skulle ha klassificerats som just mutor men som han betraktade som förtjänstfulla och legitima.

Med Chibnall och Saunders (1977, s. 139) terminologi applicerade Rolf ett slags förgivettagna *commonsense*-kriterier på sina affärserfarenheter, inbäddade i lokal

¹ Se <https://www.transparency.org/en/cpi/2021>.

kunskap och skilda från lagarnas och reglernas kriterier. Rolf's kriterier handlade om att genomföra lyckade affärer och bli erkänd som framgångsrik affärsman och förhandlare. Lagar och regler, däremot, formulerade han inga liknande berättelser kring. Mot lagens generaliserade auktoritet och kategoriska kod (Chibnall & Saunders, 1977, s. 140) ställde Rolf – även om han inte använde de orden – situationella moraliteter.

Rolf resonerade med hjälp av kontraster. Det han tog avstånd från var alltså lagar och regler men också kommittéer, bristande erfarenhet av mänskliga relationer samt distans till och ogillande av kunder och motparter. Det han förespråkade var att ”känna för folk”, att bli ”goa vänner” med de man handlar och förhandlar med, att inte ha bråttom utan låta affärer ta tid och att lägga kraft och energi på artigheter och samvaro. I intervjun jämför han det ena med det andra genom olika exempel och sedelärande berättelser. Att vara ”ung och effektiv” som säljare leder till kraschade affärer – underförstått är det bättre att vara mogen och långsam. Att vara ”svensk” betecknade Rolf på liknande sätt som odugligt. I hans berättelser står det för ett ointresse för andra kulturer och ett slags snacka-mindre-och-betala-nu-inställning. Rolf verkade utgå från att unga svenskar ser det som onödigt att lära känna människor kring en affär, varpå affären lätt kollapsar. Motparten kan då börja kräva mutor, menade Rolf, eller på andra sätt hota och hämnas.

I en av Rolf's historier fungerar en nytutexaminerad civilekonom som kontrast. Bakgrunden är ungefär följande. Rolf arbetade i ett land i Mellanöstern och kunde se hur ett annat svenskt företag hade problem med sina affärer. Han ”såg vilket helvete dom hade” att få betalt och erbjöd sig att hjälpa dem. Innan den nytutexaminerade civilekonomen kom in i bilden hade det här företaget haft en annan chef som haft ”otillbörligt goda relationer” med agenter i landet (Rolf säger det med ett skratt). Det rörde sig om mellanhänder som betalade mutor till kunderna för att få in deras betalningar till företaget. Den gamle chefen hade rest till landet, gjort sig ”god vän med såna som ville bli agenter” och därmed även själv lyckats stoppa pengar i egen ficka. Nu var han ersatt av den nytutexaminerade civilekonomen som hade en annan inställning. Han ville absolut inte muta.

Rolf: Då var han relativt nytutexaminerad civilekonom och nån sämre kan du inte ta för- för att då är dom ju lite sprättiga och tycker att dom är duktig”, se a och [mm] och dom- dom- dom förstår sig inte på mänskliga relationer, alltså, utan ”här ska jag (...) jag ska komma in och visa min styrelse att jag kan ro hem alla dom här pengarna och det här jobbet” [mm] (...) och så får han ner och slår i

dörrar och bankar och så där och det går inte med araber för då börjar dom *hämnas* allihopa.² Då, det var *väldigt* svårt att hjälpa ((det här företaget)).

In träder Rolf som historiens hjälte. Han förklarade för den nyutexaminerade civilekonomen och tillika nya chefen att ”vi måste vara vänliga och snälla”. Räkningarna ska presenteras på ett fint sätt, ”det ska vara ... *härligt* att läsa”, för ingen vågar betala om de inte ”får det förklarat för sig”. Överhuvudtaget måste förhandlingarna skötas ”fint, hjälpsamt och elegant”, i synnerhet eftersom mutor tidigare hade använts. När Rolf reste till landet ifråga och började ”prata och dricka kaffe” med alla aktörer så skulle han ”manövrera över det här på en falang som är villig att arbeta utan mutor”.

Rolf: (...) och VDN frågade mig ”tror du det är fel det här att inte betala mutor?”. Men jag svarade så här: ”det är det *inte*” sa jag. ”Vi kan välja vilket vi vill [mm] men vi måste vara vänliga och snälla”.

Rolfs metod fungerade. Han ”fick ... hem alla pengarna” fastän utfallet till en början var osäkert även i hans eget perspektiv. Vid ett tillfälle hade chefen frågat Rolf ”*lovat* du att du får hem pengarna?”, varpå Rolfs svar – i hans framställning – blev ”nä”. Chefen blev ”döförbannad” men fick finna sig i att det inte gick att vara helt säker. Med tiden kom chefen att lita på Rolf som flera gånger ställde upp på liknande sätt. Mitt intryck är att Rolf ville skildra affärsrelationerna som sammansatta och – med Chibnall och Saunders (1977, s. 151) ord – *tvetydiga*. Mot den idealiserade lagens värld (och den ”mekaniska” mutan) ställde han en annan värld med informell uppförandekod och friare spelrum. Man kan säga att han förespråkade ett utforskande av lokala informaliteter (jfr. *The Global Encyclopaedia of Informality*, 2018). Nackdelen var förstås osäkerheten, men fördelen var att *om* relationerna kunde stärkas så stärktes även affären. Där låg, tror jag, Rolfs poäng.

I en annan historia blev Rolf utsänd för att ordna upp ett slags relationshärva eller konflikt som hans efterträdare hade orsakat. Rolf var på väg att gå i pension och hade efterträtt av en man som var ”yngre och effektivare”, men ”han tyckte inte om dom” säger Rolf med eftertryck, alltså motparterna i landet. Rolf fick läsa i en pärm med det sista årets korrespondens och insåg att tonen blivit hård och oförsonlig ”från vår sida”.

² Apropos formuleringen ”det går inte med araber ...”: i min analys uppmärksammar jag inte den intervjuades orientalism eller retoriska konstruktioner av ”de andra”. De affärspraktiker som hyllas respektive underkänns står i centrum, inte Rolfs typieringar av (exempelvis) araber, även om det ena hänger ihop med det andra. I andra texter har jag uppehållit mig mer vid affärsmännens bilder och narrativa utforskningar av ”de andra”. (Wästerfors, 2008, 2009)

”Att om ni inte betalar så ska vi hänga er och såna här saker va”, sa Rolf och skrattade. Han reste till landet och bestämde sig för att inte ens prata om räkningar, ”för det är plumpt”.

Rolf: Nä, du, så, du skämtar och berättar historier och frågar hur dom mår och frågar hur familjen mår [[skrattar till mycket lätt]] [mm] och såna där saker och går äter tillsammans och då satt jag med honom, agenten som jag inte kände förut och vi hade väldigt trevligt [mm] och sen när jag skulle fara så- så sa jag eh, istället för att säga ”betala nu” eller nåt sånt där, va, som en svensk skulle ha gjort, det skulle ha uppfattats plumpt [mm], för det var ju självklart, det vet ju alla, att det är det det gäller [mm], men det är plumpt att säga det—

David: —Mm, men nu, ja—

Rolf: —Ja, så att jag- jag sa ((4 sek.)) ehm ((5 sek.)) ”jag- jag vet att, eller jag har sett i korrespondensen” sa jag, ”att- att- att eh våra mannar har varit lite dumma men jag tycker nog att- att era mannar har varit lite besvärliga också” sa jag, ”men det där spelar ju så oerhört liten roll” sa jag, ”för att jobbet har gått bra [mm], *kunden* är nöjd [mm], *kunden* är *oerhört* nöjd”. Ja, sen för jag hem. ((2 sek.)) Efter en vecka kom pengarna utan vidare.

I de här historierna finns visserligen antydningar om mutor. Rolf berättar om en tidigare chef som använde mutor och även tog emot privata betalningar för att stoppa i egen ficka. Och som svar på frågan från den nye chefen om det är fel att inte muta svarade ju Rolf ”vi kan välja vilket vi vill”, alltså även mutor. Rolf berättar också om en överföring på motsvarande hundra tusen kronor till en person som ”spelade huvudrollen på beställarsidan” i en rad affärer och som hade varit ”sagolik på alla sätt”, framför allt i svåra förhandlingar med Världsbanken. Till den historien hörde att personens bil hade brunnit upp, så i Rolfs framställning var föremålet för mutan-eller-ersättningen verkligen värd sina pengar.

Men i de flesta av hans historier betecknades alltså mutor som oönskade och ohyfsade – de blir rentav synonyma för klumpighet. Oerfarna chefer kan få för sig att det krävs mutor för att öka tempot i affärerna – ”ge dom pengar för fan” som Rolf sa för att åskådliggöra den här attityden – men de kan lika gärna få för sig att krav och hot fungerar lika bra. Rolf förespråkade något annat: det smidiga och inkännande umgänget, lite långsamt men i regel pålitligt. Man kan säga att Rolf väjer för kategoriska konstruktioner till förmån för komplexa nätverk med mångtydiga men värdefulla relationer (Chibnall & Saunders, 1977, s. 151). Relationerna byggs upp genom att ”ha trevligt” och *inte* säga saker i stil med ”betala nu”, utan kommunicera tålmod och tillit.

I Boforsskandalen³, som Rolf nuddar vid under intervjun, fann Rolf ytterligare en kontrast: den dryga försäljaren av kanoner, en sådan som ”aldrig flyttat ifrån Bofors” och som Rolf hade iakttagit på nära håll under sina resor. Den inbundna och världs-ovana typen från Karlskoga verkade han betrakta med road blick.

Rolf: Dom sa ju nästan till dom där ((kunderna) att [[skratt]] att- att ”ja, ni som kan, ni kanske kan få köpa, vi ska tänka på saken” [[skrattar häftigt]], dom var-dom var väldigt dryga [mm]. Och dom hade ju, dom hade ju eh lustig affärsuppfattning.

Säljare som agerar högfärdigt och ogeneröst, som inte bjuder till och som verkar tveka inför att faktiskt sälja – inte konstigt, antydde Rolf, att mutor kom att bli centrala för dem. Underförstått: Det var kanske den enda metoden Bofors begrep.

En historia i intervjun sticker ut. Den handlar om när Rolf misslyckades och blir på så sätt en kontrast till hans andra historier. Han fick aldrig till en god relation med en viss central tjänsteman på ett departement i ett land där han försökte genomföra flera affärer. Den här tjänstemannen blev istället, som Rolf säger, ”en motståndare i ministeriet”. Rolf hade i fler år funderat över vad som kunde ligga bakom, sa han, och gissade på en misslyckad middag, alltså en sällskaplig ansträngning som slagit fel. Enligt Rolf är det inte ovanligt att middagar betalas på förhand, ”bakom kulisserna”, och precis det visade sig ha hänt efter en middag med den här tjänstemannen och hans fru. Tjänstemannen hade betalat allt och Rolf fick ingen chans att ”reparera”.

Rolf: Och jag vet alltså inte om han sen blev sur för mig (...) för att jag inte hade lyckats betala före honom. (...) Men det kan vara så, alltså, så känsligt [mm]. Att jag skulle ha gått och talat med restaurangägaren innan vi kom och sagt ”hur mycket kan det här gå på, jag betalar så här mycket a conto [ja, ja] så får vi se”.

David: Ja, just det, mm. Jo, det klart. Och påverkade det i fortsättningen sen då?

Rolf: Ja, sen- sen kunde jag inte reparera det [mm]. Det hade inte hjälpt och bjuda honom på middag en gång till eller nånting.

I det här läget i intervjun borde jag kanske ha frågat om inte världens enklaste kulspetspenna kunde ha varit lämplig. Men det gjorde jag inte. Och jag gissar att Rolf i så fall hade skakat på huvudet och sagt något i stil med att pennan måste överräckas

³ Boforsskandalen i slutet av 1980-talet handlade bland annat om mutor i samband med svensk vapen-export till den indiska armén. Stora belopp ska ha utbetalats till indiska beslutsfattare via bankkonton i Schweiz (se Nationalencyklopedin, ”Boforsaffären”; Cars, 2001, s. 103).

på ett visst sätt och under vissa omständigheter. Det måste vara läge – och läget infann sig nog inte i fallet med den trilskande tjänstemannen och den obetalda middagen. Rolfs ideal – ”naturligt”, ”elegant” och med ”finess” – lät sig inte kommenderas fram.⁴

”När man stiftar lagar så blir ju dom intellektuella”

I ljuset av Rolfs berättelser blir det logiskt att han definierade lagar, regler och kommittéer som fyrkantiga. I intervjun kallade han lagar ”intellektuella” och med det verkade han mena att de var enögda och orealistiska: ”när man stiftar lagar så blir ju dom intellektuella”. Det finns egenskaper hos människor som ”vi inte erkänner”, sa han, och som lagarna inte kan omfatta.

Efter att jag stängt av diktafonen återkom Rolf till lagarnas abstrakta och bristfälliga karaktär. I utskriften har jag lagt till en notering om att vi pratar vidare om Rolfs ”förhållande till jurister”. Han nämnde då att en vän som arbetade som journalist hade reagerat negativt på hans relativt fördragsamma syn på mutor och att denne journalist också (typiskt nog) var närstående till en person på *Institutet Mot Mutor* i Stockholm. Så vännens reaktion förvånade inte Rolf. Till mig sa han att han aldrig hade mött en jurist ”som kunnat tänka taktiskt”. ”Dom tänker alltid juridiskt”. Att människor till exempel anställer folk som de redan känner och därmed har förtroende för är inte alls konstigt, menade han. ”Det syndiga i det är relativt.” ”Hur ska du kunna begära ... att han *inte* ska ta den han litar på?” Det vore värre, sa Rolf, om man valde någon på andra grunder, till exempel ”att du ska vara kommunist för att få jobbet”. *Det* är värt att bekämpa, alltså politiskt färgade val – eller, om man så vill, ideologisk korruption.

Chibnall och Saunders perspektiv på korruption ter sig behändigt för att förstå säljaren Rolfs berättelser. Här är korruption ingen inneboende egenskap i en handling eller ett system utan en särskild klassifikation. Den kan framförhandlas i samspelet mellan i det här fallet berättare och åhörare – mellan säljaren Rolf och intervjuaren David – men den kan också *förhandlas bort* i sådant samspel, avgränsas, trängas tillbaka och reduceras till betydelsegivande relief. Mutorna – den direkta korruptionen eller (i Rolfs ögon) de plumpa betalningarna – blir här en menings-enklav i ett vidare affärsuniversum vars betydelser anger alternativa, mer berömvärda och fruktbara

⁴ I min avhandling skrev jag apropå Rolfs berättelser: ”Den som uppvaktar antas sällan följa en given mall. Istället förväntas man improvisera utifrån ett brett register av färdigheter.” (Wästerfors, 2004, s. 134)

metoder eller förhållningssätt. Rolf kan rentav tillåta sig att ibland acceptera det han själv definierar som regelrätta mutor i detta affärsuniversum, som om han obekymrat rörde sig över gränserna och fritt plockade de verktyg han i stunden ansåg sig behöva. Det han gestaltar är situationella moraliteter snarare än en kategorisk kod (Chibnall & Saunders, 1977, s. 140).

Rolfs berättarstil gjorde att den konflikt som Chibnall och Saunders identifierar – mellan lagarnas värld och affärsvärlden – fick en särskild karaktär. I deras analys är samhällets kärn-universum detsamma som lagarnas universum, med en stramare och framför allt mer bestämd syn på korruption. I Rolfs analys är snarare affärsvärlden det centrala medan juridiken utgör ett syrefattigt rike med vars hjälp vi varken kan förstå människor eller få något gjort. Det är först i och med Rolfs markeringar och kontrasteringar som lagarnas och de oerfarnas värld tilläts ta plats – och då i marginalen. Kärnan består av lokal kunskap om relationer och hur man i praktiken gör affärer.

Avslutning

Osrecki (2017) menar att dagens sociologi verkar oförmögen att utmana ekonomernas mätningar. Det är svårt att konkurrera med *Transparency International* och dess synsätt, trots att materialet egentligen bara består av rankade uppfattningar, som i *Corruption Perceptions Index*. Få tycks föreslå det som Osrecki kallar kontraintuitiva tolkningar, som till exempel funktionalismen gjorde på 1960-talet.

Men Rolf, då? Han föreslog faktisk en kontraintuitiv tolkning, alldenstund han hävdade att mutor *inte* är särskilt effektiva och korruption *sällan* hjälper affärer. Vi tänker oss väl spontant motsatsen: erbjud något tillbaka och du får gå före alla andra, använd korrupta metoder och du manipulerar systemet. De funktioner eller betydelser som Rolf identifierade handlar först och främst om korruptionens parallellvärld, inte om mutornas mörka överlägsenhet. Världens enklaste kulspeppenna var inte en muta, som Rolf såg det, eftersom den symboliserade ett respektfullt sätt att närma sig och uppmärksamma ens motpart, inte ett försök att köpa den andre. Pennan skulle kringgärdas av ”stämning”, timing, avskildhet, finess och responsivitet – och den kunde *just därför* fylla funktioner som överträffade all världens sedelbuntar. Där finns det kontraintuitiva i den pensionerade säljarens berättelser.

Även det faktum att Rolf underströk det hopplöst ”intellektuella” med lagar och regler är förhållandevis kontraintuitivt. Han framställde sig inte som en ekonomisk brottsling och han antydde ingen skam eller känsla av att vara direkt anklagad. Trots

det var han skeptisk mot lagarnas kategoriska meningsuniversum, kan man säga, och skrattade åt det. En sådan attityd väntar vi oss kanske mest hos misstänkta, anklagade eller fällda. Det är som om Rolf uppfattade lagar och regler som potentiellt destruktiva för den stil med vilken han levt sitt tidigare affärsliv. Han kritiserade det Chibnall och Saunders (1977, s. 140) kallar lagens imperialism, det vill säga dess tendens att söka härska över allt och alla, trots att han inte själv hade träffats av dess mutblick.

Det sistnämnda ordet leder oss till ett undantag i dagens sociologi. För mutblicken, *the bribery gaze*, är Malin Åkerströms (2014) begrepp. I en elegant twist vänder hon på problematiken och ställer just konsekvenser av lagen och den stränga moralen i centrum. I boken *Suspicious Gifts* visar Åkerström hur vår tids mutblick kan misstänkliggöra en lång rad gåvor och mellanmännsliga utbyten som människor till vardags inte nödvändigtvis definierar som olagliga. Hon uppmärksammar risker med gåvor och människors symboliska sortering, det vill säga olika försök att specificera och definiera. Även skandaler uppmärksammas och diskurser om hyckleri (Åkerström, 2014, s. 165).

Man kan säga att den sociologiska analysen i Åkerströms tappning både frigör sig från och undersöker juridikens drömda imperium när den gör människors förhandlingar av klassifikationer till studiernas mål och mening, inte mätandet av eller kampen mot korruption. Sociologin måste greppa gåvokontrollen, inte bara gåvorna.

Suspicious Gifts bryter alltså det dödläge som Osrecki skisserar. Med andra ord: utifrån Åkerströms arbete blir det klart lättare att förstå turerna kring världens enklaste kulspetspenna.

Referenser

- Cars, T. (2001). Mutbrott, bestickning och korruptiv marknadsföring, Stockholm: Norstedts.
- Chibnall, S. & Saunders, P. (1977). Worlds apart: notes on the social reality of corruption, *The British Journal of Criminology*, vol. 28, no. 2, pp. 138-154.
- Huntington, S. P. (1968). Political order in changing societies, New Haven, CN: Yale University Press.
- Osrecki, F. (2017). A Short History of the Sociology of Corruption. The Demise of Counter-Intuitivity and the Rise of Numerical Comparisons, *The American Sociologist*, vol. 48, no. 1, pp. 103-125.
- Sampson, S. (2010). The anti-corruption industry: from movement to institution, *Global Crime*, vol. 11, no. 2, pp. 261-278.

- The Global Encyclopaedia of Informality* (2018) (Edited by Alena Ledeneva). UCL Press.
 (<https://www.uclpress.co.uk/products/86227>,
<https://www.uclpress.co.uk/products/98242>)
- Thelander, J. & Åkerström, M. (2022). The etiquette of bribes – learning, teaching and knowing, *Nordic Journal of Criminology*, vol. 23, no. 2, pp. 231-246.
- Wästerfors, D. (2004). Berättelser om mutor. Det korruptas betydelse bland svenska affärsmän i Öst- och Centraleuropa, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Wästerfors, D. (2008). Businessmen as folk ethnographers, *Ethnography* vol. 9, no. 2, pp. 235-256.
- Wästerfors, D. (2009). Arrival stories. Dialogical analyses of performed tolerance in narrative, *Text & Talk* vol. 29, no. 6, pp. 775-795.
- Åkerström, M. (2014). Suspicious gifts. Bribery, morality, and professional ethics, New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.

DEL 3. INTERAKTIONER OCH RITUALER

BINDESTRECKSVÄNNER I DEN RELATIONELLA EKONOMIN

Erika Andersson Cederholm

I min forskning har jag intresserat mig för småföretagande i besöksnäringen. I olika studier har jag och mina kolleger besökt och intervjuat personer som driver verksamheter som pensionat, hästgårdar eller jaktturism. Även om de här intervjuerna har kretsat kring berättelser om företagandets villkor har de i hög grad kommit att handla om nära relationer och vänskap. Det är emellertid vänskap som ofta betraktas som speciell, då den är inflätad i olika former av ekonomiska relationer, inom ramen för ett arbetsliv.

En av intervjuerna var med lantbrukarparet Hans och Lena som driver en *Bo på Lantgård*-verksamhet och jordbruk. De berättar om sina gäster, nämner flera av dem vid namn, ungefär som när man pratar om släktingar som kommer på besök. Det verkar i huvudsak vara återkommande besökare. Jag ställer frågan om det hänt att gäster bjuder hem Hans och Lena, alltså till gästens eget hem?

Lena: Väldigt ofta. Men det är inte ofta vi gör det. Vi har varit på ett femtio-
årskalas ... ja ... och tyskarna ... dom har bjudit oss flera gånger men vi har inte
...

Hans: Men det blir ju inte nära vänner. Men de blir ju vänner, det blir dom. Men
det är ju ytterst fåtal som är nära vänner. De flesta är ju vänner ... om du förstår
vad jag menar?

Lena: Sommarvänner kan man säga. (Andersson Cederholm & Sjöholm, 2015,
s. 49)

Beskrivningen av den slags relation som Hans och Lena har med en del av sina gäster var uppenbarligen inte helt enkel att formulera. Det är en kategori av relation som avviker från det som vi ofta lägger i begreppet "vänskap". När Lena avslutningsvis kommer med lösningen "sommarvänner kan man säga" anar vi att det rör sig om en särskild kategori vänskap. Det tycks handla om den avgränsade, temporära vänskapen. Den är nära medan den varar men är utan förpliktelser och det ömsesidiga utbyte som ofta anses karaktärisera vänskapsrelationer inom privatlivet (jfr Ahrne, 2014; Spencer & Pahl, 2006; Österberg, 2007).

Intervjun med Hans och Lena sticker ut genom det begrepp de använder, samtidigt som berättelsen inte är unik. I det här kapitlet kommer jag att resonera kring den kluvenhet, ibland formulerad på ett omständligt sätt, som framträder när människor använder begreppet vänskap för att beskriva en relation som till sin karaktär är ekonomisk. Det kan vara relationer som är yrkesmässiga, instrumentella eller mer eller mindre transaktionella. Det är beskrivningar av socioekonomiska utbyten där nära relationer antingen blir hybridkategorier, som sommarvännerna, eller kategoriseras som särskilda på ett eller annat vis. Jag har valt att kalla kategorin för "bindestrecksvänner" då det är en slags vänskap som kräver en kontext och förklaringar för att förstås, medan "vänner" som står för sig själv antyder en mer given kategori. Vad som är gemensamt för den här typen av särskilda relationer är att de är föremål för livligt gränsarbete, samtidigt som de karaktäriseras av en moralisk känslighet. Det kommer ofta till uttryck i *hur* de beskrivs och berättas; trevande eller ibland uttalat kategoriskt. Det kan beskrivas som förklarande "redovisningar" eller *accounts*, vilka innehåller ett rättfärdigande element (Scott & Lyman, 1968).

Jag kommer att exemplifiera med ytterligare citat, från tre olika sammanhang. Det första handlar också om relationer till kunder, i det här fallet på en hästgård. Det andra handlar om relationer inom jaktverksamheter. Det tredje är från ett helt annat sammanhang, som inte är kommersiellt och alltså inte handlar om företagens relation till kunder, utan snarare om nära relationer till kolleger. Citatet hör hemma i en studie av universitetslärares upplevelse av vänskap i arbetet.

Genom att illustrera från till synes helt olika sociala världar låter jag mig inspireras av Dianne Vaughns metod *analogical theorizing* (2004), det vill säga en ambition att finna gemensamma drag och sociala former i vitt skilda empiriska sammanhang. Det fenomen jag vill belysa är de gränser som dras, förhandlas eller upplöses i de nära relationer som är inbäddade i någon form av ekonomiskt utbyte. Avslutningsvis kommer jag kort att teoretisera kring fenomenet och de nya frågor som det väcker utifrån Viviana Zelizers begrepp *relational work* (Zelizer, 2013).

Hästväänner

I ett projekt om hästgårdar har jag tillsammans med Malin Åkerström utforskat fenomenet livsstilsföretagande. Vi genomförde en rad intervjuer med personer, nästan uteslutande kvinnor, om hur det är att driva en verksamhet som är baserad på en hobby, eller vad som ofta beskrivs som en passion. I fokus finns berättelser om relationen till hästarna, men också relationer till människorna. Inte minst till alla de som "hjälp till", som fodrar, mockar, tar hästar ut och in i hagen, motionerar hästar, kör traktorn och lagar stängsel, men som varken är anställda eller familjemedlemmar.

Här framträder ett system av tjänster och gentjänster, där hästägare som har sina hästar inackorderade hjälper till, och får andra tjänster i utbyten. Det är en gåvoekonomi som tycks sammanflätas med en monetär ekonomi och där stallhyran exempelvis kan reduceras i utbyte mot staltjänster. I denna flora av "hjälpande väänner" kunde vi urskilja ett kontinuum av arbetsrelaterad vänskap, från det mer privata till det mer instrumentella, från arbetsrelaterad vänskap till vänskapliga arbetsrelationer (Andersson Cederholm & Åkerström, 2016).

I en intervju med en mamma och hennes vuxna dotter, Maria och Dora, redovisas en speciell kategori av vänskap, eller snarare praktik i vilken vänskapen underhålls (jfr Andersson Cederholm, 2015). De driver en hästgård tillsammans, där en av de viktiga verksamheterna är att anordna ridläger för hästintresserade familjer.

Maria: Det ska va det här, det ska va väldigt hästarna står i centrum. Å sen, å sen så, samlas vi kring dom å så ska vi ha det riktigt trevligt. /---/ Men de typ bor här, dom är så nära oss också. Man ska kunna känna att dom är, dom ska nästan kunna va som ens väänner. Det är väldigt fascinerade, när vi bjuder in så bjuder vi in till hundra procent. Alltså vi har folk här, och de känner sig som en i familjen. Men det är så vi vill ha det. För då får vi ju också världens utgivning.

Dora: Ja!

Maria: Mentalt har man fått jättemycket.

Dora: Allteftersom en helg har gått så, "shit får man betalt för det här". (Skratt)

Ridlägren beskrivs som väldigt intensiva. Här finns inga gränser till kunderna eller gästerna, utan de bjuds in som familjemedlemmar. Det är en form av vänskap, men den är samtidigt begränsad i tid och rum. Likt "sommarväänner" är "hästväännerna" ett slags bindestrecksväänner. Här sker särskiljningen från både "rena" kommersiella relationer och "rena" privata i form av specifika evenemang. I intervjun framkommer

att även Maria och Dora är måna om att odla och upprätthålla relationen till sina återkommande gäster och att relationen får blomma ut i den situerade vänskapen, men utan krav på den reciprocitet som oftast präglar den privata vänskapen.

Jaktvänner

I en senare studie följde jag, tillsammans med Carina Sjöholm, ett liknande analytiskt spår i ett projekt om jaktturism. Jaktturismföretagarnas kunder är de jägare som inte kan jaga på egen mark, som vill jaga en viss typ av vilt, eller som helt enkelt vill köpa ett helt upplevelsepaket, med boende, mat, guidning inkluderat i jakten. De som driver den här typen av verksamhet är oftast själva jägare, och de allra flesta av dem vi haft kontakt med är uppvuxna med jakten. Ibland används begreppet allmogejakt för att beskriva den folkliga traditionen att jaga i lokala jaktlag, där man oftast känner varandra väl. Gemenskapen i jakten beskrivs ofta utförligt och med värme. De vänner man får i jakten är en vänskap som är stark, berättar våra intervjupersoner. Jakten beskrivs som en riskfylld aktivitet, där säkerheten är viktig och man måste kunna lita på varandra. Det är ett slags *brothers in arms*-narrativ som framträder vilket gör att det ligger nära tillhands att tolka jaktens sociala värld i termer av maskulinitet. Dock beskriver de kvinnor vi intervjuat jaktens relationer på liknande sätt. Starka vänskapsband skapas lätt när man jagat tillsammans.

I vår studie har det emellertid inte främst varit vänskapens karaktär som stått i fokus, utan vänskapens gränser (Andersson Cederholm & Sjöholm, 2022, 2023). Gränsarbetet mellan vänner och andra relationer i jakten tycks i hög grad handla om olika former av socio-ekonomiska utbytessystem, vilket kräver en kort bakgrundsbeskrivning.

I Sverige är jakten till största del organiserad som en ideell verksamhet, där man jagar antingen på egen mark eller i lokala jaktlag som har en överenskommelse med markägaren. Många jägare ser sig själva som förvaltare av ett arv, men också som förvaltare av viltet. Det är genom den ideella jakten som det statliga uppdraget att förvalta viltet utförs, åtminstone i praktisk bemärkelse. Jägarna är organiserade ideellt i olika jägarförbund, vilka samarbetar med Naturvårdsverket och länsstyrelserna. Mot bakgrund av denna icke-kommersiella jakt kan den kommersiella jakten, eller jaktturismen, ses som relativt marginell.

Jägare emellan är det främst lokala gemenskaper och vänskapsrelationer som råder, inte kommersiella relationer. Det är vanligt att jägare bli inbjudna till andra jaktlag, i ett system där tjänster utbyts. Jaktföretagaren Peter beskriver det så här:

Jesper har en jakt där han kommer från och sen bjuder han mig på vildsvinsjakt och så bjuder jag honom hit. Och sen bjuder jag nån annan som... så det är ju så det byggs upp. Och ibland bjuder man varandra för att man är intresserad av vildsvinsjakten, och när man jagat ihop ett par gånger så blir man vänner. Och andra är vänner och känner varandra sen tidigare och bjuder varandra för att man är vänner. Så det kan både börja som vänskap och avsluta som vänskap. (Andersson Cederholm & Sjöholm, 2022, s. 135).

Det finns specifika begrepp för detta vänskapsutbyte. Ibland används begreppet ”tackjakt”, ibland begreppet ”slyngeljakt”. Det senare är, enligt Peter, ett regionalt uttryck. Oavsett lokala variationer så finns det begrepp för systemet. Till skillnad från Hans och Lenas hybrida kategori sommarvänner, eller Maria och Doras situerade, särskilda vänskap med sina kunder, tycks jaktens vänner var en mer otvetydig kategori, ett mer uttalat och givet system av reciprocitet.

I det fortsatta samtalet med Peter dyker vännerna ofta upp. Peter driver ett företag inom jaktturism och han beskriver även sina relationer med kunderna, som av relationens karaktär att döma verkar vara nära och vänskapliga. Han är nog med att separera betalande kunder och vänner som inte behöver betala. Eftersom Peter vill fortsätta bli bjuden på jakt, förklarar han i intervjun, så måste han låta en del av sina jaktgäster gå under kategorin icke-betalande vänner. Det följs av ett långt och invecklat resonemang om hur han går till väga praktiskt och bokföringstekniskt så att ”fritidssyssla” separeras från inkomstbringande verksamhet. I det här redovisande resonemanget är det inte främst karaktären på relationen som lyfts fram, utan det handlar snarare om att särskilja olika former av utbytessystem. Gränserna är dock långt ifrån givna. Det märks inte minst då en del jaktföretagare berättar om den moraliska upprördheten hos andra jägare över att de överhuvudtaget säljer jaktarrangemang. Men även en del jaktföretagare blir själva upprörda då *andra* företagare tar för mycket betalt för jaktarrangemang, eller tar betalt för sådant som de inte tycker ska prissättas på en marknad, så som avgifter för troféer (Andersson Cederholm & Sjöholm, 2022, 2023). Gränsarbetet i jakten handlar i stor utsträckning om att moraliskt befästa gränserna mellan en etablerad gåvoekonomi och den kommersiella jaktens monetära transaktioner.

Forskarvänner

Sommarvänner, hästvänner och jaktvänner är bindestrecksvänskaper som uttrycker småföretagandets relationella ekonomi, där utbytestjänster och nära relationer med kunder, gäster eller medarbetare skapar en betydligt mer komplex ekonomi än den idealtypiskt formaliserade och ”rena” kommersiella relationen. Men är detta typiskt för småföretagande på landsbygden eller skulle det analytiskt kunna överföras till andra sammanhang? I en studie av vänskap på arbetet har jag tillsammans med kolleger intervjuat universitetslärare från svenska och utländska universitet (Andersson Cederholm, Sjöholm, & Dredge, 2023). Det har visat sig att relationen mellan vänner, vänskapliga kolleger och kolleger, innehåller en liknande komplexitet som i de tidigare studierna, men likväl annorlunda.

Så här uttrycker sig Marge, en universitetslektor anställd vid ett australiensiskt universitet:

There is a big difference between a friend and a colleague. A friend is someone you can share a laugh, empathise, be vulnerable with. Colleagues — I have reservations about trust with colleagues. It's more about a collaboration but I wouldn't count on anything more. It's instrumental, that's all. /---/ I prefer to publish with friends because they will treat me well. Colleagues? Well, they are in the department, and we kind of co-exist and collaborate at a functional level on teaching and administration and the like ... (Andersson Cederholm et al., 2023, p. 137)

Gränsdragningen mellan vänner och kolleger framstår som enkel i Marges berättelse, nästan förvånansvärt enkel med tanke på att ”vännerna” hon syftar på också är ”kolleger”. Även om andra vi intervjuat inte framställer det lika kategoriskt, finns det bland universitetslärarna i vår studie en tydlig särskiljning mellan forskarkolleger och ”andra” kolleger. Ofta är det med forskarkollegerna som nära vänskap tycks utvecklas, och de relationerna beskrivs som mer i termer av kreativt arbete och mindre professionaliserade, mindre styrda av arbetsplatsens rutiner och krav. Forskarkollegerna finns ofta i nätverken, vilka går bortom anställningens begränsningar. Här beskrivs kolleger som våra intervjupersoner träffar på konferenser, som de upplever som nära, och där det finns en reciprocitet som är både vänskaplig och arbetsrelaterad. Relationen är på sätt och vis kravlös, då den inte ingår i den formella anställningens krav. Icke desto mindre är förväntan kring reciprocitet stark, och därmed fylld av andra slags krav. Här skymtar gåvoekonomins logik fram, där ett ömsesidigt utbyte i första hand handlar om att befästa relationer (Cheal, 1988).

Ju mer vi analyserade akademins vänskapsrelationer, desto mer komplex framstod den. Inte minst komplicerades resonemangen av en annan sorts kategori, som i berättelserna framställdes som kärleksrelationer, vilka i vissa fall beskrevs som ”sexuella relationer”. Här fanns uppenbarligen en speciell laddning, och här beskrevs främst *andra* kollegers relationer. På denna arena av gränsarbeten kring olika typer av nära relationer, och gränserna till de som *inte* är nära, skymtar en komplex ekonomi fram. Det handlar om arbetsrelationer, men invävda i privata relationer. Gränser mellan vänskap eller andra former av nära relationer och arbete är långt ifrån givna. Till skillnad från till exempel jakten så tycks de socio-ekonomiska utbytessystemen inom akademien inte vara lika uttalade. Inom jakten finns en uttalad utbytesekonomi med begrepp som ”tackjakt”. Inom akademien finns det sedan länge etablerade former för gåvoekonomiska utbyten som fokuserar på kunskapens givande och tagande, samt institutionaliserade former för kollegial granskning som går bortom den formella anställningens timberäkning eller monetära prislappar. Men den är mer sällan uttalad eller beskriven som ett gåvoekonomiskt utbytessystem.

I studien om akademien såg vi ett nytt tema växa fram, som handlar om missförstånd kring utbytets karaktär. Det är berättelser om de ”osynliga gåvorna”, det vill säga när intervjupersonerna upplever sig ge tjänster, gratisarbete av olika slag för att stärka relationerna, men där den mottagande parten inte uppfattat det som en gåva, utan ett arbete som tas för givet. En av våra intervjupersoner nämner exempelvis hur hon på grund av sin expertis blev tillfrågad att bidra till arbetet med en forskningsansökan, men när den väl beviljades blev hon inte erbjuden att vara med i forskningsteamet (Andersson Cederholm et al., 2023). Vi kan ana att motparten inte uppfattade det som ett gåvoekonomiskt utbyte, utan som en arbetsinsats i en mer transaktionsorienterad ekonomi. Det pekar på att gränserna mellan olika utbytessystem tycks vara oklar i den här kontexten.

Avslutning – den relationella ekonomin

Vänskap i arbetsrelaterade sammanhang har ofta beskrivits i termer av socialt kapital och nätverk (Wittel, 2001). I nätverkslitteraturen finns ofta ett underliggande antagande om de nära relationernas instrumentella dimensioner då vänskap etableras, odlas och underhålls. Antagandet speglar troligtvis en sedan länge etablerad, och i vårt samhälle reproducerad, tudelning mellan arbete och privatliv, men framför allt mellan kommersiella och icke-kommersiella utbyten. Bilden blir dock mer komplex om vi ser

närmare på vardagliga situationer och interaktioner. Gränsen mellan vänskap och kollegialitet, privatliv och arbete är inte helt enkel att dra, och ibland dras den inte alls. Hos enskilda aktörer ser vi utvecklade och ibland invecklade redovisningar och rättfärdigande av gränsdragningar – eller upphävanden av gränser. Vissa situationer kan skapa större känslighet än andra, speciellt när ekonomiska transaktioner är inblandade – förstärkt av kulturella narrativ och moraliska antaganden.

Viviana Zelizers begrepp *relational work* (2013) erbjuder ett analysverktyg som inte utgår från en given gräns mellan ”ekonomiska” och ”personliga relationer”, utan fångar det ständigt pågående gränsarbete mellan olika värdesfärer, och de olika typer av utbyten som präglar dessa. Ekonomiska praktiker är i den här bemärkelsen en mycket vid kategori av sociala praktiker där människor utbyter och/eller köper och säljer varor och tjänster, och dessa följer olika normer och förväntningar beroende på hur vi kategoriserar de relationer som vi ingår i. Ett gåvoekonomiskt utbyte ställer till exempel ett outtalat krav på att gåvan återgäldas, för att bekräfta relationen (jfr Cheal, 1988). Gränserna är situationella snarare än enbart strukturella. Vänskapsrelationer ses ofta inte som transaktionella i den syn vi har på vänskap i det moderna samhället, men likväl kan vi betala en vän för en tjänst, i vissa situationer och under vissa omständigheter.

De olika sammanhang som jag här kort presenterat är alla tagna från sociala världar där gränserna tycks vara olika mycket under förhandling, på ett mer övergripande, strukturellt sätt. Med hjälp av begreppet *relational work* kan vi förstå hur det sker, att det sker, och känsligheten när vi överskrider gränser som antas för givna. Den teoretiska ramen har dock sina begränsningar. Den erbjuder ingen förklaring till varför vissa typer av gränser kräver öppenhet och vaghet, medan andra sammanhang genererar mer definitiva och kategoriska beskrivningar. Vad är det som gör att gränserna ibland omdefinieras och omförhandlas livligare än i andra sammanhang och tidsperioder? Här får vi möjligen göra en annan typ av analys, väcka nya frågor och ringa in nya forskningsområden. *Analogical theorizing* (Vaughan, 2004) banar vägen för detta, då empiriska djupdykningar i vitt skilda områden, men som i grunden beaktar samma fenomen, lyfter frågor kring de stora sammanhangen.

Frågor som den här studien väcker är hur gränserna mellan olika ekonomiska utbytesformer, eller *economic circuits* som Zelizer (2013) uttrycker det, är ett uttryck för omförhandlingar i vårt samhälle i stort. De första två exemplen, sommarvänner och hästvänner, är exempel på småföretagande på landsbygden, där ett gåvoekonomiskt utbytessystem fungerar parallellt med, men också sammanflätas med, en marknad. Gränserna mellan olika system tycks porösa, till den grad att de framstår som intentionellt vaga (Andersson Cederholm & Åkerström, 2016).

En landsbygdsbaserad turistmarknad har en lång historia och kan kopplas samman med modernitetens historia och framväxten av en fritidsklass. I en svensk kontext har det bland annat tagit sig uttryck i den urbana medelklassens önskan att köpa rekreation och turistiska upplevelser på landsbygden. Som rekreativ aktivitet framstår även jakten som traditionell. Som turistupplevelse betraktad är den emellertid en relativt ny företeelse i Sverige. Inte som aktivitet, men sättet att förstå och ekonomiskt organisera jakten. Ett traditionellt gåvoekonomiskt utbyte, som dessutom är inflätat i ett svenskt statligt förvaltningssystem, står här öga mot öga med en marknad. Det är en marknad som tjänstefieras (Grönroos, 2021), det vill säga paketerar och kommersialiserar servicen kring jakten och förvandlar den till en upplevelseprodukt. Samtidigt är den gåvoekonomiska aspekten tillsammans med ett förvaltningsuppdrag dominerande, och marknaden är, åtminstone än så länge, begränsad.

Det gåvoekonomiska är tillika formaliserat. Här finns redan begrepp för vänskapsjakten då den till sin form är etablerad sedan lång tid tillbaka. Intervjuerna med jaktföretagarna visar att det kan vara besvärligt att dra gränserna. Ibland lurar en juridisk gråzon som innefattar praktikaliteter med den ekonomiska redovisningen av verksamheten, samt en ständig moralisk förhandling kring vad som är rätt och fel kommersialisering. Gränsarbetet underlättas dock av en tydlig och etablerad gåvoekonomisk tradition, och en kulturell tradition kring jakten som tycks så etablerad att marknaden betraktas som något särskilt. Här är vänskapen visserligen *också* en emotionell vänskap, vilket jägarna ofta påtalar, men det är samtidigt en formaliserad form av utbyte.

Vänskapens gränsarbete inom akademien tycks vid första anblicken vara tydlig. I synnerhet om vi gör en mer bokstavlig tolkning av det kategoriska uttalandet i citatet: vänskap tycks förbehållet forskarkollegerna, mer än i andra professionella relationer. Vid närmare granskning är vänskapskategoriseringen betydligt mer oklar, och andra berättelser är betydligt mer trevande. Här finns inga speciella begrepp för vänskapliga kolleger, om vi bortser från det mer instrumentella "socialt kapital" som förekommer i en del sammanhang. Snarare kan det vara så att kategoriska uttalanden tillsammans med ett trevande gränsarbete är ett uttryck för en strukturell oklarhet. Den tematiska kategorin "osynliga gåvor" som framträdde i vår studie tycks peka på att normerna är oklara för vad som är utbyte mellan vänner, men likaså för vad som anses ligga inom ramen för en formell förväntan på tjänster och gentjänster. Kanske är gränserna rent av under uppluckring. Universitet, och högre utbildning generellt, har i litteraturen beskrivits som alltmer marknadsorienterat (Nehring & Brunila, 2023). Att gränsarbetet

är så livligt, och innehåller så många olika individuella yttringar, kan vara ett uttryck för att gränserna mellan olika utbytessystem upplösts eller förskjutits.

Ett sådant system är en formaliserad gåvoekonomi, där tjänster och gentjänster utförs, kunskap delas och kollegiala granskningar utförs utan någon annan kompensation än status och trovärdighet i en relationell ekonomi. Ett annat system är den etablerade arbetsplatsens logik, där arbetstagaren får lön för utfört arbete. Men det finns också en marknadslogik, där värdet av utförd forskning kvantifieras och rangordnas på ett sätt som inte tidigare skett. På det sättet är akademien likt livsstilsföretagarna på den svenska landsbygden. Det arbete som har ett egenvärde, bortom ekonomiska och instrumentella värden, möter en marknadslogik där värdet av arbetet fått en tydlig prislapp. En mer ingående analys kring historiciteten i detta och *varför* ryms emellertid inte inom ramen för det här kapitlet.

I samtliga sammanhang som här beskrivits löper den interpersonella vänskapen som en röd tråd, men den påverkas och flätas in i de strukturellt betingade ekonomiska systemen. Den personliga vänskapen är aldrig oberoende den kontext i vilken människor får sitt levebröd. De trevande berättelserna visar att vi ständigt förhåller oss till, men också omförhandlar de strukturellt betingade kategorierna som präglar vår vardag och förståelse av hur världen är ordnad – som vänner, kolleger, arbete, fritid, ekonomi och marknad. Sommarvänner är en anomali som sätter fart på reflektionen, då den luckrar upp, ifrågasätter och belyser. Det är en typ av vardagsanalytiskt begrepp som kan bana vägen för en fördjupad teoretisering kring ett fenomen som är betydligt vidare än lantbrukarparets relation till sina gäster.

Referenser

- Ahrne, G. (2014). Samhället mellan oss: Om vänskap, kärlek, relationer och organisationer, Stockholm: Liber.
- Andersson Cederholm, E. (2015). Lifestyle enterprising: the 'ambiguity work' of Swedish horse-farmers, *Community, Work & Family*, vol. 18, no. 3, pp. 317-333.
- Andersson Cederholm, E. & Sjöholm, C. (2015). Landsbygdens småföretag som livsstil, besöksmål och regional attraktion, *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, nr. 5, s. 43-54.
- Andersson Cederholm, E. & Sjöholm, C. (2023). The tourism business operator as a moral gatekeeper – the relational work of recreational hunting in Sweden, *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 31, no. 5, pp. 1126-1141.

- Andersson Cederholm, E. & Sjöholm, C. (2022). Jaktturism – ett delikat balansarbete i en komplex ekonomi, *RIG Kulturhistorisk tidskrift*, nr. 3, s. 129-146.
- Andersson Cederholm, E., Sjöholm, C. & Dredge, D. (2023). Friendship in academia: the moral economy of the academic workplace, in D. Nehring & K. Brunila (eds), *Affective capitalism in academia: Revealing public secrets* (pp. 129-147), Bristol: Policy Press.
- Andersson Cederholm, E. & Åkerström, M. (2016). With a little help from my friends – relational work in leisure-related enterprises, *The Sociological Review*, vol. 64, no. 4, pp. 748-765.
- Cheal, D. (1988). *The Gift Economy*, London and New York: Routledge.
- Grönroos, C. (2021). Tjänstefiering: I kundens ögon är alla företag tjänsteleverantörer, Stockholm: Volante.
- Nehring, D. & Brunila, K. (eds). (2023). *Affective capitalism in academia: Revealing public secrets*, Bristol: Policy Press.
- Scott, B. M. & Lyman, M. S. (1968). Accounts, *American Sociological Review*, vol. 33, no. 1, pp. 46-62.
- Spencer, L. & Pahl, R. (2006). *Rethinking Friendship: Hidden solidarities today*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Vaughan, D. (2004). Theorizing disaster. Analogy, historical ethnography, and the Challenger accident, *Ethnography*, vol. 5, no. 3, pp. 315-347.
- Wittel, A. (2001). Toward a network sociality, *Theory, Culture & Society*, vol. 18, no. 6, pp. 51-76.
- Zelizer, V. A. R. (2013). *Economic Lives: How Culture Shapes the Economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Österberg, E. (2007). *Vänskap - en lång historia*, Stockholm: Atlantis AB.

UPPMÄRKSAMMA KROPPAR

Närhet, avstånd och rörelse på och utanför scenen

Stina Bergman Blix

Jag råkar hamna bakom honom i kön till sushistället som ligger närmast teatern. Det ska vara kvällsrepetitioner och jag har varit på universitetet en sväng efter dagens repetitionspass och inte hunnit äta middag. Jag ser hans ryggtafva och säger hej och han vänder sig om och till min stora förvåning ler han och inleder småprat. Vi pratar om att sushin är god här, om kvällsrepetitioner ... vi har knappt växlat två ord tidigare. Han har varit så surmulen och avvisande mot mig, tydligt markerat att han inte vill delta i något forskningsprojekt. Nu går vi sida vid sida mot teatern, han håller upp porten och föreslår att vi ska sätta oss i kanten. Det tar ett tag innan vi båda inser att han har förväxlat mig med en av teaterns skådespelare. "Vad repeterar du nu?". "Jag följer bara er". Han håller stilen, fortsätter sin vänliga nyfikenhet och vi småpratar oss genom middagen. Jag passar förstås på att fråga om jag skulle kunna få intervjua honom senare i veckan och han säger ja, vad kan han annars svara?

Några dagar senare följer han snällt med mig till ett tomt kontorsrum efter repetitionerna, men nu har vänligheten tydligt släppts. Han sätter sig med benen brett isär på en stol ganska långt ifrån mig och ger korthuggna svar på mina frågor. Det blir inget samtal, utan en sån där plågsam intervju med en motvillig och tydligt irriterad motpart. Han är lång och välbyggd och hans irritation känns fysiskt i rummet som en latent aggressivitet. Jag låtsas som ingenting och matar på med frågor i hopp om att hitta en öppning, något som kan väcka hans intresse. När jag ställer en fråga om hur scenerierna påverkar laddningen mellan honom och hans motspelare i en scen så blir han tydligt provocerad och svarar irriterat "Det är klart att det blir annorlunda beroende på hur man *står* och hur man *förhåller* sig till personen, DET ÄR JU SJÄLVKLART!"

Han gestikulerar med armarna för att visa hur han och jag sitter med stolarna mittemot varandra med mer än en meters avstånd. ”*Just nu*, när vi har ett samtal på det här sättet, så kan vi ha det så här.” Han mimar ett artigt, distanserat möte. Men så drar han plötsligt sin stol intill min rakt framifrån så att jag blir inlåst av hans stol och kropp. Han lutar sig fram så att hans ansikte bara är några centimeter från mitt och tittar mig djupt i ögonen och säger långsamt med eftertryck ”Men om jag skulle sitta så här och prata med dig, då måste vi vara mer intensiva när vi pratar.” Lika plötsligt som han närmat sig drar han tillbaka stolen och kommenterar med slängig ton ”Så att, det är inget som man tänker på, det sker ju automatiskt. Sen ibland så får man impulsen att göra vissa saker.”

Jag känner hur mitt ansikte har antagit en blodröd nyans. Han tillhör en av de där manliga skådespelarna som agerar i heta kärleksscener på bio och den oväntade intimiteten känns både överklig och obehaglig på samma gång. Han har lyckats få mig ur balans, men upplevelsen av hans plötsliga närhet har även gett mig direkt åtkomst till det vi pratar om – hur samspel och relationer gestaltas på teatern genom att justera och förändra kroppars positionering, och hur det förstås också säger mycket om samspel i livet utanför scenen.

Scenerier som väcker känslor

På teatern kallas det att man lägger scenerier. Enligt Nationalencyklopedin är sceneri ”aktörernas förflyttningar på scenen”¹, ett slags rörelseschema, men det inbegriper också den riktning skådespelarna har, alltså intentioner eller drivkrafter för rörelserna. Människor som inte vet så mycket om teater tror ofta att skådespeleri till största del handlar om att lära sig en massa text utantill, men när man följer repetitioner så är det just *scenerier*, att bygga närhet och avstånd mellan kroppar, som är det centrala.

Grundprinciperna för hur kroppar i samspel påverkar sociala upplevelser och handlingar har länge intresserat sociologer och har på senare år framförallt utvecklats av den amerikanske sociologen Randall Collins (2004, s. 34):

¹ <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/sceneri>

När mänskliga kroppar strålar samman samverkar de fysiskt med varandra: känslöströmmar, känslan av leda eller intresse, en tydlig förändring i stämningen. Kropparna är uppmärksamma på varandra, oavsett om det till en början sker medvetet eller inte. Detta kroppsliga samspel är startpunkten för vad som händer härnäst (min översättning).

Men kroppar som möts och skiljs åt är inga marionetter utan bebos av närvarande aktörer som kan ta till vara eller avfärda de känslomässiga impulser som närhet, avstånd och rörelsen däremellan skapar. När den manlige skådespelaren närmade sig mig var jag i och för sig närvarande, hans närhet kändes i hela kroppen, men min roll passade inte med situationen. Hade samma sak skett på krogen hade min kropp haft en annan beredskap att svara upp mot denna plötsliga intimitet; den hade haft en vidare repertoar till sitt förfogande. Som skådespelaren sa, närheten kräver att vi är ”mer intensiva när vi pratar”, att känslorna skruvas upp, men känslointensiteten bygger på en intimitet som situationen inte rymde. Närheten blir mer intim på ett tomt kontor än på en krog, och som intervjuare var min kropp inte beredd på att sitta fastlåst mellan en skådespelares ben med hans andedräkt i näsan.

Situationen tydliggör samspelets inneboende sårbarhet (Goffman, 1967). Vi kom in i situationen från olika håll, jag som forskare med viss status och kontroll över vilka frågor som ställs, och han som skådespelare på ropet, med tydlig ovilja att bli intervjuad, men båda är beroende av att vi förstår och accepterar mötets ramar och våra respektive roller och att vi kontinuerligt anpassar oss efter hur mötet fortskrider. Vid vårt första möte gick bådas anpassning sömlöst, men här beslutar sig skådespelaren för att utmana min position. Och det är här skammen kommer in. För den amerikanske sociologen Erving Goffman lurar skammen ständigt bakom hörnet i mötet med andra människor eftersom vi inte kan undvika risken att samspelet misslyckas. Att jag rodnade avslöjade den momentana skam jag kände när skådespelaren kom (för) nära och blottade min oförmåga att upprätthålla rollen som professionell forskare. Men skammen kom inte bara ur mitt underläge i stunden utan också över att jag tyckte att jag delvis hade mig själv att skylla. Innan vårt möte på sushistället hade jag undvikit att fråga skådespelaren om en intervju eftersom jag visste att han skulle säga nej. Jag hade tagit chansen att fråga i en situation där han var tvungen att säga ja, även om jag visste att han egentligen inte ville vara med. Han sa att han inte ville riskera att det han sa skulle hamna på kvällspressens löpsedlar, men när vi väl satt där så slog det mig att det handlade lika mycket om att jag representerade något teoretiskt, som han både föraktade för att han inte tyckte att det hade med verkligheten att göra, och samtidigt var tydligt obekvämt

med eftersom han inte kunde språket. Vi befann oss på min planhalva och hans demonstration kunde ses som ett sätt att förflytta den till hans.²

Och han hade en tydlig poäng. Idén om teoretisk eller kognitiv kunskap som dels överlägsen den praktiska, dels enbart en angelägenhet för huvudet är både djupt rotad och självklart felaktig. Det är ju därför vi ägnar åt oss etnografiska studier, för att vi behöver både och. Den epistemiska processen når en bit, fumlarna runt förståelsen, och landar först när den valideras av en upplevelse. Att situationer och relationer byggs av närhet och avstånd mellan kroppar i rörelse blir banal information om den inte åtföljs av en upplevelse som kan ge den tyngd och nyans.

På skådespelarens planhalva testas och visas förslag 'på golvet', med kroppen, för att upplevelsen ska öppna upp för fantasin. På samma sätt som väl lagda scenerier ger utrymme för skådespelare att hitta sina roller så kan upplevelsen av det oväntade brottet mot intervjuens ramar öppna upp för forskarens analys. Eller, som den belgiska filosofen Vinciane Despret (2004) understryker, för att kunna ställa relevanta frågor om kroppar i samspel så behöver vi ta hänsyn till hur vi berör och berörs av andras kroppar. Om vi kombinerar skådespelarens obekvämheter i mötet med forskning med min obekvämheter inför hans närhet så får vi några pusselbitar.

Samspel som återskapar eller förändrar strukturella relationer

Tidigare forskning om interaktionsritualer (Collins, 2004; Summers-Effler, 2002), former för möten mellan människor, fokuserar just på kroppar och hur synkronisering mellan kroppar kan öka utrymmet för social handling. Collins definition av en interaktionsritual inbegriper två eller fler personer som är avgränsade i relation till andra och har ett gemensamt fokus, vilket kan frambringa en delad sinnesstämning (2004, s. 48). Ju mer de fokuserar och ju mer de delar fokus med varandra desto mer emotionell energi får de som de kan ta med till nästa sociala situation. Emotionell energi som bryggs mellan möten är viktiga här för att de länkar mikrosituationer till varandra och

² En mer utvecklad diskussion om forskningsetik ryms inte här, men situationen belyser både hur informerat samtycke, som ofta reduceras till ett kryss i ett formulär, inte är en statisk inställning utan situationsberoende och under kontinuerlig förhandling mellan forskare och deltagare. När vi vill ha något av någon annan försöker vi, oavsett om vi är forskare eller inte, be om det när förutsättningarna är som bäst. Den osäkerhet som gjorde skådespelaren obekväm med själva intervjusituationen var inte heller statisk utan förändrades både beroende på vad jag frågade om och hur jag samspelade med honom.

därmed i förlängningen till mer stabila relationer på makronivå. Tex kommer en person som upprepade gånger hamnar i periferin i interaktionsritualer efterhand tappa emotionell energi och inte förvänta sig eller orka ta plats i kommande möten.

Erika Summers-Effler (2002) har utvecklat teorin genom att visa hur dessa återkommande och efterhand habituerade ritualer både kan återskapa och förändra sociala strukturer. Hon menar att en grupp, till exempel kvinnor, som ständigt begränsas i sitt utrymme efterhand börjar relatera till andra i samma situation (kvinnor i deras närhet) som referensgrupp för att slippa bli avvisade från grupper där deras tillhörighet ständigt ifrågasätts eller där de deltar under begränsade förutsättningar. På så sätt får de en tryggad påfyllning av emotionell energi, men också ett begränsat handlingsutrymme. Samtidigt kan interaktionsritualer inom den underordnade gruppen skapa den kollektiva emotionella energi som krävs för att hantera dränerande möten med den överordnade gruppen, vilket på längre sikt kan ändra de strukturella relationerna.

Om vi använder mitt möte med skådespelaren som ett exempel, kunde han som (vältränad) man omkullkasta sin situationella underordning gentemot en högutbildad kvinna genom att bryta mot normen för vilket fysiskt avstånd som är lämpligt under en intervju. Det är osannolikt att han skulle ha gjort på samma sätt mot en manlig forskare eller mot en kvinna som han respekterade. Jag reducerades därmed till en kvinna som inte var värd respekt. Den genans som hans korta närmande gav upphov till begränsade mitt handlingsutrymme eftersom jag inte kunde bryta mot normen utan istället behövde hantera hans avsmak och min skam. Om kvinnor som tar plats inom en manlig sfär ständigt behöver lägga energi på att hantera känslor på motsvarande sätt så blir det för tungt för individen att försöka förändra strukturerna. Jag respekterade till exempel skådespelarens rätt att göra mig obekväm. Tanken att ansvaret inte var mitt och att jag kunde avbryta intervjun och gå därifrån, slog mig aldrig.³

Summers-Efflers studier visar att kvinnor kan få emotionell energi utifrån som de tar med sig in i dessa sfärer (tänk me too-rörelsen), men med utgångspunkt i mitt och skådespelarens möte så använder jag en annan strategi. Jag utgår ifrån skådespelarens normbrott i min undervisning, men har anpassat det till att ligga på gränsen för att ses som just ett normbrott. Under en föreläsning kan jag gå fram mot en student och för att ta ner min status sätta mig på huk så att mitt ansikte hamnar nedanför studentens och ofta med ett bord emellan, men fortfarande för nära för att det ska uppfattas som

³ Tack Anne Ryen för att du uppmärksammade mig på detta som alltså inte slog mig ens nästan 20 år senare! Som du påpekade: "det är så den patriarkala makten fungerar".

bekvämt. Medan jag närmar mig berättar jag vad det är jag illustrerar så att studenterna har en chans att skapa intellektuell beredskap inför min fysiska närhet. Hur nära jag kommer är olika från gång till gång, jag stannar upp när jag märker en reaktion, ofta att studenten och snart flera studenter börjar fnissa. Om jag råkar välja en student som kanske själv sysslat med teater och är bekväm i situationen kan jag gå närmre och stanna längre – vi läser av varandra och signalerar att båda är med i leken och då blir upplevelsen för de andra studenterna mer effektiv eftersom de får tid att landa i upplevelsen. Som lärare har jag, till skillnad från skådespelaren i intervjun, redan status i dessa situationer och min avsikt är inte att demonstrera makt utan att få abstrakt kunskap att landa i kroppslig förståelse. Brottet mot konventionen blir dock även ett lekfullt sätt att bryta med förväntningar på hur en lärare kan agera, vilket skapar ett kollektivt fokus ("vad ska hon ta sig till?") och energi i rummet (fnissandet). Tilltaget ligger i linje med regissören Bertold Brechts Verfremdungseffekt (1995); genom att modifiera den förväntade ritualen så kan man få syn på och rubba förgivettagna förståelser (se också Garfinkel, 1967 om *breaching experiments*).

Den analytiska poängen är att social förändring också kan ske genom denna typ av förskjutning och lek med gränser för vad som utgör lämpligt beteende för representanter från en grupp. Just balansen på gränsen, den 'liminala' praktiken (Schechner, 1985), kan skapa kollektivt fokus och emotionell energi.

Institutionaliserat avstånd som professionsmarkör

I ett sociologiskt perspektiv är det också intressant att positioner kan institutionaliseras och även byggas in i arkitektur och möblering. I min forskning om domstolar så fann vi flera exempel på hur avstånd både byggs in i rummet – rätten sitter bakom ett brett skrivbord som ofta är placerat lite högre upp än övrig inredning, alla parter sitter bakom bord med tydliga avstånd emellan – och att de professionella tonar ner känslor genom att skapa avstånd mellan parternas kroppar. Den tilltalade kan få sitta i ett annat rum när målsäganden ska vittna och anhöriga till brottsoffret i mordrättegångar placeras så långt ifrån den tilltalade som är möjligt för att inte väcka de känslor som är kopplade till att saken har hamnat i domstol från början. I domstolen blir det också tydligt att det inte bara är kropparnas position utan även uppmärksamheten dem emellan som spelar roll. Domaren eller åklagaren kan be de som vittnar att titta på dem istället för på motparten när de berättar vad som hänt för att förebygga eller bryta en emotionell

upptrappning som ofta sker om vittnet går i dialog (Bergman Blix & Wettergren, 2018).

Professioner är överlag associerade med emotionell distans och den amerikanske professionsforskaren Andrew Abbott (1981) menar att avstånd används för att bibehålla professionell status. När en domare behöver få tillgång till ett dokument i en amerikansk domstol så lämnar en part aldrig dokumentet direkt till domaren utan det går via en notarie för att symboliskt renas innan det landar i domarens händer. Avstånd, inte bara till människor utan även till ting som kan kopplas till mänsklig praktik upprätthåller professionens renhet (se vidare Douglas, 1997) och därmed status. Om vi går tillbaka till min undervisningssituation så blir det dock tydligt att positionerna är kopplade till typ av aktivitet. När det är paus i en föreläsning kan studenter utan vidare komma nära mig och prata, det som utgör normbrottet är att jag går nära under föreläsningen när jag förväntas stå vid tavlan/talarstolen och allas fokus är riktat mot mig (och den jag går nära). På samma sätt kan domaren både ta emot papper och ta människor i hand utanför rättssalen.⁴

Uppmärksamma kroppar i nuet och framtiden

En viktig poäng med mitt inledande exempel är att teaterns scenerier kan ge oss forskare bättre analytiska redskap att avtäcka nyanserna i hur närhet och avstånd spelar roll. Det räcker inte med närhet och distans i sig. Vad händer när en sitter och en står, en går nära, en backar, när avstånd varieras och när det finns publik eller inte? Var finns balansen i samspelet och när bryts den? Vilka positioner skapar handlingsmöjligheter och hur ser begränsningarna ut?

Under en repetitionsperiod som jag följde som forskare var det en skådespelare som hade svårt att hitta sin roll. Hon förstod inte varför hennes rollfigur var så elak och kall mot sin dotter och för att komma ifrån läsningen justerade de scenerierna i nyckelscenen gång på gång. Vid ett tillfälle upprepar de den lagda scenen med dottern som står och mamman som sitter på en stol. De skriker åt varandra som de brukar, men plötsligt stillnar dottern. Hon kämpar med tårarna och tittar ner i golvet. Replikerna och rörelserna är de samma, men stillheten och blicken i golvet artikulerar hennes

⁴ Var gränsen går för när en profession anses 'smutsa ner sig' är en empirisk fråga och skiljer sig åt mellan kulturer. I Polen anses det t ex otillbörligt för domare att åka buss, dvs exponera sina vardagliga kroppar inför människor som de sedan ska kunna döma, medan en svensk domare kan färdas kommunalt utan att ses som mindre professionell (objektiv).

sårbarhet och mamman ser plötsligt också hjälplös ut där på sin stol. Justeringen i dotterns uttryck, den avslappnade kroppen och blicken neråt, blottade mammans rädsla. Den erfarna skådespelaren hittade sin drivkraft och hade därefter inga svårigheter att gestalta mamman som driven av rädsla att blotta sin egen hjälplöshet blir mer och mer elak mot sin dotter. Sceneriet och skådespelarnas närvaro i situationen, deras uppmärksamma kroppar, banade väg för den upplevelse av hjälplöshet som behövdes för att väcka fantasin och hitta rollernas uttryck (se vidare Bergman Blix, 2010).

Både exemplet med mamman och med domaren som ber vittnen att titta på dem istället för på motparten för att bryta uppmärksamheten mot den andre visar att vi som forskare behöver ta hänsyn till vad uppmärksamhet gör med kroppar och hur uppmärksamma kroppar samverkar med varandra (Despret, 2004). Att vara utanför respektive innanför någons intressesfär ger fysiska avtryck oavsett vad uppmärksamheten har för riktning. I exemplet med mitt möte med skådespelaren var skillnaden mellan när jag var i hans intressesfär och när jag inte var det närmast övertydlig. Öppenheten i kroppen när han höll upp porten till teatern när vi åt tillsammans kontra den halvt bortvända kroppen som satte sig på avstånd under intervjun.

Som skådespelare har han dessutom tränat upp förmågan att vara närvarande och öppen för impulser från medspelare så hans närvaro i nuet var uttalad. Inom akademin värdesätts inte närvaro i nuet på samma sätt utan kompetens handlar mer om förmåga att vara någon annanstans tillsammans, att följa resonemang och haka i abstrakta tankegångar. Även om vi under intervjun pratade i ett nu så kom han inte till sin rätt i situationen, hans kroppsliga närvaro blev oviktig i samtalet även om den märktes tydligt i rummet. Våra intressesfärer var osynkroniserade. Hans plötsliga fysiska närhet gjorde dock närvaron i nuet omedelbar. Även om vi hade delat närvaron eller haft gemensam uppmärksamhet mot ett resonemang om scenerier så är det förmodligen en allmän sanning att fysisk närhet vid någon gräns pressar fram närvaro i nuet. Jag kunde inte följa en tankegång när han andades i min näsa.

Samtidigt befinner vi oss ofta i mer än en tidszon. Hur vi uppfattar nuet påverkas inte bara, som Collins och Summers-Effler poängterat, av tidigare händelser utan även hur vi tänker oss framtiden både på kort och på lång sikt (Tavory, 2018). Den amerikanske sociologen Iddo Tavory refererar till en studie från USA (Ford, 2018) som visar att kvinnor ibland motiverar att de gått med på sex fastän de inte velat med att de varit rädda att ett nej skulle leda till våldtäkt. Tankar och känslor om den omedelbara framtiden påverkar hur vi upplever och handlar i nuet. När positioner mellan kroppar

blir betydelsebärande, som att fysisk närhet mellan en man och kvinna indikerar sex, så kan det cementera relationen. Om vi går tillbaka till min mindre dramatiska och ofrivilliga närhet med skådespelaren så påverkades upplevelsen i nuet också av hur jag skulle se tillbaka på situationen på sikt. Det fanns något överkligt i att den kände skådespelaren befann sig på kyssavstånd från mig i verkliga livet, tänk om jag kunde berätta det för nån! Olusten och genansen i nuet åtföljdes av en kittlande framtidskänsla (det kanske kan användas i ett kapitel i en bok?).

Slutord

Det här kapitlet tog avstamp i en händelse 'från fältet', i detta fall en teater, som hänger sig kvar många år efteråt men som inte använts eftersom den innehöll för många trådar: lite om metod, lite om etik, mycket om kroppar, närvaro/avstånd och kön. När jag nu fick möjlighet att analysera episoden så upptäckte jag att den ändå höll ihop genom hur den aktualiserar olika perspektiv på kroppar i samspel.

Genom att använda teaterns begrepp sceneri, hur man bygger närhet och avstånd mellan kroppar, så kan vi som forskare få redskap för att göra stringenta analyser av socialt samspel eftersom scenerier skapar handlingsmöjligheter och begränsningar. När jag en gång i tiden arbetade som regiassistent på olika teatrar var en uppgift att rita in scenerierna i manus, som ett rörelseschema för skådespelarna. Under repetitionsperioden innebar det ett konstant suddande och ändrande eftersom de fysiska positionerna, vem som stod eller satt, gick ifrån eller närmade sig, la grunden för de dynamiska relationer som skulle utspela sig på scenen och därmed ofta behövde justeras för att optimera samspelet, som i exemplet ovan med mamman och dottern.

Utanför teatern justerar vi också våra fysiska positioner för att hantera och manövrera våra samspel med andra, men till skillnad från teaterrepetitionen så kan vi inte sudda bort de samspel som inte funkar. Vi tar med oss emotionell energi och känslor från tidigare möten och påverkas av förhoppningar eller farhågor inför efterkommande samspel. Avstånd och närhet kan dessutom byggas in i mötesrum och institutionaliseras i ritualer för att påverka stämningar och känslor. Fysiska positioner kan också få symboliska betydelser, som att närhet mellan könen kopplas till sexuella aktiviteter, eller att avstånd till människor och ting kan kopplas till objektivitet och professionalism, och därmed cementera relationer. Det betyder inte att det finns ett enkelt eller fastlåst samband mellan kroppsliga relationer och strukturell tillhörighet. Den symboliska betydelsen varierar beroende på *situation*, som att min fysiska närhet

till en student ges olika tyngd i föreläsningssituationen jämfört med i pausen, beroende på vilka *personer* som är inblandade, som att skådespelarens kändisskap och fysiskt imposanta kropp skapade symbolisk tyngd i vårt möte, och på den *nutidshistoriska kontexten*, där min upplevelse av möjliga handlingsalternativ begränsades av att jag var en ung kvinna före me too-rörelsen.

Mer spekulativt illustrerade mitt möte med skådespelaren hur krockar i uppmärksamhet påverkar samspel. Akademin, liksom flera professioner, premierar närvaro i tankegångar snarare än i nuet. Den fysiska närheten, både när skådespelaren närmade sig mig och när jag närmar mig studenter, tvingar fram närvaro i nuet, vilket kan användas både för att återta status och för att få abstrakta resonemang att landa i kroppslig förståelse.

Referenser

- Abbott, A. (1981). Status and Status Strain in the Professions, *American Journal of Sociology*, vol. 86, no. 4, pp. 819-835, <https://doi.org/10.2307/2778344>.
- Bergman Blix, S. (2010). Rehearsing Emotions: The Process of Creating a Role for the Stage, Acta Universitatis Stockholmensis, Stockholm.
- Bergman Blix, S. & Wettergren, Å. (2018). Professional Emotions in Court: A Sociological Perspective, London: Routledge.
- Brecht, B. (1995). Alienation Effects in Chinese Acting (1936), in R. Drain (ed), *Twentieth Century Theatre: A Sourcebook*, London: Taylor and Francis.
- Collins, R. (2004). Interaction ritual chains, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Despret, V. (2004). The body we care for: Figures of anthropo-zoo-genesis, *Body & society*, vol. 10, no. 2-3, pp. 111-134, <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/1357034X04042938>.
- Douglas, M. (1997). Renhet och fara: en analys av begreppen orenande och tabu, Nora: Nya Doxa.
- Ford, J. V. (2018). *Sexual Danger: The Importance of Social Interaction and Gender Inequality in Accounts of Unwanted Sex and Sexual Assault on Campus*, Unpublished PhD, New York University.
- Garfinkel, H. (1967). Studies in ethnomethodology, New York: Polity Press.
- Goffman, E. (1967). Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior, New York: Pantheon Books.
- Schechner, R. (1985). Between Theater and Anthropology, Philadelphia, PA; University of Pennsylvania Press.

- Summers-Effler, E. (2002). The micro potential for social change: emotion, consciousness, and social movement formation, *Sociological theory*, vol. 20, no. 1, pp. 41-60, <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/1467-9558.00150>.
- Tavory, I. (2018). Between situations: Anticipation, rhythms, and the theory of interaction. *Sociological theory*, vol. 36, no. 2, pp. 117-133, <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/0735275118777007>.

RISKFYLDA ÖVERGÅNGSRITER

High-stakes examinations och föräldrars pedagogiska omsorgsarbete

Kristina Göransson

I am not really nervous. Because for us, or at least for me, *this* exam is not the crucial one. This exam is just a pre-exam for PSLE. The PSLE is the big crossroad. The gate. (Derek, tvåbarnspappa)

I Singapore genomgår elever i årskurs 6 ett stort och ödesmättat slutprov: *Primary School Leaving Examination* (PSLE). Provet bedömer färdigheter i engelska, modersmål, matematik och naturvetenskap. Elevens resultat är direkt avgörande för antagning till nästa nivå i utbildningssystemet, *secondary school*. Elevernas sorteras in i ett av tre program, eller *streams*, som de kallas: Express, Normal Akademisk eller Normal Teknisk. Denna sortering beskrivs av policymakare som ett effektivt och rättvist sätt att skräddarsy utbildning till elevers olika förutsättningar och intressen, men det finns en fast övertygelse bland både föräldrar och barn att endast Expressnivån är en garant för framtida högre studier och en framgångsrik karriär. Både Normal Akademisk och Normal Teknisk nivå betraktas av många som ett misslyckande. Kritiker menar att PSLE är ett alltför snävt bedömningsinstrument, samtidigt som det har en negativ påverkan på barns psykiska hälsa. Medan utbildningsministeriet har vidtagit vissa åtgärder för att stävja betygshets genom att revidera poängsystem och ta bort halvårsprov (*mid-year exams*) i grundskolan finns det inga som helst planer på att avskaffa PSLE. Man menar att PSLE är nödvändigt för 'att avgöra var varje barns akademiska styrkor ligger' och 'vägleder barnet till ett lämpligt akademiskt program i högstadiet och gymnasiet.' (Ministry of Education Singapore, 2022a).

Av föräldrar beskrivs PSLE som det absolut viktigaste provet i grundskolan. *The big crossroad*, som tvåbarnspappan Derek konstaterar i det inledande citatet. Vid tidpunkten för ett av mina fältarbeten gick Dereks äldsta dotter i årskurs 5. Trots högt tempo och frekventa prov menade Derek att årskurs 5 inte är det viktiga. Årskurs 5 är bara en generalrepetition inför årskurs 6 och PSLE. I likhet med andra medelklassföräldrar var Derek fast övertygad om att privatundervisning och läxhjälp utanför skoltid är en nödvändighet.¹ Föräldrar, i synnerhet mammor, ägnar avsevärd tid och energi åt att söka information och utvärdera det enorma utbudet av privata utbildningstjänster som finns i Singapore.² Dereks dotter fick privatundervisning i flera ämnen, däribland kinesiska, matematik och naturvetenskap. Inte nog med det. Derek, som vid tidpunkten hade sagt upp sig från sitt jobb, valde att ta en längre paus från yrkeslivet för att helt och hållet fokusera på dotterns skolarbete och förberedelserna inför PSLE. Först efteråt tog Derek ett nytt jobb. Ett annat exempel är Shu Ping, vars dotter nyligen hade klarat av PSLE. Shu Ping beskrev pressen som nästintill outhärdlig. Åren som ledde fram till PSLE hade varit fullspäckade med privatlektioner i de fyra kärnämnen. Shu Ping och hennes man investerade inte bara avsevärda summor i dessa privatlektioner; den mentala och känslomässiga belastningen var minst lika påtaglig, åtminstone för Shu Ping. Förutom att dagligen skjutsa dottern till de många privatlektionerna och hålla koll på läxor och prov, deltog Shu Ping själv i olika webinarier för föräldrar. Dessa webinarier ska ge föräldrar kunskap om stress och tips på hur de bäst kan stödja sina barn psykologiskt och känslomässigt inför stora prov i skolan. 'I felt I just want my life back!', sa Shu Ping, när hon tänkte tillbaka på all 'prepping' inför dotterns PSLE.

I det här kapitlet använder jag fältanteckningar och intervjuer från ett forskningsprojekt om föräldrars pedagogiska omsorgsarbete i Östasien för att närmare belysa PSLE som riskfylld övergångsrit.³ Fältarbetet i Singapore genomfördes mellan 2018 och 2019. Jag gjorde deltagande observationer i miljöer och situationer som rör

¹ I den senaste hushållsutgiftsundersökningen (2017/2018) spenderade hushållen 1,4 miljarder Singapore dollar per år på privata utbildningstjänster, mer än dubbelt så mycket som för femton år sedan (Singapore Department of Statistics, 2019).

² Det är välkänt att föräldrarnas engagemang i barns utbildning och lärande är könat, i den mening att mammor generellt sett är mer involverade än pappor (se t ex Reay, 1998; O'Brien, 2007). Så var också fallet i de flesta familjer jag kom i kontakt med i Singapore. Mammor tog det huvudsakliga ansvaret för att söka information, nätverka, hålla koll på läxor och deadlines.

³ Projektet undersöker föräldrars pedagogiska omsorgsarbete i Singapore, Beijing och Seoul och har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond (Dnr P17-0499:1).

barns lärande, däribland läxhjälpssessioner, hemundervisningskooperativ, och i hemmiljöer. Förutom deltagande observationer genomförde jag intervjuer med föräldrar till barn upp till 12 år. Denna kategori av föräldrar är särskilt intressant med tanke på den gängse uppfattningen att tidig barndom är en kritisk period för kognitiv och emotionell utveckling (Macvarish, 2016; Smyth & Craig, 2017). Singapore är ett flerspråkigt land och har fyra officiella språk: engelska, mandarin (kinesiska), malajiska och tamil. Engelska är det huvudsakliga språket inom skolvärlden och annan offentlig verksamhet, medan mandarin, malajiska och tamil representerar olika modersmål. Modersmål är ett obligatoriskt ämne i skolan men används i varierande grad till vardags. Generellt dominerar engelska bland yngre singaporianer. Samtliga intervjuer genomfördes på engelska. Jag har valt att inte översätta citaten till svenska, för att inte nyanser och centrala begrepp ska gå förlorade.

Riskfyllda övergångsriter

Antropologen Zachary Howlett (2021) har i en studie om Kinas krävande inträdesprov till högre utbildning, *gaokao*, använt Erving Goffmans (1967) begrepp *fateful situations* (ödesdigra situationer) som analytisk lins. Typiskt för ödesdigra situationer är att de är betydande (*consequential*) samtidigt som de är ovissa (*problematic* eller *undetermined*). Goffman lägger fram denna begreppsapparat i *Where the Action is* (1967), en essä som empiriskt tar avstamp i hans fältstudier i Las Vegas. Medan casinomiljön är ett utpräglat exempel understryker Goffman att *fatefulness* inte är unikt för hasardspel; vardagslivet är fullt av risktaganden med ovissa utfall och långtgående konsekvenser. Kinas *gaokao*, liksom Singapores PSLE, är vad man brukar kalla *high-stakes examinations*. Proven är helt avgörande för antagning till nästa utbildningsnivå. Det är alltså inte konstigt att familjer investerar betydande resurser för att skapa så goda förutsättningar som möjligt för barnet att prestera väl på provet.

I min forskning har jag särskilt intresserat mig för föräldrars pedagogiska omsorgsarbete. Återkommande bland de singaporianska föräldrar jag lärde känna under mina fältarbeten var rädslan att fatta fel beslut, eller inte göra tillräckligt, för att hjälpa barnen genom skolans många kontrollstationer med så goda resultat som möjligt. Eller som en av mammorna sammanfattade det: 'There is a fear that if I don't do all I can for my child, if they don't succeed, it's my fault.' Föräldrars pedagogiska omsorgsarbete är alltså kantat med risker och det finns inga garantier för att insatserna kommer att löna sig. Att det moderna föräldraskapet är en arena för riskhantering är ingen nyhet

(se Cooper, 2014; Faircloth, 2014; Furedi, 2008; Joelsson, 2019; Lee, Macvarish & Bristow, 2010; Rosen & Suissa, 2020). I dagens 'risksamhälle' (Beck, 1992) tycks det finnas en övertygelse om att föräldrar är 'uniquely positioned to project the consequences of today's actions into the future, through concern for and imaginaries of their descendants' lives' (Rosen & Suissa, 2020, s. 127). Föräldrars engagemang i barns utbildning ställs på sin spets när föräldern ska lotsa sitt barn genom skolsystemets viktigaste nålsöga: slutprovet i årskurs 6.

Samtidigt som det inte finns några garantier för att lyckas—prov är alltid osäkra—kan oddsen förbättras. Utöver privatlektioner väljer många medelklassföräldrar att införskaffa kompletterande övningsböcker för att själva testa barnets kunskaper, och i föräldragrupper cirkulerar ofta föregående års provuppgifter. Kurser och 'boot camps' i stresshantering och 'exam smartness' är också vanliga inslag i förberedelserna inför PSLE. Karaktäristiskt för Goffmans ödesdiga situationer är också 'hemlighållande'. Tvåbarnsmamman Nancy beskrev hur stämningen i föräldragruppen blev mer spänd och avvaktande i takt med att PSLE närmare sig. Föräldrar som tidigare hade varit hjälpsamma blev ovilliga att dela information som kunde ha betydelse för barnets prestation.

In primary 4 there was no competition [among the parents]. After that, then we started to have competition. In primary 4 everyone was helping each other to cope. There was this group chat and sometimes people would share things: "Oh tomorrow the kids need to do this, bring this." Some parents [would] say, "Oh my daughter told me this and this happened in class," so we got updated all the time. Before I reached home, I already knew what happened in school. So that helped. So that group was really helpful. But then when it came to primary 5 [...], they started to compete [...] and were reluctant to share [information].

Nancy redogjorde vidare för en händelse där hon efterlyst gamla provuppgifter till matematikolympiaden för sitt barns räkning. Hon frågade runt bland andra föräldrarna, som hon visste hade barn som deltagit i tidigare tävlingar, men de var alla väldigt undflyende. Ingen hade några gamla provuppgifter.

'Ingen vill vara en tigermamma'

Det kanske ligger nära tillhands att avfärda föräldrarna som instrumentella och kalkylerande, men deras pedagogiska omsorgsarbete är tveklöst ett emotionellt och moraliskt sådant. Särskilt framträdande i det etnografiska materialet är föräldrars idoga

försök att balansera komplexa och ofta motstridiga budskap. Föräldrarna visade sig nämligen vara minst lika bekymrade över deras barns självkänsla och mående (se Göransson 2022, 2023). Barns psykiska hälsa är något som har fått allt större betydelse i utformandet av skolreformer och i den allmänna debatten. Faktum är att Singapore under de senaste två decennierna har initierat ett flertal reformer i syfte att främja en mer 'holistisk' syn på lärande och reducera betygshets (Bach och Christensen, 2017, 2021; Choo et al, 2017; Tan et al, 2017). 2010 sjösattes ett nytt ramverk för läroplaner: the 21st Century Competencies Framework (Ministry of Education Singapore, 2022b). Ramverket betonar vikten av att utveckla elevers sociala och emotionella förmågor, exempelvis självmedvetenhet, beslutsfattande, kreativitet och relationshantering; förmågor som anses vara helt avgörande för att framgångsrikt navigera i en oförutsägbart och ständigt föränderlig värld. Istället för mekanisk inläring menar man nu att barn lär sig bäst genom lek och naturlig exponering. 2012 gjorde landets premiärminister Lee Hsien Loong ett uppmärksammat uttalande där han betonade att 'No homework is not a bad thing. It is good for young children to play and to learn through play' (National Day Rally, 2012).

Förväntningarna är onekligen motstridiga. Å ena sidan betonas nu vikten av en 'lycklig' och 'stressfri' barndom, å andra sidan är skolan alltjämt resultatstyrd och skolprestationer avgörande för möjligheterna till vidare utbildning. Trebarnsmamman Priscilla, som i grunden var kritisk till det krävande utbildningssystemet, påpekade att det är omöjligt att inte dras med i betygshetsen. Allt handlar om rädsla, enligt Priscilla.

It is fear driven. Once you are in Primary 1 [årskurs 1], you are sucked in 'til you cannot get out. [Parents] tell me it is so hard because of the group chat and everyone is like "Have you signed up for Berries [a popular private learning center]? Have you signed up for this math tuition? Have you done this for your child ... blah blah blah. [...] It is a group thing, they get sucked in. So, you have to be so strong and you need to have no fear.

Samtidigt, menar Priscilla, är det få föräldrar som (åtminstone öppet) förespråkar så kallad 'tiger parenting'. 'Sometimes people are very Tiger Mom but they don't dare say so. Because right now, the popular thing to do is to be *chill*.' Själv var Priscilla kluven. Hon illustrerade sin ambivalens med ett initiativ som fått stor spridning några år tidigare. Som en protest mot 'exam shaming' hade några föräldrar beslutat sig för att öppet dela sina gamla PSLE-resultat på sociala medier. Poängen var att visa att ett mediokert provresultat inte behöver definiera resten av ditt liv; du kan fortfarande få en framgångsrik karriär och ett gott liv.

[It's] like I take a picture of my [PSLE] score and write down "now I am a Doctor", or "now I am a Business owner", to try and show that the PSLE score is not determining your whole life. Somebody started that and had good intentions, then a lot of celebrities, actors, media personalities started to also do that. So a lot of these media personalities didn't score very well, but now they are doing well in their own field. So they are trying to say it does not determine your life. Last year, some people started to criticize it, [saying that] yes, it is good intention to say it [the PSLE] doesn't define you, but you can't say it doesn't matter at all. Because it does matter. It matters which school you go to; it matters how high you score, or whether you go to a polytechnic or university, it does matter. Whether you have a university degree or a polytechnic diploma. What job you get. We don't want to send a message to the kids that it does not matter at all! Because it *does* matter.

Tvåbarnsmamman Joan gav uttryck för samma kluvenhet. Samtidigt som hon inte ville pressa barnen för hårt i skolan, menade hon att föräldrar som intar en alltför avslappnad hållning kan komma att ångra sig.

I also heard of stories of other parents who take a very laid-back approach and really regret it at the end of Primary 1. Because the kid ends up really behind other students. Although there are no official exams, a lot of schools still do exams and you still kind of know how the kid is doing. The kid will also know their level: You begin to think you are bad student and it just keeps going downhill from there. So a lot of it is psychological. I also don't want to end up like that.

Joans och Priscillas farhågor är utmärkande för det 'intensiva föräldraskapet' (Hays, 1996), inte minst övertygelsen att föräldrars handlingar, eller brist därav, får oåterkalleliga konsekvenser för barnens framtid. Priscilla berättade om hur hon våndats när hennes äldsta son fått rådet från klassläraren att lägga mer energi på matematiken för att inte få sänkt betyg. 'I don't know. Have I been letting him play too much? Have I not been pushing him hard enough? Mommy guilt.' Priscillas kommentar indikerar att hon reflekterar över och sätter ord på våndan, men det gör henne inte immun mot oron att hennes val kan få ödesdigra konsekvenser (i det här fallet, sänkt betyg). Utmaningen består alltså inte i att göra sitt yttersta som förälder, utan att göra 'rätt', att balansera motstridiga förväntningar och krav. En strategi som föräldrar använde för att hantera, eller rent av överbrygga, motstridiga krav på prestation kontra välbefinnande var att odla barnens *lust* att lära genom till synes 'roliga' aktiviteter, som sport eller konst. Även om dessa aktiviteter framstår som väsensskilda från vanlig läxhjälp eller privatlektioner tillskrivs de samma framåtsyftande funktion, på så vis att de förväntas främja barnets självmotivation och lust att lära (Vincent & Ball, 2007). Lekbaserat lärande och naturlig exponering är särdeles populära begrepp, både i politiken och

pedagogiken. Exempelvis understryker Singapores Early Childhood Development Agency (ECDA) att barn lär sig bäst genom lek, att lek hjälper barnet att utvecklas kognitivt, och att lek gör lärandet lustfyllt. Föräldrar uppmanas därför att låta barn leka (Early Childhood Development Agency, 2023). Leken anses vara central eftersom den antas hjälpa barn att upprätthålla motivation och intresse för lärandeaktiviteter, öka sin kreativitet, utveckla sociala färdigheter och emotionell intelligens; förmågor som prioriteras i den nu dominerande diskursen om lärande och barndom (se Göransson, 2023). Att lek tenderar att reduceras till en lärfunktion gör inte föräldrars pedagogiska omsorgsarbete mindre komplicerat, utan tvärtom. Samtidigt som det finns en press att tona ner akademiska prestationer och lägga grund för barns välbefinnande genom bland annat mer lek, så förväntas leken samtidigt vara produktiv.

Avslutning

Under mina fältarbeten i Singapore var ovan beskrivna spänning – det vill säga, motstridiga antaganden om barndom och lärande – framträdande. Denna spänning kompliceras ytterligare av övertygelsen om att föräldrar har en oåterkallelig inverkan på barnens framtida väl och ve. Och framtiden är som bekant alltid oviss. Jag har i detta kapitel betraktat föräldrars pedagogiska omsorgsarbete som ett moraliskt och emotionellt arbete. Den mest ödesmättade prövningen i detta arbete är utan tvekan det stora slutprovet i årskurs 6: Primary School Leaving Examination. I likhet med andra *high-stakes examinations* står mycket på spel, utgången är både oviss och betydande. I så avseende kan prov ses som exempel på den typ av situationer som Goffman kallar *fateful situations*. Genom att betrakta PSLE som en ödesdiger situation möjliggörs en analys som tar fasta på de moraliska och emotionella dimensionerna i föräldrars pedagogiska omsorgsarbete. Under mina fältarbeten blev det tydligt att detta omsorgsarbete inte kan förstås som enbart instrumentellt och kalkylerande. Det empiriska materialet präglas av återkommande utsagor om föräldraskapets vändor: skuld känslor, ovisshet och osäkerhet. Dessa känslor tycks intensifieras och ställas på sin spets i samband med riskfyllda övergångsriter i skolan, som Primary School Leaving Examination.

Det här kapitlet rör ett specifikt empiriskt fält—Singapore—men de analytiska ingångarna har en vidare bäring. Även i en svensk kontext kan vi hitta exempel på riskfyllda övergångar i skolan—det fria skolvalet eller högskoleprovet, exempelvis—och även i en svensk kontext präglas det samtida föräldraskapet av olika, och ibland konkurrerande, föreställningar om barndom och lärande, riskhantering och föräldrars

ansvar och engagemang. Samtidigt kan en övergångsrit i skolan vara mer eller mindre riskfylld. Det svenska högskoleprovet är inte den enda, eller ens den vanligaste, vägen till högre utbildning; det finns fler vägar. Utmärkande för Singapores PSLE, liksom Kinas *gaokao*, är att risken koncentreras till ett enda och avgörande prov. Det, i sin tur, accentuerar kraven på föräldrars engagemang och pedagogiska omsorgsarbete.

Referenser

- Bach, D. & Christensen, S. (2017). Battling the tiger mother: pre-school reform and conflicting norms of parenthood in Singapore, *Children & Society*, vol. 31, no. 2, pp. 134–43.
- Bach, D. & Christensen, S. (2021). Middle-class cultivation out of tune? Challenges to intensive parenting in Singapore, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 42, no. 4, pp. 475–489.
- Beck, U. (1992). *Risk Society*, London: Sage.
- Choo, S., Sawch, D., Villanueva, A. & Vinz, R. (eds) (2017). *Educating for the 21st Century Perspectives, Policies and Practices from Around the World*, Singapore: Springer Singapore.
- Cooper, M. (2014). *Cut Adrift: Families in Insecure Times*, Berkeley: University of California Press.
- Early Childhood and Development Agency (Singapore) (2023). Learning through play. <https://www.ecda.gov.sg/docs/default-source/default-document-library/parents/learning-through-play.pdf> (Retrieved 2023-03-06).
- Faircloth, C. (2014). Intensive parenting and the expansion of parenting. In Lee, E., Brostow, J., Faircloth, C. and Macvarish, J. (eds), *Parenting Culture Studies*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, pp. 25–50.
- Furedi, F. (2008). *Paranoid Parenting: Why Ignoring the Experts may be Best for Your Child* (3rd ed.), London: Continuum.
- Goffman, E. (1967). Where the Action Is, in *Interaction Ritual: Essays in Face-to-Face Behavior*, Chicago: Aldine, pp. 149–270.
- Göransson, K. (2022). Guiding the young child: trajectories of parents' educational work in Singapore, *Families, Relationships and Societies*, vol. 11, no. 4, pp. 517–533.
- Göransson, K. (2023). Play with a purpose: Intensive parenting, educational desires and shifting notions of childhood and learning in twenty-first century Singapore, *Childhood*, vol. 30, no. 1, pp. 24–39.
- Hays, S. (1996). *The Cultural Contradictions of Motherhood*, New Haven and London: Yale University Press.

- Howlett, Z. M. (2021). *Meritocracy and its Discontents: Anxiety and the National College Entrance Exam in China*, Ithaca: Cornell University Press.
- Joelsson, T. (2019). 'So that we don't spoil them': understanding children's everyday mobility through parents' affective practices, *Children's Geographies*, vol. 17, no. 5, pp. 591-602.
- Lee, E., Macvarish, J. & Bristow, J. (2010). Risk, Health and Parenting Culture, *Health, Risk & Society*, vol. 12, no. 4, pp. 293-300.
- Macvarish, J. (2016). *Neuroparenting: The Expert Invasion of Family Life*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ministry of Education Singapore. (2022a). New PSLE Scoring System, <https://www.moe.gov.sg/microsites/psle-fsbb/psle/faqs.html> (retrieved 2022-10-12).
- Ministry of Education Singapore (2022b). 21st Century Competencies, <https://www.moe.gov.sg/education-in-sg/21st-century-competencies> (Retrieved 2023-01-18).
- O'Brien, M. (2007). Mothers' emotional care work in education and its moral imperative, *Gender and Education*, vol. 19, no. 2, pp. 159-77.
- Reay, D. (1998). *Class Work: Mothers' Involvement in their Children's Primary Schooling*, London: University of London Press.
- Rosen, R. & Suissa, J. (2020). Children, parents and non-parents: to whom does 'the future' belong? *Families, Relationships and Societies*, vol. 9, no. 1, pp. 125-141.
- Singapore Department of Statistics (2019). Report on the household expenditure survey 2017/2018, Singapore: Department of Statistics, Ministry of Trade & Industry. <https://www.singstat.gov.sg/-/media/files/publications/households/hes201718.pdf>.
- Smyth, C. & Craig, L. (2017). Conforming to intensive parenting ideals: willingness, reluctance and social context, *Families, Relationships and Societies*, vol. 6, no. 1, pp. 107-24.
- Tan, J. P-L., et al. (2017). *Advancing 21st Century Competencies in Singapore*, Singapore: The Center for Global Education at Asia Society.
- Vincent, C. & Ball, S. (2007). Making up the middle class child: families, activities and class dispositions, *Sociology*, vol. 41, no. 6, pp. 1061-1077.

NIGHTLIFE TOURISM AND COLLECTIVE EFFERVESCENCE

Sébastien Tutenges

There are holiday resorts throughout the world that capitalize on dancing, drinking, drugs and sex. Among them are Ibiza in Spain, Faliraki in Greece, Rimini in Italy, Alanya in Turkey, Kazantip in Uzbekistan, Koh Phangan in Thailand, Surfers Paradise in Australia, Cancun in Mexico and Panama City Beach in the United States. Since the late 1980s, numerous studies have been conducted at such resorts, scrutinizing the behaviours of young tourists, especially tourists from North America and the United Kingdom. However, most existing studies are based solely on quantitative methods and, consequently, certain aspects of nightlife tourism remain understudied. We have robust data on how much and how often young nightlife tourists go out, drink, use drugs, have sex, pay for sex, get hurt and so forth, but we know little about how the tourists experience and make sense of their holidays. In other words, there is a sparsity of on-the-ground ethnographic research on nightlife tourism as it occurs to tourists themselves.

In this chapter, I will present my research on nightlife tourism with a focus on young Danish men and women in Sunny Beach, Bulgaria. Most of the people I studied were between 16 to 26 years old, and they spent much of their time at the resort on partying. I will use the opportunity to take stock of what I have learned so far and present the theoretical framework that I find most useful for understanding the experiences, behaviours and meaning-making activities of tourists during their stays abroad. The framework originates from Emile Durkheim's last masterpiece, *The Elementary Forms of Religious Life* (1995), and revolves around the concept of collective effervescence, which, very briefly put, refers to a state of ecstatic connection. Although I have done fieldwork at several resorts and interviewed tourists and guides from different countries,

the chapter zeroes in on just one resort, Sunny Beach, and one Danish tourist, Andreas. This I do to make the discussion more concrete than if I had presented data on several resorts and tourists.¹ The remainder of the chapter falls in three parts. The next section sets the scene by describing Sunny Beach. Second, we turn to Andreas and his stories about his holiday. Third, the concept of collective effervescence is presented as a tool to understand the experiences youth pursue at nightlife resorts like Sunny Beach. The final section offers some concluding remarks on nightlife tourism, collective effervescence and the emergence of what I propose to call Durkheimian cultural criminology.

Sunny Beach

Sunny Beach is located in eastern Bulgaria on the Black Sea coast. The resort was founded during the Communist era to meet the growing demand for low-budget holiday facilities in the Soviet Union. During the 1970s and '80s, Sunny Beach attracted tourists from both the Eastern bloc and from non-Communist countries such as England and Germany. After the collapse of Communism in the early 1990s, the number of tourists from Western and Northern Europe increased, and the size of the resort rapidly expanded (Iliev, 2006). Today, Sunny Beach is the biggest and most popular holiday resort in Bulgaria. Critics call it overdeveloped with hotels, restaurants, and nightclubs, but Sunny Beach is also an important source of revenue in one of Europe's poorest countries.

The resort features several kilometres of beach frontage and a hot and dry summer climate. The permanent population is very small. All services are geared toward the tourists, who come in all ages and from a range of backgrounds and countries. In the summer months, deckchairs and parasols cover the beach, and sellers wait nearby with supplies of food, drinks, sunglasses and other holiday requisites. Lying on the sand and swimming in the sea are free of charge, but most other activities cost money. And there is no shortage of activities. They include getting a massage, racing in an aqua scooter,

¹ My research on nightlife tourism is based on fieldworks in the Bulgarian resorts, Sunny Beach and Golden sands, the Spanish Island of Ibiza, and I have also done stints of research-slash-holidays in Goa, India. I used a mix of methods, including surveys, observations and interviews, to study young guides and tourists, most of whom were from Denmark. Parts of the present chapter are taken from my unpublished PhD dissertation (Tutenges, 2010) and an article in the French magazine, *Espaces* (Tutenges, 2019).

riding on an inflatable banana, bungee-jumping, playing mini-golf, smacking a punching ball and flying over the sea in a parachute that is being pulled by a speedboat. During the evening, the centre and esplanade of Sunny Beach turns into one large nightlife scene with music playing from all sides. The resort has a very high concentration of bars, strip clubs, brothels and nightclubs, most of which cater to a young crowd—as young as 16 years old, but more typically in the 18 to 20-something age group. In Marxist terms, Sunny Beach may be considered a commodified space where market forces dominate, people are reduced to consumers and pretty much everything is on sale (Chan, 2020).

The Bulgarian mafia is rumoured to be behind a lot of the construction work in Sunny Beach, allegedly because of their perpetual need for money laundry. Here is how the alleged procedure works: you construct a building, rent it to existing or non-existing tenants, report excessive rent prices to the tax authorities, and what you get is the appearance of legal revenues that actually come from illegal activities such as selling drugs, prostitution and extortion (for a discussion of the Bulgarian mafia, see Nikolov, 1997). These rumours are worth noting, not only because there is evidence to support them, but also because the air of danger and decadence is part of the Sunny Beach experience. The young Danish women and men at the resort, many of whom are from the middle-class, talk a lot about Bulgarian thugs, shoot-outs on the beach, corrupt police officers and people who have been followed, robbed, blackmailed, or kidnapped. This discourse may be interpreted as a mechanism for tourists to vent their fears, become aware of dangers and avoid harm. However, the stories are also a source of entertainment and excitement. Many of the tourists enjoy the suspense of sojourning in a shady place, and they like to share stories with friends confirming that they are far away from the humdrum of their normal day-to-day life.

As will be illustrated in more detail in the next section, storytelling is key to nightlife tourism. People are attracted to resorts that they have heard stories about through friends, publicities and the media, and part of the reason for going to places like Sunny Beach is to build a personal stock of stories about the “craziness” one did or witnessed (Tutenges & Sandberg, 2013). Nightlife resorts are a form of narrative ATMs that dispense wild experiences to be remembered and narrated for a lifetime. Or as gonzo journalist Hunter S. Thompson famously puts it in his book about Las Vegas: “No sympathy for the devil; keep that in mind. Buy the ticket, take the ride... and if it occasionally gets a little heavier than what you had in mind, well... maybe chalk it off to forced *consciousness expansion*: Tune in, freak out, get beaten” (2010, p. 89).

Andreas: a Sunny Beach tourist

One night at a foam party I struck up a conversation with a 19-year-old Danish tourist, Andreas, who warned me that Sunny Beach is crazy. He explained that, just a few days ago, a young tourist had killed someone. The tourist was partying with his friends on a balcony, and then, he suddenly and inexplicably tossed a bottle of vodka onto the street below. The bottle hit a moving car and killed the driver. Andreas told me another story that involved himself and two friends. They had heard that Bulgarian strip clubs are cheap and decided to visit one. Once they entered, Andreas bought a rum and coke drink and a lap dance, but he then realized that he was short on cash — so were his friends. The staff at the club ordered Andreas to stay while his friends went to withdraw money. However, Andreas' friends forgot or misunderstood their job, and never came back. After a long wait, a bouncer in the strip club punched Andreas twice in the chest, forced him into a car and drove to a retired spot. The bouncer punched Andreas some more before driving back to his hotel to get the money. Afterwards, Andreas was so upset with his friends that he wrecked their hotel room. He threw knives and punched holes in the walls with his bare fists. I visited Andreas in his hotel room the day after the foam party. I saw the holes in the wall and I met his friends. Their dispute had since been settled, Andreas told me. Everyone had been drunk and no one was to blame. The hotel management demanded a high price to pay for the room damage, but that was alright. Andreas assured me that he and his friends were having a good time and that, overall, he was happy about his holiday and had no regrets.

Andreas' thus portrayed Sunny Beach as a dangerous yet fascinating place that generates crazy behaviour and far-out experiences. To put it differently, Sunny Beach conforms to Erving Goffman's notion of a "back place" (Goffman, 1963), meaning an area where individuals are hidden – or convince themselves that they are hidden – from forbidding authorities such as parents, teachers, or the criminal justice institutions. Back places often have an atmosphere of excess that enable individuals to expose themselves and misbehave without necessarily risking their overall reputation (Redmon, 2003). Likewise, many tourists and guides consider Sunny Beach a place where they can act with less restraint than they do at home. Sunny Beach is crazy, as Andreas pointed out. It is a world of perpetual excess, not simply because it abounds with cheap drinking venues and strip clubs, but also because the young tourists and guides consent that some degree of misbehaviour is acceptable, expected and even suitable at the resort. This craziness is rich in narrative potential: it has shock effect,

invites tears and laughter, opens up for discussions of what is right and wrong and thus produces excellent material for storytelling (Tutenges & Rod, 2009).

Sunny Beach caters to misbehaviour, but it is not an anarchistic playground where 'anything goes'. People cannot do entirely as they please. The nightlife excesses are orchestrated by implicit and explicit rules that are backed by threats of punishment. Andreas' stories illustrate this: Sunny Beach is a place where young people can indulge in binge drinking, party on balconies, enter strip clubs, purchase sexual services and wreck hotel rooms, but at the same time they may face severe sanctions if they fail to pay the bills. Holidaymakers are also prone to punishment if they are apprehended in the act of committing a crime.

Tourists in Sunny Beach are generally very tolerant when it comes to immoderate behaviour, but less so when it comes to moderation. Even the youngest tourists can get away with being drunk and unruly, but they may be subjected to teasing from peers if they make too many sound decisions such as repeatedly going to bed early, eating healthy food, exercising at the gym, saving money, or staying sober. Cautious behaviour is deemed boring: it spoils the sense of being in a place of exception where everyone parties 'to the max'.

As mentioned, commercial forces pervade Sunny Beach, and they play a key role in producing the holiday debauchery. To quote Andreas, 'This place never stops. At dawn, as some of the bars begin to close, new ones open. And McDonalds has 24-hour service. Nice.' Indeed, Sunny Beach is a Mecca of consumption, a shining example of what cultural criminologists Keith Hayward and Dick Hobbs (2007, p. 445) refer to as a 'liminal zone' that 'cultivates a desire for immediate, rather than delayed gratification' and 'where the watchers as well as the watched are seduced by the spectacle of massed transgression' (p. 449). Commercial forces both incite, direct and exploit the excesses at the resort, as will be explained in more detail in the next section. However, it is important to note that Andreas seemed to embrace the commodification that he was enmeshed in during his holiday. He considered it 'nice' and took great pleasure in the drunken antics he engaged in with his friends, and so did many of the other tourists at the resort.

In a survey conducted in 2008 among tourists just before their return to Denmark, one of the questions we asked was this: "On a scale from 1 to 10, how good was your holiday (1=poor, 5=middle, 10=the perfect holiday)?" A total of 1168 surveys were completed. The question received an average score of 8.1 from male respondents and 8.6 from female respondents. In other words, the youth were very positive about their stay in Sunny Beach, and this is also true for the group of respondents who had sought

medical treatment during their stay. The most satisfied were the ones who indicated that they had consumed the largest amount of alcohol and/or had engaged in sex and/or had engaged in kissing whilst at the resort.

Therefore, contrary to the argument that ‘packaged carnival never tastes as sweet’ (Presdee, 2000, p. 54), my data suggests that packaged, ready-to-go carnival can taste rather wonderful. Andreas and his peers do not mind much that they are reduced to consumers by the Sunny Beach machinery, nor that they are pushed towards the overconsumption of alcohol and fast food. Their priority is to move far beyond the mundane into states of massed intoxication at a cheap prize, and Sunny Beach gives them exactly that (Tutenges, 2013, p. 245).²

Collective effervescence

Nightlife vacations are intense on many levels. The continuous partying often leads to sleep deprivation. Day and night are turned upside down. The intake of food becomes irregular. Many meals consist of nothing but ready-to-go items such as a piece of pizza or a burger. Then there is the alcohol consumption, which tends to be very high and frequent. Add to this the exposure to loud music, laser shows, party games, go-go dancers, excited crowds, and what you get is altered states of consciousness of a spectacular quality. These altered states are not some random by-product of nightlife tourism, but among its highest goal. Generally speaking, young nightlife tourists deliberately and purposively seek to go ‘crazy’, ‘run amok’ and be ‘wild’, to use some of their own expressions.

There are many different types of altered states of consciousness. At nightlife resorts, most young tourists aim for altered states of the type that Emile Durkheim calls ‘collective effervescence’ (Durkheim, 1995). Durkheim does not provide an exact definition of this term, so here is the definition that I propose in the book *Intoxication*:

² Both young Danish men and women drink heavily during their stay in Sunny Beach (for details on how much, how often and with what consequences, see Tutenges & Hesse, 2008). Buying sexual services is also common among the young tourists, although men do this far more than women. One of the surveys we conducted among Danish youth in Sunny Beach showed that: ‘the incidence of strip-club patronage during holiday was 48% for men and 8% for women. Of the men, 12.5% reported paying for sex during their holiday. Among the men paying for sex, 47% reported having done it for the first time. Among the men who attended strip clubs, 32% reported having done it for the first time’ (Hesse & Tutenges, 2011, p. 869).

An ethnography of effervescent revelry: collective effervescence is, ‘an altered state of heightened intersubjectivity marked by intense, transgressive, and yet mutually attuned actions and emotions among individuals who are gathered in the same place’ (Tutenges, 2023, p. 6). This altered state may be unpacked into five experiential building blocks. There is:

- 1) a strong feeling of *unity* (this component is the most important one – and yes, people who are deeply drunk may feel intimately connected with one another);
- 2) an *intensity* of emotion and, often, expression and behaviour;
- 3) a sense of *transgression* that make people flaunt rules and act out of character;
- 4) a process of *symbolization* that transfers some of the collective energies into objects (for example, photos and stories) that come to stand for the group who originally generated the energies;
- 5) a *revitalizing* sense of solidarity, meaning and purpose.

People have always and everywhere been attracted to states of collective effervescence (Collins, 2004). Indeed, it may be argued that the human species is defined by a recurrent urge to get together for communal excitement and excess - be it at sport events, political rallies, religious ceremonies, or in nightlife settings.

The neo-Durkheimian sociologist Michel Maffesoli (1985; 2000) argues that ours is a Dionysian era where the urge for intoxication, ecstasy and ritual madness is more pervasive than in other historical periods. I am not sure that this is correct anymore, at least not in the context of nightlife settings. After a period of increasing alcohol and drug use among youth from, roughly, the 1960s to the early 2000s, several countries have seen declining rates for about two decades. In addition, several countries have seen a tendency for nightlife venues to diminish in numbers, what they in Sweden call ‘klubbdöd’ [‘club death’]. So perhaps the pendulum is swinging, away from the Dionysian times of the 1960s-2000s towards a more serious present and future? Or perhaps the pursuit of ecstatic ritual madness is shifting from the realm of nightlife to other realms, including that of politics (consider the massed attacks on federal buildings in Washington in 2021 and in Brasília in 2023)?

That said, the urge for collective effervescence is still strong, also in nightlife settings. This urge is big business for a number of commercial agents, including tourist companies, alcohol producers, pubs, bars, nightclubs, strip clubs, brothels, not to mention the producers and sellers of illegal drugs. These commercial agents do not

merely serve customers what they need. Rather, they actively seek to boost and direct the customers' needs so as to maximize profits.

Consider the example of pubs, bars and nightclubs that cater to a crowd of young customers. Studies conducted in Sunny Beach and across Denmark suggest that such youth-oriented venues often employ a number of overt and covert sales techniques to promote alcohol consumption (Tutenges & Bøhling, 2019). These techniques include: traditional alcohol advertising; special offers such as 'Happy Hours'; bartenders' use of strategic flirtation and encouragements to buy more; speed drinking devices such as shot glasses and large pitchers; and architectural features that hamper moderate drinking while accelerating the purchase and intake of alcohol. These strategies serve to accommodate young peoples' need for collective effervescence while directing it towards alcohol consumption. This is part of the reason that what young people get when they go out is predominantly 'drunken effervescence', which is a subvariant of collective effervescence distinguished by cognitive and motoric clumsiness (Tutenges, 2023, p. 8). People in a state of drunken effervescence are thus at risk of spilling secrets, making bad decisions, moving ungracefully and getting into accidents. All of this can be liberating, of course. Many young and older adults consider it 'fun' when things spin a bit (but not completely) out of control in festive settings.

Even in a destination like Ibiza, which has a reputation of being a haven for drug tourists, the main focus on many nightlife scenes is on alcohol consumption rather than, for example, music, dancing and illegal drug use. This is not to suggest that alcohol is an intrinsically bad substance or that it is more dangerous than illegal drugs. However, it is important to acknowledge that when crowds of teenagers and young adults consume massive amounts of alcohol for days on end, there will necessarily be negative consequences, including overdosing, crashing in cars, getting into fights, suffering sexual assault and falling off from balconies. Such tragedies cannot be entirely avoided, but they can be significantly reduced if the safety conditions were improved in places like Sunny Beach and if alcohol was promoted less aggressively (Tutenges, 2009). This would create circumstances enabling tourists to diminish the harms and optimize the pleasures of their effervescent moments.

Discussion

My work on nightlife tourism is inspired by the phenomenological scholars Michel Maffesoli and Michael Jackson who emphasize, in their very different ways, the value of description in social science research. They argue that it is important to find ‘the least false words’ (Maffesoli, 2000, p. XXI) to describe the times we live in and, moreover, to capture how the people we study experience and make sense of their worlds (Jackson, 1999). To me, *effervescence* is the best word we have when it comes to describing group intoxication and revelry. It captures, in a nutshell, what people search for and sometimes experience when they party intensively in places like Sunny Beach.

There are a number of concepts that compete and overlap with that of collective effervescence. These include: ‘edgework’ (Lyng, 1990), ‘carnival’ (Bakhtin, 1984), ‘liminality’ (Turner, 2017), ‘back place’ and ‘playful deviance’ (Redmon, 2003), ‘controlled loss of control’ (Hayward, 2002; Measham, 2002) and ‘oceanic experience’ (Malbon, 2002; Freud, 1994). These are all powerful analytical tools, and they are widely used in the study of crime, deviance and risk-taking behaviors. However, I prefer the concept of collective effervescence because of its precision, testability, broad applicability and capacity to bring us close to the innermost experiences and meanings of group intoxication (Tutenges, 2022, p. 416). For example, the concept can help describe and explain the deep sense of connection that characterizes a good party; the popularity of drinking stories and drug stories; the tendency of excited revelers to experiment, test limits and face risks; and the high prevalence of violence and sexual abuse in nightlife settings.

Let me conclude on a more personal note. When I was hired by Lund University in 2019, one of my main assignments was to build a Master’s program in cultural criminology together with sociologist Erik Hannerz.³ Although Durkheim only plays a peripheral role in criminology today (Smith, 2008), we decided to give him and the neo-Durkheimians a central role on the program: Emile Durkheim, Mary Douglas and Philip Smith have become household names, and Durkheimian concepts such as ‘collective effervescence’ and ‘collective representations’ are used in the classroom just as much as ‘class’ and ‘edgework’. What is beginning to take shape is a variant of

³ Malin Åkerström and Erik Hannerz came up with the idea for a Master’s program in cultural criminology during a trainride to Stockholm in 2015. They wanted a broad program solidly based not only on mainstream criminology but also on cultural criminology, cultural sociology and anthropology. After lots of discussions and paperwork, the program was finally launched in 2019.

cultural criminology, which draws heavily on Durkheimian tools to explore issues of crime and crime control. However, this approach is not only a Lund thing, and it is not entirely new. Scholars from elsewhere have also found merit in applying Durkheim in studies on themes, such as shaming (Braithwaite, 1989), punishment (Garland, 1993) and desistance processes (Ugelvik, 2022). Perhaps we could call the movement Durkheimian cultural criminology? In any case, as I have argued in this chapter, Durkheim has been key to my own research on nightlife tourism.

References

- Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World*, Bloomington: Indiana University Press.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame and reintegration*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chan, E. (2020). Public space as commodity: social production of the Hong Kong waterfront, *Proceedings of the Institution of Civil Engineers – Urban Design and Planning*, vol. 173, no 4, pp. 146–155.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Durkheim, É. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Free Press.
- Freud, S. (1994). *Civilization and Its Discontents*, New York: Dover.
- Garland, D. (1993). *Punishment and modern society: A study in social theory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*, Englewood Cliffs: NJ: Prentice-Hall.
- Hayward, K. (2002). The Vilification and Pleasures of Youthful Transgression, in J. Muncie, G. Hughes, & E. McLaughlin (eds), *YouthJustice: Critical Readings*, London: SAGE, pp. 80– 94.
- Hayward, K. & Hobbs, D. (2007). Beyond the Binge in ‘Booze Britain’: Market- Led Liminalization and the Spectacle of Binge Drinking, *British Journal of Sociology* vol. 58, no 3, pp. 437- 456.
- Hesse, M. & Tutenges, S. (2011). Young tourists visiting strip clubs and paying for sex, *Tourism Management*, vol. 32, no. 4, pp. 869-874.
- Iliev, G. (2006). Bulgaria: Tourism on a Roll, *Transitions Online*, Accessed at: <https://tol.org/>.
- Jackson, M. (1996). Introduction: Phenomenology, Radical Empiricism, and Anthropological Critique, in M. Jackson (ed), *Things as They Are: New Directions in Phenomenological Anthropology*, Washington, DC: Georgetown University Press, pp. 1– 50.

- Lyng, S. (1990). Edgework: A Social Psychological Analysis of Voluntary Risk- Taking, *American Journal of Sociology*, vol. 95, no. 4, pp. 851-886.
- Maffesoli, M. (2000). *Le Temps des Tribus: le Déclin de L'individualisme dans les Sociétés Postmodernes*, Paris: La Table Ronde.
- Maffesoli, M. (1985). *L'Ombre de Dionysos. Contribution à une sociologie de l'orgie*, Paris: Le Livre de Poche.
- Malbon, B. (2002). *Clubbing: Dancing, Ecstasy, Vitality*, London: Routledge.
- Measham, F. (2002). 'Doing Gender'— 'Doing Drugs': Conceptualizing the Gendering of Drugs Cultures, *Contemporary Drug Problems*, vol. 29, no. 2, pp. 335-373.
- Nikolov, J. (1997). Crime and Corruption after Communism: Organized Crime in Bulgaria, *East European Constitutional Review*, vol. 6, no. 4, pp. 80-84.
- Presdee, M. (2000). *Cultural criminology and the carnival of crime*, London: Routledge.
- Redmon, D. (2003). Playful deviance as an urban leisure activity: secret selves, self-validation, and entertaining performances, *Deviant Behavior*, vol. 24, no. 1, pp. 27-51.
- Smith, P. (2008). Durkheim and criminology: Reconstructing the legacy, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, vol. 41, no 3, pp. 333-344.
- Thompson, H. S. (2010). *Fear and loathing in Las Vegas: A savage journey to the heart of the American dream*, New York: Vintage.
- Turner, V. (2017). *The Ritual Process: Structure and Anti- Structure*, London: Routledge.
- Tutenges, S. (2023). *Intoxication: An Ethnography of Effervescent Revelry*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Tutenges, S. (2022). Nightlife ethnography: A phenomenological approach, in S.M. Bucerius, K. Haggerty & Berardi, L. (eds), *The Oxford Handbook of Ethnographies of Crime and Criminal Justice*, Oxford: Oxford University Press, pp. 408-426.
- Tutenges, S. & Böhling, F. (2019). Designing drunkenness: how bars and nightclubs promote alcohol, *International Journal of Drug Policy*, vol. 70, pp. 15-21.
- Tutenges, S. (2019). Un tourisme de l'effervescence collective, *Espaces*, vol. 351, pp. 20-24.
- Tutenges, S. (2013) Stirring up effervescence: an ethnographic study of youth at a nightlife resort, *Leisure Studies*, vol. 32, no. 3, pp. 233-248.
- Tutenges, S. & Sandberg, S. (2013). Intoxicating stories: the characteristics, contexts and implications of drinking stories among Danish youth, *International Journal of Drug Policy*, vol. 24, no. 6, pp. 538-544.
- Tutenges, S. (2010). *Louder! Wilder! Danish Youth at an International nightlife resort*, Copenhagen: Department of Sociology, Copenhagen University.
- Tutenges, S. (2009). Safety problems among heavy-drinking youth at a Bulgarian nightlife resort, *International Journal of Drug Policy*, vol. 20, no. 5, pp. 444-446.

- Tutenges, S. & Rod, M. H. (2009). 'We got incredibly drunk... it was damned fun': Drinking stories among Danish youth, *Journal of youth studies*, vol. 12, no. 4, pp. 355-370.
- Tutenges, S. & Hesse, M. (2008). Patterns of binge drinking at an international nightlife resort, *Alcohol & Alcoholism*, vol. 43, no. 5, pp. 595-599.
- Ugelvik, T. (2022). Three burglars, a friendly police inspector, and a vegetarian fox: Scandinavian exceptionalism, children's literature, and desistance-conducive cultures. *Nordic Journal of Criminology*, vol. 23, no. 2, pp. 156-173.

VAD ORSAKAR UTTRÅKNING PÅ MÖTEN?

Patrik Hall

Det finns oerhört många historiska exempel på möten som höjden av dramatik, alltifrån Iliadens inledande möte bland grekerna där Achilles' vrede väcks då kung Agamemnon tar ifrån honom hans älskarinna. En orsak är förstås att möten på ett påtagligt sätt aktualiserar och symboliserar makt, såväl organisatoriskt som samhälleligt. Likväl, i såväl populärkultur som i vardagstal om möten, tenderar just möten att beskrivas som en av de mest trista och meningslösa aktiviteter man kan tänka sig. Att förstå och beskriva uttråkning på möten är också något som Malin Åkerström har ägnat sig åt i sin forskning. I ett kapitel om uttråkning på möten (i vår kommande mötesbok på engelska) citerar Malin Åkerström forskarna Darden och Marks' (1999) definition av uttråkning som:

...a socially disvalued emotion we experience in a setting where the drama fails for some reason; when the only scripts and props available are too well rehearsed and overly familiar; any roles which exist are undesirable and without the possibility of negotiation; there are no others whose roles we can or want to take, and we feel distant from our roles. The situation has no apparent future, in sense of anticipation, although it may have a temporal dimension, because time seems to stretch endlessly ahead without a foreseeable denouement. (Darden & Marks, 1999, s. 18)

Jag är ingen forskare inom samma fält som Darden och Marks men jag ska ändå försöka dra ut några inslag av uttråkning med mötesrelevans ur definitionen ovan och diskutera följande aspekter av uttråkning:

- Förutbestämthet och icke-förhandlingsbarhet
- Distansering mellan jaget och rollen ("alienering" för att vara dramatisk)
- Hjälploshet/maktlöshet

De här faktorerna ser jag som nära länkade till varandra, men de går ändå att analytiskt separera. Den första faktorn är väl den vanligaste utträkningsfaktorn i möten, men samtidigt också den mest uthärdliga. De två följande faktorerna kan vara konsekvenser av den första och är eventuellt allvarliga för den enskilde individen – i vissa fall kanske även för organisationen? – på sikt.

Förutbestämhet och icke-förhandlingsbarhet

Att inse sin roll i det sociala dramat innebär också att inse att man ofta deltar i aktiviteter som är förutbestämda och som man inte kan påverka. Möten är en sådan typ av aktivitet, kanske den vanligaste i organisationer. Det finns en rad möten där man förväntas delta som inte kommer att leda någon vart. Sådana möten kan vara institutionaliserade, symboliska och ceremoniella, de bekräftar primärt olika positioner och roller snarare än att förhandla dem. Det kan exempelvis vara arbetsplatsträffar, men även möten som signalerar aktivitet (till exempel ”strategimöten”) kan ha denna form. Gemensamt är ofta att mötena hålls för att de ska hållas, inte för att åstadkomma någonting. Uppenbara exempel är styrelsemöten som hålls med vissa intervaller även då det inte finns något av vikt att ventileras. Olika typer av ceremoniella möten, exempelvis Nobelprisutdelningen, kan ha en form som är icke-förhandlingsbar men likväl engagera och förläna status. Ett förutsägbart och icke-förhandlingsbart möte behöver definitivt inte vara ointressant eller utträkande.

Det ligger nära till hands att här använda sig av uttrycket ”ritual” som importerats till samhällsvetenskapen från antropologin. Peck med flera (2004) använder sig av denna tolkning i en studie av formella styrelsemöten i ett hälso- och sjukvårdsdistrikt i England. I sin analys av hälso- och sjukvårdsstyrelser visar Peck med flera att det var svårt att hantera konflikt när brukare av tjänsterna plötsligt skulle inkluderas i styrelserna och därmed började ifrågasätta olika prioriteringar. Lösningen blev att skapa en speciell mötesform för möten med brukare (en liknande form för brukarmöten analyseras av Vesa Leppänen i vår bok *Mötesboken*). Att mötena blev ”rituella” innebär att mötena hölls för att de måste hållas, inte för att de kunde åstadkomma någonting, då brukarna organisatoriskt hade exkluderats från de ordinarie mötena.

Ibland kan begreppet ritual vara problematiskt, när det framstår som en slags negation till rationellt handlande. Ritualen blir ett slags ”residualkategori”, där antropologer har stoppat in beteenden hos främmande kulturer som de inte har begripit sig på. En sådan kritik framför Brück (1999) i en diskussion om hur arkeologiska fynd

ofta har tolkats. De fynd som inte faller inom ramen för instrumentellt handlande i moderna termer förs reflexmässigt in under kategorin ritual. Men detta kan förhindra förståelsen, då de samhällen som utförde dessa ritualer mycket väl kan ha uppfattat sina beteenden som såväl praktiska som engagerande, och som en slags iscensättning av samhällsgemenskapen. Möten torde ofta ha samma funktion. Mötenas illustrativa funktion har syften (även om dessa inte är de officiellt uttryckta) – de skapar en känsla av sammanhang, påtaglighet, bekräftar makt, kollektiv identitet, kanske trygghet i en osäker tid. Oavsett huruvida ritualer är ett bra begrepp visar diskussionen på att även om ritualen är förutsägbart behöver den vare sig vara tråkig eller oviktig. Att något är förutbestämt kan också skapa trygghet. Organisatoriska hierarkier kan vara ett sådant exempel. Många möten kan sägas ”illustrera” organisatoriska hierarkier, exempelvis just arbetsplatsträffar. Sådana möten verkar ofta upplevas som tråkiga och förutsägbara, men samtidigt kanske motsatsen – att total oklarhet råder gällande organisatoriska positioner – skulle upplevas som obehagligt.

Ett exempel från skönlitteraturen som illustrerar otrygghet när förutsägbarheten bryts (dock är det viktigt att påpeka att detta inte är ett organisatoriskt möte) är den nya kyrkoherdens första formella möte med sin torpare Jussi i *Högt bland Saarijärvis moar* av Väinö Linna. Jussi har fått torpet av den gamla prostens, dikat ut ett kärr och förvandlat det till åkermark. Jussi vet att jorden egentligen inte är hans egen och att den nye kyrkoherden har rätt att behandla honom som han vill. Redan från början har han oroat sig för att kyrkoherden ”försvann helt och hållet bakom sin vänlighet och artighet”:

Han räckte fram handen till hälsning, men Jussi begrep inte först att fatta den. Trots sin folklighet tog Vallén aldrig sina underhavande i hand när han hälsade, lika lite som någon annan herreman så långt Jussis erfarenhet sträckte sig. Blinkande såg Jussi på kyrkoherdens framsträckta hand, blev helt förvirrad, sträckte redan fram sin egen, men drog den åter räddhågat tillbaka. Så högg han brådstörtat tag, flyttade oroligt på fötterna och försökte åstadkomma något slags bockning som inte blev mer än några tafatta knyckar med kroppen. /.../ Och kyrkoherden blev generad. Han rodnade, grep hastigt en stol och bjöd Jussi att sitta, vilket ytterligare ökade förvirringen på ömse håll eftersom även det helt och hållet avvek från vad som var sed och bruk. Jussi satte sig till slut, på stolens yttersta kant och i en ställning som var mycket obekvämare än det hade varit att stå. Han vågade nämligen inte sitta med hela tyngden utan flyttade till hälften över den på benen så att det värkte i knäna. (Linna, 1959, s. 89–90)

Kyrkoherdens artiga sätt gör också Jussi förvirrad huruvida kontraktsförslaget innebär en förbättring eller försämring, men han anar en försämring. Till dels beror detta på att

kyrkoherden själv är osäker på hur han ska agera, men framför allt handlar det om att hans fru sagt att han inte får fatta några beslut innan hon anländer. Detta klarnar så småningom också för Jussi när han hämtar henne på stationen ("he va visst nu fösst som husbonden kom ti gålin [gården]"). Paret fortsätter att behandla Jussi på samma artiga sätt (i deras romantiska bild är han en "bonden Paavo"). Men Jussi får till sist rätt i sin pessimism, när kyrkoherdepartet drivet av ekonomiska problem tar tillbaka en stor del av hans nyodling och dessutom ökar pålagorna i form av dagsverken.

Hierarkierna är tydliga vid denna tid och försöken att bryta upp dem leder inte nödvändigtvis till någon trygghet. Vår slentrianmässiga tendens att förknippa förutsägbarhet med tråkighet har alltså en tendens att glömma att förutsägbarheten ofta är mycket viktig. I moderna organisationer behöver vi delta i ritualer som bekräftar hur organisationen ser ut. När högre chefer vill vara våra vänner, sätta medarbetaren i fokus, "riva pyramiderna" (ett berömt uttryck från SAS-chefen Jan Carlzon), kan det finnas skäl att vara misstänksam. Det finns många fördelar med hierarkier.

Men hur inser man då att man deltar i en förutbestämd och icke-förhandlingsbar situation, och när är det meningsfullt att göra något åt det? För det första är det viktigt att ha en realistisk bild av vad som kan påverkas vid ett möte. Vi kan ta exemplet "strategimöte" vid det universitet där jag arbetar. Rektor bjuder in till sådana med jämna mellanrum. Mötesbeteckningen strategimöte låter antyda att mycket befinner sig på bordet, hela organisationen är i stöpsleven; som så många andra mötesbeteckningar signalerar den aktivitet. Men sådana aktivitetsinriktade termer luras nog ofta. Mötet hålls inte för att göra grundläggande ändringar i hur organisationen fungerar, det hålls i stället för att universitetet med jämna mellanrum behöver skriva en ny strategi; det är en organisatorisk norm och det är bestämt att detta arbete ska förankras hos medarbetare via möten. Strategin har en betydelse för att påminna medarbetarna om organisationen, men den kan inte ändra organisationens grundläggande arbetssätt på djupet. Det är inte förhandlingsbart, åtminstone inte i de möten som hålls för att skriva strategin. Om man från början har en annan förväntan – att strategimötet ska leda till aktivitet – kan besvikelsen över att detta inte sker leda till uttråkning.

För det andra är det delvis individuellt hur en situation upplevs – vissa människor kan tro att en situation är förhandlingsbar medan andra inte gör det. Detta åskådliggörs exempelvis i Thedvalls (2006) avhandling om EU-byråkrater, där svenska delegater snabbt vill komma till skott och börja förhandla, medan andra delegater inte alls är vana vid den typen av snabba processer – vid ett tillfälle hade de svenska representanterna redovisat sin position redan innan den franske representanten ens hunnit få på sig

hörlurarna (för tolkning)! EU-mötena visar att det förstås inte är så enkelt som antingen eller – att något är förhandlingsbart eller inte förhandlingsbart. Internationella organisationer karakteriseras ofta av mycket trögrörliga förhandlingar (Ahrne & Brunsson, 2005, talar därför om dem som just ”boring organisations”). Detta är inte detsamma som att säga att förhandlingarna aldrig kan ge resultat.

Kopplingen till utträkning på möten är här tämligen uppenbar. Det finns förstås individuella variationer, men människor med mötesvana inser med en viss ”common sense” att de ofta deltar i mötessituationer som är förutbestämda och där därför förhandlingar känns meningslösa. En konsekvens kan bli utträkning (särskilt om det handlar om många och långa möten). Samtidigt finns, som Malin Åkerström har beskrivit, ökade möjligheter till sidoaktiviteter idag, främst i form av mobiler och laptops. De flesta människor kan därför stå ut med utträkningen, de kan till och med arbeta med annat när de befinner sig på ett långtråkigt möte. Som nämnts kan man också begrunda alternativen. Total förhandlingsbarhet och icke-förutbestämmdhet är knappast heller något moderna människor efterfrågar. I förlängningen kan dock maktlösheten bli allvarlig på det personliga planet.

Alienering

En författare som beskrivit alienering – noga taget en mycket lång alienationsprocess – på det personliga planet är Thomas Mann i romanen *Buddenbrooks* (1901). Alieneringen äger rum inom ett starkt kollektivistiskt sammanhang, nämligen handelsfirman Buddenbrooks’ väl och ve. Då det är ett familjeföretag förstärks de känslor som verkar inom individerna kraftigt av kärlek till föräldrarna samt skam och skuld när man känner att man inte gör sig förtjänt av deras kärlek. En av huvudpersonerna är Thomas Buddenbrook: intelligent, arbetsam, mer vidsynt och bildad än sin far och farfar, har han initialt stora framgångar inte bara med företaget utan också politiskt – han avancerar till senator i Lübeck (som då var en självständig stadsstat). Men så småningom inträder en förändring, den ekonomiska lyckan vänder och de övriga medlemmarna i släkten lämnar allt övrigt att önska. Det är dock på det personliga planet som förändringen är störst – de sociala och politiska ritualerna börjar bli alltmer kvävande, senatoren börjar uppleva en gastkramande inre tomhet i såväl det politiska som det affärsmässiga livet. Fram träder en inre vekhet som är fjärran från farfaderns (skildrad i inledningen av romanen) gemytliga, handlingskraftiga men också obekymrade inställning till de mer moraliskt tivelaktiga inslagen i affärslivet.

Hur intill oigenkännlighet annorlunda hans ansikte tog sig ut när han var ensam! Munnens och kindernas muskler, annars disciplinerade och tvingade till lydnad i tjänst hos en oavslätlig viljeansträngning, slaknade, slappnade; likt en mask föll den sedan länge enbart med konstlade medel fasthållna minen av vakenhet, kringssynthet, älskvärdhet och energi av detta ansikte för att lämna det i ett tillstånd av plågad trötthet; ögonen, med ett matt och slött intryck riktade mot ett föremål utan att uppfatta det, blev röda, började tåras – och utan mod att försöka lura även sig själv längre förmådde han av alla de tankar som tunga, förvirrade och rastlösa fyllde hans huvud hålla fast endast en, förtvivlad: att Thomas Buddenbrook vid fyrtiotvå års ålder var en utmattad man. (Mann, [1901] 2005, s. 407)

Thomas Buddenbrook är en skådespelare på en scen och till slut tvingar han sig till att "vara rollen" snarare än sig själv. Och vad är egentligen han själv? Som det förhåller sig med bra skönlitteratur skriver inte Mann läsaren på näsan några tolkningar till varför alieneringen uppträder. Den religiösa tron verkar ha gått förlorad (och därmed det "höge syftet?"), samt mer eller mindre relaterat, plikten mot fäderna som är detsamma som firman. Fadern var nämligen en strängt gudfruktig man, han förkroppsligar den kapitalistiska anda och protestantiska etik som Weber några år senare skulle beskriva. Affärerna fortsätter att bedrivas med samma tivelaktiga skuggsidor, men dessa förlåts av Gud, det är denna tro, denna strävan mot ett högre syfte, förenat med plikt känsla mot familjen som får fadern att fortsätta sträva, här skildrat när fadern sitter och skriver i de Buddenbrookska "familjepappren", en slags krönika över familjens historia:

Efter tre sidor skrev konsuln ett "Amen", men pennan gled vidare, den gled med ett fint rasande över ytterligare mångt blad, den skrev om den välsmakande källan som vederkvicker den trötte vandringsmannen, om Frälsarens heliga, bloddrypande sår, om den smala och den breda vägen och om Guds stora härlighet. Det kan inte förnekas att konsuln efter den eller den meningen kände sig böjd för att låta det vara nog nu, lägga ifrån sig pennan, gå in till sin hustru eller bege sig till sitt kontor. Men vad! Tröttnade han så snart på att tala med sin skapare och beskyddare? Vilket rov från honom, Herren, att upphöra med skrivandet redan nu... Nej, nej, som tuktan just för sitt ofromma begär citerade han ännu längre avsnitt ur de heliga skrifterna... (Mann, [1901] 2005, s. 45).

Den religiösa tron och plikten mot familjen är samma sak. När sedan den icke-troende (vad det verkar) sonen Thomas blickar ut över de då levande medlemmarna av familjen kan han lätt upptäcka att det är enbart han som bär familjepliktens ok och det kväver honom. Hans försök att uppfostra sin enfödde son – långt mer vek och drömsk än han själv – i plikten mot firman/familjen är fullständigt fruktlös. Alienationsprocessen från

firman har fullbordats, sonen har en enda tro och den är helt annorlunda – tron på konsten och musiken.

Vad kan denna skönlitterära utveckling om tilltagande alienation lära oss om orsakerna till uttråkning på möten? Om vi återvänder till citatet från Darden och Marks så talar de om "too well rehearsed roles", om icke-förhandlingsbarhet (som vi redan varit inne på), men också om att "feel distant from our roles" med "no apparent future". Senator Thomas har uppenbart fastnat i en roll och denna roll är mycket avlägsen från vad han känner inombords. Tron – på det gemensamma familjeprojektet – och strävan går inte att upprätthålla. Thomas är (bland annat) uttråkad, men orsakerna är dramatiska, han har givit upp sig själv och blivit en maskin.

Om vi översätter detta till moderna, organisatoriska möten är det tron på organisationen och ens koppling till dess högre syften som utgör motsvarigheten. I *Mötesboken* skriver vi om tron på dokument som skapas i möten. Den tron har en tydlig koppling till framtid – i möten som avhandlar en problematisk nutid som kan förvandlas till en bättre framtid genom ett dokument. Att denna tro finns är central för att få människor att sträva vidare, *tillsammans*, i möten. Det är också där tron på det vidare, överindividuella fenomenet "organisation" återskapas. Dokumenten skapar organisatoriskt hopp om en bättre framtid. Även detta är en smula dramatiskt uttryckt, men enligt min mening är långtråkighet, uttråkning och leda potentiellt dramatiska fenomen. De kan förstås, i de flesta fall, signalera lite hälsosam mötesleda, men de kan också leda till depression och utbrändhet.

Och plikterna mot organisationen har ökat! Det råder ingen tvekan om att organisationen är en modern "Fader" som förväntar sig alltmer av sina medlemmar. Det ser vi i expansionen av möten samt regler och dokument som på olika sätt relaterar till möten. Vi ser det i något så enkelt som Outlook-kalendern, där möten kan bokas utan hänsyn till huruvida medarbetaren redan är helt uttröttad av mötena. Organisationer är, till skillnad från individer, på heltid dedikerade sin uppgift (Ahrne & Brunsson, 2005); Outlook-kalendern är ett tydligt exempel på en förstärkt organisatorisk logik. I artikeln "Tråkigt på jobbet" beskriver Jonnergård och Krantz (2017) hur revisorers och lärares yrkespraktik alltmer har blivit inriktad mot att följa och fylla i externt genererade manualer. Här är det snarare en tvingande systemlogik som revisorerna och lärarna befinner sig inom. Särskilt för revisorerna har relationen till klienterna försvunnit och ersatts av dokument som ska fyllas i. Resultatet blir inte bara uttråkning utan också alienation från den professionella roll som man en gång valt, och som inte minst relaterar till *kollektivt* meningsskapande.

Maktlöshet

[M]akt har med framtiden att göra, med förväntningar, med hopp och rädslor. /.../ Hobbes hade rätt när han sade att det bara är människan, av alla djur, som kan känna morgondagens hunger idag (Poggi, 2001, s. 11, min översättning).

I citatet om uttråkning skriver Darden och Marks om avsaknaden av framtid i en situation – tidsmässigt kan situationen fortgå under lång tid, men det saknas ett hopp om att situationen ska ta slut; framtiden kan inte anticiperas som de skriver. Begreppet anticipering hämtar de från Mills (1959) som skriver om intentionella och målinriktade handlingar som uttrycker medvetenhet om anticiperade konsekvenser. När Poggi ovan hänvisar till makt som ett framtidsinriktat fenomen menar han att det handlar om att försöka kontrollera osäkerhetskänslan som kommer ur medvetenheten om framtiden. Det är utifrån denna osäkerhet som makt institutionaliseras, exempelvis i termer av regler som skapar förutsägbarhet. All makt är dock inte förutsägbar och institutionaliserad på det sättet, men den är likväl kopplad till framtiden. Som Darden och Marks hävdar med hänvisning till Mills kan det vara handlingar som syftar till att åstadkomma något (i framtiden) överhuvudtaget. Sett på detta vis skulle långtråkighet i möten kunna ses som ett uttryck för maktlöshet – ramarna kan inte påverkas utom om man möjligen vågar sig på att anticipera framtiden genom att fråga om inte mötet kan sluta lite tidigare.

Möten karikeras ofta som ineffektiva och som en flykt från verkliga problem. Samtidigt antyder den stigande uppsättningen mötesbeteckningar ofta det rakt motsatta. Ledningsmöten, strategimöten, startuppmöten antyder ett företagsmässigt ideal och instrumentell handling. Mötesbeteckningarna antyder alltså i högsta grad intentionell och målinriktad handling som skapar anticiperade konsekvenser – ledningsmötena låter påskina att organisationen blir ledd, strategimötena att organisationens framtid kommer att bli förändrad, startuppmöten att ett handlingskraftigt projekt kommer att genomföras. De ger en handlingsinriktad roll till chefer och andra ledande positioner. Likväl är troligen möjligheten att bli uttråkad stor på dessa möten och det är här som maktfrågan blir extra intressant.

I vår mötesforskning kunde vi se att uttråkningsfenomenet inte verkade framträda när mötesdeltagarna befann sig på samma nivå och hade en likartad professionell identitet. Även om man kanske sällan går så långt som medlemmarna i Svensk lichenologisk förening som vid sitt årsmöte (återberättat av en vän) hade svårt att lämna parkeringsplatsen på grund av alla intressanta lavar där, så har människor med en likartad professionell identitet en samhörighet i intresset för ett visst objekt: vare sig det

är ett visst organ för läkare, en viss behandlingsmetod för psykologer eller lavar för lichenologerna. Att drabbas av uttråkning i liknande situationer är inte troligt, så länge som man är del av det gemensamma intresset för objektet. Det behöver inte röra sig om människor som känner varandra; en föreståndare inom ungdomsvården som citeras i vår bok fann det stimulerande att också mötas med andra föreståndare från hela landet och diskutera gemensamma erfarenheter. Makt i någon form kan givetvis förekomma även i dessa gemenskaper, men mötesenergin kanaliseras primärt i något annat ("medvetenhet om anteciperade konsekvenser" som det uttrycktes ovan), i själva objektet.

Det intressanta var att samma gemenskap verkade uppträda även på den administrativa nivån, bland "organisationsmänniskorna". Flera intervjupersoner hänvisade till ledningsgruppsmöten som sågs som öppna, som "ventiler" där man både kunde dryfta erfarenheter i en avslappnad miljö och skämta om dem. I *VD-bloggen* (på tema ledningsgrupper) skriver dock en ny medlem i en ledningsgrupp att hen saknade diskussion om "kärnverksamhet" (i detta fall: juridik), och att det var för mycket fokus på "organisation, marknadsföring och administration" (Hall, Leppänen & Åkerström, 2019, s. 178). Objektet blir här organisationen som sådan. Det förefaller således finnas en skillnad mellan kärnverksamhetsmänniskorna och organisationsmänniskorna – de kan båda känna gemenskap var för sig men har svårare när de är tillsammans. Konsekvensen kan då bli uttråkning som en följd av en maktasymmetri.

Den förenklade maktanalysen är då att vad en organisationsmänniska kan se som viktigt – ett möte om en strategi eller en verksamhetsplan – kan vara långtråkigt för en kärnverksamhetsmänniska. Orsaken är egentligen inte själva ämnet, utan snarare att kärnverksamhetsmänniskan saknar makt över ämnet. Även om mötet vill låta påskina att en sådan makt finns så känner denne att detta inte är sant. Denna process är förstås sällan medveten, på det medvetna planet uppstår i stället uttråkning – mötet blir en meningslös ceremoni. Vänder vi på steken är det svårt att föreställa sig annat än att en ensam organisationsmänniska skulle uppleva uttråkning på ett långt möte med detaljerade diskussioner om bestämning av lavar mellan experter.

Än en gång har jag här velat visa på att orsakerna till ett så prosaiskt fenomen som uttråkning faktiskt kan vara nog så dramatiska. Om den maktlöshet som föranleder uttråkning upprepas gång på gång vidtar alienation, känsla av oförmåga att påverka sin situation, och i värsta fall depression. Människan är ett "socialt djur", om människan i mötessammanhangen känner sig maktlös inför kollektivet alltför ofta kan det få allvarliga konsekvenser. Malin Åkerström har skrivit om "tillfälliga häcklande

gemenskaper” i möten som kan ses som ett sätt att skapa gemenskap i uttråkningen för att på så sätt stå ut tillsammans. (Hall, Leppänen & Åkerström, 2019, kap. 9).

Men även på det organisatoriska planet kan en alltför hög grad av uttråkning – exempelvis att kärnverksamhetsmänniskor plågas av alltför mycket administrativa pålagor utan tydlig mening – efter hand leda till en legitimitetsförlust. Då kan tron på den organisatoriska verksamhet man ägnar sig åt befinna sig i fara och därmed det högre strävande som nämndes ovan. Malin Åkerström har skrivit om att det i många fall kanske är bättre att en chef tar ett beslut – exempelvis angående någon extern administrativ pålaga – snarare än att tvinga medarbetarna till ett möte (Hall, Leppänen & Åkerström, 2019, kap. 5). Man kan tala om chefsnivån som en ”buffert” som bör skydda medarbetarna från att dras in i alltför många processer utan mening, att använda sin legitima makt till att – för att använda samma begrepp som ovan – antecipera situationen.

Avslutning

Det talas ofta om att vårt samhälle har en stark tendens till att individualisera och psykologisera problem. Möteskonsulters rådgivning om engagemang i möten håller sig också just till övervägande del på det psykologiska planet. Jag har också hävdat att uttråkning på lång sikt kan leda till depression, vilket är en psykologisk konsekvens. Men orsaken? Jag har utgått från Darden och Marks’ definition av tråkighet och jag är enig med deras uppfattning om att orsakerna till uttråkning i själva verket är sociala och handlar om utformningen av våra gemenskaper:

We contend that boredom is not, as psychologists and others claim, a failure on the part of an individual who lacks sufficient resources to generate interest, but is instead a result of social situations which give an actor either nothing to do in a scene or only activities which seem meaningless to or distant from the actor. /.../ we are claiming that what seems a personal, private experience, boredom, has a social origin and stage. (Darden & Marks, 1999, pp. 33–34)

Lärdomarna av detta är ett ämne för en annan text. Men för att avsluta lite gladare och återknytta till inledningens antika referens så kanske Herodotos skildring av persernas beslutsfattande kan lätta upp stämningen på möten?

...under ruset brukar de överlägga om de allra allvarligaste angelägenheter. Och vad som de då tycker vara riktigt, detta framlägger husvärden /.../ på nytt för dem dagen därpå, då de är nyktra. Och om de då även såsom nyktra tycker det är riktigt, så blir det gällande, i motsatt fall låter de det vara. Och vad de i nyktert tillstånd överlägger om, det prövar de sedan under ruset. (Herodotos, 2000, s. 76)

Referenser

- Ahrne, G. & Brunsson, N. (2005). Organizations and Meta-Organizations, *Scandinavian Journal of Management*, vol. 21, no. 4, pp. 429–449.
- Brück, J. (1999). Ritual and rationality: Some problems of interpretation in European Archaeology, *European Journal of Archaeology*, vol. 2, no. 3, pp. 313–344.
- Darden, D. K. & Marks, A. H. (1999). Boredom: A Socially Disvalued Emotion, *Sociological Spectrum*, vol. 19, no. 1, pp. 13–37.
- Hall, P., Leppänen, V. & Åkerström, M. (2019). Mötesboken: tolkningar av arbetslivets sammanträden och rosévinssmingel, Malmö: Egalité.
- Herodotos (2000/ca 440-410 f.Kr.). Historia, Stockholm: Norstedts.
- Jonnergård, K. & Krantz, J. (2017). Tråkigt på jobbet: dokumentstyrning av revisorer och lärare, *Socialvetenskaplig tidskrift*, vol. 24, no. 3–4, pp. 261–279.
- Linna, V. (1959). Högt bland Saarijärvis moar, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Mann, T. [1901] (2005). Buddenbrooks: en familjs förfall, Stockholm: Bonniers.
- Peck, E., Perri 6. & Towell, D. (2004). Why do we keep on meeting like this? The Board as Ritual in Health and Social Care, *Health Services Management Research*, vol. 17, no. 2, pp. 100–109.
- Poggi, G. (2001). Forms of Power, Cambridge: Polity.
- Thedvall, R. (2006). Eurocrats at Work: Negotiating Transparency in Postnational Employment Policy, Stockholm University: Department of Social Anthropology.

ATT SLÄPPA TAGET OM JAGET

Åsa Wettergren

I det här kapitlet diskuteras jaget, fokus och livets mening från sociologiska och buddhistiska perspektiv. Empirin utgörs av autoetnografiska episoder och reflektioner kring mångårigt utövande av Ashtangayoga och något mindre erfarenhet av zenbuddhistisk meditation. Jag har alltså framförallt en praktisk erfarenhet av det buddhistiska perspektivet. Den kunskap jag har inskränker sig till mina reflektioner kring vad som händer med min kropp, och i förlängningen hur jag känner och vilka tankar jag tänker, eller snarare inte tänker, när jag praktiserar yoga och meditation. Mina reflektioner antar påfallande ofta en sociologiskt analytisk karaktär som resulterar i både överlappningar och konflikter mellan perspektiven. I den här essän vill jag pröva att resonera fram ett förhållningssätt som förenar min sociologiska gärning med min yogiska praktik.

Vad är jaget?

Som sociolog lutar jag mig mot socialpsykologiska teorier om jagets beskaffenhet (t.ex. Garfinkel, 1967; Goffman, 1959; Goffman, 1961, 1990; Mead, 1967). Upplevelsen av ett jag med en handlingsorientering mot världen bildas i interaktion med omvärlden, känslan av jaget är relationell. Från födelse till död blir jaget till genom mötet med andra och om det finns en känsla av att jaget är *stabilt över tid* så är det dels för att aktören utför handlingar som går att observera och tillskriva en personlighet, dels för att personliga erfarenheter och förflutna handlingar skapar avlagringar som i hög grad bestämmer ens "handlingshorisont" i nuet och framtiden (Collins, 1988; Schütz, 1951). Jaget är också en produkt av språket. Psykologen Jaques Lacan (1994) menade att jaget, när det trädde in i den symboliska världen, blev klivet. Det är alltid bara en

del av jaget som kan uttryckas genom språket och andra symboler, medan andra delar lämnas utanför det uttryckbara i varje given situation. Andra förklarar detta med olika roller (Goffman, 1959), det vill säga att vi agerar och presenterar oss olika beroende på situation, eller med jaget som ett prisma (Tracy & Trethewey, 2005), det vill säga att vi omfattar många olika jag men kultiverar det jag som omgivningen förväntar sig i en specifik kontext. Det är således rimligt att tänka sig att man har en massa residual-jag som inte får vara med i varje enskild situation. Det ger upphov till känslan av att ”jag” är mer än det en bestämd aktör kan uttrycka genom tal och handling. Den diakrona historiska uppfattningen om jaget känner man allra bäst själv och många relationer är synkrona och grunda rent tidsmässigt, men gamla bandomsvänner eller en partner sedan många år tillbaka fungerar som jagets ankare. När jaget väl har blivit igenkännbart för andra så förväntas aktören vackert fortsätta framföra sitt jag på ett rimligt förutsägbart sätt, eftersom det väcker omgivningens oro när jaget ”inte är sig lik”.

På så vis har jag genom mitt yrke delvis kommit fram till att jaget är en produkt av en kropp med förmågan att tänka, känna och handla, och att det är den här kroppens samlade känslor, tankar och handlingar som utgör basen för självkänslan i ordets bokstavliga bemärkelse: ”känslan av ett själv”.

På en meditationskurs jag gick våren 2022 samtalade vi om just jaget. Min meditationslärare som är Zenbuddhist sa att känslan och upplevelsen av ett jag blir till i mötet med andra, i mötet med världen. Sådana möten väcker känslor av begär, avund, svartsjuka, sorg men också glädje, lycka, kärlek och så vidare. I varje enskilt möte blir vi till på nytt och på nytt. Meditationsläraren hävdade också att vi tenderar att identifiera oss med kroppen, den kropp som känner och tänker. Så långt var vi ganska eniga. Men så sa han att identifikation med kroppen, tankarna och känslorna är att identifiera sig med en illusion. Det väckte min skepsis. Om jag inte är kropp och interaktion, vad skulle det då vara? Läraren gav oss i uppgift att meditera över frågan ”Vem är jag?” Vem är det som erfar, som rör vid detta objekt, som iakttar det som ”jag” ser?

Jag provade att ta med mig den frågan i vardagen i en vecka och de (få) gånger jag lyckades avbryta mig mitt i en handling och närvara i frågan ”vem gör detta” upplevde jag existentiell svindel¹. Det var som att släppa taget om en ontologisk frälsarkrans och sugas ut ur kroppen genom bakhuvudet. Jag landade ungefär på samma plats som när jag ibland lyckas stoppa tankarna genom meditation eller yoga – en plats av ”naken”

¹ Maria Törnqvist myntade detta fina begrepp (Sociologipodden, avsnitt 8, Pandemi och sociologi)

närvaro. Ibland tänker jag att just så är kanske upplevelsen av varat-i-sig, eller det som Lacan kallar *det reala*. Eller som Bodil Malmsten skrev i *Paddan och Branden*: "Bara vara/liksom stenen är förstening/äger ingen mera mening."

Vid nästa meditationstillfälle gjorde vi en så kallad guidad dödsmeditation, eller meditation över den egna döden. Jag har lyckats få kontroll över min dödsångest men jag hatar ändå döden, så jag var minst sagt skeptisk. Under en timmes tid såg jag sedan min kropp successivt åldras och försvagas, bli rynkig och slapp, tyngas av ålderskrämpor, håret som föll av, synen som grumlades och hörseln som försvann. Till sist var det bara en liten mager fågelkropp kvar som andades knappt hörbart i en anonym sjukhussäng. Det underliga var att jag upplevde eufori. Jag greps av oändlig kärlek och tacksamhet till den där kroppen och alla dess samlade handlingar, tankar och känslor. Jag ville ta upp den och vagga den i min famn och tacka den för allt den hade gjort. Den upplevelsen väckte dock frågan på nytt: Är det jag? Om det *inte* är jag som ligger där och dör, om det föreställda jaget bara är ett avancerat färdmedel, vad är jag då?

Det finns egentligen bara en sak som på allvar stör mig med min meditationslärares filosofi och det är när han tycker han att vi ska "Metta"-meditera. Metta betyder positiv energi och omsorg om andra. Det betyder att man ska träna på att meditera kärleksfullt. Läraren pratar om att uppfyllas av kosmisk allomfattande kärlek. Som sociolog har jag dock alltid känt mig tvivlande inför känslor när de så att säga pressas till fullkomning. En vän till mig myntade nyligen begreppet "social sirap" för fenomenet att vissa människor eller vissa sociala sammanhang kan få en att äcklas över "kärlek". Zizek (t.ex. 1993) har sagt att kärlek är ondska, den riktar krav och förväntningar mot den älskade som formar och förtrycker. Som emotionssociolog är jag beredd att hålla med om att kärlek *kan* vara ondskefullt. Kärlek kan som alla känslor leda till bra eller dåliga handlingar. Kärlek är en känsla som ger upphov till en massa handlingar som kan vara helt oönskade och rentav skadliga för kärlekens objekt (se Clark, 1990). Inte minst kan kärlek vara en epistemiskt pådrivande känsla som gör att man anstränger sig för att ta reda på allt som går att veta om kärleksobjektet. Den älskande gör anspråk på intim status i relation till den älskade som under alla omständigheter, objektivt sett, innebär inkräktande på dennes integritet.

Jag har aldrig lyckats känna kosmisk kärlek i en metta-mediation, kanske på grund av detta sociologiska motstånd. Men när jag såg min kropp åldras och dö så kände jag ren kärlek och det var "jag" som kände så. Den känslan hade inget med social sirap eller sociala anspråk på andra att göra. Den skilde sig också från den existentiella svindelns nakna närvaro genom att vara en aktiv levande känsla.

Sammanfattningsvis vågar jag påstå att den pragmatiska, interaktionistiska och sociologiska uppfattningen om jaget kan ha en del gemensamt med synen på jaget i zenbuddhistisk ”pragmatisk mystik”. Men det finns också skillnader och den största är trots allt att zenbuddhismen lägger till ett utomvärldsligt perspektiv som samhällsvetenskapen varken har legitimitet eller verktyg att uttala sig om. Jag tror att vi bör låta bli, låta det vara.

Akademikerns fokus

En av de bästa sociologiska skildringarna av innebörden av fokus och koncentration som jag läst är Charlotte Blochs (2001) fenomenologiska studie av stress och flow på arbetet. I den studien intervjuar hon olika människor om deras flow-upplevelser och drar slutsatsen att flow är ett tillstånd av koncentrerat fokus där omvärlden, tiden och kroppen försvinner ut i medvetandets utkanter. Intervjupersonerna berättar om flow när de ger sig i kast med en engagerande arbetsuppgift, när de spelar ett instrument, sjunger, eller tränar. En person i flow upplever det som skönt, medan omvärlden kan uppfatta det som självupptaget, asocialt och – inte minst på en arbetsplats – opålitligt, snorkigt och ansvarslöst. Det beror på att den som befinner sig i flow faktiskt också kan glömma att ta sitt sociala ansvar, kanske också glömmar att äta, och framför allt blir irriterad av att bli avbruten. En person i flow har hela sin uppmärksamhet fokuserad på en enda uppgift, för en längre eller kortare tid, och när hen befinner sig mitt i flowet så är jaget och jagets behov av mat, sömn, och social samvaro sekundärt. För mig är det ett tillstånd som liknar yogan när den är som bäst.

För mig har löpning också varit förenat med flow-känslor. Löpning gör emellertid en åldrande kropp stel så jag har sökt efter kompletterande fysisk träning. Jag vantrivs på gym och simning ger mig eksem i hörselgångarna. När jag således började med Ashthanga-yoga för cirka sex år sen så var det för att det är en fysiskt krävande yoga där man svettas ordentligt. Det är följaktligen en yogaform som attraherar män i nästan lika hög grad som kvinnor. För mig var det länge bara en träningsform som lät en trött och krum kontorskropp sträcka ut, bända och vrida på sig. Framförallt var det omöjligt att tänka, eftersom positionerna, rörelsesekvensen, och koordinationen mellan andetag och rörelse är så krävande.

Ashtanga består av serier av olika positioner där man alltid börjar från början och går igenom samma positioner i samma inbördes ordning, men serien byggs på stegvis med nya positioner i takt med att man blir skickligare. Om man klarar hela första seriens

positioner så finns det ytterligare serier, fler än en normal människa hinner med under en livstid (men enligt buddhismen har man ju flera liv). Ashtanga utövas samtidigt med andra men i egen takt och var och en har blickens fokus på sin egen nästipp – bokstavligen – vilket kallas *dristi*. Det skiljer också Ashtangan från andra typer av yoga som utövas samtidigt, position för position, i grupp. Ashtangan urövas i ett rum ihop med andra, men det är inget prat, inget chantande (förutom inlednings- och avslutningsmantra som man oftast också gör själv). Till Ashtangans *mysore* klasser kommer man när man vill, stannar så länge man vill, och avslutar när man vill. Det förekommer i princip ingen variation, bortsett från att den egna kroppen kan kännas olika från dag till dag och ibland ingriper läraren och ger en råd eller inviger en i nästa position (när hen bedömer att man är redo). Det finns inget utrymme för social sirap (se ovan), som jag ser som påtvingad och ytlig kärleksfull gemenskap (se dock Pagis 2009, 2010). Över tid uppstår istället en gemensam känsla av delad hängivenhet till praktiken, med en slags ömsint förståelse för hur olika mentala och kroppsliga blockeringar reser olika utmaningar för olika personer. Förutom fokus för blicken, *dristi*, som tränar en i att inte distraheras av olika intressanta saker runt omkring – som att grannen på mattan bredvid gör superavancerade positioner man själv aldrig någonsin tror sig klara av – så är det andetagen som hörs. Det är en andningsteknik där andetaget ut och in går via näsan, är djupt, jämnt, lugnt och ljudligt. Det kallas för *ujjayi*-andning och aktiveras genom att ”läsa strupen” (*jalandhara bandha*). Ljudet av detta andetag blir ett fokus för hörseln.

I löpningen har jag alltid snabbt kommit in i ett flow, för springa kan man ju redan. När jag springer hör jag ljudet av mina egna andetag, blandat med fågelsång, eller regnets smattrande, eller skogens tystnad som bara bryts av ljudet av mina fotsteg. Jag har ett tunnelseende när jag springer som gör att jag knappt ser vart jag är, än mindre om jag springer förbi något intressant eller ens om jag möter någon jag känner. Jag låter ofta tankarna vandra. Den flow-upplevelsen, i likhet med den som Bloch beskriver, kommer av känslan att behärska något. Att vara på känd mark, följa kända stigar, och göra något utan motstånd. Jag springer, men min kropp har inte alltid kunnat springa, än mindre gå.

Ashtangan ger istället flow med ett slags motstånd. Visserligen upprepas samma rörelser i samma sekvens varje gång, men när det blir ren rutin kommer tankarna flygande och man börjar fundera på hur man ska lägga upp sin stressiga arbetsdag. Det kan medföra att man tappar balansen eller glömmar av nästa ställning i sekvensen, men det är också ungefär då läraren brukar introducera en ny position. Tvärt emot Blochs beskrivning där behärsandet av uppgiften eller rörelsen ger upphov till flow, kräver

ashtangan att man försätter sig i ett flow där man zoomar ut från jagmedvetande, tid och rum, för att behärska positionen. Flowet uppstår genom att fokus ligger i andetaget och på näsan, vilket tvingar seendet att inte söka kända koordinater i rummet. Yoga-flow skulle alltså kunna förstås annat än fokus på att klara uppgiften – det är snarare *frånvaro* av medvetandets fokus på uppgiften.

Jag har ofta varit rädd för nya positioner, som när jag skulle lära mig stå på huvudet. Skräcken för att falla och obehaget över att vända världen upp och ner var total i flera år. Jag försökte koncentrera mig, tvinga bort tankarna på brutna nackar, andas rätt och hitta balansen men mina ben var så tunga. Och jag kunde ju inte *se* om jag stod rakt eller om jag höll på att tippa över. Kunde man få exakta instruktioner om hur det skulle kännas, vad som var rätt? I huvudstående har man händerna knäppta bakom huvudet och armbågarna i axelbredd så att man egentligen ”står” på underarmarna och huvudet i en trekant. Ibland blev det för tungt för axlarna, ibland för nacken. Jag försökte fästa blicken på en punkt på mattan, tappade jag den punkten så kom jag ur balans. Det hände att jag kom på mig själv med att känna att det gick jättelätt att komma upp och stå och då fick jag panik för att jag höll på att falla och kom ur balans. Ganska ofta blev jag arg på den där ställningen, vi är ju gjorda för att stå på fötterna inte på huvudet. Dessa svårigheter tror jag hade att göra med att jag intellektuellt ville förstå denna nya position. Det var först när jag släppte taget om tankarna på hur den var möjlig som jag började tycka om den.

Numera är jag förtrogen med *sirsasana* (huvudstående). Jag tänker ingenting och jag ser ingenting när jag går in i den och när jag står där jag står känns det lätt att andas och jag lyssnar på andetagen. Det gör inget om jag vinglar till och kommer jag på mig med att ”hänga” åt något håll rätar jag upp mig. Jag har nästan börjat lita lika mycket på min balans när jag står på min ”huvudtrekant” som jag gör när jag står på mina två fötter. Tanken har slagit mig att två fötter är ett mindre stabilt underlag än ”huvudtrekanten” och att det förmodligen, en gång, var mycket svårare att lära sig stå, gå och springa (och ganska märkvärdigt att man lyckades lära sig det).

Sammanfattningsvis kan man kanske säga att om man i ”vanligt flow” blir intellektuellt uppslukad av uppgiften och som en följd av detta lämnar medvetandet om socialt sammanhang och fysisk kropp, så lär man sig i Ashtanga (och kanske även andra yogaformer) att lämna tankarna, självmedvetenheten, för att låta kroppen ge sig hän åt uppgiften. Kvar finns en slags intention, en handlingsorientering, och en kropp som utför handlingen, men utan den begränsande självmedvetenheten. I ett bredare perspektiv, upplever jag, leder denna form av jag-decentrering till ett slags transcendens, ett överskridande av både intellektuell och somatisk självförståelse. Det skapar en

distans, ett nyfiket och förundrat lugn, inför människans villkor och tillvarons mörker. Man blir varse att det går att överskrida sina förväntningar på vad man kan klara av (jfr Young, 1980). Det går lätt att släppa taget om hur ”jag” förväntas agera och reagera. Dessa förväntningar som grundar sig på sedimenterade erfarenheter, som också bidrar till känslan av ett stabilt jag över tid. När man lägger jaget åt sidan en stund lämnar man alltså dess begränsande erfarenhetsrum, ett erfarenhetsrum som med åren (sedimentlagrens tillväxt) i allt högre grad determinerar och krymper ens förväntanshorisont.

Förmåga till sänkt hastighet

Koselleck (2004) beskriver hur förväntanshorisonten lösgörs nästan helt från erfarenhetrummet när industrialisering, teknologiska och vetenskapliga framsteg tar fart på 1800-talet och ger upphov till idén om framsteg – det vill säga idén att vi i det globala nord befinner oss på en stigande utvecklingskurva, där varje annat lands utveckling mäts i relation till vår. I framstegets samhälle kan ingen institution längre luta sig mot erfarenheter av historien i sina prognoser om framtiden, eftersom framtiden består av förväntningar på allt som aldrig hänt förut. Nya teknologiska och medicinska landvinningar ska inte bara rädda planeten från katastrofal global uppvärmning utan även säkra tillgången på energi och råvaror genom att ta oss bortom vårt materiellt begränsade jordklot. Enligt Rosa (2003) grundar sig samtidens intresse för yoga, meditation, och retreats av olika slag i ett behov av att skapa fickor av deceleration (tillfälligt sänkt hastighet) med syfte att hämta kraft att fortsätta hänga med, som arbetare och konsument, i en ständigt accelererande samtid. Sett ur detta perspektiv är all typ av mental och fysisk träning bara ett led i självförverkligande genom ”the personal promise of acceleration” (Rosa, 2003). Vi köper yogan och meditationen (och det är ofta dyrt) men hoppar över Patanjalis Yoga Sutra och de Ayurvediska skrifterna för det här handlar om att maximera jordelivet i frånvaron av ett liv efter detta.

De första åren med ashtanga-yogan hade jag ungefär den inställningen och ett ganska trolöst förhållande till praktiken. Böcker om Ashtanga betonar gärna att det är viktigt med ”hängiven praktik”, helst varje dag. Eftersom ett pass tar minst en och en halv timme är detta inget för tidsmässigt pressade akademiker. Lärarna brukar säga att åtminstone två gånger i veckan är nödvändigt för att göra framsteg. Men om yogan blir en källa till stress och dåligt samvete så har den ju helt förfelat sitt världsliga syfte som verktyg för att hantera stress och oro. En sommar när jag hade seglat en månad och inte

yogat någonting och kom tillbaka till shalan så jag till min yogalärare att det inte hade blivit nån yoga på hela sommaren. Han snörpte lite på munnen och sa "Nähä, då får du börja om från början igen." Jag blev förvånad och arg. Seglingen var ju den ultimata "decelerations-fickan" och menade han verkligen att jag skulle försöka yoga på ett svajande däck eller på en brygga inför allmän beskådan? *Jag yogar för att leva, jag lever inte för att yoga*, tänkte jag.

Numera har jag en regelbunden praktik, den får ta mer och mer plats och det handlar inte om tillfälligt sänkt hastighet utan om en strävan att hitta lugnet som ett mer permanent tillstånd i en galet snurrande omvärld. Dock kan jag fortfarande säga att jag yogar och mediterar för att leva. Det liv som yogan hjälper mig att leva består allt mindre av färdigförpackade och maxade nya upplevelser som kräver mer arbete och stigande lön. Yogan och meditationen hjälper mig att allt oftare inse det märkvärdiga i helt gratis upplevelser av höstregnet mot mitt ansikte, doften och åsynen av en nyplanterad Rönnspirea i trädgården, ljudet av min sambos snusdosa när han knäpper igen locket, kattens mjuka päls och spinnande.

Det finns dock, tror jag, inom Ashtanga-yogan och zenbuddismen en fara för ett slags kosmisk likgiltighet. Buddismens *raison-d'être* är att hantera lidandet i världen och enligt yoga-sutran är tillvaron – precis som jaget – en illusion. En gång var jag på en workshop som handlade om "ingenting" och personen som ledde workshopen sa att gränserna mellan hen själv och omvärlden var upplösta, hen upplevde att hen var allt levande och därmed del av allt som händer, alla som utför handlingar och alla objekt för handlingarna. Det skulle kunna ses som outhärdligt radikal, gränslös, empati, men personen menade att det inte kändes tungt, för känslorna springer ur illusionen om jaget och det hade hen ju lämnat. Tillvaron är *ingenting* menade hen, och hens uttalade önskan med workshopen, som vi betalade för, var att vi skulle ta med oss ingenting.

Den kosmiska likgiltigheten är kanske den andra sidan av den kosmiska kärleken. Om jaget, självmedvetenheten och känslorna förknippade med den, lämnas därhän så öppnar man upp för att kärlek inte handlar om ett specifikt objekt utan omfattar allt och alla. Samtidigt innebär det att de relationer som gör mig till den jag är, som konstituerar min självkänsla och därmed mitt jag i den här världen, förlorar sin betydelse. Alla är lika viktiga för vi är alla ett och samma. *Att leva för att yoga* innebär alltså, på sätt och vis, att livet och allt vi värdesätter i livet blir oviktigt och betydelselöst.

Att yoga för att leva förutsätter kanske att man i alla fall delvis håller kvar illusionen om jaget som ett med den här kroppen och det här livet. Det innebär för mig istället att uppskatta alla värdefulla relationer, att känna känslor, dofter, smaker och beröring. Om det är en illusion att vi finns så är det ändå rätt magiskt. Släktforskaren Peter

Sjölund berättade i sitt sommarprogram (7 juli 2021) att ur ett DNA-forskningsperspektiv är det osannolikt att någon av alla de som just nu lever finns till. Exakt de genkombinationer som du eller jag består av kräver nämligen exakta genkombinationer i varje föregående led, hela vägen bakåt till de allra första människorna. Man kan också vända på detta teleologiska resonemang och säga att det är ren osannolik slump att just jag existerar.

I tillvarons minsta byggstenar närmar sig vetenskapen samtidigt det buddhistiska perspektivet om det avgränsade jaget som en illusion. Genetisk arkeologi kan numera analysera DNA som lämnats på tiotusentals år gamla boplatser bara genom att folk kissat och bajsat där. Med tanke på hur bara en enda människa sprider sin DNA under en livstid (och efter sin död) leder det till den hisnande slutsatsen att jorden vi går på, luften vi andas, maten vi äter, och följaktligen våra egna kroppar, är fulla av allt och alla andras DNA.

Avslutning

Syftet med denna essä var att resonera fram ett förhållningssätt som förenar min sociologiska gärning med min yogiska praktik. Det finns en del överlappningar mellan de båda i synen på jaget som en icke-essentiell interaktionell konstruktion, men zenbuddhismen föreslår att det jag vi förankrar i kroppen är en illusion. Istället är jag allt som är, universum eller nåt slags ursoppa av alla livets byggstenar, som tar sig (ett av sina uttryck) i min kropp (och de senaste rönen inom DNA-forskningen bekräftar kanske det). Den där ursoppan kanske är likgiltig, kanske aktivt kärleksfull på ett sätt som inte har med social sirap att göra. Om ursoppan är jag så är jag också *alla andra jag* och vice versa².

Att släppa taget om jaget framstår som en framkomlig väg när man står inför en ny eller utmanande uppgift som man tvivlar på att man ska klara av. Jag har upptäckt att om jag släpper mitt självmedvetande så kan jag överskrida gränser. Det har inget att göra med maximerandet av självförverkligande nya upplevelser, som det senkapitalistiska samhället utlovar, något som ju bara blåser upp egot och illusionen om jaget som en avskild entitet. Att släppa taget om jaget är att låta ursoppan ta kommandot, att upplösas i handlingen. Det utesluter inte att man betalar för insikten

² Och kanske inbegriper detta även djuren (t.ex. Nussbaum, 2023)

att ursoppan verkar genom mig, för yogan är dyr. Även yoga- och meditationslärare ska ju försörja sig.

Meningen med mitt liv är inte att yoga, för mig har yogan framförallt med min dödlighet att göra. Meningen med livet, tänker jag, har istället med relationer och band till andra att göra, det är dessa band som *är* livet och de förutsätter subjektivitet, en jaguppfattning. För mig som sociolog är det just denna relationella ontologi och just emotionerna som betydelsebärare i jagets relation till omvärlden som är verkligt och meningsfullt och oupphörligt fascinerande. Det smärtsamma är att allt har ett slut, att banden förr eller senare kommer att brytas. För att acceptera, kanske till och med känna nyfikenhet inför, den insikten, behöver jag yogan.

Referenser

- Bloch, C. (2001). Flow og stress, Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Clark, C. (1990). Emotions and Micropolitics in Everyday Life: Some Patterns and Paradoxes of "Place", in T. D. Kemper (ed), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, NY: State University of New York Press, pp. 305-333.
- Collins, R. (1988). Theoretical Continuities in Goffman's Work, in P. Drew & A. Wootton (eds), *Erving Goffman - Exploring the Interaction Order*, Oxford, UK: Polity Press.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in ethnomethodology* (New ed.), New York: Polity Press.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York: Doubleday.
- Goffman, E. (1961). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*, Albany, NY: Anchor Books.
- Goffman, E. (1990). *Stigma: notes on the management of spoiled identity*, London; Penguin.
- Koselleck, R. (2004). *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press.
- Lacan, J. (1994). The Mirror-phase as Formative of the Function of the I, in S. Zizek (ed), *Mapping Ideology*, New York: Verso.
- Mead, G. H. (1967). *Mind, Self, and Society - From the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Nussbaum, M. (2023). *Justice for Animals. Our Collective Responsibility*, New York: Simon & Schuster.
- Pagis, M. (2010). Producing intersubjectivity in silence: An ethnographic study of meditation practice, *Ethnography*, vol. 11, no. 2, pp. 309-328.
- Pagis, M. (2009). Embodied self-reflexivity, *Social Psychology Quarterly*, vol 72, no. 3, pp. 265-283.

- Rosa, H. (2003). Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society, *Constellations*, vol. 10, no. 1, pp. 3-33.
- Schütz, A. (1951). Choosing Among Projects of Action, *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 12, no. 2. pp. 161-184.
- Tracy, S. J. & Trethewey, A. (2005). Fracturing the Real-Self - Fake-Self Dichotomy: Moving Toward "Crystallized" Organizational Discourses and Identities, *Communication Theory*, vol. 15, no. 2, pp. 168-195, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2885.2005.tb00331.x>.
- Young, I.M. (1980). Throwing like a girl: A phenomenology of feminine body comportment motility and spatiality, *Human Studies* vol. 3, no. 1, pp. 137-156.
- Zizek, S. (1993). From Courtly Love to 'The Crying Game', *New Left Review*, vol. 0, no. 202 November.

DEL 4. FORSKARE OCH FÄLT

ÄR DET DU SOM ÄR TJUVEN?

Tove Pettersson

Poliserna jag följer har fått ett tips om en källarlokal där man tror att ungdomar röker hasch. Mitt emot, med insyn över dörren in, ligger en förskola. Barnen och lärarna är ute och leker och poliserna går fram och pratar med en av lärarna över stängslet. Nyfikna barn i förskoleåldern samlas runtom. En pojke i kanske fyra eller femårsåldern står bredvid sin förskollärare och tittar storögt och allvarlig på mig. Efter en lång stund frågar han:

– Är det du som är tjuven?

Att vara på plats

Det här kapitlet tar avstamp i ovan situation från mitt fältarbete då jag följde poliser i Stockholms förorter. Poliserna är vid detta tillfälle i uniform medan jag är civilklädd och bryter på så sätt av. Just denna händelse har blivit ett roligt minne och en liten anekdot jag berättat flera gånger. Den befinner sig långt från syftet med studien jag arbetade med, att följa polisen i deras dagliga arbete med ungdomar, men kan ses som ett exempel på hur man kan förstå reaktioner på sig själv som forskare i ett fältarbete och vad det kan säga om andras uppfattningar om det man studerar. Händelsen visar också på barnets förståelse av polisen, det vill säga en föreställningsvärld om det klassiska temat ”tjuv och polis” där man *antingen* tillhör kategorin polis *eller* kategorin tjuv. Kategorierna är dikotoma och utesluter varandra. Pojkens tveksamhet kring min position som ”tjuv” verka tyda på att jag, en kvinna i 40-årsåldern (som jag var då), inte riktigt motsvarar beskrivningen av en tjuv i hans värld, men jag är ju definitivt inte polis. Då måste jag väl vara tjuv?

En av styrkorna med etnografier är att de ger forskaren en kroppslig känsla för ett sammanhang som hen annars inte skulle vara del av. En situation som inte är hämtad från en etnografisk studie utan från livet utanför forskningen kan få utgöra illustration. Jag är inte en person med ett "motorintresse", vilket däremot min sambo som kör enduro (när man kör motorcykel i skogen) är. Av nyfikenhet följde jag en gång med honom på en endurotävling som "servicepersonal". Under åren har han ofta återkommit till vilket startnummer han fått, vilka han haft tidigare och så vidare. Ganska ointressant i min värld men uppenbarligen viktigt för honom. Jag har förstås förstått intellektuellt att startnumren säger något om hur bra man kört tidigare lopp, men mer än så sa det mig inte. Tills jag var på plats – bland lera, bensindoft och en oändlig mängd skåpbilar. Och inte minst alla endurohojar med sina startnummer, långt över min sambos. Och plötsligt blev känslan kring startnummer en helt annan; de berättade en historia om de fordon som förknippades med dem, och om känslan av tävling de ingav, som jag varit oförmögen att förstå fullt ut innan den fysiska upplevelsen av att vara på plats och se alla dessa startnummer. De blev plötsligt betydelsebärande för mig på ett helt annat sätt.

Min poäng är att en av de stora styrkorna med fältarbete är att det ger kunskap och insikter som helt enkelt inte går att få på annat sätt. Man måste vara närvarande och, förstås, intresserad.

Att närvara innebär även att forskaren själv får betydelse för det som händer i fält. Reaktionen från omgivningen på en själv som forskare kan ge insikt i hur forskaren förstås av omgivningen, och är ett välkänt tema inom kvalitativ metod (Davies, 2007), ofta enkelt sammanfattat i frågan "hur påverkade du det du undersöker med din närvaro?" Det rör sig om en viktig men ofta svår diskussion, för det vet man ju strängt taget inte, eftersom man inte vet vad som händer när man inte är där eller om någon annan ställt frågorna. I sin mest olyckliga form formuleras detta ibland som att resultatet skulle ha blivit "ett helt annat" om någon annan gjort studien. Ett sådant påstående tror jag lägger allt för *stor* vikt vid forskaren och dennes betydelse för dem man studerar, och det riskerar dessutom att dra undan benen för betydelsen av viktig kvalitativ forskning. Icke desto mindre behöver forskaren förstås fundera över sin egen roll och betydelse. I detta kapitel tänkte jag dock betrakta detta fenomen utifrån en lite annorlunda vinkel, nämligen vad reaktioner på mig som forskare kan säga om föreställningar om polisen. Jag menar att de kan visa hur omgivningen, i detta falla ungdomar i de områden jag följde polisen i, tolkar och förstår polisen. Jag menar alltså att reaktioner på forskaren kan säga oss mer om fältet vi befinner oss i än bara hur vi själva får betydelse för kunskapen som produceras.

Även om forskaren noga informerar om sitt projekt och försöker styra upp vilka intryck som ges innebär fältarbete i regel så många och olika kontakter att den roll eller position som forskaren placeras i snarare blir en empirisk fråga att förhålla sig till än en på förhand bestämd position. Som en del i analysen av mitt material samlade jag därför ihop alla reaktioner på mig som jag noterat i mina fältanteckningar. Många av dem handlade om polisens reaktioner på mig och ungdomar som ville, eller inte ville, berätta något för mig om polisen. Men det finns också exempel på just hur ungdomarnas reaktioner och frågor till mig snarare bottnar i deras föreställningar om just polisen, och inte om mig.

Jag är faktiskt inte polis

En händelse som delvis anknyter till ovan med den lilla pojken på förskolan, fast med en lite annorlunda knorr, är en situation vid en bensinmack. Poliserna arbetar i ett område som tillhör de särskilt utsatta (Polisen, 2015) och med en hög andel boende med utländsk bakgrund. Vid detta tillfälle är poliserna jag följer civilklädda och de har medvetet försökt att ”dölja” att de är poliser för att kunna spana under passet. Eller i vart fall ”komma lite närmare” som en annan polis uttryckte det, då han menade att de unga ändå snabbt känner igen en polis. Så sker även i denna situation då några unga män, som också tankar, kommer fram och säger just att de ser att ”vi” är poliser till mig och en av poliserna som jag står tillsammans med. De står och pratar lite och sedan kommer de andra två poliserna också fram efter att ha varit inne i butiken och handlat.

Noah och Ayla (de två poliserna som just handlat) kommer tillbaka till bilen. När Leon och hans kompis (ungdomarna) efter en stund får klart för sig att de också är civila poliser blir de väldigt överraskade. Säger att det hade de ”aldrig trott”. Att Peter och jag är poliser ser de på en gång, men att Noah och Ayla är poliser har de nästan svårt att tro på.

Jag berättar att jag faktiskt inte är polis.³

Vid denna händelse tas jag alltså helt förgivet som polis och blir till och med ”avslöjad” som sådan. Men varför var jag och Peter helt självklart poliser men inte Noah och Ayla? Vi var alla civilklädda och var det någon som ”bröt av” i klädsel så var det nog jag, som inte hade typ luvtröja och joggingbyxor eller kakibyxor, utan en mörk neutral ”vanlig”

³ Alla namn är fingerade.

täckjacka (inhandlad för studien) och jeans, som jag hade för vana att ha under fältarbetet.

Det kan förstås ha varit så att Noah och Ayla var skickligare på att klä sig "civilt" än Peter och jag varit, men det är inte den tolkning som ligger närmast till hands, menar jag. Istället tolkar jag det som att det handlar om föreställningar om polisen utifrån etnicitet. Leon och hans vänner hade, att döma av utseendet, utländsk bakgrund, Peter och jag svensk, medan även Noah och Ayla båda har (synlig) utländsk bakgrund. Jag tror att situationen framför allt säger något om Leons och hans vänners uppfattning om poliser. Poliser förväntas ha svensk bakgrund, eller i alla fall svenskt utseende, och de känns igen oavsett vad de har för kläder på sig. Att känna igen poliser är förstås också en form av kunskap man är stolt över, vilket ungdomarna också visade genom att vara tydligt nöjda, när de "avslöjade" Peter och mig som poliser.

En betydligt vanligare reaktion på mig från de unga som försökte placera mig (innan jag hunnit berätta vem jag var och vad jag gjorde) än att tro att jag var polis (det verkade de flesta trots allt inte tro) var att jag skulle bli en. "Du ska bli polis, va?", var en vanlig fråga till mig från ungdomar, som alltså uppfattade att jag inte var "samma" som poliserna, men uppenbarligen hörde ihop med dem. Jag representerade en situation som behövde tolkas och klargöras av dem jag mötte och där det låg närmast till hands att jag var blivande polis, trots att jag många gånger var tydligt äldre än dem jag följde.

Det sistnämnda utgjorde ett förhållande som kanske låg bakom att en av dem vi mötte istället trodde att jag var polisernas överordnade som var ute och kontrollerade vad de gjorde.

Det spännande och fartfyllda polisarbetet

En annan reaktion som förekom flera gånger var en slags nyfikenhet och undran över hur det var att följa polisen. I ungdomarnas frågor om detta kan man också tillägna sig kunskap om deras föreställningar om polisen och deras arbete. En av de unga killarna jag pratade en längre stund med, och som jag också träffade flera gånger, frågade vid ett tillfälle om det inte var läskigt att följa med polisen. En annan ung kille undrade om det var okej att jag fick följa med. Med min "forskaringång" svarade jag att det var det och att jag hade samma sekretess som polisen, vilket inte alls var det han åsyftade utan han svarade "nej jag menar har du skyddsväst och så". Det kanske tydligaste exemplet på detta beskrivs i fältanteckningen nedan, som handlar om ett samtal med Adam, en ung kille som jag träffat tidigare när jag följt polisen.

Adam dyker upp med någon ytterligare kille. Han ställer sig lite bakom, hälsar inte riktigt, tittar på mig igen och ler och blinkar. Han viftar lite för att visa att han vill prata med mig så jag går bort mot honom. Han frågar mig om jag har familj. Jag berättar att jag har det och frågar varför han undrar det. Adam frågar då om de inte är oroliga för mig när jag följer polisen. Jag svarar lite tveksamt att min dotter *kanske* var det i början, men inte nu i alla fall. Adam blir förvånad över detta och undrar om inte min man är orolig i alla fall. Jag svarar något svävande om att han kanske är lite orolig men inte så väldigt mycket i alla fall.

Adam menar då att jag "får se till att hålla kontakt med honom hela tiden så att han vet att du är ok". Därefter frågar han om jag har varit med om något spännande, om jag har varit med om något jag verkligen ville få se. Jag berättar att jag har varit med om många möten med ungdomar och det var ju det jag ville. Adam säger att det inte var det han menade. Jag berättar då att jag har varit med om något jag inte vill, vilket gör Adam mer intresserad igen och han frågar vad då. När jag berättar att jag fått åka väldigt fort, vilket jag inte gillar, invänder han igen att "nej men jag menar inte så, jag menar som man kan liksom föreställa sig, jag skulle kunna föreställa mig någonting som jag skulle vilja vara med på. Till exempel om det var något inbrott eller något sånt som jag skulle vilja få se. Har du varit med om något sånt". Det har jag ju inte så jag återgår till att jag velat uppleva är möten mellan polis och ungdomar och att det har jag fått se rätt mycket av.

Då ger Adam lite grann upp känns det som och svarar bara "nänä ok då, är det så det är". Ivern han visade innan, när han trodde jag hade något spännande att berätta, har förvunnit och han går bort några meter och börjar prata med sin kompis igen istället.

Det ska sägas direkt att jag inte hade uppfattat min familj som orolig, åtminstone inte på ett sådant sätt att jag själv funderat över det. Men som tonar fram i berättelsen ville jag ändå inte avfärda hans frågor. Lite oroliga kanske de ändå var? Kanske de i alla fall *borde* vara lite oroliga, även om de inte var det? Denna tveksamhet från min sida, där jag inte heller riktigt kunde tolka vad Adam var intresserad av från början, säger också något om ens position som forskare: att man helst inte sätter ned foten allt för tydligt i ena eller andra riktningen för att just inte "påverka" de man följer och träffar. Och mitt erbjudande om att berätta om något jag inte ville ha varit med om kan förstås som en vilja att få fortsätta samtalet med Adam, ett samtal jag har en känsla av att jag inte riktigt "levererar" i.

Adams och de andra killarnas – för det var bara killar som reagerade så här – förväntningar på att jag ska ha skyddsväst (vilket jag i och för sig hade), att familjen ska vara orolig och att det kanske är lite farligt att följa polisen säger mer om deras föreställningar om polisen än om min forskarroll och hur jag eventuellt fick betydelse

för interaktionen, även om det förstås är möjligt att de inte hade frågat en manlig forskare samma saker. Det anknyter även till ett annat tema som var tydligt i fältarbetet: killars fascination av polisen. Det rör sig om en komplex dynamik av intresse kombinerat med motstånd och ibland ovilja mot polisen (Pettersson, 2012). Ibland visade sig dessa delvis motstridiga förhållningssätt till polisen hos samma personfast vid olika tillfällen. Det var exempelvis inte alltid polisen som sökte upp de unga i området, utan de unga kunde ibland nästan ”svärma” runt poliserna och vara mycket intresserade av att prata med dem. Samtalen kunde handla om en önskan om att få höra spännande saker eller frågor om hur man blir polis. Det tydliga inslaget av killar som är intresserade, och kanske dessutom mer intresserade av manliga polisers erfarenheter, visar också på den dynamik kopplat till kön som förekom i interaktionerna mellan poliser och ungdomar. Det var mest pojkar som var intresserade av polisens verksamhet, och det var framförallt pojkar i de områdena som poliserna i sin tur var intresserade av. Ett ömsesidigt intresse, om än av olika orsaker.

För en del av de unga killar jag mötte var jag helt enkelt mest intressant som en möjlig källa till spännande information om polisen, ett intresse som formulerades utifrån deras föreställningar om polisens arbete som just spännande. När jag inte bidrog med det på det sätt de önskade var jag inte så intressant längre. En reaktion hos en del av de unga när de fick reda på att jag inte var polis utan forskare var också att de tappade intresset för mig och snabbt återvände till sitt fokus på poliserna.

Framför allt beskriver dessa interaktioner en föreställning om det spännande och lite farliga arbete de unga tror att polisarbetet innebär. Det förekommer naturligtvis både spänning och farliga situationer i polisers arbete. Och i ett fältarbete där man följer polisen kan det förstås hända att man blir delaktig i sådana situationer, och visst hände det någon gång att jag tyckte det var både spännande och lite läskigt. Men det hörde till undantagen, i alla fall om man följer lokalpolisers vardag i mötet med ungdomar. Mycket av tiden gick åt till helt andra saker än spänning och farligheter. Och det berodde inte på valet av områden, en del av dem tillhörde vid tillfället de mest problematiska områdena i stockholmsregionen.

En kommentar som fastnat i mitt minne är den av gängforskaren Malcom Kline om att bedriva fältarbete bland gängkriminella. Han hade genomfört en sådan studie och beskrev det som att det enda som är långtråkigare än att vara med i ett gäng är att vara en forskare som följer gänget. Kommentaren är förstås tillspetsad och kan kanske uppfattas lite raljant (jag tror dock inte han tyckte det var enbart tråkigt, eftersom han fortsatt med gängforskning under större delen av sin karriär) och var förstås menad att vara fyndig. Men den inrymmer också ett stort mått av sanning. Det Kline avsåg

beskriva var att gängens tillvaro bestod i stor utsträckning av att ”hänga” i olika miljöer och vänta på att något ska hända. Och mer spännande, i bemärkelsen att det hände oväntade och farliga saker, än gängens egen tillvaro blev förstås inte heller forskarens.

Avslutning

Jag har i denna text velat synliggöra hur ett material inrymmer många olika aspekter, också sådana som man inte först tänker på. Att återgå till empiriska material och göra nya analyser är därför en givande forskningsstrategi, ett förhållningssätt och en aktivitet som Malin Åkerström är en mästare på och inspirationskälla till. Utifrån ett perspektiv på reaktioner på forskaren som jag presenterat här – att det också utgör material för förståelse av fältet – blir det tydligt att det inte alltid är forskarens påverkan på fältet som är det mest intressanta från dessa reaktioner. Visserligen hade det självfallet betydelse att en forskare följde poliserna (se t.ex. Carlström, 1999; Holmberg, 2003; Sollund, 2007) men i den ganska odramatiska vardagslunk som lokalt polisarbete med ungdomar i stor uträkning innebär blev förstås även jag en del av ”vardagen” så småningom (jfr Finstad, 2000). Saker händer oavsett om jag var med eller inte, samtal och möten med ungdomar sker i vardagen och det gick inte att alltid tänka på att jag var där. Att det skulle ha blivit ”ett helt annat resultat” om någon annan följt med i denna vardagslunk finner jag inte troligt, även om det säkerligen skulle vara andra skiftningar och nyanser som kom fram. Men det skulle i så fall även bero på vilka anteckningar jag hade förmågan och möjligheten att skriva ned samt olika perspektiv i analysen.

Referenser

- Carlström, A. K. (1999). På spaning i Stockholm: En etnologisk studie av polisarbete, Stockholm: Etnografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Davies, C. A. (2007). *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*, London: Routledge.
- Finstad, L. (2000). *Politiblikket*, Oslo: Pax.
- Holmberg, L. (2003). *Policing Stereotypes: A Qualitative Study of Police Work in Denmark*, Berlin: Galda & Wilch.
- Pettersson, T. (2012). *Att balansera mellan kontroll och kontakt: Lokala polisars arbete med ungdomar*, Lund: Studentlitteratur.

- Polisen. (2015). Utsatta områden - Sociala risker, kollektiv förmåga och oönskade händelser, Stockholm: Nationella operativa avdelningen.
- Sollund, R. A. (2007). Tatt for en annen: En feltstudie av relasjonen mellom etniske minoriteter og politiet, Oslo: Gyldendal akademisk.

SPELA SPEL OCH KÖPA MJÖLK

Om forskningsetik, barnforskning och nyfikenhet

Sara Eldén

... scientific curiosity is thus, something we must cherish and court.

Åkerström, 2013, s. 11.

Nyfikenheten är vetenskapens drivkraft. Forskning ska göra nya upptäckter, i stort och smått, från att bidra med en pusselbit som kompletterar en tidigare teori om hur saker och ting förhåller sig, till att i grunden förändra hur vi ser på ett specifikt fenomen – och ibland kanske även skaka om vår världsbild. Detta torde förefalla självklart för alla, men ändå ser Malin Åkerström det som nödvändigt att använda ord som ”cherish” och ”court” när hon gör detta påstående i sin *key note address* på konferensen *Curiosity and Serendipity in Qualitative Research* (Lunds universitet, 2012). Kontexten är viktig här. Att slå fast den vetenskapliga nyfikenheten som absolut central för kvalitativ samhällsvetenskaplig forskning är en motståndshandling som syftar till att lyfta fram denna forskningstraditions primära styrka i en tid när den faktiskt är hotad. Hoten kommer från flera håll. Åkerström lyfter fram forskningspolitikens premierande av snabba och kvantifierbara resultat, i räknandet av publikationer och *impact factors*, liksom ”excellence”-satsningar som tenderar att gå till väletablerade manliga forskare – allt detta ger incitament att producera ”mer av samma” snarare än att tänka nytt (Åkerström, 2013, s. 11).

Ett annat hot kommer från den forskningsetiska regim som de senaste decennierna gjort insteg in i den samhällsvetenskapliga forskningens vardag. Detta hot kan te sig en aning paradoxalt eftersom kvalitativ forskning, och särskilt forskning med ambition att utveckla metoder som syftar till att främja nyfikenhet genom att ge möjlighet för nya röster och nya vinklingar av fenomen att framträda, ofta i sin utgångspunkt inkluderat

omfattande reflektioner kring etik, exempelvis i diskussioner om representation, utsatthet och relationen mellan forskare och informant (Mauthner et. al., 2002; Atkinson, 2009). Att just den kvalitativa forskningen skulle hotas av forskningsetiska krav verkar därför överraskande, men är likväl ett faktum som många kvalitativa forskare före mig uppmärksammat (Haggerty, 2004; Thor Tureby, 2019; Wästerfors, 2019).

Ett exempel på en forskningstradition som i allra högsta grad varit nyfiken är barndomsforskningen. Att fånga barns röster och inkludera barns perspektiv i kunskapen om den sociala världen – ofta genom innovativa kvalitativa metoder – är en central ambition i det som brukar kallas *New Sociology of Childhood* (se t ex. James & Prout, 1996; Corsaro, 2017). I detta forskningsfält finns idag en spänning mellan å ena sidan en i decennier utvecklad forskarkompetens om hur man forskar etiskt med barn, å andra sidan de rigida etiska ramverk som i allt högre grad styr forskningen. Spänningen får konsekvenser både i relation till vilken forskning som överhuvudtaget får (eller kan) genomföras, men också genom att den i sig komplicerar forskningspraktiken och forskningssituationen.

I det här kapitlet vill jag undersöka möjligheterna för nyfiken och upptäckande forskning som gör etiska dilemman (och lösningar) svåra att förutse, i en forskningskontext – den svenska – som i högre och högre grad präglas av juridifiering. Min utgångspunkt tas i barnforskningen och i ett etnografiskt ”moment” i min egen forskning om barn och omsorg där jag försöker få till ett informerat samtycke med ett barn vars berättelse om vardagsomsorg jag gärna vill få del av.¹ Jag kontrasterar å ena sidan den ideala föreställningen om hur informerat samtycke ska inhämtas enligt etiklagen, med – å andra sidan – erfarenheten av inhämtande av samtycke i praktiken. Detta kontrastberättande blir en illustration av det Malin Åkerström, David Wästerfors och jag kallat för spänningen mellan *prospektiv* och *emergent* forskningsetik (Wästerfors och Eldén, *kommande*; Åkerström, *kommande*). Den prospektiva hållningen ser etik som en *exercis* som sker *före* vi påbörjar en studie. Den emergenta etiken handlar om de dilemman vi kan ställas inför under vägen, på fältet, när projektet är igång. I dagens forskningsetiska infrastruktur premieras det förstnämnda, men därtill kan kraven från denna – exempelvis i uppställda regler och mallar för hur informerat samtycke ska inhämtas – ställa till det och leda till nya etiska dilemman i den faktiska forskningsinteraktionen.

¹ Delar av argumentationen i denna text har tidigare publicerats i artikeln ”Your child is just wonderful’: On ethics and access in research with children”, i *Journal of Comparative Social Work*, 2013:2.

Att följa lag och mall: biomedicinsk norm, fastställd procedur och statiskhet

Sedan två decennier har svensk forskningsetik reglerats i lag. Här fastslås vilken forskning som behöver genomgå prövning av etikprövningsmyndigheten, och här ges också generella regleringar kring hur medverkande i ett forskningsprojekt ska informeras, och hur deras samtycke ska säkras. Informationen som ska ges är omfattande. Alla som deltar ska få veta ”den övergripande planen för forskningen, syftet med forskningen, de metoder som kommer att användas, de följder och risker som forskningen kan medföra, vem som är forskningshuvudman, att deltagande i forskningen är frivilligt,” och därtill bli informerade om ”forskningspersonens rätt att när som helst avbryta sin medverkan” (EPL 2003: 460, §16). Endast om forskningspersonen, efter att ha informerats, samtycker kan forskningen utföras, och detta samtycke ska vara ”frivilligt, uttryckligt och preciserat till viss forskning”, och det ska också ”dokumenteras” (§18).

Om minderåriga ska delta finns fler saker att ta hänsyn till. Involveras forskningspersoner under 15 år² måste deras vårdnadshavare ”informerars om och samtycka till forskningen”, men även det deltagande barnet ska tillfrågas: ”forskningspersonen själv skall dock så långt möjligt informeras om forskningen” (EPL 2003: 460, §18). Forskningen får inte utföras om en forskningsperson som är under 15 år motsätter sig att den utförs, oavsett om vårdnadshavarna samtycker.

I praktiken innebär detta att all forskning där barn deltar på något sätt ska genomgå etikprövning för att säkerställa att man har en design där alla risker minimerats och alla regler kring informerat samtycke tillgodoses, inklusive inhämtandet av samtycke från vårdnadshavare.

För barnforskaren (liksom för alla som söker etikprövning) betyder detta ett omfattande arbete i att redogöra för allt det etikprövningsmyndigheten efterfrågar i sin blankett – allt från syfte, metoder, ”tidigare erfarenheter (egna och/eller andras) av den använda proceduren, tekniken eller behandlingen”, ”datas karaktär”, hantering och förvaring av data, vilka ”risker” som ett deltagande kan medföra för forskningspersoner,

² Har forskningspersonen ”fyllt 15 år men inte 18 år och inser vad forskningen innebär för hans eller hennes del, skall han eller hon själv informeras om och samtycka till forskningen” (EPL 2003: 460, §18) enligt de ramar som ges i lagen, vilket innebär att där finns en möjlighet att involvera dessa utan vårdnadshavares medgivande, men att detta är en bedömningsfråga. Oftast rekommenderas därför att etikprövning gör för alla projekt där icke myndiga personer deltar.

vilken ”nytta” de kan tänkas få av studien, och man ombeds också göra ”en värdering av förhållandet mellan riskerna och nyttan av projektet”, liksom inte minst redogöra för procedurerna kring hur informerat samtycke inhämtas. Sammanlagt ett 60-tal frågor ska besvaras – mer eller mindre utförligt – och därtill ska det bifogas en fullständig forskningsplan, ”allt annonsmaterial som ska användas vid rekrytering”, informationsmaterial, samtyckesmaterial, enkäter eller frågeformulär som ska användas i studien, samt den ansvariga forskarens CV.³

Etikprövningsmyndigheten tillhandahåller även mallar för hur informations- och samtyckesblanketter bör utformas, där forskaren exempelvis uppmanas beskriva hur projektet går till:

Vilka metoder kommer att användas? Antal besök, intervjuer, enkäter, tester och tidsåtgång? Ska prover tas? Vilken sorts prover (vävnad) ska tas? Provmängd? Det ska tydligt framgå på vilket sätt undersökningsproceduren eventuellt skiljer sig från den rutinmässiga behandlingen.

(Etikprövningsmyndigheten, ”Etikprövning så går det till”)

Man ska även ge ”saklig information om de följder och risker som deltagandet kan innebära”.

Undvik förskönande formuleringar och formuleringar som kan innebära otillbörlig påverkan. Kan deltagandet innebära obehag, smärta, känslomässiga effekter, integritetsintrång etc.? Beskriv eventuella biverkningar och andra effekter på kort och lång sikt.

(Etikprövningsmyndigheten, ”Etikprövning så går det till”)

Tre saker är intressanta att notera i lagen och i mallarna. För det första är det tydligt att det är den biomedicinska forskningspraktiken snarare än den samhällsvetenskapliga som är utgångspunkten för det forskningsetiska tänket. Att intervjun med ett barn skulle vara en ”undersökningsprocedur” som avviker från en annars ”rutinmässig behandling” känns minst sagt främmande, och få av oss kan ens föreställa oss att vi på något sätt skulle orsaka ”smärta” för våra informanter, eller att exempelvis våra intervjuer skulle ge ”biverkningar”. Möjligen kan intervjuer få människor att minnas saker de inte tänkt på på länge, och ibland kanske även få dem att tänka i nya banor,

³ Formuläret är endast tillgängligt i det elektroniska systemet ”Ethix” där forskaren upprättar en profil <https://etikprovningmyndigheten.se/for-forskare/sa-gar-det-till/>.

vilket kan väcka känslor, både positiva och negativa. Är det att se som en risk man bör informera om? Hur formulerar man i så fall det i en informationsblankett, exempelvis till ett barn? ”Det kan kanske bli jobbigt för dig att prata om de som tar hand om dig i vardagen, men det kan också kanske vara jättekul” (fast det sistnämnda kunde möjligen uppfattas som ”förskönande”, vilket alltså inte är tillåtet, se Wästerfors, 2019, för en diskussion om ”otillbörlig påverkan”). Att biomedicinen står som norm för forskningsetikregimen och tänkandet kring ”risker” och påverkan i forskning är på inget sätt en nyhet, tvärtom är den ett historiskt och internationellt faktum som påpekats av många (exempelvis Atkinson, 2009; Israel, 2014; Eldén, 2020). Problemet i den svenska kontexten är att normen också är lag – med disciplinär påföljd – och för att få godkänstämpeln måste du infoga dig i det biomedicinska tankesättet, oavsett om det passar med din epistemologiska utgångspunkt eller ej.

Detta relaterar till den andra aspekt vi kan notera: det underliggande antagandet om att processen att informera och inhämta samtycke ska följa en godkänd mall, med olika förbestämda steg som följer logiskt på varandra. Du annonserar för att hitta informanter. Endast texten i annonsen – den som i minsta formulering nagelfarits av etikprövningsnämnden – får användas. Du träffar eller har kontakt med ”forskningspersonen”. Du lämnar över informationsblanketten – som också in i detalj nagelfarits av etikprövningsnämnden. I relation till detta följer en liten möjlighet till improvisation: forskaren ska nämligen enligt mallen ha gett forskningspersonen ”möjlighet att ställa frågor” i samband med att informationen ges och innan hen skriver under samtyckesblanketten, vilket är nästa steg i processen.

För barnforskarens del tillkommer att informationen och samtycket inte bara ska ges till ”forskningspersonen” utan till dennes vårdnadshavare. Om vårdnadshavaren säger nej tar det stopp, oavsett vad barnet själv vill i sammanhanget (Eldén, 2013). Säger vårdnadshavaren ja kan information och samtycke, enligt detta ideala förlopp, börja inhämtas från barnet, som – viktigt att notera – också har rätt att säga nej. Barnet är därmed, som barnforskaren Micheael Wyness (2006, s. 195) uttryckt det, å ena sidan ”ontologically established as full members of society”, som ”agents who can choose to take part in research”, men å den andra placeras de längst ner i hierarkin av gatekeepers, utlämnade till vårdnadshavarnas vilja att låta dem delta.

Först när alla dessa steg gått genom får forskningen påbörjas. Lagen är mycket tydlig kring detta: ingen forskning som kräver etikprövning får påbörjas före det att etikprövningsgodkännande getts av myndigheten. Ingen forskning får heller påbörjas innan informerat samtycke inhämtats, där samtycket ska ha följt den procedur som

godkänts i ansökan. Brott mot detta kan leda till åtalsanmälan och laglig påföljd, i böter eller fängelsestraff upp till två år (EPL 2003:480, 38 §).

Den tredje aspekt vi kan notera och som följer av denna ideala procedur är en syn på forskningen som statisk. Forskaren har en design som fastslår i detalj vad som ska ske, vem som ska involveras, på vilket sätt, vilka eventuella risker som kan uppstå, och helst också vilket resultat som forskningen förväntas ge. Allt detta ska forskningspersonen informeras om innan projektet påbörjas. Enkelt, kliniskt och tydligt. Här finns mycket lite rum för det oväntade, det som överraskar; en informant-grupp man inte tänkt på innan, en intervjufråga som man kommer på under vägens gång, eller kanske till och med en "risk" som forskaren inte kunde förutse. Om något oväntat uppstår, om man måste "avvika" från den tänka planen, föreskriver riktlinjerna att datainsamlingen omedelbart stoppas och en "ändringsansökan" görs till myndigheten (Etikprövningsmyndigheten, "Ändringsansökan"). Nya dokument skickas in, bedömningar görs, nya godkännanden utfärdas (förhoppningsvis).

Vi kan med enkelhet se denna forskningsprocess äga rum i ett undersökningsrum på ett sjukhus, eller kanske i ett psykologiskt experiment-laboratorium. Här är rollerna tydliga: en är forskare, en är forskningsperson. En informerar, en samtycker. Aktiviteten är också tydlig: en som "testar något" eller utsätter någon för något, en som "utsätts". Så sätter forskningen igång, och allt går enligt planen. När försöket är över är relationen över, forskningspersonen lämnar forskaren, som nu fått sina data och kan övergå till göra analys och publicera sitt resultat.

Längre ifrån en kvalitativ samhällsvetenskaplig forskningspraktik än så här är svårt att komma. Här nedan bjuder jag in er i en forskningssituation där procedurerna, rollerna och aktiviteten kring att få till ett informerat samtycke är långt ifrån så tydliga.

Att lyssna, samtala, svara på frågor, spela spel och köpa mjölk

Jag lämnar Amy och hennes mamma och känner mig alldeles uppfylld av ... jag vet inte vad, jag är nästan förälskad i den lilla flickan, jag känner oerhört starkt för mamman och jag känner mig maktlös inför den livssituation som de står inför.

Ovanstående är de första ord jag skrev i min fältanteckning efter en intervju med en 8-årig flicka, som jag kallar Amy. Jag satt på tåget hem när jag skrev detta, jag hade precis lämnat Amy och hennes mammas lägenhet och jag var, som jag skriver, uppfylld av komplexa känslor: värme, glädje, oro och maktlöshet.

Forskningsprojektet som gett mig möjlighet att träffa Amy handlade om att fånga in barns berättelser om omsorg. Familjesociologin utgår alltför ofta slentrianmässigt från föräldraskapets primat i omsorgsgörandet kring barn, och inspirerad av barndomssociologi och queerforskning om omsorg ville jag i detta projekt se vad som händer om vi utgår från barnets egna föreställningar om vad omsorg är och hur det görs i deras vardag. Jag ville ha in nya röster och perspektiv i familjesociologin, och se om det kunde ge oss ny och oväntad kunskap. Jag hade därför på olika sätt sökt kontakt med vårdnadshavare som – i linje med forskningsetikregimen – kunde ge mig godkännande att få träffa och intervjuar deras barn.

Amys mamma hade jag fått kontakt med genom en förening för ensamstående föräldrar. Föreningen hade annonserat genom sina kanaler, och Amys mamma kontaktade mig. Vi hade mailat lite fram och tillbaka, jag hade skickat den etiknämnds-godkända informationsblanketten, hon hade ställt frågor och jag hade svarat efter bästa förmåga. Jag visste inget om vad hon sagt till Amy, men efter några mailkonversationer bjöd hon in mig till att hälsa på familjen, som bodde i en stad långt från min hemstad, och jag reste dit. Inget samtycke var underskrivet ännu, och jag har inte haft någon kontakt med Amy själv, men nu stod jag där utanför dörren och ringde på.

Jag är några minuter tidig, ingen öppnar när jag ringer på dörren så jag väntar i trapphuset. Efter en stund hör jag dem komma, de skojar och skrattar och berättar när vi hälsat att de gissat hur jag skulle se ut och hur gammal jag skulle vara.

Jag går in tillsammans med dom. I mina fältanteckningar beskriver jag en sliten och ganska stökig lägenhet, med ouppackade kartonger och tomma bokhyllor, trots att mamman och Amy har bott här i mer än ett år. Mamman ursäktar röran, jag säger att det självklart inte gör något. Amy drar med mig in i sitt rum, mamman följer efter och berättar att Amy fått största rummet. Här känns det lite mer inrett än i de andra rummen och Amy visar stolt sina pysselsaker.

Vi går tillbaka till köket. Mamman börjar berätta om deras turbulenta liv de senaste åren. Jag blir lite tagen, var inte riktigt beredd. Amy vill att jag ska spela spel med henne. Vi väljer ett spel och sätter oss i köket. Under tiden vi spelar pratar jag med mamman och försöker samtidigt ägna Amy uppmärksamhet.

Mamman fortsätter berätta om svårigheterna i familjens liv som är många och tunga, medans Amy och jag spelar spel vid köksbordet. När maten är klar dukar Amy. Självklart bjuds jag att äta med dem, de frågar inte ens utan en tallrik till mig ställs fram, trots att jag förstått att deras ekonomi är extremt ansträngd. Mamman pratar på,

och jag försöker lyssna och vara aktiv i konversationen utan att tappa Amy; hon är tyst och till synes fokuserad, först på spelet och sedan maten. Efter ett tag kommer mamman in på saker som direkt berör Amys situation och mående, svåra saker, och jag slits mellan min förståelse för mammans behov av att prata om detta med mig å ena sidan, och min känsla av att Amy verkar tycka att hon blir utlämnad: hennes kroppsspråk signalerar obehag. I bakhuvudet spökar också den obekväma tanken att jag varken fått mamman att skriva under samtyckesblanketten, eller för den delen haft möjlighet att prata själv med Amy om forskningen och hennes eventuella medverkan. Att Amy ska samtycka själv står i lagen, men viktigare för mig än att följa den är det barnforskarideal jag i min profession ställer mig bakom: barnets absoluta rätt att få göra sin röst hörd på ett sätt och i ett sammanhang som passar henne (se t ex Davies 2008). Men situationen ger mig ingen möjlighet att försäkra mig om detta. Så tar plötsligt Amy saken i egna händer.

Efter maten frågar mamman om jag vill ha kaffe, jag tackar ja. Då upptäcker hon att hon inte har nån mjölk. Hon ber Amy springa och köpa. Amy tittar frågande på mig – vill du följa med? Jag tackar ja och hon säger att det är jättebra för hon vill ha mig för sig själv, för mamma bara pratar så mycket. Vi skrattar lite åt det, men jag säger att absolut, jag följer med, och berättar också att vi sen ska sitta ner bara hon och jag och prata och rita.

Vi tar på oss och går ut, och på vägen börjar Amy prata. Hon berättar om området vi går igenom och om sig själv. Vem hon brukar vara med på eftermiddagarna. Hur det var där hon och mamman bodde innan. Hon har också frågor till mig. Hur bor jag? Har jag barn? Vad är min favoritmusik? Tycker jag om att sjunga? Vad tycker jag om att göra?

När vi kommer tillbaka till lägenheten sätter vi oss direkt inne i vardagsrummet, bara vi två, och börjar med intervjun. Mamman har ännu inte skrivit under samtyckesblanketten, jag har lämnat den på köksbordet, men jag vill inte gå in dit och riskera att bryta den positiva stämningen från promenaden. Jag tänker att jag ju inte kan ha misstolkat mammans vilja att låta Amy vara med, att det ju har varit tydligt i allt hon gjort fram till nu: välkomnat mig till deras hem, berättat öppenhjärtigt om deras familj, bjudit mig på mat. Och nu har jag äntligen möjlighet att fokusera på det andra samtycket, det från Amy.

Jag berättar om forskningen, Amy avbryter flera gånger och ställer kloka frågor, och jag försöker svara så gott jag kan. Etikprövningsnämnden har gett godkänt-stämpel på en informationstext jag ska läsa upp för barnen. Det gör jag inte. Jag gör istället mitt bästa för att försöka förklara vad forskning är, jag försöker hitta lämpliga analogier, t ex för att förklara anonymitet (här brukar barnen ofta hjälpa till, ”är det som på KP-

webben⁴ när man inte skriver ut sitt namn?”), och jag berättar att jag är särskilt intresserad av att få barns syn på vem som tar hand om dem i vardagen, och att detta är extra viktigt därför att forskare varit dåliga på att fråga barn själva om detta. Det håller Amy verkligen med om.

Vi sätter igång. Intervjun, som innehåller både frågor och teckningsmoment (Eldén 2013b), flyter på bra och Amy har mycket att berätta. Det handlar om svåra saker som speglar den utsatthet som mamman redan berättat om innan, men också fantastiska skildringar av omsorg från oväntat håll, som före detta bonuspappans föräldrar och jämnåriga kompisar, och inte minst Amys berättelser om sitt eget omsorgsgörande.

När vi är klara med intervjun frågar Amy när vi ska träffas nästa gång.

När jag säger att det bara är denna enda gång blir hon besviken. Hon frågar om hon får måla av mig så hon kan ha en teckning av mig på rummet och komma ihåg mig. Hon hämtar papper och målar. Jag bestämmer mig för att ge henne de fina färgpennorna jag har haft med mig. Innan jag går vill Amy ha min adress så hon kan skriva till mig. Jag ger henne hemadressen och säger att hon och mamman ska höra av sig om de kommer till min stad så kan vi träffas igen. Jag får en teckning till av Amy som hon målat, jag säger att jag ska hänga upp den på mitt arbetsrum.

På vägen ut genom lägenhetsdörren minns jag plötsligt samtyckesblanketten. Lite skamset påminner jag om den, mamman hämtar den från köksbordet och skriver under. Jag går.

Kontrasternas dilemma

Kontrasten är stor mellan det ideal om hur informerat samtycke ska inhämtas så som det framkommer i lagen och etikmyndighetens mallar å ena sidan, och i mina fältanteckningar från mötet med Amy och hennes mamma å den andra.

Visst går jag därifrån med den underskrivna samtyckesblanketten. Men proceduren, med sina tydliga steg om vem som informeras först, om vad och hur, visar sig praktiskt taget omöjlig att följa när du bjuds in att dela vardagskvällen i en familj. Rollerna är långt ifrån tydliga. Visst är jag forskaren och visst är Amy forskningspersonen. Men vi

⁴ KP-webben är den hemsida som funnits sedan 2007, kopplad till den populära barntidningen Kamratposten som funnits i Sverige sedan slutet av 1800-talet. Både i tidningen och på webben finns möjlighet för barn att skriva in anonymt om olika saker. <https://www.kpwebben.se/>

är så mycket mer än så. För att vara den som traditionellt ses som den med makt i situationen – inte bara som forskare utan också som vuxen – så känner jag mig tidvis utlämnad och nästan maktlös. Det är Amys agerande, inte mitt, som gör att jag får hennes informerade samtycke till slut. Lagens betoning på vårdnadshavarens samtycke tvingar mig att fokusera mer på hennes mamma än på henne (även om jag också så klart vill finnas tillgänglig för att svara på alla mammans frågor). Den juridifierade etiken förutsätter *adultcentrism*: barnets samtycke är visserligen viktigt, men vårdnadshavaren är den som har det slutliga avgörandet och kan ge sitt veto, oavsett barnets vilja. I den faktiska situationen måste adultcentrismen i själva verket sättas inom parentes, för att ett moraliskt etiskt samtycke ska komma tillstånd.

Jag måste också ta in och värdera det jag får veta i stunden om Amy och hennes mammas svåra livssituation. Är det etiskt försvarbart av mig att "utsätta" Amy för en intervju som kanske kommer att få henne att tänka mer på de oroande sakerna i hennes vardag, borde jag betona "riskerna" mer på något sätt – risker jag inte hade en aning om innan jag träffade Amy? Borde jag kanske ha avbrutit, sagt att med det jag vet nu så skulle det kunna finnas nya risker med metoden som jag inte hade förutsett, att den kanske kan väcka tunga minnen eller likande? Enligt lagen borde jag sannolikt ha hejdat datainsamlingen och återkommit efter att en ändringsansökan skickats in till etikmyndigheten. Men vad har jag för rätt att vägra ett barn att medverka bara för hennes liv i vissa avseenden är extra svårt just nu? Känslan i stunden är visserligen att jag sitter framför ett barn med en mer komplex och jobbig vardag än jag förutsett – men känslan är också att hon verkligen vill vara med i forskningen. Att vägra henne det för att låta någon utifrånkommande "bedöma risker" ter sig betydligt mer etiskt problematiskt än att genomföra intervjun. Och faktum är att hon ju verkligen verkar uppskatta det vi gör tillsammans, och dessutom uppskattar hon mig.

Här, i det sistnämnda, ligger i själva verket det som jag upplever som det mest etiskt svåra med situationen: hur ska jag vårda den nära relation som skapas mellan Amy och mig? I etikmallens procedur finns inga mångfacetterade eller varaktiga relationer. Här inleds och avslutas forskningen kliniskt, enkelt och tydligt. I forskningens vardagsverklighet finns varken en tydlig början eller slut, eller tydliga relationer. Jag får veta en massa (och en hel del för forskningen intressant) om Amy innan något samtycke är inhämtat, och hon vill dessutom veta massor om mig, som jag berättar. Intervjun har på sätt och vis en början och ett slut, i att jag en gång sätter på en diktafon och sen stänger av den, men forskningssituationen och vår relation sträcker sig utanför dessa gränser. Att klippa banden med Amy skulle kännas oetiskt, om något. I forskningsverkligheten håller jag kontakten med Amy och hennes mamma länge efter

denna dag, och än idag, flera år efter intervjun, hänger hennes teckning kvar på mitt kontor. Samtidigt lever jag med en gnagande känsla av att jag kunde gjort mer för dem.

Det är omöjligt i forskning som denna att hålla sig till den typ av statisk design som lagen och mallen föreställer sig. Jag kan skriva annonser och informationsbrev där jag berättar alla detaljer om ”planen”, ”syftet”, och de förväntade publikationerna, jag kan skicka in intervjuguider och beskriva mina metoder – men jag kan egentligen inte förutse vad som ska hända. Och det är precis som det ska. Faktum är att min metodologiska utgångspunkt och de metodverktyg jag använder mig av syftar till att uppnå just detta: jag vill utmanas i mina förgivettaganden genom att ge möjlighet för andra röster och perspektiv att säga det oväntade. Resultatet av just det här forskningsprojektet, när Amy och andra barn fick dela med sig av sina berättelser om sin omsorgsvardag, gav faktiskt ny kunskap till fältet.⁵ Förutsättningen för att det skulle ske, för att forskningen över huvud taget skulle kunna genomföras, var att jag avstod från det formalistiska regelföljandet och hanterade forskningssituationerna i stunden, att jag var både forskare och medmänniska.

Avslutning

Syftet med denna kontrastberättelser – det etnografiska ”momentet” kontra den juridifierade etikens ramar – har varit att visa hur dagens forskningsetiska regim missar och i vissa avseenden till och med försvårar ett inkluderande av ”nya röster” och perspektiv, och på så vis sätter käppar i hjulet för öppen och nyfiken forskning. Etiklagens antaganden om forskningssituationen, om hur man inhämtar informerat samtycke, liksom föreställningar om vem som har makt (i forskningssituationen, men också i relationen mellan vuxna och barn) krockar helt med forskningsinteraktionen. Här hamnar jag istället i händerna på barnets agerande och kompetens i att ”få till” samtycket och intervjun. Barnets förslag att vi ska spela spel och inbjudan att ta med mig ut för att köpa mjölk – triviala aktiviteter som aldrig förekommer i en forskningsdesign – visar sig vara helt avgörande för att ett informerat samtycke ska kunna inhämtas och för att intervjun till slut kunde äga rum.

Den juridifierade forskningsetiken försvårar alltså forskningsinteraktionen på fältet – men den innebär också andra risker. Att som jag just gjort skriva en text som denna är ett risktagande i sig. Jag har ju faktiskt i min beskrivning av forskningssituationen

⁵ Resultatet av detta forskningsprojekt har bland annat publicerats i Eldén 2013b, 2014, och 2016.

visat hur jag kan ha brutit mot lagen – åtminstone om vi tolkar den strikt (vilket verkar vara etikmyndigheternas ambition om vi tittar på rådande processer).⁶ Jag har inte följt de ramar för inhämtande av samtycke som sätts i lagen och i etikmyndighetens mallar. Jag kan bli anmäld – till och med anonymt, kanske av en kollega som tycker jag har fel attityd vid kaffeapparaten – och utredd och åtalad. Jag kan dömas i domstol.

Jag tror därför tyvärr att om inte radikala ändringar sker av lagen och av hanteringen av forskningsetikfrågor i Sverige kommer vi i framtiden se mindre av den här typen av beskrivningar av hur rörig och komplex forskningsprocessen i praktiken är, och av de etiska dilemman vi faktiskt ställs inför. Självkritiska och komplexa beskrivningar av svåra situationer och knepiga relationer kommer ersättas med uppputsade redogörelser för ideala okomplicerade forskningsdesigner utan tvetydighet och ambivalens. Ingen kommer öppet vilja berätta om ångest, dilemman, beslut man tvingas ta i stunden och kanske sen ångrar, eller knepiga efterföljande kontakter med människor vars livsberättelser man fått ta del av.

I värsta fall kommer detta att påverka inte bara vad vi skriver utan också vad vi gör. Att vi står inför en framtid där vi tvekar att genomföra forskning där glappet mellan mallen och den faktiska forskningspraktiken blir för stort. Där vi tvingas kompromissa för mycket med hur vi som kvalitativa forskare *vet* att vi måste agera för att kunna göra precis det vi är bäst på: att ge plats för nya röster, oväntade perspektiv, och förvånande resultat. För att inte hamna där behöver kvalitativa forskare hävda och kräva erkännande av den forskningsetiska kompetens vi redan besitter, den som ser och kan hantera det emergenta i forskningen. Bara så kan vi på allvar befästa den vetenskapliga nyfikenheten som forskningens utgångspunkt och kärna.

Referenser

- Atkinson, P. (2009). Ethics and ethnography, *Twenty-First Century Society*, vol. 4, no. 1, pp. 17–30.
- Corsaro, W. A. (2017). *The sociology of childhood*, London: Sage publications.
- Davies, H. (2008). Reflexivity in research practice: Informed consent with children at school and at home, *Sociological Research Online*, vol. 13, no. 4, pp. 17–30.
<http://www.socresonline.org.uk/13/4/5.html> , DOI: 10.5153/sro.1775.

⁶ För ett känt exempel om etik och lagbrott, se Goffman, 2009. För en redogörelse för och diskussion av etikmyndighetens och överklagandenämndens åtalsanmälningar under senare år, se Wästerfors och Eldén *kommande*).

- Eldén, S. (2013a), "Your child is just wonderful!": On ethics and access in research with children, *Journal of Comparative Social Work*, vol. 8, no. 2, pp. 198–221.
- Eldén, S. (2013b). Inviting the messy: Drawing methods and "children's voices", *Childhood*, vol. 20, no. 1, pp. 66–81.
- Eldén, S. (2014). Bortom kärnfamiljen? Omsorgsgörande från barns perspektiv, *Kvinder, Køn & Forskning*, no. 1-2.
- Eldén, S. (2016). An ordinary complexity of care: Moving beyond "the family" in research with children, *Families, Relationships and Societies*, vol 5, no. 2, pp. 175–192.
- Eldén, Sara (2020). Forskningsetik. Vägval i samhällsvetenskapliga studier, Lund: Studentlitteratur.
- EPL, Lag (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor.
https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2003460-om-etikprovning-av-forskning-som_sfs-2003-460
- Etikprövningsmyndigheten, "Etikprövning så går det till", länk till word-dokument "Stödmall för forskningspersons-information Reviderad 2021-06-01".
<https://etikprovningmyndigheten.se/for-forskare/sa-gar-det-till/>
- Etikprövningsmyndigheten, "Ändringsansökan", <https://etikprovningmyndigheten.se/for-forskare/andringansokan/>
- Goffman, A. (2009). On the run: Wanted men in a Philadelphia ghetto, *American sociological review*, vol. 74, no. 3, pp. 339-357.
- Haggerty, Kevin (2004). Ethics creep: Governing social science research in the name of ethics, *Qualitative Sociology*, vol. 27, no. 4, pp. 391–414.
- Israel, M. (2014). Research ethics and integrity for social scientists: Beyond regulatory compliance, London: Sage.
- James, A. & Prout, A. (eds) (1996). Constructing and Reconstructing Childhood, London: Falmer Press.
- Mauthner, M. Birch, J. Jessop & Miller, T. (eds) (2002). Ethics in qualitative research, London: Sage.
- Wyness, M. (2006). Childhood and Society: An Introduction to Sociology of Childhood, Palgrave Macmillan: London.
- Wästerfors, D. (2019). Den etnografiskt okänsliga etikgranskningen, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 121, nr. 2, s. 173-205.
- Wästerfors, D. & Eldén, S. (kommande). Ethics as regime – and its tactful escape routes, i A. Ryen (ed), *A Research Agenda for Ethics and Qualitative Research* for Edward Elgar Publishing.
- Kamratposten, <https://www.kpwebben.se/>
- Thor Tureby, M. (2019). Makten över kunskapsproduktionen: Den institutionaliserade etikprövningen och humanistisk och kulturvetenskaplig forskning, *Kulturella perspektiv*, vol. 28, nr. 1-2, s. 17–29.

Åkerström, M. 2013. Curiosity and Serendipity in Qualitative Research, *Qualitative Sociology Review*, vol. 9, no. 2, pp. 10-18.
(http://www.qualitativesociologyreview.org/ENG/archive_eng.php).

Åkerström, M. (*kommande*). Being ethical? – Notes on working with a juridicized ethical approval, i A. Ryen (ed), *A Research Agenda for Ethics and Qualitative Research* for Edward Elgar Publishing.

TITTA, NU ANTECKNAR HAN!

Om skämtsamma observationer av en observatör

Joakim Thelander

Jag har genom åren arbetat med etnografiska observationer i flera forskningsprojekt. Det har handlat om att följa samordnare i ett projekt inom den statliga ungdomsvården (Basic, Thelander & Åkerström, 2009), att observera vårdpersonals dokumentation och administration inom primärvården (Thelander & Jacobsson, 2016) och att följa chefer på en större sjukvårdsinrättning i deras mötesaktiviteter (Thelander, 2017; Thelander & Åkerström, 2019). En fundering som då och då dykt upp handlar om interaktionen mellan mig som forskare och de jag observerar. Jag har strävat efter att hålla en låg profil i forskarrollen. Ambitionen har varit att vara närvarande i de aktiviteter som jag observerar men däremot inte själv delta i dessa. I stort motsvarar förhållningssättet vad som brukar rekommenderas i metodlitteraturen när det gäller etnografiska studier (se t.ex. Repstad, 2007; May, 2013). Min närvaro är tydlig för de personer som observeras (det är alltså inget wallraffande eller dold observation) men jag deltar inte i arbetet på de studerade platserna.

Trots ambitionen att hålla en låg profil, ibland kanske rentav på grund av den, hamnar jag ibland i fokus som forskare. Det kan vara att frågor ställs om min närvaro eller vad min forskning egentligen handlar om. Det kan också vara att jag blir föremål för ett visst skämtande, något som var vanligt särskilt i studien om mötesaktiviteter inom sjukvården. Ibland kommenteras resultatet av forskningen, i form av frågor om vad jag kommit fram till eller uppmaningar om att anteckna vissa saker. Leonard Schatzman och Anselm L. Strauss (1973) nämner att eftersom forskaren är närvarande på fältet, så är observationerna inte ensidiga. Det finns en interaktion mellan observatören och de som observeras: "the observer is observed" (Schatzman & Strauss,

1973, s. 63). Man kan säga att det är gränslandet mellan den osynliga (och passiva) forskaren och den synliga (och aktiva) forskaren som jag vill utforska närmare i min text.

Jag kommer att vara generös med empiriska exempel, för att i den avslutande delen sedan formulera några reflektioner. De flesta exempel är hämtade från studien av chefer inom sjukvården och deras mötesaktiviteter (benämns som projekt A) men jag ger även exempel från studien av dokumentation inom primärvården (benämns som projekt B).

Om forskaren, fältet och etnografiska lögner

Det finns ett antal rekommendationer och goda råd i läroböckerna i kvalitativ metod när det gäller etnografiska studier. Exempelvis bör forskaren förhålla sig neutral och objektiv i förhållande till det fält som studeras. Forskaren bör även vara öppen om sin roll som forskare, så kallat wallraffande ses som etiskt problematiskt. Andra uppmaningar handlar mer om observationsstudiens praktik, som att vara uppmärksam vid observationerna och beskriva miljöer och händelser så detaljerat och korrekt som möjligt (se t.ex. Repstad, 2007; May, 2013).

Dessa råd har naturligtvis sina poänger. Samtidigt kan det ifrågasättas i vilken mån etnografiskt inriktade forskare verkligen följer dem. Gary Alan Fine beskriver i *Ten Lies of Ethnography* (1993) vad han ser som ett antal avvikelser, eller som titeln anger "lögner", i förhållande till hur forskarrollen betraktas inom etnografisk forskning. I själva verket är det långtifrån alltid som forskaren följer de metodologiska råden. Det är rentav så att ibland förefaller råden vara i princip omöjliga att följa.

Några av "lögnerna" menar jag är särskilt relevanta för att belysa forskarrollen. Etnografen ska vara *ärlig*, skriver Fine (1993), när det gäller forskningens syfte och mål. Det är kanske lätt att hålla med om, men det går inte att förklara allt i samband med en kvalitativ studie. Ofta är det snarare så att etnografen "announces the research intent but is vague about the goals" (Fine, 1993, s. 276). Ett exempel kan hämtas från den studie där jag gjorde observationer av möten vid en sjukvårdsinrättning. Vid ett tillfälle observerade jag ett möte mellan tre chefer som diskuterade bemanningen på en av klinikens avdelningar. I fältanteckningen skriver jag (samtliga namn är ändrade av anonymitetsskäl):

Man fortsätter med genomgången. Sören läser upp namn från sin lista, Ralf och Elise svarar. "Jaha, så den går på natten", säger Sören och Ralf och Elise nickar. Jag noterar i mitt anteckningsblock, och plötsligt avbryter sig Ralf, lutar sig fram

i stolen, tittar på mig och undrar: "Förlåt, men jag måste bara fråga: Vad är det egentligen som du forskar om?" Jag svarar att det handlar om möten och möteskulturer, och att jag också försöker fånga en sorts mötesvardag bland chefer. "Så det är därför jag följer Sören några dagar", säger jag. Ralf nickar. "Ja ja, det låter intressant och det är helt okej, jag kände bara att jag var tvungen att fråga". "Han är min skugga, så egentligen syns han inte", säger Sören och Ralf nickar återigen och ler. Elise ler också. (Fältdag 10, projekt A)

Det finns ett par aspekter som är värda att notera i citatet. Jag blir tillfrågad om forskningen och beskriver denna, men det är i allmänna ordalag: "det handlar om möten och möteskulturer". Jag går inte in på några detaljer om ambitionen att belysa olika typer av möten, formella såväl som informella, och olika tänkbara funktioner hos möten. Inte heller nämner jag något om att sätta in chefernas mötesvardag i ett teoretiskt sammanhang eller en bredare samhällelig kontext. Sannolikt förväntar sig inte heller cheferna en längre teoretisk utläggning (det skulle förmodligen uppfattas som märkligt att ge en sådan). Vi ser också att Ralf genast accepterar min beskrivning: "Ja ja, det låter intressant och det är helt okej, jag kände bara att jag var tvungen att fråga" (det senare antyder att han känner sig en aning obekvämt med att ställa frågan). Citatet ter sig som ett exempel på det som Fine (1993) beskriver i sin text. Som forskare berättar vi en del för de som deltar i vår forskning. Men det går inte att berätta allt och det är vare sig nödvändigt eller ens önskvärt.

Det är värt att uppmärksamma vad Sören, den chef jag främst följde vid kliniken, säger mot slutet av citatet: "egentligen syns han inte". Den kommentaren belyser vad som enligt Fine är en annan lögn inom etnografisk forskning, nämligen den om "the unobtrusive ethnographer" (Fine, 1993, s. 280). Etnografen förväntas vara tillbakadragen och *diskret* (jag tror att det är en korrekt allmän bild även om det finns mer participatoriskt inriktade varianter). Fine menar att detta inte heller stämmer med hur etnografisk forskning bedrivs. Det blir orimligt om forskaren endast ska vara "an observant piece of furniture" (Fine, 1993, s. 281). Det leder inte till särskilt goda observationer av socialt liv, påpekar Fine, och hänvisar till egna erfarenheter. Exempelvis i en studie av svampblockare deltog han gärna i aktiviteterna och pekade ut objekt av "fungalt" intresse för de andra svampblockarna.

Dimensionen av den diskrete forskaren återkommer flera gånger i fältanteckningarna särskilt från mötesstudien. Sören beskrev mig gärna för den övriga personalen som att jag var "osynlig" och förklarade att de inte skulle låtsas om min närvaro. Under studien observerade jag ett antal möten mellan Sören och några enhetschefer vid kliniken. Vid det första skriver jag i fältanteckningen:

Enhetscheferna hälsar på Sören och på varandra, och efter en kort stunds småprat och fixande med papper, kalendrar och pärmar så börjar mötet. Sören sitter med sin laptop framför sig och han säger till mig (jag har satt mig bredvid honom): ”Jag brukar skriva minnesanteckningarna direkt i datorn under mötet. Så slipper jag göra det senare”, tillägger han med ett leende. Sören hälsar dem alla välkomna till mötet. Han presenterar mig och säger att jag ska observera mötet, men att de ska låtsas som att jag inte är där. Enhetscheferna nickar, Jessica säger med ett leende något i stil med att ”då ser jag dig inte”. (Fältdag 4, projekt A)

Det är naturligtvis svårt att avgöra i vilken mån enhetscheferna verkligen tänkte på mig som osynlig och kunde ignorera min närvaro. Samtidigt kan det konstateras att helt ignorerad blev jag inte. Frågan om min osynliga närvaro ledde till ett visst skämtande från chefernas sida. Vid det nyss nämnda mötet behövde jag vid ett tillfälle ställa en fråga om något jag inte riktigt uppfattat under diskussionerna. I fältanteckningen skriver jag:

Torgny pratar om en kvalitetsregistrering som han och de andra enhetscheferna förväntas göra. Det handlar om ett register med olika diagnoser och behandlingar, och tydligen förväntas man nå upp till minst 60 procents registrering av patienterna för att få ersättning för detta. Jag uppfattar först inte riktigt vad de menar, utan undrar: ”Ursäkta, men 60 procent av vad?” ”Men du är ju inte här”, skojar Sören. ”Jag hörde inte heller något”, säger Jessica och alla skrattar. (Fältdag 4, projekt A)

Sedan besvarades min fråga, men jag tycker att det är intressant att min närvaro ibland blev föremål för skämtsam uppmärksamhet. Mot slutet av mötet aktualiseras min närvaro igen. När mötet kommit fram till den avslutande punkten ”övriga frågor” tas det upp en fråga beträffande ett av klinikens läkemedelsrum. Jag skriver i fältanteckningen:

Det nämns också att ett av läkemedelsrummen har problem med låset: ”Man måste dra igen dörren ganska hårt för att det ska vara låst”, säger någon, jag tror att det är Henrik. Jag skriver ett par ord om detta i mitt anteckningsblock. ”Titta, nu antecknar han!”, skämtar Karin och tittar på mig. ”Inget lås på läkemedelsrummet”, säger hon och alla skrattar. ”Ja, det har jag antecknat tydligt”, säger jag och ler. De talar om att låsen måste ses över och fixas till. (Fältdag 4, projekt A)

I citatet framgår det klart att min närvaro inte är helt ignorerad. Kommentaren ”Titta, nu antecknar han!” är en tydlig illustration till detta. Snarare är det så att min närvaro lyfts fram och understryks, om än på ett skämtsamt sätt. Det kan vara att det potentiellt känsliga ämnet ”inget-lås-på-läkemedelsrummet” aktualiserar min närvaro och gör den

tydlig för cheferna. Att skämta om det kan vara ett sätt att hantera det obekväma i att jag observerar och lyssnar. Eller så råkade Karin just då se att jag skrev i mitt anteckningsblock (uppenbarligen var jag inte tillräckligt diskret). Oavsett vilket så minns jag tydligt enhetschefernas reaktion och glada skratt över kommentaren, som alltså föll väl ut i egenskap av skämt.

Humor och skämtande kan förtjäna en mer utförlig kommentar, då det förekommer tämligen ofta och inte bara i den föregående fältanteckningen. Dessa fenomen har varit föremål för etnografiskt intresse, ofta med fokus på humorns funktioner för personer eller inom organisationer. Giseline Kuipers (2016) nämner flera sådana funktioner. Humor kan vara en form av motstånd, ett sätt att göra narr av makten. Men även det motsatta, i form av maktens sätt att disciplinera, skambelägga eller håna. Den disciplinerande aspekten av humor har uppmärksammats av Michael Billig (2005), som påpekar att skämtande kan vara "discipline with a loving smile" (Billig, 2005, s. 205).

I en studie av humor på en avdelning för cancerpatienter iakttogs ytterligare funktioner (Pettegrew, 2017). Exempelvis kunde skämtandet hjälpa både patienter och personal att hantera svåra situationer, ett sätt att minska stressen och öka välbefinnandet. Vissa läkare behärskade konsten att vara humoristiska, något patienterna uppskattade: "I came out of my weekly meetings with Dr Rob smiling and ready to take on whatever curve my cancer threw me" (Pettegrew, 2017, s. 166). Vid en studie av humor inom en organisation i den amerikanska Mellanvästern noterades andra varianter. Det var vanligt att personalen på ett skämtsamt sätt retade varandra, något forskarna såg som ett sätt att stärka de sociala relationerna (Ohja & Holmes, 2010). Å andra sidan förekom även vad forskarna uppfattade som sarkastisk humor, där syftet snarare var att visa sin överlägsenhet inför någon annan.

Hur skämtandet bland de enhetschefer jag observerade ska tolkas är inte givet, det kan finnas element av flera av de ovan nämnda funktionerna. Efter mötet nämnde jag för Sören att det verkade vara en lättsam stämning och han höll med om det. Hans förklaring var att mötesdeltagarna kände varandra väl och att det därför ofta var en humoristisk ton vid mötena. Men han tillade att det är en balansgång: "Det får ju inte heller vara så mycket skämtande att det blir flamsigt". En tolkning av varför min närvaro blev föremål för skämt är att det handlade om relationsskapande bland cheferna på kliniken, eller kanske helt enkelt ett sätt att göra mötena roligare och mer lättsamma. I den bemärkelsen har det såklart skämtats vid chefsmötena även när jag inte var där. Men vid detta tillfälle kan det ha funnits element av sarkasm eller disciplinering, i den mån min närvaro som forskare uppfattades som påtvingad eller obekväm. Det vore inte särskilt märkligt, inte minst när det talas om problem med läsen på läkemedelsrummen.

Humorns funktioner kan därmed förefalla motsägelsefulla. Kan skämtande samtidigt vara sarkastiskt, disciplinerande och relationsskapande? Ja, kanske. Billig (2005) framhåller humorns disciplinerande karaktär men utesluter inte andra funktioner. Ett skämt kan vara mångtydigt och rymma flera dimensioner.

Jag vill ta upp ett annat tillfälle där min närvaro uppmärksammades. Återigen var det min osynlighet som det skämtades om. Sören, vars arbete jag följde, var upptagen med ett möte med en anställd där ämnet var av känslig natur. Jag kunde därför inte närvara. Vi kom överens om att jag skulle ta en fika i personalrestaurangen medan jag väntade och från detta tillfälle är fältanteckningen hämtad:

Jag går trapporna ner till restaurangen, tar en kopp kaffe och sätter mig i en hörna med mina papper. Vid ett annat bord sitter några kvinnor, som jag känner igen från ett av arbetslagen vid kliniken. Vi hälsar, och en av dem nickar och fortsätter: "Här kommer tidsstudiemannen", säger hon och ler, de andra kvinnorna ler också. Jag ler tillbaka och svarar: "Ja, det kan man kanske kalla det". (Fältdag 10, projekt A)

Här finns en dimension som liknar citatet om läsen på läkemedelsrummen. Personalen skämtar om att de är iakttagna, något jag menar tyder på att det trots allt inte är helt bekvämt att ha en forskare i närheten. Skämtet "här kommer tidsstudiemannen" tycker jag är intressant. Det är inte någon tidsstudie som jag genomför, vilket personalen säkert är medvetna om. Ändå tycks den typen av associationer väckas genom min närvaro. Man kan även notera mitt sätt att hantera situationerna. Jag försöker vara med på noterna beträffande skämtandet, men utan att egentligen säga särskilt mycket. Jag ger kortfattade svar, för det hade sannolikt uppfattats som konstigt om jag istället svarat: "Nej, det här är ingen tidsstudie" och sedan fortsatt med en längre förklaring om skillnaderna mellan min forskning och en tidsstudie. Genom att svara kortfattat, men ändå vänligt och sympatiskt, vill jag tona ned min närvaro, göra den mindre obekväm. Ungefär som denna beskrivning av forskarrollen: "He [forskaren] is most considerate, polite, but not shy" (Schatzman & Strauss, 1973, s. 65).

Jag vill ta upp ytterligare ett par exempel på när min närvaro som forskare uppmärksammas, men från en annan kontext. Det handlar om den andra studien jag nämnde inledningsvis, om dokumentationsarbete inom primärvården (Thelander & Jacobsson, 2016). Jag observerade två vårdcentraler under några veckors tid, med fokus på hur personalen arbetade med dokumentation och administration. Givetvis observerade jag läkarsekreterarnas arbete, men även andra personalkategorier som undersköterskor, sjukgymnaster, sjuksköterskor och läkare. Beträffande läkarna var det

tydligt att de ofta hade en kritisk syn på dokumentationsarbetet, som i denna fältanteckning där jag under en dag följer läkaren Labib på vårdcentralen:

Utanför förrådsrummet träffar jag ST-läkaren Ingrid. Vi hälsar och hon undrar om jag hunnit se något intressant ännu. Jag svarar att det bara är den andra dagen som jag är där, men att jag redan nu kan se att de sitter mycket vid datorn. Hon nickar och frågar sedan lite skämtsamt som jag uppfattar det: ”Ja, är det mer papper eller är det mer patienter?” Jag minns inte riktigt vad jag svarar henne, men sedan följer jag med Labib upp till personalrummet där vi fyller på våra kaffekoppar. Sedan går vi tillbaka till hans rum. (Fältdag 2, projekt B)

Något som även förekom vid observationerna på vårdcentralerna var att jag uppmanades att anteckna vissa saker, som personalen uppfattade som viktiga. Ofta hade det att göra med sådant som personalen uppfattade som i någon mån problematiskt i arbetet. Ett exempel från fältanteckningarna är detta, hämtat från ett tillfälle då jag följer läkarsekreteraren Michelles arbete:

Det knacker på dörren och ST-läkaren Lucy kommer in. Hon säger till Michelle att schemat för äldreboendet inte stämmer med hennes övriga schema, så det måste bokas om. Michelle säger att hon ska ordna detta. De pratar en stund om den kommande sommaren. Lucy säger att det är bäst att lägga in extra tid för administrationen efter semestern, för då brukar det vara extra stora högar med papper. ”Skriv gärna upp detta”, säger hon med ett leende när hon ser att jag sitter och antecknar i mitt block. (Fältdag 4, projekt B)

Det kan noteras att jag inte heller i detta sammanhang är särskilt diskret i mitt antecknande. ST-läkaren Lucy uppmärksammar att jag antecknar och ber mig, om än skämtsamt, att skriva upp att de brukar ha ”extra stora högar med papper” efter semestern. Jag följer hennes uppmaning men i detta fall hade jag säkert noterat det ändå. Ett annat exempel är från en morgon när jag kommer till vårdcentralen och det är ett pågående fel i datorsystemet. I fältanteckningen skriver jag:

Jag kommer till vårdcentralen ungefär tjugo i åtta och märker genast att något är på gång. I korridoren står några i personalen och diskuterar. En av sekreterarna får syn på mig och säger: ”Vi kommer inte in i datorerna. Det är ett stort fel och man har ringt support för att lösa det”. ”Skriv ner detta”, säger en av sjuksköterskorna till mig och jag säger att det ska jag göra. Personalen är en aning upprörda men det är knappast någon katastrofstämning. Man tillåter sig att skämta om situationen. ”I skolan var det så att efter en kvart fick man gå hem”, säger en av sekreterarna och alla skrattar. (Fältdag 8, projekt B)

”Skriv ner detta”, säger en av sjuksköterskorna. Jag tycker att det är intressant att det finns den här typen av kommentarer, angående vad jag som forskare bör uppmärksamma. Intrycket är att personalen gärna vill ”styra” min blick, vad den riktas mot och vad jag bör anteckna. Den typen av kommentarer förekom inte på samma sätt vid studien om möten och möteskulturer, där det å andra sidan skämtades mer kring min närvaro. Förvisso finns det ett skämt i fältanteckningen ovan, men det ter sig mer som ett sätt att hantera och kanske avdramatisera situationen med datorfelet. I ett annat citat från vårdcentralen finns också ett visst skämtande, men denna gång är jag involverad:

Under en kort rast i fikarummet träffar jag läkaren Lars, som också tar en snabb fikarast. Han undrar hur det går med min forskning och om jag kommit fram till några lämpliga resultat. ”Du menar de resultat som min uppdragsgivare vill ha?”, säger jag skämtsamt. ”Nej, jag menar de resultat som *jag* vill ha, nämligen att dokumentationen går ut över verksamheten”, säger han. Vi ler båda åt kommentaren och fortsätter prata en kort stund. Lars uppfattning är att dokumentationen är så tidskrävande att den påverkar arbetet med patienterna. Sedan går Lars tillbaka upp till vårdcentralen, medan jag avslutar min fika och sedan tar bussen mot Malmö. (Fältdag 6, projekt B)

Här förekommer en del skämtande åt båda hållen, såväl från min sida som läkaren Lars, och det handlar om forskningens resultat. Det är tydligt att Lars vill att jag ska notera att dokumentationsarbetet tar mycket tid i anspråk, rentav så att ”dokumentationen går ut över verksamheten”. Här kan det knytas an till Fine (1993), när han talar om dimensionen av att vara *rättvis*. Det betyder att vi som etnografer förväntas vara balanserade och objektiva i vår forskning. Om vi finner något som skulle kunna ses som negativt eller ofördelaktigt för dem vi studerar så bör vi beskriva och diskutera det. Samtidigt gäller även motsatsen, att vi bör ta upp det som kan vara fördelaktigt.

Såväl Lars kommentar som de tidigare exemplen där jag uppmanades att anteckna vissa saker kan knytas till det som Fine (1993) skriver om att etnografen förväntas vara rättvis. Jag bör som forskare vara balanserad och objektiv, men samtidigt är naturligtvis ingen opåverkbar av det man ser och upplever. Det som de observerade individerna vill lyfta fram och beskriva har betydelse och innebär inte nödvändigtvis något problem, så länge forskaren inte aktivt förvanskar sitt material. Fine menar att i det avseendet är etnografisk forskning alltid i någon mån ”’contaminated’ by the perspective that the researcher brings to the question and by the emotions generated in the field” (Fine, 1993, s. 287).

Avslutning

En del av skämten och kommentarerna om min forskarnärvaro har handlat om skrivandet av fältanteckningar: "Titta, nu antecknar han!" eller uppmaningen "skriv gärna upp detta". Frågan om hur, var och när man skriver fältanteckningar är inte oproblematisk. Den tas även upp av Fine (1993) som en av lögnerna i samband med etnografier (beträffande möjligheten att göra korrekta och tillförlitliga beskrivningar vid en etnografisk studie). Ibland kan det vara svårt eller omöjligt att anteckna under själva observationerna, då får det göras på annat sätt. En rekommendation är att forskaren kan passa på att anteckna stickord i samband med toalettbesök (Repstad, 2007). Dock är det min erfarenhet, efter att ha observerat ett stort antal möten, att det brukar fungera utmärkt att anteckna i samband med mötesaktiviteter. Att anteckna är inget uppseendeväckande vid ett möte, snarare tvärtom, de flesta deltagare brukar föra anteckningar. Om inte annat så sitter man kanske och ritar i sitt anteckningsblock, men att använda penna och block är inget konstigt. Även Schatzman och Strauss (1973) nämner att fältanteckningar kan utföras i andras närvaro, om det kan göras utan att i någon högre grad påverka aktiviteterna. Ändå var det uppenbarligen så att mitt antecknande ibland drog till sig de observerades blickar och kunde leda till skämtsamma kommentarer.

Vid mötesstudien (projekt A) förekom som tidigare nämnts mer skämtande än vid dokumentationsstudien (projekt B). En anledning till detta är sannolikt just möteskontexten. När jag sitter med vid möten där flera personer deltar finns ett behov av att förklara min närvaro. Vid mötena på kliniken i projekt A var det också överlag en mer skämtsam stämning, i jämförelse med de patientbesök och andra observationer som gjordes vid vårdcentralerna i projekt B. På det sättet är det kanske självklart att kontexten präglar hur och på vilka sätt forskarens närvaro aktualiseras i en etnografisk studie. Det kan tilläggas att i studien på vårdcentralerna märktes ett tydligt engagemang i frågan om dokumentation. Flera av personalen (särskilt läkarna) uttryckte att det var för mycket dokumentation och att det administrativa arbetet gick ut över patienterna. Det tror jag är anledningen till att projektets resultat kommenterades och togs upp vid fler tillfällen än i samband med mötesstudien. Där verkade mötesdeltagarna nöja sig med den allmänna förklaringen att studien handlade om att följa deras vardagliga möten, även om man ibland skämtade om att jag var där. Den "osynlige" forskaren blev emellanåt synlig, rentav i fokus för uppmärksamheten.

Observatören blir observerad, påpekar Schatzman och Strauss (1973), något som är närmast ofrånkomligt vid etnografiska studier. Genom humor och skämtsamma

replikar blir forskaren uppmärksammas och synliggjord av fältets aktörer. Samtidigt blir även den etnografiska metoden i någon mån demaskerad och dess lögn avslöjad. Men som Fine (1993) nämner bör det inte ses som ett problem. Det är snarare en förutsättning för att kunna observera och skildra fältets sociala liv.

Referenser

- Basic, G., Thelander, J. & Åkerström, M. (2009). Vårdkedja för ungdomar eller professionella? En processutvärdering av projektet "Motverka våld och gäng", Forskningsrapport nr 5, 2009, Statens institutionsstyrelse (SiS).
- Billig, M. (2005). *Laughter and Ridicule. Towards a Social Critique of Humour*, London: Sage Publications.
- Fine, G. A. (1993). Ten Lies of Ethnography. Moral Dilemmas of Field Research, *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 22, no. 3, October 1993, pp. 267-294.
- Kuipers, G. (2016). Follow the Joke: Humour and Ethnography, *Etnofoor*, The City, vol. 28, no. 2, pp. 125-129.
- May, T. (2013). *Samhällsvetenskaplig forskning*, Lund: Studentlitteratur.
- Ohja, A. K. & Holmes, T. L. (2010). Don't Tease Me, I'm Working: Examining Humor in a Midwestern Organization Using Ethnography of Communication, *The Qualitative Report*, vol. 15, no. 2, March 2010, pp. 279-300.
- Pettegrew, L. S. (2017). An ethnography of humor, ritual and defiance in a cancer care setting. *Journal of Organizational Ethnography*, vol. 6, no. 3, pp. 159-176.
- Repstad, P. (2007). *Närhet och distans. Kvalitativa metoder i samhällsvetenskap*, Lund: Studentlitteratur.
- Schatzman, L. & Strauss, A. L. (1973). *Field Research. Strategies for a Natural Sociology*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Thelander, J. & Jacobsson, K. (2016). Den motvillige administratören. Om pappersgöra och datorjobb på vårdcentralen, *Research Reports in Social Work*, no. 2016:3, School of Social Work, Lund University.
- Thelander, J. (2017). *Meetings and Time. A Sociological Study of Public Sector Managers*, Network for Research in Criminology and Deviant Behavior, no. 2017:1, Lund: Department of Sociology, Lund University.
- Thelander, J. & Åkerström, M. (2019). Ruled by the calendar? Public sector and university managers on meetings, calendars, and time, *Sociologisk Forskning*, vol. 56, no. 2, pp. 149-165.

THINK ALOUD SOM GRÄNSÖVERSKRIDANDE METOD

Att förstå svåra samtal i kundtjänsten

Ann-Mari Sellerberg och Vesa Leppänen

I det här kapitlet berättar vi om hur man kan kombinera tre kvalitativa metoder i forskning om socialt samspel, nämligen tolkning av ljudinspelade *kvalitativa intervjuer*, ljudinspelade *samtal*, och ljudinspelade *think aloud-intervjuer*. I ett pågående projekt undersöker vi kundtjänsten inom e-handeln. Dit ringer kunder när de exempelvis inte fått beställda paket, varor saknas i paketen eller de vill returnera eller reklamera varor. I projektet fokuserar vi på svåra telefonsamtal, både sådana där kunder är irriterade eller arga och sådana där andra slags svårigheter uppstår. Vi undersöker var och hur i samtalen det svåra yttrar sig och hur kundtjänstens medarbetare hanterar det. Det har visat sig att medarbetarna framför allt använder två metoder för hantering av svåra samtal, nämligen att vara och framstå som *lugn* och att vara och framstå som *säker*. I det här kapitlet visar vi hur kombinationen av de tre kvalitativa metoderna gav upphov till nya upptäckter och fördjupade tolkningar om metoderna ”lugn” och ”säker”.

De svåra samtalen

Projektet ”Utsatthet i kundservice” (som finansieras av Handelsrådet) handlar om den växande e-handeln och det ökade antalet anställda som tar emot samtal från kunder som ringer för att hantera olika problem.

I varje samtal är samtalsämnet ett eller annat *problem*, exempelvis att kunden saknar en vara eller vill returnera en vara. Ofta innebär problemet en eller annan *negativ konsekvens* för kunden. Den negativa konsekvensen kan vara en brist i kundens vardag (som att kunden nu står utan en present som denna hade tänkt ge bort) eller de svårigheter som uppstår i anslutning till lösandet av problemet (exempelvis att kunden behövt vänta i telefonkö eller behövt kontakta kundtjänsten vid upprepade tillfällen utan att få problemet löst). Dessutom förekommer det att kunden upplever sig ha blivit *dåligt bemött* i själva samtalet med kundtjänstmedarbetaren.

Samtidigt som medarbetarna dagligen möter kunder som uttrycker besvikelse, irritation, ilska, och så vidare, så finns det organisatoriska normer som handlar om att alltid vara trevlig och serviceinriktad. Medarbetarnas efterlevnad med dessa normer blir kontrollerad. Organisationerna genomför kundnöjdhetsmätningar i anslutning till att samtalen avslutas och de publiceras delvis på internet. Även enstaka kunders negativa reaktioner påverkar företagets rykte, säger chefer och anställda. Medarbetarna sitter i ett kontorslandskap och andra medarbetare kan höra det de säger. Rutinmässigt spelas samtal in och medarbetare vet att chefer i efterhand kan lyssna på samtal som kunder har klagat på. Regelbundet får medarbetarna handledning av teamleaders som ger dem feedback om samtalen.

I projektet undersöker vi *vilka samtal som är svåra*. Det visade sig att svåra samtal ofta är sådana i vilka kunder uttrycker negativa känslor, exempelvis nedlåtenhet, aggression och hotelser. Medarbetarna beskriver även andra slags svåra samtal, exempelvis sådana i vilka de inte klarar av att hantera kundernas ärenden och sådana i vilka de har medkänsla med kunder som de inte kan eller får hjälpa. Vi undersöker även *hur medarbetare hanterar svåra samtal*, framför allt vilka förhållningssätt och konkreta samspelemässiga strategier de använder i samtalen men även andra hanteringsmetoder som förekommer både före och efter samtal, som att söka socialt stöd hos andra medarbetare.

Kombinationen av metodiska ansatser

I projektet har vi använt tre olika metoder: ljudinspelade kvalitativa intervjuer, ljudinspelade samtal, och ljudinspelade think aloud-intervjuer i vilka medarbetarna talar om vad de själva säger och gör i inspelade telefonsamtal som spelas upp för dem.

Ofta används de tre metoderna var och en för sig. Det finns en omfattande kvalitativ forskning som är baserad på tolkningar av ljudinspelade kvalitativa intervjuer. I denna

forskning kan informanternas utsagor förstås på olika sätt: som uttryck för informanternas tankar och känslor, som utsagor om värderingar och normer, eller som språkliga konstruktioner. Ibland analyseras även den sociala interaktionen mellan informanter och intervjuare i sig. En grundtanke i mycket av denna forskning, åtminstone i de delar som är inspirerade av symbolisk interaktionism, är att informanternas utsagor är responser på deras egna förståelser av olika samhällsföreteelser. Sådan forskning är av stort värde och så även för detta projekt, där vi intresserar oss för hur medarbetare förstår och responderar på svåra samtal. Men den ljudinspelade kvalitativa intervjun är inte särskilt lämplig när man vill beskriva och förstå den sociala interaktionen i sig: den konkreta sociala interaktionen som utspelar sig mellan människor, i det här fallet mellan kundtjänstens medarbetare och kunder.

Samtidigt finns annan omfångsrik kvalitativ forskning som undersöker den sociala interaktionen i sig och där metoden ofta är inspelning av möten mellan människor, exempelvis inom etnometodologisk och samtalsanalytisk forskning som är baserad på ljud- och videoinspelningar av socialt samspel. Samtidigt som den ovan nämnda intervjutolkande traditionen inte är särskilt lämplig när man vill beskriva och förstå konkreta möten mellan människor så lider denna senare forskning ibland av bristfällig förståelse för de samspelandes övergripande förståelser av de sociala situationer de befinner sig inom. Med andra ord lyckas den etnometodologiska och samtalsanalytiska forskningen inte alltid fånga de kunskaper och känslor som aktualiseras hos människor i den sociala interaktionen men som inte alltid på ett tydligt sätt yppas i deras konkreta handlingar. Det sammanhänger med att denna senare forskningsgenre i huvudsak är baserad på ljud- och videoinspelningar och analyserna fokuserar på att förstå mönster som manifesteras i den sociala interaktionen som undersöks.

Vi vill hävda att think aloud är en metod som har potential att överbrygga och befrukta iakttagelser och tolkningar som görs med de två metoderna. Think aloud-metoden används ofta i studier om hur människor tänker när de utför en eller annan uppgift i interaktion med ett eller annat objekt, exempelvis när människor löser matematiska problem, betraktar konst eller spelar golf. I grund och botten innebär metoden att man ber informanterna att tänka högt medan de gör det de nu gör. Forskaren spelar in det informanterna säger, medan de gör det, eller för anteckningar i ett särskilt protokoll.

Kritiker säger att think aloud-metoden inte är lämpad för studier av social interaktion mellan människor eftersom metoden i sig själv (att tänka högt inför andra människor) stör den sociala interaktionen som informanterna ska tänka högt om. Andra hävdar att det finns en uppenbar risk att informanterna avhåller sig från att

verbalisera vissa tankar, exempelvis tankar som de skäms över, och att de även fabricerar vissa beskrivningar av sina tankar, exempelvis om de, av någon anledning, vill framstå i god dager inför forskaren. Ytterligare andra hävdar att metoden egentligen säger mer om språket än om tankarna. Mot bakgrund av denna kritik är det inte så svårt att förstå att det saknas studier i vilka think aloud-metoden används för att undersöka människor som talar och gestikulerar i varandras närvaro.

Vårt bruk av think aloud-metoden skiljer sig från tidigare studier där metoden använts. Vi undersöker inte människor som interagerar med objekt utan med andra människor. Vi undersöker inte, som kritiker varnat för, den sociala interaktionen i realtid. Med andra ord ber vi inte informanterna tala om interaktionen medan de interagerar. Istället ber vi kundtjänstmedarbetarna lyssna på sina egna inspelade samtal och berätta om sina tankar om dem allt eftersom samtalen spelas upp.

Vi är medvetna om några av de fallgropar som är förknippade med metoden och som sammanhänger med den kritik som riktats mot den, exempelvis de svårigheter som finns med att översätta tankar till språk och att informanterna som deltar i think aloud-intervjuerna kan ha glömt en del av vad de tänkte i den situation som spelas upp för dem. Vi är även medvetna om den kritik som handlar om att informanterna kan censurera vissa av sina tankar och kan presentera tolkningar och förklaringar till vad de ser och hör vilka de inte hade i det ögonblick då de deltog i den sociala interaktion som nu spelas upp för dem. Trots det har vi valt att försöka använda metoden: Prova att se om den kan leda till nya och fördjupade tolkningar.

I projektet försöker vi alltså kombinera de tre metoderna. Dels intervjuas medarbetarna för att erhålla deras beskrivningar av arbetet i allmänhet och de svåra samtalen i synnerhet. Dels spelas faktiska samtal in för att därigenom beskriva de svåra samtalen. Dels får medarbetarna lyssna och kommentera samtalen. Det är denna senare metod, think aloud, som vi menar är överbryggande och innebär att vi kan se nya fenomen och göra nya tolkningar av intervju- och inspelningsmaterialen.

Det insamlade materialet

I projektet samlade vi in empiriskt material vid tre större e-handelsföretag som säljer olika varor direkt till konsumenter. Vi genomförde individuella ljudinspelade kvalitativa intervjuer med 29 medarbetare. En stor del av medarbetarna var unga och hade varit anställda vid företagen under ganska kort tid, vilket delvis kan förklaras med

att företagen var nya och snabbt växande.¹ I intervjuerna ställde vi vissa bakgrundsfrågor om dem själva, organisationerna och deras lärande. Vi bad dem även beskriva vad de upplevde som svårt och hur de hanterade det svåra.

Därefter bad vi dem spara telefonsamtal som de upplevde som svåra. Rent tekniskt var denna process enkel eftersom företagen redan i förväg spelar in samtal. Det var 22 av deltagarna som spelade in samtal, totalt 215 stycken. Därefter transkriberades samtalen ordagrant.

Slutligen genomförde vi individuella ljudinspelade think aloud-intervjuer med 17 av deltagarna. De var ungefär en timme långa. I var och en spelade vi upp samtal i vilka medarbetarna själva deltog. När samtalen spelades upp pausades de ett flertal gånger, ofta 3-6 gånger per samtal. Antingen var det vi själva som pausade för att fråga medarbetarna sådant som "vad händer här?" eller "vad tänker du här?" eller så var det medarbetarna som pausade för att kommentera det som hände. Ofta beskrev de vad det svåra bestod av, om det var en regelbundet förekommande typ av svårighet, hur de brukar hantera liknande situationer eller varför de hanterade den aktuella situationen på det sätt som de gjorde. Dessa beskrivningar blev ofta ganska långa och det innebar att vi under en timmes intervjuande hann bearbeta endast 2 till 5 samtal där samtalen var mellan 1 och 15 minuter långa. En lärdom är således att vid framtida think aloud-intervjuer avsätta betydligt mer tid för varje minut inspelat samtal.

Att vara lugn: En sucks betydelse

Låt oss här ge ett exempel på hur de olika formerna av empiriskt material befruktade varandra genom att se närmare på de betydelser som "lugn" har i sammanhanget.

Medarbetarna uttryckte en norm om att det är viktigt att vara lugn i samtalen. Normen handlar både om att känna och att uttrycka lugn i samtal med kunder. Medarbetarna berättade att normen betonades vid anställningsintervjuer och introduktionsutbildningar. Medarbetarna motiverade ofta lugnet med en vardaglig teori om emotionell smitta: att de själva kunde bli påverkade av kundernas negativa känslor (exempelvis att kundernas ilska kunde smitta av sig på dem och att det gäller att stå emot smittan) och att kunderna kunde bli påverkade av medarbetarnas

¹ Företag A: 6 män och 4 kvinnor. Medelåldern var 24 år och den genomsnittliga anställningstiden var 1 år och ½ månad. Företag B: 3 män och 7 kvinnor. Medelåldern var 30 år och den genomsnittliga anställningstiden var 2 år och 7 månader. Företag C: 3 män och 6 kvinnor. Medelåldern var 35 år och den genomsnittliga anställningstiden var 1 år och 1 månad.

känslouttryck. Således, säger den vardagliga teorin, lugn hos den ena skapar lugn hos den andra. Medarbetarna sa också att de lärt sig att vara lugna genom praktiskt arbete; genom att samtala med kunder. Särskilt viktigt var det att uttrycka lugn när kunder var riktigt arga. Medarbetarnas metod var att "låta kunderna skrika av sig", vänta en stund och sedan själv återkomma i samtalet och tala med lugn röst.

De kvalitativa intervjuerna gav oss insikter om lugnets betydelse. Medarbetarna berättade om den vardagliga teorin och hur de själva, när kunderna var arga eller "skrek", tystnade och återkom först när kunderna sagt sitt. Men think aloud-intervjuerna gav ytterligare insikter.

I ett av de inspelade samtalen ringer en kund till ett av företagen för att tala om en teknisk produkt som är monterad utomhus och i vilken en pump slutat fungera. Vintern närmar sig och kunden, som bor i norra Sverige, är oroad över att rören ska frysa sönder. Kunden ringer till företaget för att beklaga sig över att det inte åtgärdat problemet trots att han anmälde skadan för tre månader sedan. Enligt kunden lovade företaget att skicka en reparatör, men inget har hänt. Kunden säger också att han ringde senast för en vecka sedan och att han även då blev lovad hjälp. Nu är han arg och talar forcerat och med hög röst från samtalets första början. Efter kundens inledande problembeskrivning svarar medarbetaren (M=medarbetare 21 år, K=kund):²

M: hh e: (jag förstår dig, jag förstår din frustration där,

K: *(ohörbart, överlappande med medarbetaren)*

M: det enda ni kan göra här det är att avvakta

(1.0)

K: ska vi avvakta? vad ska jag göra? nu tre månader avvakta vi? *(Kunden skriker.)* (A2 Samtal 5)

Under resten av samtalet, som varar 10 minuter och 40 sekunder, talar kunden med forcerad och hög röst. Vid think aloud-intervjun säger medarbetaren att det enda som han egentligen kunde förmedla till kunden var att be honom avvakta och att han inte

² Om transkriptionen: Ett eller flera "h" betecknar andningsljud där varje "h" står för ungefär 0,2 sekunder. Ett ord som följs av kolon betecknar utsträckt ljud, t.ex. "e:" där varje kolon står för ungefär 0,2 sekunder. Två vänsterparenteser, där den ena står under den andra, betecknar att deltagarna börjar tala samtidigt. Siffror inom parenteser betecknar ungefärlig längd på tystnader i sekunder och tiondels sekunder.

kunde ange någon tidpunkt när reparatörerna skulle komma: ”jag satt ju bara och försökte verkligen höra vad han sa och sen så (.) jag k, upprepade nog bara mig genom nästan hela samtalet”.

Vid ett tillfälle angriper kunden medarbetarens person: ”är du dum i huvudet”. Kunden kräver också att få tala med högsta chefen, vilket medarbetaren nekar. (Medarbetarna nekar alla kunder att få tala med chefen.) Vid upprepade tillfällen vill kunden veta när reparatören kommer, men medarbetaren kan bara säga att han inte vet och ber åter kunden att avvakta: ”det är bara att avvakta där så kommer dom att höra av sig så fort dom har en tid ledig”. Kunden anklagar nu honom för att ljuga: kunden vet att det finns tekniker med kompetens tillgängliga vid en firma på orten där han bor.

K: förra veckan då sa du, ja alltså då jag ringde er så sa du avvakta, alltså vad är det med mig,

M: som sagt (så tar det

K: (säg sanningen

M: som jag förklarade innan så är, alltså dom har inga tider det är därför dom inte hör av sig och det är på grund av det året vi har haft här e dom har en jättepess på sig just nu och det är inte för att vi inte vill hjälpa er utan vi har inga tider, det är tyvärr så det- alla har samma problem nu att alla servicekniker har jättemycket att göra (A2 Samtal 5)

Här pausar vi uppspelningen av samtalet, under think aloud-intervjun, och medarbetaren säger följande (M=medarbetare, I=intervjuare):³

M: jag, alltså jag är redan här, i rikt-, alltså riktigt irriterad på han för att han bara babblar och jag får inte liksom säga mitt, och här så sk- vet jag han skiter i det, han bara fortsätter att prata för att (.) han får lyssna på det jag säger. och han verkar ju inte liksom ta in och förstå vad jag säger att jag kan inte göra mer, utan han fortsätter ju bara att älta samma grej hela tiden att

I: mm

M: ”vad ska jag göra?” ”vad ska jag göra?” och (.) liksom ”vi behöver få hit tekniker nu” och liksom ”säg sanningen” till exempel, ja men jag, jag säger ju det som, det som har hänt och vad som gäller här. hh så att här

³ Om transkriptionen: En punkt inom parentes står för en mikropaus.

är jag ganska irriterad på honom också om jag f, man hörde nog det någonstans där att jag suckade lite också

I: ja

M: men eh men jag försökte ju att (.) ändå hålla mitt lugn och så (A2 Think aloud Samtal 5)

Den suck som medarbetaren här talar om är svår att höra för oss som lyssnar på samtalet. I själva verket är det svårt för oss att ens i efterhand urskilja vilken av alla hans andningar som han egentligen syftar på. Men det viktiga är kanske inte att peka ut exakt vilken av dessa andningar som han sade är en suck. Det intressanta är att medarbetaren i think aloud-intervjun sade att han var irriterad - "så att här är jag ganska irriterad på honom också" - och att han faktiskt själv pekar ut sucken - "man hörde nog det någonstans där att jag suckade lite också". Det intressanta är även att medarbetare i anslutning till *det beskriver sucken som en avvikelse från normen om att hålla sig lugn* och att han säger att han *försökte hålla sig lugn*: "jag försökte ju att (.) ändå hålla mitt lugn och så".

Detta exempel ger oss en operationalisering av den norm som uttrycktes i intervjuerna och som handlar om att vara lugn. Genom think aloud-intervjun får vi tillgång till hur medarbetaren i detalj *gör* "att vara lugn".

Detta exempel visar även *styrkan i normen* om att vara lugn: även en suck beskrivs som en normöverträdelse. Exemplet visar även medarbetarens *självmédvetenhet* avseende hur han talar: hur han ägnar sig åt en slags förfinad självgranskning, disciplinering och finslipning av sin samtalsteknik.

Men framför allt visar detta exempel att vi inte skulle ha upptäckt betydelsen hos sucken genom att enbart analysera samtalet: sucken skulle ha undkommit vår blick och ha försvunnit som en av många andningar i samtalet. Alltså kunde vi med hjälp av think aloud-intervjun avslöja något mer om lugnet i den sociala verklighet som kundtjänstsamtalet är.

Att vara säker: att försäga sig

Ett annat exempel på hur de olika slagen av empiriskt material befruktade varandra framkommer när vi ser vilka betydelser "säkerhet" har i det undersökta sammanhanget.

I intervjuerna sa medarbetarna ofta att det är viktigt att vara "säker" i samtalen med kunderna. Säkerheten handlar både om att känna sig säker och, framför allt, *uttrycka*

säkerhet i samtalen med kunderna. De berättade om vikten av att behärska de olika datoriserade systemen för beställning, fakturahantering och reklamation och vikten av att veta hur olika slags ärenden ska hanteras och vilka regler, inte minst konsumentlagstiftning, som gäller för olika ärenden, exempelvis returer och reklamationer. De betonade att det är viktigt att i förväg förbereda sig inför samtal som de anteciperade skulle bli svåra (vilket är möjligt när de själva ringer till kunden): att i förväg läsa tjänsteanteckningar om ärendet, konsultera kollegor, och även förbereda vad de ska säga. Ibland skriver de på lappar vilka ord och fraser de ska använda. Säkerheten är särskilt viktig när man förmedlar negativa besked:

M: det är väldigt bra att innan man, eh innan jag ringer upp kund och ska meddela det här tråkiga beskedet; att jag går in, läser igenom ärendet lite, vad har hänt tidigare (.) eh och (.) att man ehm, ja men man ser över i-innan; vad för kompensationer kan jag ge och erbjuda". (A1 Intervju med M, medarbetare 22 år).

Låt oss se på ett samtal där säkerheten aktualiseras. I samtalet ringer en kund till företaget. Det betyder att medarbetaren inte hunnit förbereda sig i förväg. Istället får medarbetaren fråga om ordernumret och läsa på om ärendet medan samtalet pågår, vilket sker i den 8 sekunder långa pausen. I pausen försöker medarbetaren inhämta information för att bädda för säkerhet. Kunden ringer för att be medarbetaren ändra på leveransadressen, men medarbetaren ger kunden ett negativt besked och motiverar det med att den är "lagd på faktura":

M: välkommen till företag du talar med Lena?

K: hej

M: hejsan,

K: a- jag har en order där leveransadressen behöver ändras

M: hh okej, har du ett ordernummer,

K: ja?

K: sextiåtta

M: yes,

K: tio

M: m,

K: sextiosex ett

(8.0)

M: e: vi kan dessvärre inte ändra leveransadressen på denna eem eftersom den är

lagd mot faktura, hh så dessvärre kan vi inte göra det (A4 Samtal 2)

I think aloud-intervjun lyssnar vi igenom samtalet så här långt, varpå intervjuaren frågar medarbetaren "Vad säger du om det". Medarbetaren förklarar nu anledningen till nekandet av kundens begäran om byte av leveransadress; att det finns en policy om att neka byte av leveransadress och att den motiveras med att det finns en risk för bedrägeri:

I: Vad säger du om det?

M: Alltså, ja, det här är, det är, det här är egentligen en, liksom lite seg grej för att detta är ju egentligen för bedrägeririsken, att någon skulle lägga en order på, eh, ja, att dom har olika leverans- och faktureringsadress.

I: Mm.

M: Eh, så att, det är inte nånting vi gör, vi nekar det på direkten, men som i hans här, hans härs fall, som jag minns det här, att han hade sagt till han i butiken att det skulle vara två olika, men just det, det var att han hade bytt faktureringsadress, det var klyddigt i alla fall, och i vissa fall är det också om någon har bytt adress eller liknande, så blir det ju lite fel, men vi godkänner inte det, då får kunden lösa det liksom. (A4 Think aloud samtal 2)

Intervjuaren säger sig nu höra att medarbetaren lät en smula auktoritativ och säker när det negativa beskedet förmedlades (se ovan): "vi kan dessvärre inte ändra leveransadressen på denna e:m eftersom den är lagd mot faktura, hh så dessvärre kan vi inte göra det". Den auktoritativa rösten åstadkommes både med tonfallet men också genom hänvisandet till det organisatoriska "vi", som är medarbetarens hänvisning till organisationens vilja. Det bekräftar nu medarbetaren:

I: För här, här meddelar du ganska så såhär auktoritativt sådär liksom...

- M: Precis.
- I: ...såhär är det.
- M: Och det är väl det som är viktigt med just den här, för det är en regel, det är en policy vi har, vi godkänner inte det, så att jag, här vet jag att kunden kommer ifrågasätta det, men jag har ändå sagt från början "nej, vi gör inte det"
- I: För, för i mina öron så, när jag lyssnar på dig där så, så låter det som att du sätter ner foten verkliga "såhär är det".
- M: Mm, men hade jag sagt att vi skulle kika på det eller bla, bla, alltså, såhär, att jag inte hade varit säker på det, då hade ju kunden kunnat dra det mot mig sen och såhär, men nu säger jag "det här är en regel, det går inte", liksom.
- I: Mm.
- M: Jag förklarar det från start, så.
- I: Mm.
- M: Mm. (A4 Think aloud samtal 2)

Vi ser här hur medarbetaren beskriver sitt eget beteende som säkert: "nu säger jag "det här är en regel, det går inte", liksom". Medarbetaren kontrasterar denna säkerhet mot ett tänkt osäkert beteende: "men hade jag sagt att vi skulle kika på det eller bla, bla, alltså, såhär, att jag inte hade varit säker på det,". Sedan pekar medarbetaren ut risken med detta osäkra beteende, nämligen att medarbetaren hade riskerat tappat initiativet gentemot kunden och att kunden istället kunde ha använt det mot medarbetaren: "då hade ju kunden kunnat dra det mot mig sen och såhär".

Vi ser alltså hur medarbetaren i think aloud-intervjun explicerar betydelser hos det hon sa i samtalet med kunden, nämligen "vi kan dessvärre inte ändra leveransadressen på denna eem eftersom den är lagd mot faktura, hh så dessvärre kan vi inte göra det". Genom att lyssna på det medarbetaren säger i think aloud-intervjun får vi fog för att hävda att medarbetaren designade sitt yttrande för att låta säker i kundens öron. Vi kan även se att medarbetaren motiverar detta beteende genom att kontrastera det mot ett annat, osäkert, beteende och även beskriver vilka risker det skulle medföra att agera på det osäkra sättet: att kunden skulle kunna få initiativet.

Vi fortsätter spela upp samtalet för medarbetaren:

K: men, de:: alltså jag sa till i butiken att leverans och fakturaadressen är två

separata,

(.)

och nu har det blivit fel och jag kan inte ta emot den på den leveransadressen som finns, jag bor inte där

M: hh e: okej, e:: hm (det blir lit-

K: (det måste ändras

M: ja det blir lite svårt när det är mot faktura och i och med att det är lagt i butik så kan jag inte se här vad det är e: sagt och så e:m men e: vi ska se (A4 Samtal 2)

Precis här ber medarbetaren att få pausa uppspelningen av samtalet. Hon säger nu att hon, i denna del av samtalet, blir "lite osäker" på hur hon ska agera, med hänvisning till att kunden nu säger att personalen i butiken lovat att adressen kan ändras. Hon säger också att hon själv kan höra att hon uttrycker osäkerhet i samtalet: "mm, ja, vi ska se, det blir lite svårt" säger jag ju. Inte att; "det går inte":

M: Vi kan pausa här bara. Så. För här inser, jag vet att, eller jag, vid den här typen av ärenden så blir jag lite osäker för att jag är inte, alltid lite osäker på hur det funkar, jag vet att vi inte ändrar i efterhand när det ligger mot faktura, det är liksom bara vår policy. Men sen så när han börjar snacka om att dom hade pratat om det i butiken så blir jag osäker och det märker jag här också och det stör mig lite att jag liksom såhär; "mm, ja, vi ska se, det blir lite svårt" säger jag ju. Inte att; "det går inte".

Medarbetaren beskriver sitt eget beteende som bristfälligt: hon uttrycker osäkerhet gentemot kunden i ett ögonblick då hon borde uttryckt säkerhet.

När medarbetaren senare blir ombedd att summera vad det svåra i detta samtal består så blir det mycket tydligt att det är medarbetarens upplevda brist på säkerhet som var det svåra:

I: Vad, om man ska summera, vad var det liksom jobbiga eller svåra eller krångliga eller, i det här samtalet?

- M: Eh, jag skulle väl säga från början var det jobbiga att, att jag inte riktigt hade koll på läget liksom, vad som kunde göras och inte göras, det var den där osäkerheten.
- I: Ja.
- M: Att jag inte visste till hundra procent. Annars hade jag ju från början bara kunnat säga; ”nej, det går inte, så, hej”, liksom. Men, jag var lite osäker i början och det var nog det som gjorde att det fallerade och att kunden tänkte att han kunde övertala mig för att jag lät osäker och att det var som att jag egentligen bara inte orkade fixa det eller såhär.

Think aloud som en bro mellan intervjuer och inspelningar

Genom att kombinera de tre metoderna gjorde vi nya upptäckter och fördjupade tolkningar: I intervjuerna uttryckte medarbetarna normer att vara lugn och säker. De motiverade normerna och berättade om hur de gör för att vara lugna och säkra, exempelvis hur de förberedde sig inför samtal och avhöll sig från att tala när kunder blev arga. I de inspelade samtalen såg vi vissa av dessa mönster, exempelvis hur medarbetarna, när de förmedlar negativa besked, använde det organisatoriska ”vi:et” och även motiverade sina beslut mer explicit än så. Men vad tillförde *think aloud*-intervjuerna?

Genom *think aloud*-intervjuerna kunde vi göra *nya observationer*. Som visades ovan kunde medarbetarna i *think aloud*-intervjuerna peka ut sådant som vi tidigare inte lagt märke till, exempelvis när medarbetaren pekade ut den suck som knappt var märkbar och medarbetaren sedan sade att sucken var ett normbrott eller misslyckande: något han inte borde gjort.

Genom *think aloud*-intervjuerna kunde vi även nå fram till *nya och fördjupade tolkningar* av intervjuerna och inspelningarna: de gav oss en *bro* mellan å ena sidan det som intervjupersonerna talade om och å andra sidan det som hände i den sociala interaktionen med kunderna. Intervjupersonerna pekade ut ord och uttryck som, enligt deras förståelse, var exempel på lugn och säkerhet och likaså brist på lugn och säkerhet.

Think aloud-intervjuerna gav oss en *inblick i lokalt situerade tankar och känslor* hos medarbetarna. Som exempel berättade medarbetarna om motiv till sina handlingar och vilka känslor de upplevde under samtalens gång. Ett exempel var när medarbetaren i exemplet med sucken sade att ”alltså jag är redan här, i rikt- alltså riktigt irriterad på

han för att han bara babblar och jag får inte liksom säga mitt”. Medarbetarna kunde även berätta om hur de upplevde kundernas beteenden i enskilda situationer, exempelvis när medarbetaren i exemplet med sucken sade att ”och här så sk- vet jag han skiter i det, han bara fortsätter att prata för att (.) han får lyssna på det jag säger. och han verkar ju inte liksom ta in och förstå vad jag säger att jag kan inte göra mer, utan han fortsätter ju bara att älta samma grej hela tiden”. Genom think aloud-intervjuerna får vi alltså en inblick i vilka känslor medarbetarna känner i olika precisa ögonblick i samtalen.

Sammantaget kan vi se att think aloud-metoden erbjuder en väg in i ett svårtillgängligt forskningsområde: hur människor tänker i realtid medan de interagerar med andra människor.

ATT HANTERA DET OVÄNTADE

Om krackelerade ramar i genomförandet av forskningsprojekt

Susanne Boethius

Jag är intresserad av våld som sker mellan personer som lever i nära relationer. I flera forskningsprojekt har jag intervjuat kvinnor och män där våld är en del av relationen. Via *gatekeepers* har jag kommit i kontakt med personer som varit villiga att dela med sig av sina erfarenheter av såväl våldsutsatthet som våldsutövning. Att förmå personer att prata om sin våldsutsatthet och sin våldsutövning har visat sig vara lättare än vad jag först trodde när jag började att studera detta område.

Att genomföra intervjuer med personer som utövar och/eller utsätts för våld i nära relation kräver dock särskilda förberedelser och tillvägagångssätt. Det kan vara otroligt svårt att berätta om våld och sexuella övergrepp, samtidigt kan det även vara en utmaning att lyssna till traumatiska upplevelser och våldshandlingar. Därtill är våld i nära relationer sällan något som har ett tydligt slut. Många våldsutsatta kvinnor som jag har träffat lever fortfarande med våldet närvarande på olika vis oavsett om de har lämnat relationen eller ej. Det kan vara i form av fortsatta incidenter av fysiskt och psykiskt våld, hot om våld, PTSD eller/och rädsla för våldsutövaren. Vidare är våld i nära relationer också stigmatiserat, vilket gör det svårt, såväl för våldsutövare som för den våldsutsatta, att berätta om vad man varit med om. En intervju om våldet kan väcka obehagliga minnen eller påminna intervjupersonen om situationer som gör att hen mår väldigt dåligt. Detta är några av de anledningar till att intervjuer med personer som utsätter eller har utsatts för våld i nära relation brukar benämnas ”känsliga intervjuer”. Våld i nära relationer är ett område där det redan på förhand är tydligt att

forskningsfrågorna och intervjuerna blir definierade som känsliga (se Ranzetti & Lee, 1993), vilket i sin tur leder till att datainsamlingen ofta är noga planerad och genomtänkt.

Ytterligare en aspekt att ha i åtanke när man genomför dessa ”känsliga intervjuer” är att intervjuerna måste äga rum på ett säkert ställe för såväl intervjupersonen som för forskaren. Våldsutövaren är som nämnt ofta fortfarande en del av den våldsutsattas liv och har dokumenterat varit våldsam. När man undersöker sårbara grupper är det således särskilt viktigt att man är medveten om att det finns särskilda aspekter att ta hänsyn till som handlar om fysisk och psykisk säkerhet. Reflektioner över hur man ska hantera olika etiska frågor som kan tänkas uppstå under forskningsprocessen, inte minst i samband med datainsamlingen, är nödvändiga före, under och efter själva materialinsamlandet. Stor vikt läggs på att reflektera över tänkbara etiska dilemman som kan uppstå, och stort arbete läggs på att utforma en forskningsdesign som leder till att de etiska reflektionerna kan konkretiseras. Detta sker till exempel genom de val man gör gällande vem som ska tillfrågas att delta i studien, vilka frågor man väljer att ställa, vem som ska inkluderas, men även i form av formella dokument som ska granskas av etiska nämnder, såsom samtyckesblanketter, intervjuguider och följebrev.

När det är dags att påbörja sin datainsamling är det många saker som är noga övertänkta och möjliga problematiska scenarier har identifierats och det har planerats för tänkbara lösningar. Det kan exempelvis vara så att man bestämmer att intervjuer där det kan tänkas uppkomma traumatiska minnen genomförs på platser där det finns tillgång till professionellt samtalsstöd för intervjupersonen efteråt, eller att man låter intervjupersonen välja en plats för intervjun där hen känner sig fysiskt säker.

Det blir inte alltid som man tänkt sig

När man arbetar med forskning så står det ganska snart klart att det finns många element som kan bli annorlunda än vad man som forskare hoppats på. Det går inte alltid att förutspå vad som kommer att hända. Det är såklart inte heller önskvärt att allt ska gå att förutspå. Att få ta del av det överraskande, få del av variationer, att höra det oväntade är en av styrkorna med kvalitativ metod som frodar, åtminstone min, nyfikenhet och inte sällan leder till intressanta fynd att gröta ner sig i. Många intressanta analyser är resultat av *serendipity findings* (Åkerström, 2013), fynd man först hittar när man går igenom sitt insamlade material.

Under datainsamlingen händer det ofta saker som forskaren har mer eller mindre möjligheter att styra över. När man genomför intervjuer så kan det till exempel vara händelser som är direkt kopplade till intervjun såsom svårigheter att få intervjupersonen att prata, få hen att inte sväva iväg allt för långt ifrån det som man avsåg att prata om eller att hen inte har de erfarenheter eller den roll som var tänkt. Att intervjuer inte alltid blir som planerat och upplevs som misslyckade kan ha många olika anledningar. En anledning är att intervjupersonen inte talar om det som forskaren avser att intervjun ska handla om eller att den som blir intervjuad har en egen agenda. Detta behöver inte alltid innebära att intervjun blir meningslös och ointressant. Istället kan dessa "misslyckade intervjuer" ge upphov till lukrativa analyser (se Jacobsson & Åkerström, 2012).

Det kan även vara yttre händelser som leder till avbrott i den planerade intervjusituationen. Jag har exempelvis varit med om hur brandlarmet gick och vi fick utrymma lokalen, hur en hund börjar tugga i sig min sko vilket ledde till en jakt på hunden (och min sko) runt lägenheten och hur intervjupersoner framför mig har somnat (när jag studerade äldre personer om åldrande).

I studier om våld i nära relationer finns det särskilda aspekter som kan leda till att oväntade situationer uppstår. I detta kapitel kommer jag dels reflektera över datainsamling som inte riktigt gått som jag tänkt mig, dels berätta om när jag varit med om situationer då förutbestämda ramar, definierade av informationsblad, samtyckesblanketter och andra beskrivningar, upplösts.

Misslyckad datainsamling blir starten på något annat

I mitt avhandlingsarbete studerade jag män som använder våld i nära relationer som söker hjälp. I samverkan med Socialstyrelsen genomförde jag en enkätstudie som riktade sig till män som själva ringde och bokade in sig på socialtjänstanknutna mansverksamheter för att få hjälp med sitt våldsamma beteende. För att öka svarsfrekvensen var jag på plats på mansverksamheterna i samband med männens första möte på verksamheten och delade ut enkäten personligen. Jag märkte att flertalet män hade behov av att förklara för mig varför de hade fyllt i en fråga i enkäten på det sätt som de gjort. Det jag då gjorde var att lyssna, svara och diskutera svaren som männen tänkte uppge i enkäterna. Detta var något som jag såg som ett misslyckande i datainsamlingen och som i efterhand ledde till att jag valde att koda dessa svar som bortfall. Jag insåg att min involvering påverkat respondenternas svar på ett oönskat sätt.

Mannen stannar upp på fråga X, tittar upp mot mig och säger att han är osäker på om han ska skiva att han har sparkat sin partner inte. Jag går upp från min stol, går bort till där bordet där han sitter och säger att jag inte vet vad han ska skriva, att om han har sparkat henne så ska han skriva in hur många gånger det skett det senaste året och om han inte har sparkat så ska han välja "aldrig". Han säger då att han har sparkat till henne lite lätt när hon låg ner en gång men att det var mer ett förs, han lyfte lite med foten, inte riktigt en spark men att fötterna var inblandade. Jag svarar att det låter inte som en spark. Mannen ringar in "aldrig".

Fältanteckning

Denna fältanteckning och andra likartade gjorde att jag blev besviken på mig själv. Jag hade inte som avsikt att påverka mina respondenter och hamna i ett läge där jag var med och förhandlade om hur de olika typerna av våld skulle operationaliseras. Det hade ju forskargruppen varit väldigt noga med att lösa genom index med höga Cronbach Alpha-värden. Det var ett begränsat antal män som sökte sig till mansverksamheterna och som föll inom de inkluderingskriterier som definierats av projektgruppen och varje persons svar var av stor vikt. Jag beslöt mig för att koda de svar som jag hade varit med och förhandlat fram som bortfall. Jag började gå igenom mina anteckningar för att fånga in de svar som jag hade diskuterat fram med mina respondenter. Jag upptäckte att samtliga kommentarer och förhandlingar om frågorna i det mångsidiga häftet handlade om våld.

Det var då som jag insåg att detta "misslyckande" var i sig intressant att studera. Hur talade männen om sina våldshandlingar? Iakttagelsen kom att lägga grunden för mitt fortsatta arbete, en intervjustudie om våldsamma män och deras moralarbete (Boethius, 2015). Att återgå till fältanteckningarna visade sig ge upphov till nya frågeställningar och leda mina metodologiska vägar framåt (se Åkerström & Wästerfors, 2021).

Särskilda aspekter

Efter att ha utgått ifrån min "misslyckade" datainsamling med enkäterna och återgång till mina fältanteckningar tog jag ett nytt metodologiskt grepp och började att genomföra intervjuer med de våldsamma männen som kom för att fylla i enkäterna och även med deras partners, det vill säga de kvinnor som hade blivit utsatta för våldet. De flesta män som jag träffade mötte jag på olika socialtjänstanknutna lokaler. Det fanns dock en handfull män som inte ville ses på mansverksamheten och vi sågs då på ett offentligt ställe såsom stranden, bibliotek och kafé. Vid ett tillfälle befann jag mig på biblioteket med en deltagare som satt och fyllde i frågeformuläret när en bekant till honom plötsligt fick syn på oss.

Vi satt på bibblan i en stad, jag bläddrade i en bok, L skrev i formuläret när en röst bakom mig hejade på honom. Det var en kompis till L som kom förbi och han började prata med L, något om en innebandymatch som de varit på. Jag märkte att mannen som jag var där med var obekvämt (rodnade och började trycka på pennan). Killen kollade på mig och frågade oss vad vi gjorde och om vi var där tillsammans? Jag sa inget och inte mannen heller och killen stod och väntade på ett svar. Efter en kort stund så sa jag att jag gjorde en undersökning om hälsa och träning och att L varit snäll att ställa upp. L sa "man får ju ställa upp". Den andra killen sa att han kunde också ställa upp och vara med för han tränade ganska mycket och var intresserad av mat. Jag hasplade ur mig någonting om slumpmässigt urval. Han gick vidare. L fortsatte att fylla i och tittade sig omkring efter sin bekant flera gånger resten av ifyllandet. När han var klar med ifyllandet av enkäten sa han "Det hade ju varit roligare om det handlat om träning".

Fältanteckning

Detta är ett exempel på en oväntad situation som uppkom trots noga förberedelser. Eftersom våld i nära relationer är ett känsligt ämne att studera hade jag varit noga med att låta mannen välja en plats och tid. Vi befann oss därför i en annan stad än där intervjupersonen var verksam och bodde, men trots det stötte han oväntat på denna bekant. Den särskilda kontexten, våld i nära relationer, som intervjun behandlade gjorde att det inte var självklart för deltagaren att berätta för sin bekant om vad undersökningen som han deltog i handlade om.

Efter detta möte skapade jag en historia som jag kunde använda mig av i liknande situationer vilken jag har haft nytta av flertalet gånger. Förutom att använda den när intervjupersoner har setts med mig har jag även haft nytta av den när personer från mitt eget nätverk sett mig med deltagare, samt då jag av en slump stött ihop med intervjupersoner på oväntade platser.

När maktbalansen vinglar

Att det finns en maktbalans mellan intervjuare och intervjuperson är något som är svårt att helt undvika. Intervjuteknikerna som jag använder mig av syftar till att efterlikna samtal och är inspirerade av Holstein and Gubriums (1995) *active interviews*. Trots det är mötena till stor del regisserade och inramade på förhand. Syftet, vilket ämne som ska avhandlas och vilka roller som vi förväntas kliva in i, görs tydliga redan före träffen. Information om deltagarens rättigheter, förväntad tidsåtgång, samtyckesblankett, intervjuguide och beskrivningar av forskningsprojekt fastställer

ramarna för mötet. Trots att det finns en viss maktobalans från början är det inte ovanligt att denna utmanas (se till exempel Jacobsson & Åkerström, 2012). Intervjupersonen kan göra motstånd och vägra att ta på sig rollen som förväntas. Att gå över gränsen för rimlig fysisk kontakt är ett exempel på hur jag upplevt att maktbalansen utmanats.

När jag som gravid 25-åring genomförde intervjuer med våldsamma män hände det att intervjupersoner sträckte sig fram och tog på min mage. I ett fall pussade en intervjuperson mig när han skulle gå ut ur rummet. Ålder, klass, kön och etnicitet är några exempel som kan påverka interaktionen (se till exempel Sohl, 2018), men det finns även andra sätt som påverkar maktbalansen. Även det faktum att intervjupersonerna är tillfrågade att delta i studien på grund av att de blivit utsatta eller själva utsatt någon för våld i en relation – något som av många upplever som stigmatiserat och skamfyllt – har i vissa fall lett till att maktbalansen från början blir skev. I en fältanteckning som jag skrev efter en intervju med en man som har använt våld mot sin flickvän går det att läsa:

Mannen framstår som som väldigt nervös. Han tittar mest ner i bordet, har svårt att möta min blick under intervjun. Han pillar på nagelbanden. Rodnar om kinderna. Han tar inte av sig sin jacka, trots att jag har sagt att det kommer ta mer än en timme. Han är osäker. Frågar efter han gett sina svar om det är ett bra svar och upprepar att han har svårt att uttrycka sig bra. Han väntar snällt på nästa fråga.

Fältanteckning

Ämnet som ska avhandlas i datainsamlingssituationen påverkar interaktionen i stor grad, inklusive maktbalansen. Männen som har genomfört en tvivelaktig handling genom att använda våld mot sin partner, vet att det anses förkastligt i den kontext han befinner sig.

När inramningen krackelerar

Under en intervju med en våldsutsatt kvinna fick jag uppleva en omfördelning av roller, men inte genom att maktbalansen ändras mellan oss sinsemellan, utan då jag fick låtsas att jag inte längre var på plats för att genomföra datainsamling. Jag gjorde en intervju med en våldsutsatt kvinna i en stad några mil från kvinnans boendeort. Kvinnan hade valt plats för intervjun och vi befann oss på ett litet bycafé. Vi köpte varsin kaffe, satte

oss ner vid ett bord för fyra, gick igenom deltagarinformationen och hade precis gått igenom samtyckesblanketten när en man gör entré. Snabbt informerar kvinnan mig om att det är hennes före detta kille och tillika våldsutövare. Hon säger att han inte vet att hon berättat om våldet för någon eller att vi har denna intervju.

Mannen tittar ut över rummet och går sedan fram till oss och presenterar sig för mig. Jag tar honom i hand och presenterar mig med mitt förnamn. Kvinnan säger då att jag är en ny bekant till henne som hon träffat på en utbildning som hon precis börjat på. Mannen tar av sig sin jacka och sätter sig vid bordet bredvid. Han går iväg och köper en fika. Kvinnan säger till mig att ”spela med”, att han gör så här hela tiden, det vill säga dyker upp där hon befinner sig utan att hon berättat vad hon är. Jag stoppar snabbt undan mina papper och plockar bort bandspelaren. Mannen börjar samtala med kvinnan och med mig. Frågar saker om utbildningen som vi förväntas gå på men frågar också saker om mig, var jag bor, var jag kommer ifrån och så vidare. Jag svarar så gott jag kan, inte alltid sanningsenligt och relationen mellan mig och intervjupersonen efterliknar mer och mer två bekanta som sitter och fikar. Ibland när mannen ställer frågor, som i samband med utbildningen, så fyller kvinnan i till mig så jag slipper svara. Efter ungefär tio minuter så säger mannen hejdå och går sin väg.

Jag och kvinnan sitter kvar ett tag och snackar om vad som precis hände. Hon säger att det kommer verka konstigt om vi går direkt. Den våldsamma mannen kommer att misstänka något, så vi sitter kvar ett tag till och samtalar vidare. Trots att kvinnan hade fått välja plats som hon trodde var diskret så hittade uppenbarligen hennes *stalker* henne. Exemplet illustrerar vilka vändningar som en situation kan ta och hur man behöver vara beredd på det oväntade samt vikten av att hela tiden tänka på sina informanternas säkerhet.

Avslutning

Jag har i det här kapitlet beskrivit några situationer där det inte riktigt gått som jag har tänkt mig i mina forskningsprojekt och hur det jag först tolkade som misslyckad datainsamling ledde till nya frågor, analytiska reflektioner och metodval. På oväntade vis kan interaktionen på fältet utan varsel tvingas till att förändrats. I något fall handlar det bara om en kort stund, såsom i fallet när den intervjuade våldsutövaren träffade sin bekant på biblioteket, men i andra fall handlar det om en längre stund, som när den våldsutsatta kvinnans förövare kom och satte sig med oss på caféet. Kapitlet är inspirerat av Malin Åkerströms övertygelse om att inte negligera de intervjuer som inte blivit som

man tänkt sig, vikten av att uppmärksamma det som är udda och inte tveka över att återgå till tidigare insamlat material för att upptäcka nya analytiska poänger.

När man arbetar med känsliga ämnen finns särskilda aspekter som bör tas i åtanke. Intervjupersonerna i mina exempel ville inte berätta om studien eller vad jag forskade om för de personer som vi mötte. Eftersom våld i nära relation är stigmatiserat är det inte självklart att berätta vem jag är och att hen deltar i ett forskningsprojekt om just våld i nära relationer. Studier av sårbara grupper leder till en speciell form av krav på etisk känslighet hos de som genomför intervjuerna. Det är svårt att förutspå samtliga händelser som kan uppkomma när man skriver sin studiedesign och det är viktigt att erfarenheter delas. Säkerheten för deltagarna och för forskaren behöver vara prioriterad.

Det är särskilt viktigt att reflektera över hur tänkbara problematiska situationer ska hanteras innan man påbörjar sin datainsamling när man studerar det som kan kallas "känsliga ämnen" och möter personer som har en särskild utsatthet. I detta kapitlet har jag med utgångspunkt i mina egna erfarenheter försökt visa vikten av att på förhand identifiera tänkbara problem och dess lösningar samtidigt som jag har velat lyfta fram vikten av den kontinuerliga etiska reflektionen. Det är omöjligt att förutspå samtliga situationer som kan komma att uppstå under arbetets gång.

Referenser

- Boethius, S. (2015). Män, våld och moralarbete. Rapporter från män som sökt behandling för våld i nära relationer, Lund: Doktorsavhandling, Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Holstein, J. A., & Gubrium, J. F. (1995). The active interview, Newbury Park, CA: Sage publications.
- Ranzetti, C., & Lee, R. (1993). Researching Sensitive Topics, Newbury Park, CA: Sage.
- Jacobsson, K., & Åkerström, M. (2012). Interviewees with an agenda: Learning from a 'failed' interview, *Qualitative Research*, vol. 13, no.6, pp. 717–734.
- Sohl, L. (2018). Feel-bad moments: Unpacking the complexity of class, gender and whiteness when studying 'up', *European Journal of Women's Studies*, vol. 25, no. 4, pp. 470–483.
- Åkerström, M. (2013). Curiosity and serendipity in qualitative research, *Qualitative Sociology Review*, vol. 9, no. 2, pp. 10–18.
- Åkerström, M., & Wästerfors, D. (2021). Ethnographic discovery after fieldwork on troubled youth, in *Doing Human Service Ethnography*, K. Jacobsson & J. Gubrium (eds.), Bristol: Polity Press, pp. 171–189.

OFRIVILLIG HJÄLPARE ELLER STJÄLPARE?

Att återbesöka och undersöka etnografiska dilemman

Anna Rypi

Följande text är ett utdrag ur min avhandling om brottsofferjourernas moraliska gränsdragningar som jag nu återkommer till hela sjutton år senare. Utdraget är ur en fältanteckning som visar hur jag observerat ett stödsamtal mellan en brottsutsatt och en stödperson, under en lokal brottsofferjourns ”drop-in-verksamhet”. När jag kommer därifrån är jag mycket upprörd och ifrågasätter min roll som forskare. Jag minns våndan; hur jag brottades med motstridiga och starka känslor – både i relation till det akademiska och det empiriska fältet. Det kändes närmast existentiellt: ”vem *är* jag i allt det här?!” Texten beskriver hur jag känslomässigt dras in i, och brottas med, en hjälparroll – blir frustrerad, självkritisk och förvirrad:

[Den misshandlade] kvinnan vänder sig om vartannat till mig och till stödpersonen (---) Efter ett tag vänder hon sig mest till stödpersonen, eftersom jag sitter tyst. Men jag deltar ju ändå på sätt och vis, skakar på huvudet, nickar, ler och visar på olika sätt att jag stödjer henne i vad hon säger. Det känns konstigt att jag bara sitter tyst. Jag undrar vad kvinnan tänker, hon pratar om en psykolog som bara suttit tyst och hur hon reagerat negativt på detta. Det är hemska saker hon berättar, om hur hon blir nästan strypt av sin förra man och hur han går fri från straff... Jag blir upprörd, på grund av allt det hon berättar, men även på grund av situationen.

Kvinnan vände sig till mig, och inte bara till stödpersonen, med blickar och kroppsspråk, samt med sin dramatiska och tragiska historia, och jag responderar då socialt (Asplund, 1987). Det blir samtidigt en krock mellan min spontana sociala

responsivitet och valet att sitta tyst (det vill säga inte svara via tal) vilket jag ser som ett krav relaterat till min akademiska forskarroll:

Jag börjar ifrågasätta min egen roll [som forskare] och kommer därifrån frustrerad och förvirrad. Det tar ett dygn innan jag kan göra färdigt mina fältanteckningar: /---/ Jag har ingen distans till det, jag kan inte "dekonstruera" samtalet och kan inte ens klara av att skriva ner det för nu, dagen efter. När jag kom därifrån var jag för förvirrad. Känner mig frustrerad över att jag inte kan göra något åt situationen, det känns som en krock mellan den akademiska och den här verkligheten. Det går inte förmedla utan att ta med känslorna. Jag känner mig oprofessionell för att jag inte kan upprätthålla gränser och distans, men motvilja mot det distanserade, akademiska å andra sidan. Vem är jag i det här? Vad tjänar det till?

Vad är det som sker i den här situationen? Och vad hände med *mig*?, frågar jag mig nu lite förundrat när jag tittar på mitt unga forskarjag såhär i backspegeln. Jag blev säkert känslomässigt indragen och förvirrad av flera skäl. Även om jag svarar med blickar och nickanden leder min upplevda passivitet till att jag känner mig moraliskt klandervärd, inte minst eftersom kvinnan talar anklagande om en psykolog som suttit tyst på ett liknande sätt. "Hon ser mig säkert på samma sätt som den där psykologen" föreställer jag mig, och plötsligt är jag en av "de onda" som inte hjälper till, eller längre är en i gruppen "goda hjälpare" vilket jag föreställer mig att jag åtminstone delvis har tillhört. Jag kommer i försvar "jag *vill* inte vara en sån där passiv (läs: ond, likgiltig) observatör, eller en kylig akademiker som liksom *glider fram* lite ovanför och tänker "äh, *det där* rör inte mig", "min roll är enbart att dekonstruera människors berättelser". Jag vänder min kritiska blick mot det akademiska sammanhanget som i det ögonblicket lite fyrkantigt framstår som något "kyligt" (distanserat) i motsats till "varmt" (nära deltagande). Känslorna skapar en svart-vit bild vilken färgas av stundens dramatik. När jag nu lämnat dramatiken och den inre konflikten bakom mig samt kan observera bilden mer lugnt och stilla, blir jag nyfiken på den *motstridighet* som jag upplever gällande den etnografiska rollen och hur jag kan förstå den, såhär i efterhand.

Fine (1993) beskriver i den klagande artikeln *Ten lies of ethnography. Moral dilemmas of field research* olika kompromisser och självbedrägerier som etnografiska forskare tvingas skapa, eller åtminstone förhålla sig till, på grund av idealiserade moraliska krav som ställs. I förhållande till idealet "den ärliga forskaren" skapas till exempel dilemmat att vi förväntas ha fått informerat samtycke från våra informanter samtidigt som den kvalitativa processen går ut på att vi inte *kan* veta vad vi kommer att finna intressant, menar Fine (ibid). Ja, ofta inte veta ens vart vi vill komma förrän långt in i processen. Därför kan vi heller inte berätta om mål för våra informanter. Samtidigt

som Fine (ibid) framhåller detta dilemma menar han att vi, som etnografiska forskare, ofta gömmer oss lite bakom idén att vi inte *kan* veta. Vi säger inte heller alltid det vi är intresserade av gällande informanternas liv eller handlingar, i syfte att bli omtyckta och accepterade av deltagarna (jfr. Blix & Wettergren, 2015; Mamali, 2019). Jag var som doktorand engagerad i fältet jag undersökte, det var ingen osanning – men jag var inte engagerad på *samma* sätt som deltagarna var. Deras intresse låg i att försöka hjälpa brottsoffren medan jag var intresserad av att förstå deras förståelse av, samt interaktioner omkring, detta hjälparbete. Så hur förhöll jag mig till denna olikhet? Talade jag, som forskare, med deltagarna om mitt *speciella* slags intresse? Nej, jag var tyst, eller i alla fall ganska vag, och arbetade på att vara tillmötesgående för att skapa goda relationer. Blix och Wettergren (2015) kallar detta för forskarens strategiska känslorarbete vilket inkluderar att utstå en viss emotionell dissonans, något som de menar inte uppmärksammas tillräckligt i forskningen. Mamali (2019) beskriver träffande de olika moraliska paradoxer som förknippas med fältarbete. I likhet med henne upplevde jag en dubbelhet som delvis präglades av skuld känslor vad gäller fältrelationerna. Ofta upplevdes relationerna som ärligt engagerande; jag tyckte om många av deltagarna, och fann det oftast givande att närvara på fältet (vid olika slags möten, utbildningar, drop-in verksamhet osv.). Men jag upplevde mig också ofta som oärlig, då det inte fanns någon klar gräns mellan att småprata vänskapligt (vilket upplevdes jämnt och intersubjektivt) och att samla in information att dokumentera och analysera, vilket på sätt och vis gjorde deltagarna till forskningsobjekt (och upplevdes mer ojämnt). Såhär i efterhand tänker jag att det hade underlättat om jag var medveten om att detta var ett vanligt förekommande dilemma för etnografiska forskare. Då hade jag nog inte sett det som ett personligt misslyckande, samt att jag kunde varit mer öppen inför deltagarna – med mina känslor och tankar i relation till min roll på fältet, och kanske ställt mer frågor angående hur den framstod i deras ögon.

Passiv eller aktiv?

Vad jag dock inte såg när denna observation gjordes, var att jag faktiskt inte var en *passiv* – utan tvärtom en *aktiv* observatör där och då – som blev involverad, påverkad av fältets förväntningar och ideal. Inte minst observerade jag *mig själv* och mina reaktioner, vilket gav mig viktiga lärdomar om fältets moral – och fick mig även att reflektera kring min egen, samt sociologins moral. Det var t ex intressant att tystnad och ”passivitet”, dvs. att inte vara aktivt deltagande i handling och samtal, blev

detsamma som att vara moraliskt klandervärd i detta sammanhang. Det är logiskt då det handlar om ideellt aktiva personer vars identitet är att bry sig om utsatta offer, dessutom utan betalning. De aktörer som *inte* antas hjälpa de utsatta tillräckligt, vänder man sig emot (se Ryding 2005). Trots mina ambivalenta känslor kom jag till en liknande slutsats redan då:

Även om fältanteckningarna skildrar en påfrestande upplevelse kan jag nu i efterhand se den som värdefull. Händelsen är ett exempel på hur jag vid olika tillfällen tvingats att reflektera kring betydelsen av "personlig" och "professionell" upplevelse och analys, samt ämnets allvar.

Som Crawford & Novak (2013) belyser, kan ens brott mot reglerna för interaktionen i en viss kontext hjälpa till att göra medlen, med hjälp av vilka verkligheten konstrueras, explicita. Eller som Masquellier (2016) skriver: "...a clearer understanding is gained of how people build interactions, how delicate these [---] are and how ingrained the process is..." I den fortsatta diskussionen kommer jag att resonera kring dessa motstridiga roller på fältet, som alltid existerar till viss del för en etnografisk forskare. Som kvalitativ forskare förväntas vi å ena sidan upprätthålla vår forskande blick; inte "go native", å andra sidan ingår det som sagt en förväntad öppenhet i att *inte veta* vilka roller vi kommer hamna i eftersom det är beroende av deltagarna i fältet.

Under mitt avhandlingsarbete började deltagarna på fältet vänja sig vid min närvaro – till den grad att de började se mig nästan som en av dem, det vill säga, en annan "hjälpare", även om jag själv var ambivalent till detta. Att arbeta ideellt innebär ofta att "gå på knäna", så det blir naturligt att fråga forskaren om hon kan stiga in och hjälpa till i arbetet. Hur blir det när min roll som observatör plötsligt övergår i *något annat*? Samtidigt vill jag ställa frågan: gör den verkligen det – det vill säga, var går egentligen gränsen? Följande fältanteckning är från en annan kväll då den lokala brottsofferjouren har drop-in verksamhet:

De får inte vara mindre än två stödpersoner i lokalen och dessutom hade Sissela (stödpersonen), bestämt tid med ett brottsoffer (vilket gjorde henne otillgänglig). Därför frågade brottsofferassistenten mig om jag kunde vara receptionist och svara i telefon, eller "ta hand om dem" som kom in. Jag blev helt ställd, kände att jag varken kunde säga ja eller nej, så jag började skratta och sa "njaa..." eller något liknande. Jag frågade sedan vad jag skulle säga i så fall till de brottsoffer som kom in. "Ja säg som det är", tyckte brottsofferassistenten, "att du hoppat in extra "Det kan ju vara jättebra för dig", fortsatte hon, "att få sån direkt kontakt, du har ju varit med i (stödpersons-)utbildningen, så du vet ju hur det går till... ". Jag vet varken ut eller in, men (---) vill inte bryta förtroendet som jag lyckats uppnå. Därför säger jag "okej" men påpekar att "jag känner mig ju inte riktigt

bekvämt i den rollen”. ”Ja, men ingen brukar ju komma”, säger brottsofferassistenten och Sissela lugnande. Jag tänker att det är omöjligt att hålla sig lagom distanserad; att observatörsrollen är knepig. Jag tror inte de förstår riktigt min forskarroll, med krav på (något slags) objektivitet och jag vet inte ens om jag förstår den själv. Det blir svårare ju längre tiden går att sätta tydliga gränser.

Fler liknande tillfällen beskrivs i avhandlingen där jag dras in i en hjälparroll och lite lamt påpekar, likt i ovanstående fältanteckning att ”jag inte känner mig riktigt bekvämt...” Men jag får inget gehör, utan de är oförstående till mitt upplevda dilemma av att vilja upprätthålla en tydlig ”rollgräns”. I efterhand tänker jag att det är intressant att det blir *såpass* viktigt för mig att *inte* vara ”en av dem” *samtidigt* som jag anpassar mig mycket för att bli mottagen och accepterad dvs. vara nära och lik. För att tala med Goffman (1956) så upplever jag att det finns en rädsla för att skapa ett för stort – *och* ett för litet – avstånd mellan mig och respondenterna vilket influerade mitt agerande. Som Fine (ibid) skriver skiljer sig etnografiska forskare inte mycket från andra sociala aktörer i detta avseende: vi använder oss av intrycksstyrning. Även om han refererar till Goffmans påstående att vi måste vara villiga att se lika attraktiva ut som en hästrumpa på fältet (!), menar Fine att det är lättare sagt än gjort, inte minst som det kom från en forskare som Goffman, som själv förblev väldigt osynlig i sina egna etnografiska skildringar. Vi vill oftast inte framstå som dåliga eller odugliga som etnografiska forskare, utan låter kanske endast vissa drag framträda. Tendensen att vilja gömma sig har lett till etnografiska ideal som ”flugan-på väggen-modellen”, vilken även t ex journalister ofta använder som ett slags illusorisk realism (Goffman, 1956). Denna aspekt leder oss vidare till nästa ideal som Fine (1993, s. 286) framhåller: ”den rättvisa etnografen”, vilket han menar kopplas till objektivitet. Han menar att objektivitet är en illusion som får världen att framstå som ”knowable and secure” genom ett slags allvetande öga medan vi snarare får kunskap om världen genom ett *specifikt* perspektiv, vilket jag instämmer i. I förhållande till detta resonemang blir jag medveten om att jag i andra vetenskapliga sammanhang, dvs. förutom i min observatörsroll, aldrig brukat framhålla min objektivitet utan tvärtom mitt intersubjektiva medskapande av den sociala verkligheten. Det var således troligen inte på grund av *reella* krav på objektivitet som jag ville undvika att bli alltför delaktig i brottsofferjourens arbete utan detta argument använde jag pragmatiskt – på grund av mitt behov av en (roll-)gräns (jfr Mamali, 2019).

Men vad *betyder* då denna gräns och varför behövde jag den där och då? Kanske kan vi få svaret genom en jämförelse med Masquillier (2016) som beskriver att hon som vit europé och sociologisk forskare från medelklassen, som intervjuat svarta människor som

lever med hiv/AIDS i ett bostadsområde med hög brottslighet i utkanten av Kapstaden, tvingats kliva ur sina välbekanta rutiner och bli ”en person i marginalen”. Kontrasten mellan henne och deltagarna på fältet gick inte att undvika att se, utan hon tvingades kontinuerligt förhålla sig till den under fältarbetet – vilket är en omständighet som delas av många forskare som arbetar i andra länder eller miljöer än ”den egna”. I mitt fall är det dock snarare tvärtom. Jag tvingades troligen skapa, markera och kontinuerligt förhålla mig till denna rollgräns pga. att jag faktiskt *kunde* smälta in, och kanske t o m *drogs* lite till hjälparbete? Det var ingenting jag tänkte på, eller ens var medveten om då, men långt därefter utbildade jag mig till psykoterapeut och arbetar numera delvis som sådan. Så det är inte helt otroligt att den ådran fanns redan då, om än slumrande. Det väckte kanske därför extra negativa känslor att riskera att ses som oempatisk (en stjälpäre), men *också* att betraktas som en hjälpare – då jag ville se mig som forskare. Att jag som doktorand höll på att bli, och *lära mig* yrket som, sociologisk forskare (dvs. inte att bli stödperson trots deltagarnas idoga uppmuntran) påverkade säkert också. Goffman (1956) framhåller att som aktör går man ihop med sina ”team-medlemmar” för att upprätthålla en lämplig mix av formalitet och informalitet, distans och närhet gentemot medlemmarna i det ”andra teamet” (Goffman, 1956). Men detta är något som vi behöver lära oss. Masquellier (2016) beskriver vidare att hon tyckte att det var en svår övning att hålla balansen mellan rollen som forskare, samt den privata, mer känslomässigt involverade, rollen:

These conflicting roles led me to ask myself many questions, such as: How emotionally involved can I become? What should I do in situations of deep distress due to poverty and despair? Where does my neutrality end when it comes to observing what is going on, to understanding the situation?

Försök att förena roller involverar oundvikligen ett visst känslöarbete (Hochschild, 1984; Blix & Wettergren, 2015). Masquellier (ibid) menar också att hon som doktorand var lite naiv, vilket kunde vara positivt i den meningen att hon vågade ge sig in i känslomässigt utmanande och potentiellt farliga situationer vilket skulle vara svårare idag. Samtidigt beskriver hon också att hon lärt sig mycket om – och har mer distans till – forskarrollen. Min erfarenhet är att det blivit lättare med åren att hantera de roller och situationer man kan hamna i som etnografisk forskare; jag kommunicerar t ex mer öppet numera. Samtidigt kan det fortfarande vara känslomässigt utmanande i förhållande till vissa ämnen, ett exempel är mitt forskningsarbete med syskonvåld (Rypi, 2023).

Forskaren som förändringsagent? Insider eller outsider?

Det har pågått många debatter angående huruvida det är lämpligt för en etnografisk forskare att vara "förändringsagent" i de kulturer eller sammanhang som de undersöker. Traditionellt har symboliska interaktionister argumenterat starkt mot en sådan idé (Wax, 1971). Fältarbetare har tidigare förväntats undvika detta slags engagemang, samt även att göra moraliska och politiska bedömningar, samt istället ägna sig åt att uppmärksamma och *tillskriva mening* åt de beteenden de undersöker (se t ex Malinowski, 1967). Det råder dock inte längre någon enighet om att fältstudier ska kräva "an apolitical, sterile, and neutral type of detachment on the part of the researcher" (Worley, Worley & Wood, 2016, s. 292). Det finns extrema historiska exempel på båda håll inom den etnografiska forskningen i USA. Å ena sidan kan vi ta del av berättelser om forskare som identifierat sig starkt med den attityd som beskrivs ovan: att vara "outsider" i förhållande till fältet. Det berättas att den etnografiska forskaren Good (1991) inte gick in och försökte stoppa en gruppvåldtäkt, som han blev vittne till under sina fältstudier i Amazonas, med argumentet att han inte kom dit för att förändra det folk han studerade. Något som idag ligger långt från de etiska krav som en forskare, tillika människa, förväntas uppfylla, vilket nog också har med en förändrad kvinnosyn idag att göra (Mamali, 2019). Å andra sidan berättas om forskare som identifierat sig som "insiders". Kriminologen Ferrell t ex, som beskriver att han har arresterats, tillbringat ett år i skyddstillsyn, hotats med rättsliga åtgärder och t o m åtalats ett antal gånger på grund av sina forskningsprojekt (Worley et al., 2016). Worley et al. (ibid) beskriver vidare att ett antal etnografiska forskare, som de intervjuat i sin studie, anser att "go native", dvs att överidentifiera sig med deltagarna på fältet är oundvikligt.

Liminalitet

Att som etnografisk forskare identifiera sig *antingen* som "insider" eller "outsider" i förhållande till gruppen (och fältet) man studerar, kan ses som olika slags försök att bemästra de otydliga konturer som observatörsrollen skapar. Det kan det dock samtidigt vara problematiskt att försöka sudda ut en ambivalens som faktiskt behöver få synas och samtalas om – för att det ska bli mer etiskt – och kanske även mer berikande? Victor Turner (1964) har i van Genneps anda skrivit om "liminala perioder". Om vi förstår samhället som strukturerade positioner som vi skapar för att

kunna förhålla oss tryggt till varandra, är det också väntat att det kommer att finnas mellanperioder – och mellanområden – som avslöjar skiljelinjernas och kanske även verklighetens skenbara stadga. Att vara doktorand var ett slags ”liminal period” i sig, då jag inte hade fått en stabil forskaridentitet ännu; det var en prövotid, där avhandlingen är det slutgiltiga ”provet” som förväntas skapa strukturell förutsägbarhet. Att studera ett fält som upplevdes ligga relativt nära mig själv skapade ambivalenta känslor; i någon mån vilja *vara med* i hjälpargruppen, eller åtminstone godkännas av den, och *samtidigt absolut inte* (”jag är ju forskare!”). Jag försökte upprätthålla min roll men utan att vilja ta en ”antingen eller position”. Som Mary Douglas (1997) betonar, väcker oklara fenomen som inte har en tydlig identitet obehag eller rädsla då de hotar den ”kategorirenhet” som eftersträvas, men inte får upplevas mer än tillfälligtvis, då gränsöverskridanden sker hela tiden.

Jag vill avslutningsvis anknyta till en upplevelse som har med mitt privata, snarare än professionella liv att göra. Jag bor *väldigt* nära mina föräldrar; vi bor på samma gård men i olika hus sedan ungefär nio år tillbaks. Jag är mån om att upprätthålla mina gränser gentemot mina föräldrar och kan märka att jag inte besöker dem så ofta periodvis, trots att vi bor såpass nära. Ibland kommer jag på mig själv med detta lite undvikande beteende, vilket inte stämmer överens med min önskan att vara nära och jag försöker då kompensera på olika sätt; genom att till exempel vara lite extra trevlig. Varför blir det såhär? Jo, troligen för att jag är mån om att min frihet inte ska begränsas. Att vara fri från mina föräldrars inflytande är vad jag definierar som att vara vuxen och att inte längre vara barn. Att ha gått över i identiteten som vuxen betyder att ha genomgått en *rite de passage* och att flytta tillbaks till föräldrahemmet skapar en viss kategorisk oklarhet som riskerar att skapa olust, vilket måste hanteras (Turner, 1964). På liknande vis kan jag tänka mig att jag vill(e) skydda min frihet som forskare; att få tänka och analysera fritt utan att begränsas av för stor lojalitet till de personer som studeras. Därmed skapades ibland en markerad gräns – men då det också fanns en önskan att vara nära och skapa goda relationer förblev den inte helt konsekvent.

En sista tillbakablick ska få avsluta denna text. Jag skrev om Simmels främlingsbegrepp i min magisteruppsats och då förknippade jag inte den med den etnografiska rollen. Men när jag nu läser texten på nytt upplever jag att den säger något väsentligt om den speciella kombination av närhet och distans, frihet och begränsning som jag här försökt sätta ord på gällande min relation till ”fältet”. Simmel (1995, min kursivering) benämner främlingen som en *potentiell* vandrare:

Att vandra innebär att vara lösgjord från varje given punkt i rummet och det är begreppsmässigt motsatsen till att vara fixerad till en sådan. Men "främlingen" som sociologisk form representerar i viss mån *en enhet av dessa två egenskaper*. Denne har – även om han inte drar vidare – inte helt övergivit den frihet från alla band som ligger i att komma och gå. Han är fixerad till (---) till en grupp vars klart definierade gränser gör den analog med en rumslig sfär. Främlingens ställning inom denna sfär bestäms emellertid väsentligen av att han ursprungligen inte tillhört den.

Simmel (ibid) utmålar Främlingens position som "ett speciellt slags deltagande" och utgör en kombination av en likgiltighet och engagemang, närhet och distans till gruppen (Ryding, 1999). I uppsatsen skildrar jag hur Simmels Främling senare utvecklades av Stonequist (1937) till *Marginal Man* som å ena sidan på ett negativt sätt hamnade i konflikt mellan sin lojalitet till två kulturer och uppvisar ett motsägelsefullt, nyckfullt beteende. Å andra sidan kallades han för *an international mind* – och fick en positiv roll som förmedlare samt genomskådare av hyckleri och motsägelser i samhället som han delvis var en del av.

Referenser

- Asplund, J. (1987). Det sociala livets elementära former, Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Crawford, L., & Novak, K. (2013). Individual and society: Sociological social psychology, New York, NY: Routledge.
- Bergman Blix, S. & Wettergren, Å. (2015) The emotional labour of gaining and maintaining access to the field, *Qualitative Research*, vol. 15, no. 6, pp. 688–704.
- Douglas, M. (1997) Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu, Nora: Bokförlaget Nya Doxa.
- Fine, G. A. (1993). Ten lies of ethnography. Moral dilemmas of field research, *Journal of contemporary ethnography*, vol. 22, no. 3, pp. 267-294.
- Goffman, E. (1956). The presentation of self in everyday life, New York: Bantam Doubleday Dell Publishing Group.
- Good, K. (1991). Into the heart: One man's pursuit of love and knowledge among the Yanomama, New York, NY: Simon & Schuster.
- Hochschild, A.R. (1984). The managed heart. Commercialization of human feeling, Berkeley: University of California Press.
- Malinowski, B. (1967). A diary in the strict sense of the word, New York, NY: Harcourt.
- Mamali, E. (2019). Researcher's guilt: confessions from the darker side of ethnographic consumer research, *Consumption Markets & Culture*, vol. 22, no. 3, pp. 241-255.

- Masquillier, C. (2016). Qualitative research as theater: fieldwork in a South African township through the prism of Goffman's dramaturgical metaphor, *Afrika focus*, vol. 29, no. 2, pp. 59-78.
- Ryding, A. (1999). 90 år med Simmels främling. Ett begrepps förgreningar i den moderna sociologin, *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 1, s. 27-41.
- Ryding, A. (2005). Vålviljans variationer. Moraliska gränsdragningar inom brottsofferjourer, Lund: doktorsavhandling, Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Rypi, A. (2023) Ambiguous but Crucial Boundaries – Professionals Differentiating Sibling Abuse from Sibling Quarrels, *Sociological Focus*, vol 56, no. 2, pp. 209-225.
- Stonequist, E. V. (1937). *The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict*. New York, NY: Scribner/Simon & Schuster.
- Turner, V. (1964). Betwixt and Between. The Liminal Period in Rite de Passage, *The Proceedings of the American Ethnological Society*. Symposium on New Approaches to the Study of Religion, pp. 4-20. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Wax, R. (1971). *Doing Fieldwork: Warnings and Advice*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Worley, R. M., Worley V. B. & Wood B. A. (2016). "There were ethical dilemmas all day long!": Harrowing tales of ethnographic researchers in criminology and criminal justice, *Criminal Justice Studies*, vol 29, no. 4, pp. 289-30.

OM OUTLIERS OCH OUTSIDERS

Christofer Edling

Även om den moderna sociologin kan betraktas som ett europeiskt projekt är samtida svensk sociologi snarare anglosaxiskt orienterad och till stora delar dominerad av nordamerikansk sociologi. Vad kan då passa bättre än att förankra det här kapitlet i två engelska begrepp? Det rör sig om *outlier* respektive *outsider*. Båda dessa substantiv betecknar ett objekts avvikande egenskap i förhållande till "det normala". Det normala kan definieras både som det vanligast förekommande och som det som faller inom normen. Inte sällan överlappar dessa två, som att hälsa med ett "hej" och inte med ett "hej då".

Outlier och outsider har samma etymologiska ursprung och förekommer för första gången i engelskan under sent 1600-tal. I vardagsspråket uppträder de närmast som synonymer. Enligt en tidig definition betecknar outlier en "who does not reside in the place of his office or duties." Merriam-Webster definierar en outsider som "a person who does not belong to a particular group". Eftersom vi sociologer sätter en ära i att skilja mellan ord i vardagsspråket och begrepp i fackspråket så är de för oss snarare homonymer. En sociolog som hänvisar till en outlier är nästan säkert upptagen av att kvantitativt analysera något socialt fenomen. Skulle hen å andra sidan referera till en outsider så har vi med stor sannolikhet att göra med en kvalitativ analys av någon form av avvikelse eller utanförskap.

I den kvantitativa sociologin betecknar outlier den statistiska egenskapen hos en observation som signifikant skiljer sig från alla andra observationer. En outsider däremot är ett teoretiskt begrepp som betecknar en person som i något avseende står utanför majoritetssamhället. Begreppet outsider inbegriper alltså alltid en social dimension och därför kan en outsider aldrig vara atomistisk (en outsider kan vara isolerad, men då är det just avsaknaden av sociala relationer som definierar isolationen). Det kan däremot en outlier vara. En statistisk outlier är en anomali. Inte sällan är

outliern ett mätfel som måste ”rensas bort” om inte resultatet ska bli fel. En outlier som av misstag inte rensas bort eller, och det är intressantare, inte är ett mätfel kan däremot ha betydande effekt på resultat och tolkning. En outlier kan ställa till det på flera sätt. Prediktionsförmågan hos en regressionsmodell kan till exempel påverkas negativt bara av en enstaka avvikande datapunkt. Men om den kan identifieras och avlägsnas så fungerar modellen återigen precis som det var tänkt. En outsider, å andra sidan, är en social konstruktion. Den sociala dynamiken i släktens julfirande däremot, är förmodligen kvalitativt annorlunda om familjens missbrukande farbror kommer på julafton eller inte. Om en outsider avlägsnas så påverkas hela kontexten på ett eller annat sätt, både med avseende på den avvikande – outsidersen – och de som inte avviker – ”de normala” eller ”insiders”.

Dikotomin insider/outsider förekommer på många håll inom samhällsvetenskaperna. Robert Merton använde den i en fortfarande lika aktuell kritik av olika epistemologiska anspråk inom kunskapssociologin (Merton 1972). Insideranspråket, det vill säga att endast den som själv tillhör gruppen kan förstå gruppen på ett meningsfullt sätt, driver en balkanisering av sociologin som inte så lite påminner om dagens identitetspolitiska strömningar. Det motsatta radikala alternativet, det vill säga att endast den som inte tillhör gruppen (en outsider) kan förstå gruppen, är ungefär lika absurt. Merton argumenterar för att båda positionerna bör överges till förmån för en kunskapsprocess som tillvaratar båda perspektiven. Före honom formulerade Georg Simmel samma tanke i den klassiska passagen; ”One does not need to be a Caesar in order to understand Caesar, nor does one have to be another Luther in order to comprehend Luther (se Swedberg & Reich, 2010, s. 45)”.

Den förmodligen mest kända svenska akademiska tillämpningen av dikotomin kommer från nationalekonomen Assar Lindbeck som tillsammans med Dennis Snower under 1980-talet formulerade insider-outsider teorin för sysselsättning och arbetslöshet. Den teorin handlar om skillnader i förhandlingsmakt mellan sysselsatta (insiders) och arbetslösa (outsiders) som leder till att arbetslösa inte kan sälja sin arbetskraft till ett lägre pris än de sysselsatta. Här är en outsider en aktör som saknar maktresurser eftersom hen till skillnad från insidersen står utanför arbetsmarknaden.

Det finns en intressant skillnad i sociologens attityd gentemot outliers och outsiders. I de allra flesta fall önskar sociologen på något sätt hantera, sortera bort eller neutralisera påverkan från outliers. Outsiders däremot står alltid i centrum för analysen och det är

själva utanförskapet som sådan som fokuseras.¹ De två begreppen blir på så sätt också en passande representation för sociologins strävan efter att samtidigt göra utsagor om det sociala livets objektiva, abstrakta, generella och kanske rentav universella kvaliteter och dess subjektiva, kontextuella, granulära och tidsrumsligt bundna kvaliteter.

I det ena fallet bemödar vi oss att sortera bort störande ”brus”. I det andra fallet strävar vi istället mot att exploatera olikheter och skillnader för att bättre förstå samhället.

Outsider

Howard Beckers *Outsiders – Studies in the Sociology of Deviance* är förmodligen den mest välkända ingången till en sociologisk analys av fenomenet outsider. Som undertiteln tydligt anger är outsiders att betrakta som en avvikare.² Becker (1963, s. 4–8) ger exempel på fyra olika definitioner av avvikande: en statistisk, en patologisk, en funktionell och en relativistisk. Implicit rangordnar han dem från banal (den statistiska) till inkomplett (den relativistiska). Samtliga definitioner, menar Becker, missar en fundamental aspekt, nämligen att det som utgör själva avvikandet är regelbrott. Frågan om regler, och inte minst vem eller vilka som skapar regler och varför, bör därför stå i fokus (s. 9): “[...] *social groups create deviance by making the rules whose infraction constitutes deviance* [...]”

Den definition av avvikelse som därefter följer är ett imponerande exempel på hur en skicklig sociolog kan kondensera en komplex tanke i några få ord: ”deviant behavior is behavior that people so label”. Positionen som outsider kan alltså inte föras tillbaka på egenskaper hos den som avviker. Avvikelsen är en konsekvens av hur reglerna definieras, det vill säga vem som stämplar vad som avvikelse. Det är också en definition som öppnar för en dynamisk och subjektiv förståelse av utanförskap i och med att den som stämplas som avvikare själv kanske inte erkänner de regler som hen sägs bryta mot. I det fallet blir de som stämplar, i hens ögon, själva outsiders (s. 1).

¹ Mark Rapley och Susan Hansen inleder uppslagsordet ”deviant case analysis” i Bryan Turners (2006) *Cambridge dictionary of sociology* med samma observation.

² I en intervju (Plummer, 2003, s. 22) framgår att Becker själv inte ser sig som någon avvikelseforskare – ”A lot of people think of my earlier work as mainly about deviance, but it’s not” – och *Outsiders* tycks närmast ha kommit till av en slump: ”One of the reviewers, I think it was Kai Erickson, pointed out that there was a certain lack of coherence in this volume, which was absolutely right. But that was my involvement with deviance”.

Den statistiska förståelsen av avvikelse avfärdar alltså Becker som trivial. Som sociologisk teori är måhända standardavvikelse (vilket är vad Becker avser) en smula torftigt. I sin kritik påminner Becker oss om att statistik också är metod. Här är det på sin plats att referera Collins (1984, s. 335) som argumenterar för att statistik implicerar en substantiell teori om hur världen är beskaffad och att statistik, åtminstone inte utan eftertanke, inte bör betraktas som en "neutral" metod med vilken sociologisk teori utan vidare kan testas. Olof Bäckman och jag är inne på samma spår (1999, s. 70) och när jag ser mig omkring tycker jag att vår varning fortfarande står sig förvånansvärt väl (även om jag själv inte alltid levt som jag lärde):

To be unaware of the gap, and to ignore the link, between social theory and statistical application frequently leads to one or more of the following three anomalies: (i) the risk of not acknowledging theoretical assumptions; (ii) difficulties in giving substantial interpretation of parameter estimates; and (iii) a lack of control over whether parameter estimates are reasonable within the boundaries of the theoretical framework.

Becker och Collins auktoritet till trots, vill jag ändå slå ett litet slag för standardavvikelsen. Den som är mindre bevandrad i, eller intresserad av, grundläggande statistik missar ofta att standardavvikelsen (runt ett medelvärde) är ett mått på hur vanligt medelvärdet egentligen är. Utan att också ta hänsyn till avvikelsen är medelvärdet sällan särskilt intressant. Medan medelvärdet försöker reducera alla observationer till ett enda genomsnitt så syftar standardavvikelsen till att sätta en siffra på omfattningen av skillnaderna mellan observationer.

För en sociolog är statistisk avvikelse med andra ord allt annat än trivialt. Ergo: vi analyserar kvanitativa data bör arbeta mer med avvikelser. Och alla sociologer bör ställa kritiska frågor om avvikelse varje gång vi ställs inför ett medelvärde.

Outlier

Outsider förekommer mycket sällan i statistiskt orienterade analyser. Att förhålla sig till outliers är däremot en rutin inom kvantitativ forskning. I statistiska termer kan en outlier definieras som en observation som avviker från mönstret hos den observerade fördelningen. Den avgörande frågan är om den avvikande observationen beror på något slags mätfel. Ofta har vi mätskalor som hjälper oss på traven och det finns ett antal olika statistiska metoder för att identifiera en outlier. I många fall vet vi omedelbart om en observation är så orimlig att vi enkelt kan ta bort den och gå vidare. I andra fall är

outliern just den ovanliga företeelse som hjälper oss att se helt nya mönster. Och som kanske tvingar oss att helt byta analysmetod eftersom många enkla statistiska mått (medelvärde till exempel) och metoder (linjär regressionsanalys till exempel) förutsätter någorlunda välordnade fördelningar.

Social nätverksanalys är en metod för att studera social interaktion och personliga relationer i termer av noder och länkar. Nätverksanalys ger oss verktyg för att beskriva olika aspekter av nätverk – utifrån struktur eller aktörsperspektiv, stora och små, statiska eller dynamiska, osv. Om vi avgränsar ett specifikt socialt rum så är en grundläggande beskrivning av nätverket hur många relationer varje aktör i rummet har till andra aktörer i rummet, till exempel hur många vänner varje person har. Empiriska studier av sociala nätverk visar genomgående att det antal relationer som en social aktör har varierar stort, oavsett vilken typ av aktörer och/eller relationer det handlar om. De flesta aktörer har få relationer och ett litet antal aktörer har många relationer, med andra ord är fördelningen av antalet länkar per nod en skev fördelning.³

Föreställ dig en stiliserad nätverksstruktur som ser ut som en stjärna (eller en sol), där en central aktör har relationer till ett större antal aktörer ordnade i en cirkel runt centrum. Alla övriga aktörer har bara en relation till aktören i mitten, inte till någon av de andra.⁴ Om vi betraktar fördelningen av länkar i ett stjärnnätverk med tio aktörer så kommer en nod, den i mitten, att ha 9 länkar och övriga 9 noder kommer bara ha en länk. Medelvärde för antal länkar/nod är 1,8 (och standardavvikelsen är 92,5), det vill säga i 9 fall av 10 är det observerade värdet ungefär hälften så stort som medelvärde och i ett fall är det observerade värdet drygt 5 gånger större. Uppenbarligen är noden med 9 länkar en outlier. Om vi gör samma beräkning utan att ta med noden i mitten så är medelvärde 1 (och standardavvikelsen 0). Det är en perfekt beskrivning av de 9 länkar som återstår, men en mycket dålig beskrivning av nätverksstrukturen.⁵

Den enkla poängen är att i fördelningen av noder är den mest intressanta aktören i nätverket en statistisk outlier. Intuitivt är vi nog också i många sociala kontexter benägna att betrakta samma aktör som en outsider. Ett exempel på en sådan outlier och outsider är den flygsteward vars promiskuösa sexuella aktivitet länge pekades ut som en

³ Sociala relationer är ofta riktade och har olika styrka. Här kan jag bortse från det utan att poängen går förlorad.

⁴ Det här är som sagt ett tankeexperiment, få sociala nätverk ser ut på det är sättet. Den som vill leka med tanken kan kanske komma nära genom att föreställa sig till exempel en beslutshierarki, kändisskap, ett harem, eller varför inte en professor och studenter?

⁵ Om vår undersökning varit feldesignad på så sätt att aktören i centrum exkluderats så hade vi inte upptäckt några relationer alls.

viktig orsak till att AIDS-pandemin fick fäste i USA under tidigt 1980-tal. Mannen i fråga arbetade för ett kanadensiskt flygbolag och hans många resor mellan och inom olika kontinenter gjorde att han kunde sammanlänka annars relativt isolerade partnerkluster över stora avstånd. Enligt egen utsago hade han runt 2500 olika sexpartners under en tioårsperiod. I stort sett alla, oavsett sexuella preferenser, har betydligt färre partners än så. Det skulle kanske inte vara så konstigt om en forskare helt enkelt betraktade ett sådant enkätsvar som orimligt och helt enkelt avförde observationen som en outlier? Precis som i tankeexperimentet ovan skulle vi då få helt fel bild av spridningsnätverket. Förmodligen skulle vi på samma sätt som ovan felaktigt sluta oss till att nätverket utgjordes av flera olika delar som inte var sammankopplade.

Undersökningar av sexvanor finner att fördelningen av sexrelationer (länkar) per partner (nod) är extremt skev. Flygstewarden var i och för sig genom sin sexualitet en outsider i majoritetssamhällets ögon, men knappast i den egna gruppens ögon. Däremot var han genom sitt stora antal sexpartners inom gruppen att betrakta som en outlier. I ljuset av senare forskning är teorin att stewarden var AIDS-pandemins "patient 0" numera avfärdad som en myt (Mckay, 2017) och det råder konsensus om det orimliga i att peka ut den som tidigt diagnosticeras som smittkälla till en hel pandemi. Men en superspridare förblir han.

Begreppet superspridare aktualiserades också under Covid-19 pandemin. Lewis (2021) berättar om en jultomte som i december 2020 besökte ett holländskt vårdboende och smittade 40 anställda och 100 boende med coronavirus. Den aktuella jultomten testade positivt efter besöket. Minst 26 av de boende avled. Covid-19 pandemin innehåller många sådana händelser, där ett fåtal personer står för en hög andel av smittspridningen. Analytiskt är det inte uppenbart om vi har att göra med outsiders, outliers, eller både och, men mycket tyder på att sociologin har en roll att spela för att reda ut det. Forskningen talar för att fenomenet superspridare inte i första hand kan förklaras fysiologiskt. Primärt är det sociala beteenden som driver smittspridning. "Although transmission patterns might not depend much on biological differences between people, the same can't be said for their behaviour." (ibid. s. 545).

Avslutning

Inledningsvis påstod jag att sociologer sätter en ära i att göra skillnad mellan hur ett ord förstås till vardags och hur det används som sociologiskt begrepp. Den inställningen är för all del inte unik för sociologin utan kännetecknar all vetenskap, för att inte säga allt

fackspråk. Eftersom sociologins studieobjekt ligger så nära vardagliga erfarenheter blir det möjligen särskilt viktigt för oss att upprätthålla gränsen mellan vardagsspråk och fackspråk. Begrepp är också ett sätt för oss att markera vilken sorts sociologi vi erkänner oss till, och den här kortfattade betraktelsen av outsiders och outlier är ett försök att illustrera den tanken. Om Malin Åkerström tvingades välja skulle hon prata om outsiders, själv är jag en sån som pratar om outliers. Vid en jämförelse skulle kanske en sociolog tänka att vi nog ser mycket olika på den sociala verkligheten och det är obestridligt att vi kommer till ämnet med olika förståelse, skolning och lynne. Och visst ser våra sociologier också olika ut. Men precis som med distinktionen mellan outlier och outsider, kan vi välja att betona det gemensamma eller det åtskilda. Jag tror att sociologin skulle vinna på att vi sociologer oftare valde det förra förhållningssättet. Det gör Malin och det gillar jag.

Referenser

- Becker, H. S. (1963). *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*, New York: The Free Press.
- Bäckman, O. & Edling, C. (1999). Mathematics matters: On the absence of mathematical models in quantitative sociology, *Acta Sociologica*, vol 42, no. 1, pp. 69-78.
- Collins, R. (1984). Statistics versus words, *Sociological Theory*, vol. 2, pp. 329-362.
- Lewis, D. (2021). The superspreading problem, *Nature*, vol. 590, pp. 544-546.
- McKay, R. A. (2017). *Patient Zero and the making of the AIDS epidemic*, Chicago: University of Chicago Press.
- Merton, R. K. (1972). Insiders and outsiders: A chapter in the sociology of knowledge, *American Journal of Sociology*, vol 78, no. 1, pp. 9-47.
- Plummer, K. (2003). Continuity and change in Howard S Becker's work. An interview with Howard S. Becker, *Sociological Perspectives*, vol. 46, no. 1, pp. 21-39.
- Swedberg, R. & Reich, W. (2010). Georg Simmel's aphorisms, *Theory, Culture & Society*, vol. 27, no. 1, pp. 24-51.
- Turner, B. S. (2006). *The Cambridge dictionary of sociology*, Cambridge: Cambridge University Press.

PLÖTSLIGT HÄNDER DET!

Om nyfikenhet och lyckoträffar på fältet

Åsa Lundqvist

En sociologisk lyckoträff är svår att få till. Det krävs lite tur men kanske framförallt kräver lyckoträffen en nyfikenhet inför samhället. Enligt C Wright Mills innebär den sociologiska nyfikenheten en önskan om att förstå och förklara vad som händer i skärningspunkten mellan våra individuella biografier och bredare sociala, politiska och ekonomiska sammanhang (Mills, 1997). Men vad är då en lyckoträff i detta sammanhang? Malin Åkerström beskriver den så här:

“Serendipity, I propose, for social scientists is the sum of those findings that are unexpected and contrast with earlier “social knowledge,” whether this knowledge is derived from the social sciences or based on commonly held cultural assumptions” (Åkerström, 2013, s. 16).

Det handlar alltså om att komma över ett oväntat fynd, som överraskar. Ofta upptäcker vi sådana fynd under våra fältstudier, men det oväntade kan också ske liksom i förbifarten. I ett samtal, av en slump. Det är då den sociologiska nyfikenheten är avgörande. Vad sa hon? Vad betyder det?

Med utgångspunkt i begreppen lyckoträff och nyfikenhet diskuterar jag två olika händelser som påverkat min forskning på de mest oväntade sätt. Det första exemplet handlar om hur ett helt arkivmaterial återfanns hos en äldre dam som jag intervjuade i samband med mitt avhandlingsarbete. Arkivet fanns förvarat i en kista och när jag fick ta del av dess innehåll kom min analys av framväxten av det lokala välfärdssamhället att ändra riktning. Det andra exemplet handlar om den lyckosamma upptäckten av en grupp tjänstemän – aktiveringsinspektörer – som under 1960-talet arbetade med att aktivera hemmafruar till betalt arbete. Också denna gång genomförde jag en intervju

med en äldre kvinna, som i en bisats berättade att hon under sina tidiga år på AMS varit verksam som just aktiveringsinspektör. Själva ordet aktiveringsinspektör väckte min nyfikenhet och efter en del grävande och läsande kunde jag formulera ett helt nytt forskningsprojekt.

I det följande beskriver jag de båda lyckoträffarna, först i avsnittet om det försvunna arkivet och sedan i det om aktiveringsinspektören. I några slutord flätar jag samman konsekvenserna av dessa båda upptäckter på fältet i en diskussion om nyfikenhet, lyckoträffar och sociologisk fantasi.

Det försvunna arkivet

För många år sedan besökte jag en äldre kvinna i samband med mitt avhandlingsarbete. Den gamla hade bjudit hem mig till sin lägenhet i Växjö och med mig hade jag en förhoppning att hon skulle visa mig något jag saknade, ett försvunnet arkiv. Jag skrev vid tiden en avhandling om folkrörelsernas betydelse för framväxten av det moderna välfärdssamhället. Som empiriskt exempel utgick jag från de konflikter och förhandlingar som utspelade sig mellan lokala folkrörelser, framförallt arbetarrörelsens olika grenar, och bruksledningen i det småländska brukssamhället Böksholm. Jag arbetade med arkivmaterial och jag intervjuade en äldre generation som fortfarande hade minnen från den tid som intresserade mig. Men jag saknade det nedtecknade minnet från en av rörelserna: nykterhetsrörelsen. Jag hade förgäves sökt efter spår, i Kronobergsarkivet i Växjö och i mina intervjuer, men det fanns inga minnen kvar. Så av en slump fick jag veta att en kvinna som då bodde i Växjö möjligen kunde minnas något, en eldsjäl som under mitten av 1990-talet hade varit aktiv i arbetet med att kulturminnesförklara den gamla logen. Kanske visste hon mer. Jag skrev ett brev till henne och en dag ringde hon mig och bjöd hem mig till sin lägenhet. Efter kaffet och ett långt och vindlande samtal om den gamla nykterhetslogen Vårblomman bad hon mig följa med in i ett mindre rum. Där drog hon fram en kista som stod under ett fönster. Hon öppnade den och där låg det, hela arkivet. Här fanns logens historia i form av protokoll, medlemsmatriklar och kassaböcker. Men här fanns också andra ting. De åldriga, mycket omsorgsfullt gjorda charterna med tillhörande regalier och den gamla skriften ”Ritual för Grundloger av den Internationella Godtemplarorden”, som användes för att inviga nya medlemmar, låg prydligt nedpackade i kistan. Även de hemvävda dukarna och gardinerna som en gång hängde i Ordenshuset förvarades i

kistan, och jag fick veta att alla dessa artefakter återfördes till logen endast vid festligare tillfällen.

Vilken lyckoträff! Den gamla plockade fram, vecklade ut, visade mig ett arkiv som jag trott var försvunnet. Här fanns dokument och artefakter som bidrog till att avhandlingens analys både fördjupades och nyanserades. Vilka var då fynden vi kan kalla för en lyckoträff? I mitt avhandlingsarbete hade jag utgått från att händelseutvecklingen i Böksholm framförallt handlade om konflikter och förhandlingar mellan en patriarkal och odemokratisk bruksledning och brukets anställda. Arkivet jag fick ta del av gav mig en mer nyanserad inblick i folkrörelsernas inre liv, som på olika sätt bidrog till framväxten av ett modernt välfärdssamhälle. Här fanns vittnesmål om kampen för självbestämmande, social rättvisa och ett bättre liv, precis som i de andra folkrörelsearkiven, men här fanns också andra berättelser, om ungdomskultur, generation och genus. Det var berättelser som fördjupade min syn på vilka de var, varför de agerade som de gjorde och hur det kom sig att deras rörelse aldrig riktigt fick vingar. Några exempel på vad jag fann i arkivet ges i det följande.

*

Det var den 1 mars 1903 som författaren J.A. Göth samlade ett femtontal intresserade nykterhetsvänner i sockenstugan i Drev. Mötet beslutade att den nya logens konstituerande möte skulle hållas i samma lokal två veckor senare. Den 15 mars hade charter med tillbehör anlänt och den nya IOGT-logen i Drev hade erhållit nummer 3169. J.A. Göth förkunnade att den nya logen nu var bildad och hade fått namnet Vårblomman godkänt¹.

De första åren samlades Vårblommans medlemmar i en gammal sockenstuga utanför Böksholm. När antalet medlemmar växte behövdes större lokaler och en av medlemmarna fick i uppgift att ta upp lokalfrågan med disponenten för bruket i Böksholm, Erik Malmström: kunde Vårblomman möjligen få tillgång till en av brukets lokaler, den gamla Kvarnen. Logens önskemål stötte på problem: disponenten var inte särskilt positiv till att upplåta Kvarnen till logen utan motarbetade aktivt idén. Efter utdragna förhandlingar gick slutligen Malmström med på att logens aktiviteter fick hållas i brukets lokaler². Under de kommande åren höll så Vårblomman sina möten i

¹ Protokoll från IOGT-logen Vårblomman i Dref no 3169 den 1 och 15 mars 1903.

² Protokoll för IOGT-logen Vårblomman den 28 juli 1907 och den 2 februari 1908.

Kvarnen och fram till 1912 hade föreningens medlemmar bolagets stöd för sin verksamhet, men detta skulle komma att ändras.

1912 bildades den socialdemokratiska ungdomsföreningen i Böksholm. Flera av logens medlemmar anslöt sig, vilket nästan omedelbart bidrog till att politisera logens arbete. De unga socialdemokraterna avskedades från bruket och bolaget hotade med fler avskedanden om logen fortsatte rekrytera politiskt engagerade ungdomar. Ännu 1912 accepterades inte politisk verksamhet av bolagsledningen. Något höll ändå på att förändras i relationen mellan bolagsledningen och bygdens föreningar, och i detta sammanhang kom Vårblommans nyinköpta ordensflagga att spela en viktig roll.

Den 24 mars 1912 hade föreningen beslutat om att införskaffa den Internationella Ordensflaggan. På denna skulle man brodera "Ett nyktert folk ska regera världen"³. Här gick emellertid gränsen för vad bolaget kunde acceptera. Disponent Malmström reagerade och hävdade att "det ska sys varken det ena eller det andra" utan istället skulle flaggan säljas om någon köpare kunde hittas⁴. Det var den svenska flaggan som skulle vaja över Kvarnen, ingen Ordensflagga och under inga omständigheter en flagga med socialistiska förtecken. Uppenbarligen hade Malmström även framfört hotelser och rentav förbjudit logen att organisera socialister. En av logens medlemmar, Magni Blomqvist, föreslog därför att logen skulle göra ett gemensamt uttalande där de framhöll att "de arbeta konstitutionsenligt och intager i logen vilken medlem som helst, antingen han är socialist eller högerman"⁵. Blomqvist anmälde sig frivilligt för att tala med disponenten om saken. Dock föll samtalet inte väl ut för Vårblommans medlemmar som istället vräktes från lokalerna.

I maj togs lokalfrågan upp igen och en villrådig diskussion bröt ut om var man nu skulle hålla sina möten. Man möttes i varandras hem, på någon bondgård utanför samhället, men insåg att detta var ohållbart. Snart beslutades att köpa en bit mark av bonden Theodore Pettersson i Drev, och av virke från den nedlagda dansbanan i Böksholm byggde logen sitt egna ordenshus. Den 13 december 1914 invigdes IOGT-logen 3169 Vårblomman sina nya lokaler i Drev. Och i denna fortsatte arbetet samtidigt som logen knöts allt närmare de organisationer som företrädades av arbetarrörelsen. I protokollen framgår att "arbetet inom logen aldrig varit bättre än vad det är nu"⁶. Det förekom inte längre några direkta konflikter med bruksledningen.

³ Protokoll för IOGT-logen Vårblomman den 24 mars 1912.

⁴ Ibid, 24 mars och 24 april 1912.

⁵ Ibid, 24 april 1912.

⁶ Ibid, 16 januari 1921.

Även de präster som en gång i tiden hade uppfattat logemedlemmarna som bråkstakar hade tystnat. Men det var ändå något som skavde. De unga radikalerna, som alltså förkunnade att allt var bra, stod i mellankrigstidens Böksholm inför ett annat slags problem, nämligen framväxten av det moderna Sverige, där frågor om generation och genus kom att skapa intern splittring och konflikt.

Den grupp som under 1920-talet drev och kontrollerade föreningsarbetet i Vårblomman (och för den delen även övriga rörelser i Böksholm) hade vuxit upp och var nu i trettio- till trettiofemårsåldern. Deras kamp mot bruksledningen hade till dels burit frukt, men det skulle emellertid visa sig att det inte endast var brukspatroner eller Svenska kyrkans män som skapade bekymmer för logen. En ny generation hade vuxit upp och snart nådde nya ideal och ungdomskulturer den lilla orten, inte minst i form av ny musik. 1919 varnade därför distriktsrådet de lokala logerna för att anordna danstillställningar ”eller andra nöjen som äro ovärdiga vår orden ... Offentliga danstillställningar i ordenshuset måste absolut bannlysas och manas logerna till skarp censur”⁷. En viktig anledning var naturligtvis att det vid danserna dracks en hel del alkohol. Vårblomman antog därmed följande resolution: ”Dansen måste vara logearbetet fjärran ifrån enär den ansågs vara till såväl moralisk som psykisk skada för detsamma”⁸. Den moderna dansen fördärvade ungdomen, men mest fördärvade den de ungas ideal. Diskussionen och motåtgärderna pågick under en ganska lång period, exempelvis beslutades att bilda ett folkdanslag och återinföra folkdanserna i logens nöjesliv – detta för att på alla sätt få folk att ”avhålla sig från jassen”⁹.

Logen rönt dock inga som helst framgångar i sitt arbete med att stävja intresset för den nya musiken eller för den delen de nya danserna. Böksholms unga flockades istället vid den nybyggda dansbanan, där deras musik spelades. Inte heller lyckades logen rekrytera fler medlemmar, trots att de anordnade alternativa tillställningar. Till slut ställer de sig frågan: ”Vad är orsaken till att logearbetet kommit i dödvatten och hur ska vi komma härur?”¹⁰. Logen hade inget bra eller slagkraftigt svar. Istället sjönk medlemsantalet under hela 1930-talet och antalet medlemmar blev bara färre. Och inte blev det bättre av logemedlemmarnas inbitna och föråldrade kvinnosyn. ”Kvinnofrågan” diskuterades livligt under logens första decennier. Särskilt diskuterades frågor som rörde (unga) kvinnors roll i nykterhetsarbetet, men kvinnorna pekades

⁷ Cirkulär från IOGTs distriktsråd i Kronoberg från 1919.

⁸ Protokoll för IOGT-logen Vårblomman den 28 augusti 1922.

⁹ Ibid, 25 mars 1928.

¹⁰ Protokoll för IOGT-logen Vårblomman den 25 mars 1928.

emellanåt ut som rena fresterskor: ”Ligger det någon sanning i påståendet att kvinnan bidraget till att många yngling hängiver sig åt rusdrycker?”¹¹. Misstänksamheten från mannens sida bidrog till att stämningen i logen försämrades i allt snabbare takt. Frågor till männen ställdes: ”Varför är en del pojkar inom logen kvinnohatare där kamratskap ska gälla?”, eller ”Varför har kvinnan alltid den beskyllningen att vara mer nöjeslysten än männen?”¹². Männen svarade inte direkt utan ställde snarare motfrågor: ”Vad är lycka?” och ”Hur bör bröderna vara beskaffade för att finna nåd hos systrarna?”¹³. Med dessa frågor följde alltid frågor om varför flickorna så gärna umgicks med ”berusade ynglingar”, eller varför de sminkade sig. Var det ett ”intresse för målarkonsten, eller är det för att tjusa männen”¹⁴. Misstänksamheten var kompakt och bidrog inte till den förnyring och revitalisering av logens arbete som medlemmarna önskade sig. Tvärtom, antalet medlemmar sjönk i ganska snabb takt och under 1940-talet lades arbetet ner för gott.

Vad säger då dessa utdrag ur Böksholms historia? Vad nytt kom det försvunna arkivet att bidra med? Logens medlemmar bestod inledningsvis av unga radikaler, pionjärer i den socialistiska ungdomsrörelsen som i sitt tidiga arbete mött hårt motstånd från både bruksledning och Svenska kyrkan. I själva nykterhetsarbetet utövade de aktiva medlemmarna en egen, självbestämmande politik, och deras arbete blev en viktig del i att patriarkalismen i Böksholm slutligen uppluckrades. Den delen av logen arbete följde gängse förklaringar. Men, bland medlemmarna i logen fanns också konservativa föreställningar om vad som ansågs passande för den yngre generationen, och också vad kvinnor och män borde syssla med. I protokollen framgår spänningarna mellan generationerna, som inte blev bättre av att logen styvnackat höll fast vid ideal som inte längre lockade en yngre generation. Männen gav dessutom allt som ofta uttryck för föräldrade och könsstereotypa uppfattningar, vilket gav upphov till intern splittring och kritik. Sådana föreställningar luckrades alltså inte upp i takt med att bruksledningen ändrade inställning till de anställda, snarare bidrog dessa till logens upplösning. På så sätt kom såväl nya ideal som gamla att påverka folkrörelsearbetet, som i sin tur fick motsägelsefulla konsekvenser: förhandlingarna med bruksledningen bidrog till att skapa bättre villkor för de anställda samtidigt som en misstänksamhet mot nya ungdomskulturer och ojämlika könsrelationer levde och frodades. Det försvunna

¹¹ Protokoll för IOGT-logen Vårblomman den 3 mars 1912.

¹² Ibid, 30 mars 1930.

¹³ Ibid, 23 november 1930.

¹⁴ Ibid, 23 november 1930.

arkivet möjliggjorde för mig att ge en mer mångfacetterad och förhoppningsvis mer rättvis bild av lokalsamhällets omvandling till ett modernt välfärdssamhälle. Vilken lyckoträff!

Aktiveringsinspektören

Sverige är världskänt för sin familjepolitiska modell. En modell som i fem decennier uppmuntrat både kvinnor och män att förvärvsarbeta och gemensamt ta hand om barnen. Det är också en modell som bygger på en individualisering av socialförsäkringssystemet, det vill säga bidrag eller försäkringar riktas till individer snarare än till familjer (Leira, 2002). De allra flesta forskare är överens om att det här är en modell som skapar relativt jämställda villkor, särskilt vid en jämförelse med andra länder (Daly, 2021). I forskningen om framväxten av den familjepolitiska modellen, ja för den delen hela den välfärdspolitiska modellen, har begreppet reformbyråkrati varit viktigt. I begreppet ligger en förståelse av att de politiska reformer som genomfördes under efterkrigstiden styrdes av centrala statliga ämbetsverk som administrerade och genomförde tidens stora reformer och som utmärkte sig särskilt i sin relativa självständighet från regeringsmakten. Något som ”innebar att tämligen självständiga ämbetsmän och förvaltningsorganisationer under lång tid kom att spela en central roll i välfärdspolitikens uppbyggnad och praktiska utformning” (Rothstein, 2005, s. 189). Här formulerades alltså hur politiken skulle utformas och på vilket sätt den skulle genomföras. I ett forskningsprojekt om högt uppsatta tjänstemän i den svenska modellens olika ämbetsverk utgjorde det här begreppet en viktig utgångspunkt. I projektet genomförde jag biografiska intervjuer och en dag hände något som aktiverade min sociologiska nyfikenhet (jmf Jacobs, 2021).

Jag hade åkt tåg till Nässjö, hyrt en bil på macken och kört en bra stund när den stora gården dök upp. Det här var en resa jag hade sett fram emot. Jag hade fått kontakt med en kvinna som jag identifierade som mycket viktig för min studie: hon hade ett långt förflutet inom AMS, en av de myndigheter jag studerade. Hon hade gått den långa vägen, arbetat på en rad arbetsförmedlingar, länsarbetsnämnder, centralt på AMS i Stockholm och slutligen som Länsarbetsdirektör. Under intervjun berättade hon detaljerat om sitt livs gärning, hennes livshistoria och liksom i förbifarten sa hon: ”ja, det var ju på 1960-talet, när jag jobbade som aktiveringsinspektör...”.

Jag hajade till, blev nyfiken. Trots många intervjuer med anställda inom olika myndigheter hade jag aldrig hört talas om den här gruppen. Vilka var de? Vad gjorde

dem? Jag avbröt henne mitt i en mening och frågade: "Aktiveringsinspektör, vad är det?". Aktiveringsinspektören, berättade hon, var en tjänst som skapades under 1960-talet för att samordna och övertala kvinnor att börja förvärvsarbete. En aktiveringsinspektör tillsattes för varje län, och hon hade varit en av dem. Vi sa inte så mycket mer vid det här tillfället, om just aktiveringsinspektören. Istället fortsatte hon att berätta om sitt liv i myndigheten. Men på väg mot stationen i Nässjö kunde jag inte släppa hennes berättelse om aktiveringsinspektören. Väl hemma i Lund började jag söka efter information om dessa inspektörer. Jag såg framför mig ett gäng "byråkrati-aktivister" som på olika sätt skulle aktivera hemmafruar. Men jag förstod inte hur. Jag hittade faktiskt till slut några rader om inspektörerna i en bok om "jämsställdhetsfolket" (Florin och Nilsson, 2000), men det var långt ifrån tillräckligt för att stilla min nyfikenhet.

Efter en tid kontaktade jag kvinnan utanför Nässjö igen, och bokade in ett nytt möte. När vi sågs den här gången talade vi uteslutande om hennes tid som aktiveringsinspektör. Hon berättade om deras arbetsuppgifter, hur det konkret gick till när de på olika sätt försökte övertala hemmafruarna att bli lönearbetare. Hon berättade om kampanjer, ambitioner och visioner. Hon delade också med sig av material som hon sparat sedan sin tid som inspektör, bland annat en fantastisk samling diabilder som de hade med sig när de sökte rekrytera kvinnor till industrin.

Det fanns något mycket intressant med den här gruppen tjänstemän, något som kunde ge oss ytterligare kunskap om hur det faktiskt gick till, i *praktiken*, när Sverige tog farväl av den manliga försörjarmodellen. De politiska reformerna visste vi mycket om, dess tillkomst och idémässiga bakgrund. Men genom intervjun fick jag höra om hur det faktiskt gick till när kvinnor i allt högre utsträckning började arbeta, i praktiken. Två ord fastnade hos mig: uppfostran och övertalning. Det var alltså genom uppfostran och övertalning som kvinnorna skulle förmås överge livet som hemmafru. Det här var inte något jag läst om tidigare. Vilken lyckoträff!

Utifrån denna lyckoträff formulerade jag ett projekt som handlade om hur reformbyråkratin på ett mycket tidigt stadium utvecklade uppfostrande och övertalande funktioner, något som tillskrivits en senare period i välfärdsstatens historia. Och aktiveringsinspektörerna antogs i projektet spela en viktig roll i själva genomförandet av den aktiva arbetsmarknadspolitik, den politik som *de facto* bidrog till att den manliga försörjarmodellen övergavs.

Hur gick det då till, upplysnings- och övertalningsarbetet? Med några exempel ska jag i det följande illustrera vad som uppdagades i efterdyningarna av min lyckoträff.

Under efterkrigstiden ökade arbetskraftsbristen i Sverige samtidigt som den fulla sysselsättningens politik infördes som arbetsmarknadspolitisk doktrin. En övergripande politisk idé om det betalda arbetets centrala ställning i den framväxande välfärdsstaten etablerades och i detta politiska och sociala landskap fick Arbetsmarknadsverket och dess styrelse (AMS) en alldeles speciell ställning som statens spjutspets in i den fulla sysselsättningen. I slutet av 1950-talet fick AMS i uppgift att iscensätta en aktiv arbetsmarknadspolitik som tidigt också omfattade gruppen kvinnor som stod utanför arbetsmarknaden. Det tidiga aktiveringsarbetet omfattade framförallt olika former av omskolnings- och fortbildningskurser men alltmer vikt lades vid opinionsbildande aktiviteter. Det visade sig nämligen att det inte var helt enkelt att aktivera hemmafruarna. Enligt AMS berodde svårigheterna framförallt på att traditionella föreställningar om vem som borde sköta hem och barn förhindrade kvinnorna att börja arbeta. För att råda bot på denna problematik inleddes ett storskaligt arbete med att påverka och förändra traditionella värderingar och bidra till nya familjeformer. Radioprogrammet "Hemmafru byter yrke" lanserades 1965 och en rad tidnings- och TV-kampanjer genomfördes. Men AMS ansåg att aktiveringsarbetet gick för sakta. Och för att ytterligare effektivisera aktiveringen av hemmafruarna inrättades aktiveringsinspektören.

Aktiveringsinspektören introducerades på AMS den 1 juli 1966, och de första inspektörerna anställdes under september månad samma år, en vid varje länsarbetsnämnd. Förutom utrednings- och samordningsansvar föll det på aktiveringsinspektörernas lott att "påverka och förändra" de negativa uppfattningar och fördomar som fanns om det kvinnliga förvärvsarbetet (*Koncept*, 1966, s. 9). Det här skulle alltså framförallt ske via opinionsbildande verksamheter, något som utvecklades på olika sätt. Det fanns enligt AMS många sätt att påverka kvinnor (och deras män), det var bara fantasin som satte gränser. Förutom att bjuda till möten i hembygdsföreningar och informera om arbetsmarknadssituationen via tidningar, radio och tv användes också andra platser:

"Vi var vi ute på biograferna och bjöd på kaffe i foajén och pratade med kvinnor – det gällde ju att ragga folk! Vi hittade på allt möjligt för att locka folk till förmedlingen!" (intervju med AI10).

"Ja, du vet, vi var ute i bygderna, i hembygdsföreningar och på arbetsförmedlingarna, med våra diabilder och vår projektor" (Intervju med AI1).

Aktiveringsinspektörerna knöt samman två av dåtidens dominerande politiska mål i sitt arbete, full sysselsättning och jämställdhet. I mötena med hemmafruarna framhöll aktiveringsinspektörerna att det kvinnliga förvärvsarbetet var en förutsättning för

fortsatt ekonomisk tillväxt och bättre välfärd, men också för att ett betalt arbete skapade en ökad frihet för den enskilde.

”Vi informerade om arbetsmarknadspolitiken och alla de möjligheter som fanns. Vi försökte också uppmuntra kvinnor som var hemma att börja jobba. Det var så intressant! ... Vi arrangerade många möten, framförallt tillsammans med arbetsförmedlingarna och tillsammans pratade vi om utvecklingen på arbetsmarknaden, vikten av att få ut kvinnor ur hemmen och in på arbetsmarknaden. Men vi pratade också om den ekonomiska frihet som följde med ett betalt arbete” (Intervju med AI6).

Studien om aktiveringsinspektörerna visade mig hur det faktiskt gick till när många av de dåvarande hemmafruarna aktiverades till ett betalt arbete. I arkiven och genom otaliga intervjuer levandegjordes det opinionsbildande arbetet som följde på de arbetsmarknads- och familjepolitiska reformer som genomförts. Ofta framhölls den feministiska potentialen i arbetet, att de faktiskt bidrog till kvinnors (ekonomiska) frigörelse. Och fram trädde en grupp kvinnor som i statens regi bedrev ett aktivt jämställdhetsarbete samtidigt som de bidrog till ekonomisk tillväxt och den fulla sysselsättningspolitik.

Slutord

Jag har försökt att beskriva vilken betydelse en lyckoträff kan få för den samhällsvetenskapliga forskningen. I mina exempel har lyckoträffen infunnit sig i intervjusituationer men också i arkiven, i ett dokument eller i en diabild. Men för att lyckoträffen verkligen ska utvecklas till ny kunskap krävs att forskaren också använder sin sociologiska nyfikenhet. Det går alltså inte bara att förlita sig på en lyckoträff på fältet för att det oväntade ska omvandlas till sociologi: vi måste också mobilisera all vår sociologiska nyfikenhet, empiriskt och teoretiskt. Den kan bestå av en önskan att bättre förstå och förklara ett socialt fenomen som gäckat oss alltför länge, eller för den delen något som vi uppfattar som obegripligt. Varför är det så här? Vad betyder det? Och vi måste förbli vår nyfikenhet trogen. Endast så får lyckoträffen mening.

Referenser

Daly, M. (2021). *Gender Inequality and Welfare States in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.

- Florin, C. och Nilsson, B. (2000). Någonting som liknar en oblodig revolution: jämställdhetens politisering under 1960- och 1970-talen, Umeå: Umeå universitet.
- Florin, C. (2002). Visionära byråkrater. Jämställdhetens politisering under 1960- och 1970-talen, i A. Hirdman (red), *Revolution på svenska – om jämställdhetens institutionalisering, politisering och expansion 1972-1976*. Vittnesseminarium 9 oktober 2002, Samtidshistoriska institutet: Södertörns högskola.
- Jacobs, J. (2021). Sociological Curiosity, *Context*, vol. 20, no. 3, pp. 34-39.
- Leira, A. (2022). *Working Parents and the Welfare State: Family Change and Policy Reform in Scandinavia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lundqvist, Å. (2017). *Transforming Gender and Family Relations. How Active Labour Market Policies Shaped the Dual Earner Model*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Lundqvist, Å. (2001). *Bygden, bruket och samhället. Om människor och organisationer i brukssamhället Böksholm, 1900-1979*, Lund: Arkiv förlag.
- Mills, C. Wright (1997). *Den sociologiska visionen*, Lund: Arkiv förlag.
- Rothstein, B. (2005). Från ämbetsverk till ideologiska statsapparater, i B. Rothstein & L. Vahlne Westerhäll (red), *Bortom den starka statens politik?*, Stockholm, SNS förlag.
- Åkerström, M. (2013). Curiosity and Serendipity in Qualitative research, *Qualitative Sociological Review*, vol. 9, no. 2, pp. 10-18.

Tryckt material

Tjänstebeskrivning, aktiveringsinspektör, 1 juli 1966, AMS: Stockholm
 Tidningen *Koncept*, nr 13, 1966

Otryckt material

IOGT-logen Vårblommans arkiv (privat ägo)
 Intervjuer med tidigare aktiveringsinspektörer

TO ØYEBLIKK VED DØDENS SENGEPOST

Empiri som kreativ magi

Anne Ryen

Dette handler om min hovedinformant som to ganger forteller om samme hendelse, men de to fortellingene hans stemmer ikke helt overens. Hvordan kan vi forstå det?

Mahid pleide se på meg og si: "Du sier alltid at jeg er en slik god historieforteller. Det hang en viss tvetydighet igjen i luften. Da vi senere satt i stuen hos min kollega i Cambridge fortalte han fra da han ringte sin mor da hennes liv gikk mot slutten. Jeg hadde hørt denne historien før, men nå var den altså ikke helt den samme. Dette trigget min metodologiske interesse for språk og etnometodologiens holdning til erfaringer og fortellinger. Min etnografiske interesse lå derfor ikke primært i selve fortellingene, men i det å skape mening i dette tilsynelatende misforholdet.

Atkinson og Samson bruker begrepet "narrative kernels" om "episodes that are sedimented in narrative terms ... that a teller can produce on multiple occasions" (2019, s.15). Mens deres fokus er på narrativ stabilitet i intervjuene, er mitt heller på fortellingers *u*orden som i Mahids to korte fortellinger. Harvey Sacks beskriver det å fortelle om sine erfaringer som "carefully regulated sorts of things" (Silverman, 1998, s. 13). Forholdet mellom Mahids to små fortellinger ble derfor et empirisk forankret puslespill.

Kapitlet består videre av fire avsnitt. I det første møter vi Mahids to små fortellinger. Spørsmålet er hva vi kan få ut av to små datasnutter. Avsnittet inneholder også litt om både informantens og etnografens kontekst. I neste avsnitt løfter jeg fram et par fallgruver i kvalitativ forskning. Deretter følger den analytiske diskusjon av puslespillet. I avslutningen argumenterer jeg for at analyse av tverrkulturelle data krever kreativitet og epistemologisk åpenhet.

Narrativ uorden: To trøblete små datasnutter

Jeg var til stede to ganger da Mahid fortalte om samme hendelse. Fortellingene følger her.

Vi sitter i Nairobi med kaffe mens han tenner sigaretten. Samtalen vender seg mot oppveksten fordi jeg forteller at min mor fikk Alzheimers og om hvor trist det var å se henne "forsvinne". Han følger opp med denne historien:

Datautdrag 1. Mahids første fortelling om sin mor

Også min mor levde med Alzheimers de siste årene så jeg vet hva det innebærer. Jeg hadde alltid vært hennes øyesten og var svært glad i henne. Da hun lå på det siste, så sa min søster at min mor nektet å dø før hun hadde fått snakket med meg. Jeg var borte på forretningsreise så jeg ringte henne fra India. Min søster fortalte så at rett etterpå så la min mor hodet på puta og sovnet inn.

Det var en rørende historie om kjærlighet til våre mødre. Vi i min familie hadde i lang tid tatt oss av min mor slik hans søster hadde gjort med deres mor så han fulgte opp med at "Jeg vet hvor mye arbeid dette er så du har gjort mer enn nok". Jeg oppfattet dette som meget empatisk.

Et par år senere inviterer Mahid meg til å møte ham i London der han skal signere en større avtale med en utenlandsk forretningsforbindelse som jeg har møtt tidligere i en av hans bedrifter. Jeg benyttet anledningen til å kontakte en hyggelig kollega på universitetet i Cambridge som inviterte oss på besøk. Hun og mannen bodde sammen med hennes mor som hadde leiligheten i underetasjen. Da vi satt der dukket derfor mødre igjen opp på agendaen. Mahid forteller på nytt historien om da han ringte sin mor:

Datautdrag 2: Mahids andre fortelling om sin mor

Mahid: Da min mor var veldig gammel og syk, så insisterte hun på å snakke med meg så jeg ringte henne fra India. Hun døde noen få måneder senere.

Dette er ikke helt den samme fortellingen, men vi gjenkjenner kjerner i fortellingen hans. Den handler om han og moren, hun er syk og han ringer henne fra India. Men, nå lever hun videre i flere måneder etterpå. Jeg hører hans gjenfortelling som mindre

emosjonell og mer som en moralsk fortelling i form av en mor-sønn-relasjon der han ringer henne langveisfra.

Spørsmålet er hvordan vi kan lage mening i forskjellen mellom hans to fortellinger: Bløffer han? Er en versjon mere sann enn den andre? Er Mahid en troverdig informant?

Som kjent er det slik at data blir til. De dannes. De ligger ikke ferdig og venter på oss. Vi må derfor vite noe om konteksten rundt dem og selv om fokus tradisjonelt er på informantens kontekst, så vil også forskerens kontekst være relevant for det analytiske arbeidet.

Informantens flerkulturelle kontekst: Asiatisk historie i Øst-Afrika

Fortellingene er hentet fra min studie av "Asian business in East-Africa" med Mahid som en av mine hovedinformanter. Han er tredje generasjon fra India, behersker kiswahili, urdu og engelsk og med nettverk i flere globale regioner. Jeg har fulgt med ham rundt der folk, avtaler, og hendelser dukker opp underveis typisk for etnografien slik godt beskrevet av Wästerfors (2021). Mahids ansatte består av afrikanere med ulik stammetilhørighet i tillegg til indere og europeere. Det samme gjelder hans forretningsnettverk.

Han er del den asiatiske diasporaen med en egen historie i Øst-Afrika (Gregory, 1993). Bonacich (1973) knytter deres forretningsaktivitet til kategorien "The Middle Man Economy" som en businessorientert minoritet mellom statsledere og folket ellers (Oonk, 2013). Det er en usikker posisjon som da asiatiske borgere ble utvist fra Uganda og fikk eiendommer konfiskert i Tanzania (Raikes, 1975), men da de tidligere frihetsforkjemperne (og geriljaleidere) ble de nye statslederne fattet de ny interesse for denne gruppens potensiale. Kategorier er ikke uproblematisk (Ryen og Silverman, 2000) selv om asiatenes økonomiske bidrag som andel av BNP har slått ut statistisk også delvis fordi de under britisk kolonistyre ble tildelt en status under de hvite, men over afrikanere og med enkelte tilhørende privilegier.

Dette reflekterer en historisk kompleks fleretnisk og flerkulturell region, og det er i dette landskapet Mahid navigerer med sine faste foretak og tidsavgrensede prosjekter og med aktiv mobilbruk i bilen. Jeg oppfattet hans kontor som der hans mobiltelefon var, - "underveis" på hans ambulerende kontor. Dette kommer jeg tilbake til.

Korttidsetnografens kontekst: Farvel til analytisk kvalitet?

I artikkelen "The new ethnographer at work" diskuterer Gary Alan Fine og Black Hawk Hancock (2017) etnografi gjennom arbeidssosiologiens blikk. De påpeker at mens etnografi er enda mer akseptert nå enn før så er det samtidig slik at etnografi nå mindre enn før passer inn i det nye universitetet der akademisk arbeid mer likner andre former for byråkratisk arbeid. Universitetets standardisering i timer, forelesninger og veiledning gjør langvarig etnografisk feltarbeid problematisk og særlig når langt borte. Gjennom sitt begrep "partial immersion" eller "delvis fordypning" får Sara Delamont (2004) fram kontrasten mellom den nye etnografens kortere etnografiske besøk og de gamle (mannlige) klassikernes "full immersion" i feltarbeid som kunne strekke seg over år. Det beskriver også min situasjon med reiser "fram og tilbake" kun på noen få ukers opphold gjennom 25 år og ofte ispedd nettbasert studentveiledning. Kortere tid og mangel på sammenhengende feltarbeid gjør arbeidet vanskeligere fordi etnografi uansett innebærer mye arbeid ispedd forvirring med misforståelser, floker og villniss. Det er etnografens jobb å utforske dette analytisk, men faren er at de institusjonelle kravene øker konflikten mellom publiseringskrav og analytisk kvalitet fordi mange små delvis usammenhengende datasnutter fra mange korte(re) opphold ikke gjør dette enkelt. På tross av dette vil korte etnografiske møter som en tilpasning til de nye betingelsene, likevel kunne gi interessante data. Paul Atkinson bruker uttrykket "an aliquat of ethnography" på etnografi under slike betingelser for å vise til at "a short ethnographic encounter provides enough exposure to analyse and make sense of a specific world, so long as the limitations of the approach is recognized" (Fine og Hancock, 2017, s. 262). Han beskriver også etnografi som et kreativt arbeid der man "... search for generic concepts that link and transcend local circumstances" (Atkinson, 2013, s. 60) ved å utforske "careful, methodological, and repetitive activities...never mechanical..." (2013, s. 62). Det er når de mange små hendelsene gjentar seg at "Embodied skills and educated eyes – the gaze of the craft – interact" (Atkinson 2013, s. 62). Det er dette Mahids to små fortellinger innbyr til ved å anvende det etnografiske blikket på hans små repetitive handlinger. Men, aldri mekanisk for det er nettopp gjennom kreativt arbeid at slike data kan vise seg analytisk interessante. Samtidig er det viktig å unngå et par klassiske metodologiske fallgruver.

“We don't need no thought control”:

Metodeforviklinger

... synger Pink Floyd i deres klassiker *Another Brick in the Wall* som en protest mot autoritet. Den kunne handlet om metodeundervising. ”A captive mind” er ifølge Syed Hussein Alatas et sinn som ikke tenker kreativt og originalt dersom dette bryter med de rådende regimer. Man overser forskning som kontekstuell, filosofisk, relasjonell og interkulturell (2004, s. 96) uten at dette trenger være verken villet eller bevisst. ”They are the instruments of a gigantic and imposing intellectual superstructure” (2004, s. 96). Dette er en kritikk av forskning som hegemonisk kunnskap der vestlige intellektuelle eller deres asiatiske disipler formidler kunnskap gjennom lærebøker og forelesninger uten innsikt i den grunnleggende vitenskapelige måten å tenke og resonnere på lokalt. Dette er ikke spesifikt for Asia. Han er bekymret for veksten i ”the captive intellectual community” som hindrer utvikling av et nytt begrepsmessig vokabular. Jeg påstår at lærebøker også hos oss kan stenge for analytisk innsikt og kreativitet mellom tidsfrister, tellekanter og studentenes jakt på ferdige ”oppskrifter” heller enn inspirasjon på veien. Jeg skal gi to eksempler. Det ene er oppfatningen av at intervju foregår best ved å sitte på et uforstyrret sted. Det andre er å behandle transkripsjoner som flate tekster.

”Bøffellintervjuet”

Positivismens frykt for bias lever videre i rådet om å styrke kvaliteten på intervjudata ved å sitte og intervju på et sted uten forstyrrelser. En naturlig betegnelse ville da være ”sitte-intervjuet” på samme måte som ”møtegodtgjørelse” i Tanzania kalles ”sitting allowance”. Det er kun i motsetning til dette at man kan forstå Kusenbachs (2003) begrep ”the go-along interview” med alternativer som ”walk-along” når man spaserer sammen med deltakeren eller ”ride-along” hvis i bil evt. en kombinasjon eller ”mixed” (Kusenbach, 2003). Rekken er uendelig. Kusenbach skriver at ”exposing the complex and subtle meanings of place in everyday experience and practices, the go-along method brings greater phenomenological sensibility to ethnography” (s. 455). Dette er godt argumentert, men spørsmålet er i forhold til hva siden hun argumenterer for at dette er noe annet enn det klassiske etnografiske intervjuet. Strengt tatt avhenger dette av hvilket bilde man har av hvordan etnografer kommuniserer med sine deltakere. De gamle antropologer ble ofte avbildet sittende sammen med de involverte, men de hadde

jo en mye større aksjonsradius enn "bålet". Da Malinowski kartla øyriket for å forstå gavebyttet eller Kula på Papua-Guinea, så måtte han jo ut i båt og de satt neppe tause. Rabinow og hans informanter lagde mat og spiste sammen før de kjørte videre der han skriver om "A magnificent walk around the field" (1977, s. 97) der Rashid "guided me in and over, through and around fields and hills ..." (s. 98) i hans feltarbeid i Marokko. Selv har jeg gått sammen med Mahid i Dyreparken i Kristiansand da han besøkte min familie, gått rundt i bedriftene hans, besøkt kollegaers bedrifter, stoppet og sett på dyr og dyrespor (f.eks. bøfler), pratet sammen i fly, og kjørt trikk i storbyer mens praten går på vei mot diverse møter. Jo, vi har også sittet og snakket, men en kafe på et gatehjørne i en storby der kelneren stadig byr på mere kaffe eller en middag med forretningsforbindelser er ingen "uforstyrret sted". Men, vi har også sittet i ro og snakket. Alt dette er som Atkinson og Delamont skriver, hvor sosiale aktiviteter blir utført og viktige typer arbeid som identiteter og biografier blir til som en type arbeid vi skal analysere ved å fange "the intrinsic indigenous modes of organization" (2005, s. 824). Nye begrep er besnærende, men fortrinnsvis når befridd fra lærebøkene "captive minds". Som Mahid konstaterte, "Du er jo her for å se hva jeg gjør".

"Flate" transkriberte tekster

Også etnografer omgjør som oftest både tale og observasjoner til transkriberte tekster. Det enkleste er å teipe samtaler, men ikke alltid mulig så her er en av etnografiens små løgner (Fine, 1993). Vi må rett og slett rekonstruere samtaler i etterkant (brukt i Ryen, 2008). Andre ganger arbeider man med lydfiler. Spørsmålet er om denne overgangen påvirker hvordan vi oppfatter teksten. Wittgenstein fasinerte også Harvey Sacks som argumenterer for at vi konstruerer vår tale etter hvordan det vi sier vil bli oppfattet. Vi legger til rette for at tilhøreren skal oppfatte det vi sier på en spesiell måte. "... we thus make available to our hearer(s) a particular *reading* of what we mean. The implication is that speaking and hearing are activities rather than the passive transmission of thought processes" slik Silverman formulerer det (1998, s. 6-7). Risikoen ved transkriberte tekster er at man leser dem som "passive overføringer" snarere enn som aktiviteter partene sammen utfører. Ved å lese tekster "flatt" risikerer man å overse samspillet mellom deltakerne og å forsvinne inn i innholdet uten blikk for selve "spillet". Risikoen øker i tverrkulturelle studier (Ryen, 2002). Rådet er å transkribere *all* samtale som i etnometodologien. Vi tar dette med videre.

Poenget med fylldige etnografiske notater er å unngå forenklete konklusjoner og fallgruver. De inviterer til å se på tvers av hendelser som før framsto som isolerte slik at vi bedre kan få fram relasjonene mellom dem og som del av noe større. Tekstene blir ikke lengre ”flate”, men avspeiler en verden av sammenvevde hendelser.

En improv i én akt

Vi (en norsk student og jeg) står tett i tett mellom salgsbodene under baldakinene på markedet i Morogoro mens regnet pøser ned. Vi har dårlig tid før bussen går så vi løper ut i regnet på vei mot bussen, men regnet har oversvømt gatene og skjuler hullene. Plutselig ligger vi langflate på bakken nedi en stor pytt.

Dataekstrakt 3. På løpetur gjennom Morogoro marked

Anne og studenten:
Vi reiser oss dyvåte og sølete.

Folkene trengt sammen under baldakinene:
Alle ser på oss til vill jubel og stor applaus (mye lyd). De ler og danser (mye bevegelse).

Anne og studenten:
Vi retter oss opp (sakte og uten lyd), bukker dypt (rolig) og strekker så armene triumferende i luften (vi smiler og ser på folk) før vi løper videre mot bussen.

Publikum:
Jubelen fortsetter (med en ny klimaks).

Anne og studenten:
Vi er ved bussen.

Vi hadde intetanende blitt omskapt til utøvere i et impromptu eller en improvisert teaterforestilling, spontant, uten skript og uten forhåndsøving. Improvisering er kjent fra historien som en artistisk teaterform opptatt av narrativer. Det handler om kommunikasjon og å lære elementene som gjør en fortelling god (Britannica, 2017). ”Comedy on the spot” gjør publikum til improv deltakere der de blir med i øyeblikket der det magiske skjer og “teaches you to organize your thoughts so that you sound coherent even when you aren’t prepared” (Covert Theatre, 2023). Her møtte jeg en ukjent spontanitet og kollektiv glede over det magiske øyeblikket som forvandlet

markedet til scene der deltakerne iverksetter forestillingen utløst av to lange hvite damer i en sølepytt. Samtidig tenkte jeg på Goffmans ”defensive” og ”protective practices” (1987, s. 25) for å håndtere situasjonen og på Harvey Sacks’ kritikk av antropologiens mekanistiske forståelse av kultur. Empiri er bra å tenke med, selv en løpetur mellom grønnsaksbodene.

Denne hendelsen gir inspirasjon til å tenke analytisk rundt Mahids to fortellinger fordi den viser en kreativitet jeg senere møtte igjen i samarbeidet med ham som i de ulike merkelappene han tildelte meg slik som da en forretningsmann i baren ble noe ivrig og han diskret løste problemet ved hans snedige ”She is my former girl friend. Leave her alone”. Ved å appellere til den lokale kodeksen mellom menn så beskyttet han meg.

Slik kan vi koble små etnografiske hendelser. Med dette vender jeg blikket tilbake til Mahids fortellinger. Hvordan kan dette hjelpe oss analytisk til å skape mening i dem?

Uorden som kontekstuell orden: Om å gripe den lokale estetikken.

Slike lekne hendelser krever en åpenhet for alternative epistemologiske tilnærminger i søken etter mening i data. Dette gjør Bourdieus begrep symbolsk vold interessant fordi han argumenterer for at språk ikke kun er til kommunikasjon, men også et redskap for makt og handling som gjør språk til en form for dominans (for en kritisk tilnærming se Burawoy, 2019) slik forenklede fortolkninger ofte har holdt ikke-vestlige fast i negative portretter (Ryen, 2008). Teksten blir derved ikke bare et analytisk dokument, men også forskerens portrett av deltakerne. Dette innebærer også et etisk ansvar for teksten. Dette gjør de historiske og epistemologiske kontroversene innen kvalitativ forskning til en oase for kritisk refleksjon rundt egne data snarere enn forstyrrende (Ryen, 2022).

Innen ”performance ethnography” argumenterer Aleksander (2008, s. 411) for å se hendelser som forestillinger eller et spill der utøveren tilkjennes en posisjon som en måte å betrakte kulturen på. Mahid blir ikke lengre en klassisk informant. Forestillingene blir en måte å forklare og å eksemplifisere i en dialog med publikum der man ikke lar seg binde av tekstlige beskrivelser slik som på markedet i Morogoro. Denne kritiske tilnærmingen handler om kulturell utveksling, tverrkulturell kommunikasjon og læring. Det er dette etnografen må åpne opp for å se. Det kreative handler om å lage mening gjennom å gripe det lokale blikket. Dette handler om relativt stabile observerbare former som i Atkinson og Delamont (2005, s. 821 – 822):

... there are kinds of social activity and representation that have their indigenous modes of organization. Language and discourse, narratives, visual styles, and semiotic and cultural codes are culturally relative and arbitrary, but they

nevertheless display orderliness that is relatively stable and predictable, observable, and describable.

De påpeker derfor betydningen av “disciplined attention to such intrinsic ordering principles. Qualitative research needs to remain faithful to indigenous organization (ibid), og Alatas at “... it is not indigenisation but “transnational co-operation” that ought to be encouraged” (2004, s. 106; Ryen, 2019) slik vi også argumenterer for i Ryen og Atkinson (2016).

Begge Mahids fortellinger er hver for seg uproblematisk. Det er når vi oppfatter dem som to versjoner av samme fortelling og sammenlikner dem at de skaper uorden dvs. når vi ser den første som en sann fortelling og den andre som en *gjen*fortelling av den første. Dette er ifølge Sachs uanalytisk fordi slike beskrivelser er noe man gjør som ordinære samfunnsmedlemmer, mens forskere derimot søker å forstå når og hvordan medlemmer bruker beskrivelser (s. 77). Dette betyr at begge fortellingene kan handle om da han faktisk ringte sin mor; de kan også være metaforer for hvordan man bør respektere en mor. Både min kollega og jeg hadde jo utvist omsorg for våre mødre. Vi kan derfor løse opp og alternativt se Mahids to fortellinger som to selvstendige fortellinger. Begge ganger framfører han en historie som gjør ham til en aktiv og legitim deltaker i samtalen ved å anvende en kontekstuell tilpasset versjon for ulike publikum, - et kjent og et fremmed. Andre data viser jo at han er en dyktig forteller og bruker språket på en for meg mer leken og kreativ måte (vist i Ryen, 2011) hvor mange års etnografisk arbeid omsider ga tilgang til et kulturelt repertoar også jeg omsider kunne anvende (Ryen, 2008). Det krever at man åpner sinnet for alternative forståelser og hvordan dette kan materialisere seg uten noe entydig manus. Dette løfter også fram Mahids kulturelle kompetanse.

Vi kan derfor se våre to små fortellinger som lokalt forankrete sosiale handlinger, men der man som fremmed risikerer å tilordne den andre en posisjon som lite troverdig, og særlig dersom de transkriberte data analyseres som passive overføringer eller ”flat” tekst slik man risikerer i innholdsanalyse av intervjudata. Når alt teller likt, blir uorden et problem. Men, ved å se på tvers åpner etnografien for alternative analytiske tilnærminger til empirien. Man kommer langt med å tenke kreativt rundt to korte fortellinger.

Konklusjon: Små fortellinger – etnografiske innblikk

Harvey Sacks skriver at “telling someone about our experiences is not just emptying out the contents of our head but organizing a tale told to a proper recipient by an authorized teller” (Silverman, 1998, s. 13). Naturlige data fra to helt ordinære situasjoner viser at det er dette Mahid overbevisende gjør i hver av sine to fortellinger. Med Sachs så (om)gjør han hendelser til ”something for us” (Silverman 1998, s. 13). Kjerneelementene er likevel med i begge versjoner og rydder noe i den tilsynelatende uorden de skaper. En fortelling blir derved aldri kun en fortelling, og ”løgnen” aldri kun det. Man trenger ikke sitte avsondret på et stille sted, men må være der livet foregår hvor enn det er. Mahid behersker sitt improv og er til stede ”i øyeblikket” fri fra fortidas konvensjoner.

Sacks’ argument om at vi blir holdt ansvarlige for våre (språk-)handlinger gjør fortellinger til ”carefully regulated sort of things”. Mahids andre forestilling blir derfor ingen *gjen*fortelling, men en ny *selvstendig* fortelling framført i en ny kontekst. Dette gjør begge fortellingene til forestillinger som står på egne ben.

Jeg argumenterer for arbeid selv med små tverrkulturelle datasnutter krever et frigjort, kreativt og epistemologisk åpent sinn.

Magien ligger i empirien.

Referanser

- Alatas, S. H. (2004). The Captive Mind and Creative Development, i P. N. Mukherji & C. Sengupta (eds), *Indigeneity and Universality on Social Science. A South Asian Response*, New Delhi: Sage, pp. 83-98.
- Aleksander, B. K. (2008). Performance ethnography: The Reenacting and Inciting of Culture, in N. K. Denzin, Y. S. Lincoln & T. Smith (eds), *Handbook of Critical and Indigenous Methodologies*, Los Angeles: Sage, pp. 441-442.
- Atkinson, P. (2013). Ethnography and Craft Knowledge, *Qualitative Sociology Review*, vol. IX, no. 2, pp. 57-63.
- Atkinson, P. & Delamont, S. (2005). Analytic Perspectives, i N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research 3rd*, Thousands Oak, California: Sage, pp. 821-840.
- Atkinson, P. & Samson, C. (2019). Narrative stability in interview accounts, *International Journal Social Research Methodology*, vol. 22, no. 1, pp. 55-66.
DOI: 10.1080/13645579.2018.1492365

- Bonacich, E. (1973). A Theory of Middleman Minorities, *American Sociological Review*, vol. 38, no. 5, pp. 583–594.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "improvisation". *Encyclopedia Britannica*, 28 Apr. 2017, Tilgjengelig online: <https://www.britannica.com/art/improvisation-theatre> [Lastet ned 13. januar 2023]
- Burawoy, M. (2019). Symbolic violence. Conversations with Bourdieu, Durham: Duke University Press.
- Covert Theatre. Home of Impro Comedy (2023), tilgjengelig online: <https://www.coverttheatre.com/about-improv>. [Lastet ned 17. januar 2023]
- Delamont, S. (2004) Ethnography and participant observation, in C. Seale, G. Gobo, J.F. Gubrium & D. Silverman (eds), *Qualitative Research Practice*, London: Sage, pp. 217–229.
- Fine, G. A. (1993). Ten Lies of Ethnography. Moral Dilemmas of Field Research, *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 22, no. 3, pp. 267–294, <https://doi.org/10.1177/089124193022003001>.
- Fine, G. A., & Hancock, B. H. (2017). The new ethnographer at work, *Qualitative Research*, vol. 17, no. 2, pp. 260–268, Tilgjengelig online: <https://doi.org/10.1177/1468794116656725> [Lastet ned 5. april 2023]
- Goffman, E. (1987). *The Presentation of Self in Everyday Life*, Middlesex, England: Penguin Books.
- Gregory, R. G. (1993). *South Asians and East Africa: An Economic and Social History 1890 – 1980*, Boulder Colorado: Westview Press.
- Kusenbach, M. (2003). Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool, *Ethnography*, vol. 4, no. 3, pp. 455–485, Tilgjengelig online: <http://www.jstor.org/stable/24047846> [Lastet ned 13. januar 2023]
- Oonk, G. (2013). South Asians in East Africa, 1800–2000. An entrepreneurial minority caught in a 'Catch-22', *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History*, vol. 10, no. 2, pp. 59–81.
- Rabinow, P. (1977). *Reflections on Fieldwork in Morocco*, Berkeley: University of California Press.
- Raikes, P. L. (1975). Ujamaa and rural socialism, *Review of African Political Economy*, vol. 2, no. 3, pp. 33–52, Tilgjengelig online: <https://doi.org/10.1080/03056247508703255> [Lastet ned 13. januar 2023]
- Ryen, A. (2022). Ethics and Politics in Qualitative Research, in R. Tierney, F. Rizvi & K. Ercikan (eds.) *International Encyclopedia of Education*, 4th Edition. ISBN: 9780128186305. Elsevier.
- Ryen, A. (2019). *Indigenous Methods*. SAGE Research Methods Foundations, ISBN: 9781473965003. *Sage Publications*. <https://methods.sagepub.com/foundations/indigenous-methods>

- Ryen, A. (2011). Exploring or exporting? Qualitative Research in times of globalisation, *International Journal of Social Research Methodology: Theory and Practice*, vol. 14, no. 6, pp. 439 – 453, DOI: 10.1080/13645579.2011.611380.
- Ryen, A. (2008). Trust in Cross-Cultural Research. The Puzzle of Epistemology, Research Ethics and Context, *Qualitative Social Work*, vol. 7, no. 4, pp. 448 – 465, <https://doi.org/10.1177/1473325008097140>.
- Ryen, A. (2002). Cross-cultural Interviewing, i J. F. Gubrium & J. A. Holstein (eds), *Handbook of Interview Research*, Thousand Oaks, US: Sage, pp. 335-353.
- Ryen, A. & Atkinson, P. (2016). Indigenous Research and Romantic Nationalism, *Societies*. ISSN: 2075-4698, vol. 6, no. 4, p. 34, <https://doi.org/10.3390/soc6040034>.
- Ryen, A., & Silverman, D. (2000). Marking Boundaries: Culture as Category Work, *Qualitative Inquiry*, vol. 6, no. 1, pp. 107–128, <https://doi.org/10.1177/107780040000600108>.
- Silverman, D. (1998). Harvey Sacks. Social Science & Conversational Analysis, Cambridge: Polity Press.
- Wästerfors, D. (2021) Den etnografiskt okänsliga etikgranskningen, *Statsvetenskaplig tidskrift*, vol. 121, nr. 2, s. 173-205, <https://journals.lub.lu.se/st/article/view/19722/17818>.

EN BILD BERÄTTAR

Christer Lindberg

Man Rays gåtfulla fotografi *Noire et blanche* från 1926 har kommit att betraktas som en modernistisk ikon även om det inte är den mest berömda bilden av modellen Kiki de Montparnasse. Det togs för den franska modetidningen *Vogue* och hon poserar mot

en ljus bakgrund med en svart mask från Elfenbenskusten. Hennes bleka lena ansikte vilar på sidan mot en vit bänk medan hon håller den kolsvarta hårda blanka masken i upprätt position alldeles intill sin haka. Genom att låta skuggorna falla och mötas i förgrunden skapar Man Ray ett sällsynt dramatiskt porträtt där det västerländska konfronteras med det exotiska och moderniteten ställs mot urgamla traditioner. När det mjuka ansiktet rör vid den hårda masken ser vi vitheten mot svart i ett svartvitt fotografi. I sann surrealistisk anda har därför fotografiet fått titeln ”svart och vitt”. Mycket mer skulle kunna sägas om detta paradigmatiske fotografi som ett uttryck för tidens primitivistiska sökande men det är faktiskt inte den egentliga ingressen till den här lilla essän. Det är istället ett annat fotografi tagit av Man Ray fyra eller fem år senare, praktiskt taget okänt och minst lika gåtfullt. Bilden visar en afrikansk statyett stående på en hylla – av kameravinkeln att döma troligen ovanpå ett skåp. Man Ray var i vanliga fall en mästare på arrangemang, ljussättning och bildredigering – allt som utmärker det konstnärliga fotograferandet – men här är fotografiet tagit rakt upp och ner, som en ögonblicksbild. Kanske en förstudie?

Varje målare borde vara en fotograf och alla fotografer målare, brukade Man Ray säga. Måleriet styrs av hjärtat genom ögonen medan tanken styr fotograferandet genom ögat. De två uttrycksätten kompletterar varandra, förklarade han (ed. Mundy, 2016). Själv sade han sig vara en målare långt före han lärde sig bemästra kameran. Emmanuel Radnitsky föddes i Philadelphia 1890 men hamnade så småningom i New York och tog sig artistnamnet Man Ray. Där mötte han några av de ledande fotograferna – Stieglitz, Steichen, Schamber och Scheeler – som även var intresserade av den målade samtidskonsten. Utbytet var uppenbarligen stimulerande för inom ett par månader hade Man Ray skaffat sig sin första 4x5 kamera (ed. Mundy, 2016). 1921 packade han ner kameran och staffliet och bordade en ångare med destination Paris som kom att bli hans bas fram till andra världskriget. Redan i New York hade Man Ray sökt sig till anarkistiska kretsar och etablerad i Paris fann han sin hemvist bland surrealisterna. Att fotografera deras målningar gav honom en stadig inkomst tillsammans med modesessioner och kändisporträtt. Vid sidan om sysslade han med experimentellt fotografi, skulpterande och målning. Många av fotografierna visar upp afrikanska artefakter vilka han fann på loppmarknader, hos kuriosahandlare och i privata samlingar (Garcia, 2011). Det faktum att Man Ray ständigt omgav sig med afrikanska konstföremål gör att mystiken kring hans okända fotografi tättnar. Det visar sig nämligen vara taget i Köpenhamn och ger oss ledtrådar till en undängömd museisamling, såväl som till en relativt utforskad aspekt kring formerandet av sociologi och antropologi i Frankrike.

En utflykt till Köpenhamn

Med frukost ombord på flygbåten, avgång klockan 10.00 en fredag morgon för länge sedan, skapade kollegan Thomas Malm och jag en tradition. Framme i Nyhavn på andra sidan sundet samlade vi ihop våra studenter i humanekologi och antropologi för att promenera till Nationalmuseet, drygt en kvart bort. På museet delade vi upp studenterna i två grupper och Thomas berättade allt om Oceanien för den ena medan jag visade totempålar, schamantrummor och aleutmasker för mina följeslagare. Återsamling med kaffe och danska wienerbröd och sedan dags för byte av grupper och en ny tur. Det hela avslutades med att studenterna själva fick utforska museet, ge sig ut på Ströget och sedan ta sig hem framåt kvällen eller natten. Så pågick det i två decennier, två gånger om året, kort efter terminsstarten. Flygbåten ersattes av tåg på en bro, men allt annat var sig likt.

Genom mitt avhandlingsarbete om Erland Nordenskiöld och etnografiska museet i Göteborg var jag väl bekant det danska nationalmuseets historia. Det gör anspråk på att vara det äldsta i Europa med anor som sträcker sig tillbaka till kungahusets gamla kuriosakabinett. Dess etnografiska avdelning såväl som den fornnordiska samlingen kom till under andra halvan av 1800-talet. Ansvarig var arkeologen som ingen känner till men likväl alla har hört talas om – Christian Jürgensen Thomsen. Alltså han som myntade begreppen sten-, brons- och järnåldern. På 1920-talet omorganiserades den etnografiska samlingen av Kaj Birket-Smith, vän och kollega till Nordenskiöld i Göteborg. Birket-Smith anammade Nordenskiölds kulturhistoriska metod och arrangerade de etnografiska föremålen i trettio två salar, ett för varje enskild kultur, med hjälp av text, kartor och bilder. Upplysning och folkbildning var ledorden.

När Thomas och jag kom till museet första gången hade förändringens vindar dragit fram. Borta var kartor och utförliga texter och rummen rymde inte längre några enskilda kulturyttringar. Istället var "etnografisk samling" arrangerat som en vandring över jordklotet där besökaren mötte människor och kulturer i all sin prakt. Kontextualiseringen var obefintlig och föremålen var märkta med ytterst kortfattade texter av typen "pipa från prärieområdet, Nordamerika". Alltså mycket i övrigt att önska, men bra för mig och Thomas som kunde breda ut våra berättelser i all oändlighet. Tanken bakom utställningskonceptet tycks ha varit att inte trötta ut genomsnittsbesökaren med en massa information utan fånga dennes uppmärksamhet, förvåning och fascination med hjälp av de vackraste och mest spektakulära föremålen. Första steget mot museet som en arena för möten och underhållning var redan tagit.

Möjligtvis var det museets övergripande arrangemang av samlingarna som fick mig att upptäcka ett litet avsides rum som inte passade in i helheten. Man steg in genom två glasdörrar och mötte ett antal montrar i dov belysning. Det omedelbara intrycket var att rummet kändes gammalt och dammigt. Men det förbyttes snabbt till häpnad över allt som tittade ut genom vitrinen. Masker, skulpturer, prydnader och mycket annat. Vem som helst kunde förstå att det rörde sig om föremål från Afrika trots att det inte fanns någon textmässig introduktion, långt mindre utställningsetiketter. Stående, liggande och hängande rymde montrarna bortåt 1400 föremål vilande i det tysta. Fullkomligt anonyma stirrade de tillbaka emot mig och det var med en kuslig känsla som jag stegade tillbaka ut genom glasdörrarna. Där upptäckte jag ett spår. På den ena glasdörren stod det skrivet "Kjersmeiers samling". Min nyfikenhet var väckt.

Hemma hos

Carl Kjersmeier bodde med sin hustru Amalie i en ganska enkel lägenhet på Vesterbro Torv i centrala Köpenhamn. Pojkdrommen om att bli en berömd konstnär och diktare hade gått om intet och till synes utan någon större entusiasm arbetade han som fogde vid Köpenhamns byrått. Några egna dikter skrev han inte längre men på sin fritid roade Kjersmeier sig med att översätta japanska, kinesiska och persiska poem. Han kunde inte alla dessa språk utan gjorde sina tolkningar via franska översättningar. På den vägen uppmärksammade han även en del afrikanska poeter. Men enligt egen utsago kom uppenbarelsen under en dag på jobbet. Det var på 1920-talet och Kjersmeier hade fyllt trettio och några när han besökte brovakten på Langebro. Där stod en skulptur från Kongo som förtrollade honom och efter mycket övertalning och ivrigt prutande kunde han till slut bära hem pjäsen. Händelsen blev starten på hans livslånga fetischjakt (Lindberg & Kurt-Nielsen, 2016).

Kjersmeiers nyväckta intresse utvecklades till ett meningsprojekt som handlade om att göra den afrikanska konsten känd i Danmark. Afrika är ingen enhetlig kultursfär konstaterade han, något som på den tiden inte var lika självklart som idag. I föredrag och tidningsartiklar redogjorde han för den "primitiva konsten" och hävdade med enfasett att civilisationens vagga stod att finna i Afrika. Han blev en representant för en primitivism som såg det positiva i den äkta enkla konst som inte befattade sig med falska utsmyckningar. Med andra ord samma tankegångar som inspirerade Man Ray såväl som Matisse, Picasso, Nolde och andra konstnärer som också fascinerades av den afrikanska konsten.

Sitt samlande beskrev han gärna i termer av en dikt skriven av den japanske poeten Kobayashi Issa. Den skildrar en snigel som bestiger Fujiberget – sakta, sakta, men oförtrutet. I själva verket lade Kjersmeier snabbt grunden för en referenssamling som han sedan ägnade sig åt att utvidga och förfina. Det skulle vara ”stämplade” föremål i bästa kvalitet, alltså använda bruksföremål och inte något som tillverkades för turisterna. Med begränsade ekonomiska resurser tvingades han dessutom ha en osentimental inställning till sitt samlande där ett objekt såldes eller byttes bort så snart han funnit ett motsvarande i bättre skick (Lindberg & Kurt-Nielsen, 2016).

Kjersmeiers internationella kontaktnät vidgades och det var säkert en dröm som gick i uppfyllelse när han och hustrun begav sig iväg på en expedition till franska Västafrika 1931–32. Deras upplevelser skildrade han i en populär reseskildring samtidigt som han i nära samarbete med Birket-Smith på museet började skriva på sitt magnum opus: *Centres du styles de la sculpture nègre africaine* (i fyra volymer 1935–38). Verket framstår idag som ett av 1900-talets viktigaste i förståelsen och klassifikationen av afrikansk konst.

Tillbaka till Paris

Den franska universitetsvärlden – då som nu – skiljer sig radikalt från den anglosaxiska med en formell struktur som utmärkes av ämnesprofessorer och en informell struktur som präglas av status, politik och patron-klient förhållanden. De intellektuella i Frankrike, och särskilt i Paris, bildar ett elitskikt som aktivt deltar i debatter och i kulturella strider. En grupp på ett tiotal studenter och forskare samlas runt och arbetar tillsammans med en professorsguru. Vid sekelskiftet hette Mandarinen som bekant Émile Durkheim och kärnan i gruppen bestod av Marcel Mauss, Henri Beuchat, Robert Hertz, Henri Hubert, Célestin Bouglé, Paul Fauconnet, Maxime David och Lucien Lévy-Bruhl. De kallade sig *L'année sociologique*. Ämnet var sociologi – antropologi blev först på 1950-talet en självständig disciplin.

Med Durkheim och hans följeslagare fick den jämförande sociologin fotfäste i Frankrike. Den innebar en uppgörelse med alla former av rasdeterminism, eller för att citera Marvin Harris (1968): ”Durkheim ledde den franska samhällsvetenskapens emancipation från biologisk reduktionism.” Målsättningen var att formulera en specifik, objektiv och metodisk sociologi som vetenskapligt arbetade med empiriska fakta. Det skulle vara en självständig vetenskap och inte en gren av filosofin.

Likt Weber och Marx använde Durkheim etnografiskt materialet för att skapa kontrastbilder till det moderna samhället. Tillsammans med Mauss och de övriga i gruppen arbetade han huvudsakligen utifrån sekundärmaterial med målet att finna abstrakta kategorier som inte var omedelbart givna i empiriska data, men som kunde användas för att göra dem förståeliga. Mauss hävdade att studiet av ett fenomen skall börja med en definition. Därefter tar insamlande och observation av fakta vid, för att slutligen följas av systematiseringen av fakta (Lindberg, 2005).

Redan före Första världskriget hade Mauss lagt fram ett förslag om en "bureau, institut ou département d'ethnologie" vars inriktning skulle vara "strictement scientifique", men det dröjde tills julhelgen 1925 innan projektet förverkligades (Fournier, 1994). Institut d'Ethnologie som låg vid rue Saint-Jacques drev Mauss tillsammans med Lucien Lévy-Bruhl och Paul Rivet. Filosofen Lévy-Bruhl hade ingått i Durkheims krets medan Rivet som ung militärläkare deltagit i en vetenskaplig expedition till Anderna. Där blev han intresserad av arkeologi och etnografi och började samla material till boken *L'ethnographie ancienne de l'Équateur* (1912). Vid den här tiden var Rivet ansvarig för Le Musée d'ethnographie du Trocadéro där han visade sig vara en skicklig organisatör som ständigt initierade nya projekt. Så småningom blev han även generalsekreterare för Société des Americanistes och Institut Français d'Anthropologie.

Trocaderomuseet blev betydelsefullt i professionaliseringsprocessen även om lokalerna var direkt olämpliga. Palatset var byggt för helt andra ändamål och saknade montrar som var anpassade för att ställa ut etnografiska föremål. Det fanns inga funktionella arbetsrum och byggnaden hade inte heller några egentliga magasinsutrymmen. Trots de dåliga förutsättningarna lyckades Rivet arrangera och klassificera samlingarna av spridda kuriosaföremål enligt en i huvudsak naturhistorisk modell. Därigenom omvandlade han dem till etnografiska representationer och gav dem ett vetenskapligt innehåll utöver deras funktion, estetik och antikvitetsvärde (Jamin, 1982). Andra betydelsefulla steg för att göra museet till en vetenskaplig institution var inrättandet av ett bibliotek, en ateljé för restaurering av skadade föremål, samt systematisk föremålsdokumentation i form av kortregister. Denna förvandling av det gamla museet genomförde Rivet i en ständig dialog med sina skandinaviska kollegor – Erland Nordenskiöld i Göteborg och Kaj Birket-Smith i Köpenhamn.

Verksamheten vid institutet inleddes med att Mauss höll en kurs i deskriptiv etnografi medan Rivet utvecklade en kurs i fysisk antropologi. Undervisningsprogrammet utökades redan under det första året med att Maurice Delafosse började föreläsa om språk och etnografi i Afrika. Han var en uppskattad föreläsare, Frankrikes

ledande expert på afrikanska språk och stor kännare av Västafrika. Delafosse kom från École coloniale där han försökte introducera ett relativistiskt synsätt om att olika miljöer formar olika typer av civilisationer. Att afrikanerna är tekniskt och materiellt underlägsna är ett resultat av historien. Deras konst, moral, religion och etik är fullt utvecklat och värdigt all beundran, menade han (Clifford, 1984).

En viktig omständighet som gynnade både institutet och museet var den exotism som kom att prägla det kulturella livet i Paris under mellankrigstiden. I denna *la belle époque* frodades en primitivism där den nakna kroppen – personifierad av den sexuellt utmanande Josephine Baker – hamnade i blickfånget. L'art nègre blev ett begrepp som omfattade allt från amerikansk jazz, afrikanska masker och voodoo. Mauss och hans kollegor insåg att här fanns en god möjlighet att föra fram sociologin och antropologin som relevanta vetenskaper för att skärskåda den egna kulturens åskådningar och värderingar (Lindberg, 2005). I visionen om en ny humanism fanns en uttalad vilja att förstå människan bortom, men också genom, mångfalden.

Nästa framgångsrika drag av Rivet var att anställa konstnären och musikern Georges-Henri Rivière som assistent. Tillsammans arrangerade de geografiska såväl som tematiska installationer. Man startade en skriftserie kallad *Bulletin du Musée d'ethnographie du Trocadéro* och tillsammans med Institut d'Ethnologie började Rivet även organisera fältexpeditioner för nyförvärv och komplettering av befintliga samlingar. Dessutom gällde det att väcka allmänhetens intresse, särskilt den kulturella eliten. Lévy-Bruhls arbeten var mycket uppskattade av surrealisterna och Rivière var väl etablerad i den Parisiska societeten. Genom dennes kontakter kunde man engagera Baker och andra stora jazzartister att uppträda till förmån för museet och institutet. Rivière lyckades även få världsmästaren i bantamboxning Al Brown att ställa upp på en museigala (Jamin, 1982). Därmed fanns det underlag för ytterligare ett lärt sällskap med en ny vetenskaplig tidskrift – *Journal de la Société des Africanistes* som grundades 1931.

1931 var kanske också året som Man Ray åkte till Köpenhamn för att besöka Kjersmeier. Att kontakten dem emellan förmedlades av Rivet och Birket-Smith råder det ingen tvekan. Sedan kan man göra ett rimligt antagande om att anledningen till besöket var att Kjersmeier ville anlita Man Ray som fotograf för sitt kommande storverk. Det är emellertid inte något som kan styrkas av fotografens självbiografi, ej heller av publicerade brev och dagböcker. Själv har jag arbetat med Birket-Smiths efterlämnade handlingar medan min danske kollega Jesper Kurt-Nielsen gått igenom både museets arkiv och Kjersmeiers korrespondens. Tyvärr utan resultat.

1931 var också året då Le Musée d'ethnographie du Trocadéro uppmärksammades som en viktig kulturinstitution i Paris. Rivet och Rivière hade en enorm publiksuccé med en tematisk utställning kallad l'Exposition coloniale. Museet försökte på olika sätt konfrontera den sociala och politiska realitet som kolonialismen innebar och förbättra den sociala situationen för de drabbade samhällena. I montrarna kunde besökaren förvisso möta exotiska kulturer men utan att de främmande folken berövades sin värdighet. Rivet såg också museet som en viktig arena för att bekämpa rasistiska ideologier och 1934 var han med och grundade ett sällskap som samlade de intellektuella anti-fascisterna i Paris (Jamin, 1986).

Tillsammans skolade Mauss, Lévy-Bruhl och Rivet en ny generation av sociologer och antropologer, bland dessa Alfred Métraux, André Leroi-Ghouran, Jacques Soustelle, Marcel Griaule, Roger Callois, Michel Leiris och Maurice Leenhardt. Utbytet med Sverige och Danmark förstärktes när Métraux åkte till Göteborg för att skriva sin avhandling. Leiris och Callois tillhörde den surrealistiska rörelsen och arbetade nära filosofen Georges Bataille som influerade det franska intellektuella livet i största allmänhet. Leiris gjorde sig inte bara känd som antropolog utan hade även framgång som romanförfattare, poet och litteraturkritiker (Fournier, 1994).

Exodus

När tyskarna marscherade mot Paris sommaren 1940 hade Man Ray åkt tillbaka till USA för att bosätta sig i Los Angeles. De flesta av surrealisterna, däribland André Breton och Max Ernst, flydde till New York och etablerade sig i Greenwich Village. Där fick de sällskap av lingvisten Roman Jakobson och den sedermera så berömde Claude Lévi-Strauss. Tillsammans skulle de skriva ett nytt kapitel i den franska antropologins historia. Lévy-Bruhl hade nyligen gått ur tiden. Mauss och Rivet valde att stanna kvar i Paris.

När nazisterna intog Köpenhamn hade Birket-Smith låtit Kjersmeier gömma sin konstsamling på museet. Hustrun som var av judisk börd fick bo hos vänner i Malmö. Vad som sedan ägde rum på museerna i både Paris och Köpenhamn skulle kunna utgöra stommen till en spänningsroman. Rivet och hans kollegor var involverade i motståndsrörelsen och gömde vapen i källarlokalerna. Det ryktas om att något liknande skedde på Nationalmuseet. Hur det var med den saken får låtas vara osagt, men säkert är att Kaj Birket-Smith låg vaken om nätterna i rädsla för att nazisterna skulle banka på dörren. Hans son var nämligen aktiv i motståndsrörelsen.

Efter krigsslutet 1945 hämtade Kjersmeier hem sin samling och fortsatte att verka för att göra den afrikanska konsten känd i stugorna. Det finns ingen annan forskare eller samlare i Skandinavien med större kännedom på området, menade Birket-Smith som lobbade för att föremålen med tiden skulle hamna på Nationalmuseet. Det skedde några år efter Carl Kjersmeiers bortgång 1961 medels en villkorad donation. Samlingen fick inte splittras och den skulle vara tillgänglig för allmänheten (Nationalmuseets arkiv).

Dagen då Birket-Smith gick i pension upphörde uppenbarligen intresset för Kjersmeiers livsverk. Tillspetsat kan man påstå att det handlade om att gömma och glömma dessa prylar insamlade av en amatör på ett ovetenskapligt sätt. För den efterföljande generationen av museiintendenter var det inte någon ”riktig etnografi” utan snarare något som föll under Mary Douglas smutsbegrepp.

Epilog

I skrivande stund är dörrarna låsta, samlingen nedplockad och magasinerad. Nationalmuseet planerar för nya permanenta utställningar och frågan är om den någonsin kommer att visas igen. I ett försök att väcka intresse för Kjersmeiers livsverk fick jag under tre dagar i juni 2016 möjlighet att fotografera föremålen i ett projekt som kom att kallas The Kjersmeier–Man Ray Vision of African Art: The Copenhagen Portfolio. Det blev 258 bilder, inspirerade av Man Rays uppmaning om att alltid experimentera och bryta med konventionerna. Ett urval av dessa fotografier har visats i en utställning på Pufendorfinstitutet i Lund och hänger permanent på Frobenius-Institut vid Goetheuniversitetet i Frankfurt am Main.

”Every Picture Tells a Story” brukar det heta men här har flera berättelser vävts samman av det gamla fotografiet. I slutänden blir ändå frågorna fler och mer komplexa än de givna svaren: Vad är konst? Vad är etnografi? Vem definierar vad, och med vilken rätt? Är inte allt mänskligt skapande sprunget ur ett kulturellt och socialt sammanhang? Då måste väl all konst vara etnografi? Eller för den delen, all etnografi vara konst?

Referenser

- Clifford, J. (1984). Power and Dialogue in Ethnography: Marcel Griaule's Initiation, in G. W. Stocking, Jr. (ed), *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*, Madison: University of Wisconsin Press, pp. 121–156.
- Fournier, M. (1994). Marcel Mauss, Paris: Librairie Arthème.
- Garcia, E. C. (2011). *Man Ray in Paris*, Los Angeles: Getty Publications.
- Harris, M. (1968). *The Rise of Anthropological Theory*, New York: Crowell.
- Jamin, J. (1982). *Objets trouvés des paradis perdus : à propos de la Mission Dakar-Djibouti*. Neuchâtel: Musée d'ethnographie.
- Jamin, J. (1986). L'ethnographie mode d'emploi : de quelques rapports de l'ethnologie avec le malaise dans la civilisation, in J. Hainard & R. Kaehr (eds), *Le mal et la douleur*. Neuchâtel: Musée d'ethnographie, pp. 45–79.
- Lindberg, C. (2005). Marcel Mauss (1872–1950) och Gåvan i ljuset av den franska antropologins professionalisering, in C. Lindberg (ed), *Nya antropologiska porträtt*. Lund: Lund Monographs in Social Anthropology 15, pp. 237–247.
- Lindberg, C. & Kurt-Nielsen, J. (2016). *The Kjersmeier–Man Ray Vision of African Art: The Copenhagen Portfolio*. Malmö: Transco-Script.
- Mundy, J. (ed.). (2016). *Man Ray Writings on Art*, London: Tate Publishing.

Den empiriska glädjen

Det finns energi att hämta i empiriska iakttagelser och det kan vara en fröjd att utvinna den energin. Så lyder budskapet i den här vänboken till Malin Åkerström, professor emerita vid Lunds universitet.

Med nedslag i vitt skilda fält och projekt vill författarna exemplifiera och analysera det speciella samspel som äger rum mellan empiri och forskare i olika samhällsvetenskapliga ämnen. Det rör sig om en tolkande aktivitet som är nyfiken och öppen för överraskningar och lyckoträffar.

Malin Åkerström har under flera decennier bedrivit forskning i den här andan och publicerat en rad färgstarka och stilbildande böcker och artiklar.

Den empiriska glädjen är en antologi uppdelad i fyra delar: *brott och straff, kultur och kontroll, interaktioner och ritualer* samt *forskare och fält*. Boken innehåller bidrag från 30 författare vid olika lärosäten och riktar sig till forskare och studenter i sociologi, kriminologi, socialt arbete och socialantropologi samt angränsande ämnen.